I 789
Пр 128

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

ИЗВЕСТИЯ
НА ИНСТИТУТА ЗА
БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КНИГА VIII

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1959

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Пр 1612/59

I 189

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КНИГА VIII

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

ПРОВЕРКА
1978 г.

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1959

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Людмил Стоянов (отговорен редактор), Боню Ангелов, Стойко Божков, Велчо Велчев и Николай Лилиев

К ВОПРОСУ О ВЗАИМНЫХ СВЯЗЯХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЛИТЕРАТУР

(Русско-украинские литературные взаимосвязи)

Н. Е. Крутикова

В наше время, когда идеи интернационализма и братства народов охватывают все более широкие массы в их борьбе за мир и демократию во всем мире, неизмеримо расширяется сфера взаимообмена культурными достижениями человечества. Маркс, Энгельс, Ленин указывали на необходимость рассматривать каждое явление культуры во взаимодействии, в сравнении данного явления с аналогичными явлениями в жизни других народов. На IV Международном съезде славистов, проходившем в сентябре 1958 года в Москве, было отмечено, что, несмотря на разнообразие тематики многочисленных докладов и сообщений, подавляющее большинство из них так или иначе относилось к таким проблемам, как становление и особенности дальнейшего роста реализма в национальных литературах, зарождение и пути развития социалистического реализма, с одной стороны, и проблема взаимосвязей литератур — с другой.

В домарксистском русском литературоведении особое значение в области сравнительного изучения национальных литератур имели труды революционно-демократических критиков, особенно Белинского и Чернышевского, которые в ряде литературных статей умело сочетали установление общности литературного развития разных народов с учетом своеобразия литературного процесса в каждой отдельной стране. Это относится также и к выдающимся украинским революционно-демократическим литературным деятелям, прежде всего к Т. Шевченко и И. Франко.

Украинские буржуазно-националистические критики, откровенно выражая свое неприязненное, злобное отношение к прогрессивной литературе русского народа, пресмыкались в то же время перед буржуазной культурой Запада. Они стремились „отгородить“ украинских писателей от воздействия освободительных идей русской литературы и от восприятия ее могучего творческого опыта и завести их в узкие тупики националистической замкнутости и ограниченности. Действуя в интересах господствующих, угнетательских классов, националисты всячески старались помешать отражению в украинской литературе острых социальных конфликтов, народных стремлений к революционной борьбе против эксплуататорского строя и даже сочинили с этой целью особую так называемую теорию „бесклассовости“ и „единого потока“ развития украинской литературы.

Что касается представителей т. н. „академической“ русской науки, то они не стояли на той методологической высоте, которая свойственна была деятелям революционно-демократического направления. Их работы носили эмпирический характер, в этих работах нередко игнорировался процесс конкретного исторического развития народов и национальные особенности их художественного творчества. Сторонники так называемого компаративистского метода обычно сводили наличие общих черт в различных национальных литературах исключительно ко всякого рода „заимствованиям“ и „подражаниям“. Само установление влияния одной литературы на другую нередко проводилось путем формалистического выискивания совпадений (часто случайных) в отдельных выражениях, фразах, оборотах речи, которые брались из разных произведений вне учета их идейного содержания, без анализа конкретных исторических обстоятельств, при которых возникали эти произведения. Это не означает, конечно, что труды некоторых крупных русских ученых „академической школы“ (Александр Веселовский, Н. Дашкевич и др.) не имеют вовсе положительного значения. Они ценны большим фактическим материалом, явившимся результатом широкого сравнительного изучения литератур разных стран и народов, и рядом существенных наблюдений. Однако ограниченность методологии определила эмпиризм их работ и одностороннюю упрощенность выводов, требующих критического отношения и решительного пересмотра со стороны современного исследователя.

В коллективной проблемной записке, разработанной русскими советскими учеными,[1] справедливо указывается, что в наши дни среди многочисленных зарубежных компаративистских исследований встречается немало работ, ценных фактическим материалом и конкретными наблюдениями. В то же время реакционными и глубоко вредными являются те компаративистские сочинения, в которых факты умышленно фальсифицируются в угоду предвзятым космополитическим „теориям“, на подобие проповеди механического смешения культур разных народов в единую культуру США, распространяющую затем свое воздействие на весь мир (напр., статьи Э. Ш. Брайтмана и Д. Сомервилла в изд. Юнеско „Interralations of Cultures, their Contribution to International Understanding, Швейцария, 1953 г.).

Решительно отбрасывая и подвергая резкой критике подобные фальсификации, необходимо более внимательно относиться к изучению ценного опыта зарубежных передовых ученых, посвящающих свои труды сравнительному изучению литератур. Особенный интерес представляют исследования, появляющиеся в странах народной демократии.

Развитие советского литературоведения выразительно показало, что подлинно научное исследование литературных взаимосвязей возможно лишь на основе марксистско-ленинской методологии. Действительным ключом к разрешению вопроса является установленный В. И. Лениным общенаучный критерий повторяемости. В работе „Что такое „друзья народа“ и как они воюют против социал-демократов?“ Ленин, развивая учение Маркса о законах развития обще-

[1] „Взаимодействие и взаимосвязи национальных литератур.“ Известия Академии наук СССР, отд. Литературы и языка, 1958, т. XVII, вып. I, стр. 3—14.

ственных формаций, пояснял общие и индивидуальные черты в развитии идеологических явлений различных стран, исходя из сходства или различия их материальных общественных отношений. С этим важнейшим положением материалистической теории связан прежде всего вывод о наличии общих закономерностей литературного развития народов при несомненном своеобразии проявления этих закономерностей в каждой стране. Этот вывод в свою очередь лежит в основе изучения взаимодействия и взаимосвязей между национальными литературами и дает возможность объяснить различные стороны изучаемой проблемы. Так, например, нередко сходство идей, мотивов и образов оказывается не результатом прямого влияния одной литературы на другую, а следствием, опосредствованным отражением известной повторяемости законов общественного развития. С другой стороны, сама повторяемость или сходство экономических, общественно-политических и культурных условий в их своеобразном национальном проявлении создает определенную почву для влияния плодов духовной жизни одного народа на культуру другого, проходящего сходную ступень.

Несомненно при этом, что литература относится к тем формам общественного сознания, которые испытывают решающее влияние базиса опосредствованно, через классовые интересы и классовую борьбу. На развитии литературы отражается также влияние других форм общественного сознания (политические и правовые теории, мораль, наука, философия), а литература в свою очередь оказывает обратное влияние на все эти формы. При игнорировании реальной сложной связи между экономическим базисом и литературой может возникнуть плоский, вульгарно-социологический подход к объяснению идеологических явлений.

Во всяком случае, исследуя литературные взаимосвязи, мы исходим из того, что причина, которая определяет направление национальной литературы, ее основные проблемы, жизненный материал и средства его художественного воплощения лежит прежде всего в общественно-исторической жизни данной национальности, а также в тех ее культурных, литературных и фольклорных традициях, которые складывались на протяжении многих лет. Но каждая национальная литература развивается в связи и взаимодействии с другими литературами, усваивая творчески их опыт и внося свой вклад в мировую литературу. Учет конкретных исторических связей между народами создает прочную почву для плодотворного сравнительного изучения их культур. Влияния других национальных литератур, имеющих великие духовные достижения, становятся нередко могучим стимулом для роста самобытных национальных сил данного народа, способствуют их быстрому прогрессу и совершенствованию. Исследователь при этом отметит не только общее в литературах различных стран, но и то, что составляет национальную специфику литературы каждого народа, ибо, говоря словами Маркса, „всякая нация может и должна учиться у других“[1]. Изучение взаимовлияний

[1] К. Маркс. Капитал, т. I. Предисловие к первому изданию. Госполитиздат, М., 1949, стр. 7.

в этом случае поможет более полно и ярко осознать специфические закономерности каждой национальной художественной литературы, то ценное, что вносит она в сокровищницу мировой культуры прогрессивного человечества.

Если условия материальной жизни общества, развитие классовой борьбы играют решающую роль в возникновении и развитии идей, то мы знаем, что это не отрицает обратного активного воздействия идей на развитие и прогресс общества. Литература и искусство, как формы общественного сознания, играют большую активную роль в жизни людей. Они могут быть одной из могучих организующих и преобразующих сил, способствующих продвижению общества вперед, или же, нося отсталый, реакционный характер, могут относиться к числу тех, которые сковывают духовный рост и инициативу народных масс, тормозят и вредят их прогрессу. В. И. Ленин говорил о том, что в условиях классового общества „есть две национальных культуры в каждой национальной культуре. Есть великорусская культура Пуришкевичей, Гучковых и Струве, — но есть также великорусская культура, характеризуемая именами Чернышевского и Плеханова. Есть т а к и е ж е д в е культуры в украинстве, как и в Германии, Франции, Англии, у евреев и т. д.“[1]

В литературе и критике прошлого никогда не было „единого потока“, в ней находила отражение острая классовая борьба. Нам кажется поэтому необходимым и при изучении вопроса взаимного влияния литератур строго отличать реакционные явления от прогрессивных, могуче способствовавших развитию освободительных идей и передового творческого метода в каждой национальной литературе.

При этом очень важно учитывать и специфику литературы как особой формы общественного сознания. Общим для всех этих форм является то, что они непосредственно связаны с жизнью и являются активным духовным орудием участия в классовой борьбе. Но искусство говорит, по преимуществу, художественными образами, они являются средством познания и понимания жизни, средством воздействия на разум и волю людей. Поэтому обычно воздействие той или иной литературы на мировоззрение писателей иной национальной литературы идет рядом с восприятием и творческим развитием применительно к национальным условиям и специфически литературных творческих открытий в области средств художественной типизации жизненных явлений, определенных жанров, стилевых систем и т. д. Но и идея, и стилистические системы художественно осваиваются тогда, когда они стоят уже „на повестке дня“ в данной художественной литературе, подготовлены ее предшествующим развитием и современными народными потребностями. Нельзя, например, объяснить „влияниями“ возникновение реализма или романтизма в той или иной национальной литературе, игнорируя ее реальное историческое развитие.

С этих позиций, нам кажется, следует подходить и к изучению взаимных литературных связей русского и украинского народов.

[1] В. И. Л е н и н. Сочинения, т. 20, стр. 16.

Мы не можем, конечно, в краткой статье нарисовать широкую историческую картину зарождения и становления этих связей и скажем лишь о некоторых особенностях их развития и о некоторых направлениях в их исследовании. Одни из этих особенностей специфичны для взаимосвязей данных литератур, другие характерны для проблемы литературного взаимодействия в целом.

Украинская литература в своем росте творчески использовала весь опыт мировой литературы и со своей стороны создавала ценности, которые обогащали художественную культуру человечества. Но особенно важной для нее была всегда великая литература русского народа, столь близкого „и по языку, и по месту жительства, и по характеру, и по истории"[1]. А поскольку это так, влияние русской литературы на украинскую нельзя рассматривать как вопрос о влиянии какой-либо зарубежной литературы. Перед нами не обычные связи двух „соседних" стран, а органическое единение народных культур и постоянный взаимообмен духовными ценностями.

Глубокие корни неразрывного русско-украинского литературного единения уходят в те далекие времена, когда существовала единая для всей древнерусской народности — общего предка русского, украинского и белорусского народов — литература Киевской Руси. Она представлена и старинными летописями, и замечательными образцами ораторской прозы, и „житийными" произведениями. Самым же выдающимся литературным памятником Киевской Руси является всемирно известное „Слово о полку Игоревом", которое и в позднейшие времена сыграло немалую роль в укреплении культурного братства русских, украинцев и белоруссов (переводы и творческие перепевы „Слова" русскими и украинскими поэтами от К. Рылеева и А. Пушкина, Т. Шевченко, М. Шашкевича и И. Франко, вплоть до М. Рыльского, П. Тычины и других советских писателей).

Культурные традиции Киевской Руси жили в письменном и устном творчестве братских народов и в последующий период их вынужденного разобщения, когда Украина была под иноземным игом и терпела страшное разорение от агрессии кочевых орд турецко-татарских ханов и гнета польской шляхты. В северо-русских былинах воспевался древний „стольный Киев-град", прославлялись подвиги киевских богатырей. „Сказание о Мамаевом побоище", в котором изображалась знаменитая победа Дмитрия Донского на Куликовом поле, стало широко известным в украинских списках.

Сознание общности братских народов отражалось и в старинной их письменности, и в фольклоре. Известно, например, какой большой популярностью позднее среди русского общества пользовались украинские думы и исторические песни. И секрет этой популярности лежал не только в оригинальных художественных средствах, интонациях и ритмах украинской устной поэзии, но и в ее содержании. В думах воспевались страницы борьбы казачества с турецкими и татарскими ордами, с польской шляхтой, которые в те далекие исторические времена угрожали и украинской и русской народностям. В этой связи интересно вспомнить слова украинского

[1] В. И. Ленин. Сочинения, т. 25, стр. 74.

полемиста XVII века Захария Копистенского, который в своей „Палинодии или книге обороны" писал: „По за порогами живучії козаки охороняють свою землю від татар і турок в той час, як Іоанн, цар Московський, дві орди татарськії, Казань і Астрахань, взяв і під свою міць підбив."

Все эти и многие другие факты живо свидетельствуют о том, что задолго до времен Переяславской Рады в русской и украинской литературе жило чувство братской связи между народами и сознание общности их интересов.

В середине XVII столетия на Переяславской Раде великим актом было закреплено осуществленное стремление украинского народа к воссоединению с Россией. Несмотря на то, что власть в России тогда принадлежала царю и помещикам, воссоединение имело огромное прогрессивное значение для дальнейшего политического и экономического развития народов.

В лице русского народа украинцы обрели великого союзника, верного друга и защитника в борьбе за свое социальное и национальное освобождение. Воссоединение Украины с Россией имело своим последствием и дальнейшее органическое культурное взаимообогащение двух братских народов. Более того, если украинская литература не погибла под гнетом царизма, а, напротив, в ходе своего развития приобретала все большее не только национальное, но и международное значение, то этим она обязана единству стремлений и надежд двух братских народов и постоянной поддержке со стороны передовой русской литературы. Только намеренно игнорируя исторические факты, искажая объективную истину, буржуазные националисты могли утверждать, будто украинская литература развивалась изолированно („відрубно") от передовой русской литературы, вне связи с нею.

Русский народ уже в XIX веке играл ведущую роль в революционной освободительной борьбе страны против царизма и крепостничества. Это обусловило и ведущую роль прогрессивной русской культуры, ее большое воздействие на литературу всех народов России.

„В области искусства, — писал А. М. Горький, — в творчестве сердца русский народ обнаружил изумительную силу, создав при наличии ужаснейших условий прекрасную литературу, удивительную живопись и музыку, которой восхищается весь мир. Замкнуты были уста народа, связаны крылья души, но сердце его родило десятки великих художников слова, звуков, красок... Все это грандиозное создано Русью менее чем в сотню лет. Радостно, до безумной гордости волнует не только обилие талантов, рожденных Россией в XIX веке, но и поражающее разнообразие их..."

Мощное плодотворное влияние оказала русская литература — от Пушкина и Гоголя, Чернышевского и Некрасова до Горького и других выдающихся русских писателей на украинскую литературу, способствуя росту ее освободительных идей, становлению в ней реализма и народности.

Не следует, конечно, упрощать проблемы влияния русской литературы на украинскую. Были случаи в нашем литературоведе-

нии, когда некоторые авторы, не вполне освободившись от пережитков старой теории „заимствования", сводили огромное значение русской литературы к простым подражаниям украинских писателей идеям, художественному методу и даже отдельным сюжетным ситуациям русских произведений. Дело обстояло далеко не так. Да, были и моменты подражания, и моменты ученичества, но не в этом заключалась основная линия единения литератур двух столь близких народов.

Новые проблемы литературного развития, утверждение национального литературного языка, стремление к реализму выдвигались прежде всего развитием освободительной борьбы на Украине и потребностями роста ее национальной культуры. Достижения русской литературы и русской общественной мысли способствовали, облегчали украинцам решение задач, выдвинутых самой жизнью. Так, творческое восприятие художественных идей и эстетики русского реализма стало актуальным лишь на определенном уровне развития украинской литературы, когда задачи создания реалистического искусства уже непосредственно стояли перед ней.

Если обратиться, например, к украинской литературе дошевченковского периода, то мы заметим, что в ней преобладает интерес к освещению этнографически-бытовой стороны жизни украинского села и к темам исторического плана. Романтики 30—40 гг. (Л. Боровиковский, А. Метлинский, отчасти Н. Костомаров и другие), обращаясь к фольклору и истории, стремятся выразить идеалистически понимаемый „национальный дух" украинского народа и нередко приукрашивают казачью старину, воспевают консервативные идеалы прошлого. Лишь в творчестве немногих писателей этой поры (Г. Квитка, Е. Гребенка) отчетливо выражены демократические и реалистические тенденции.

В это время большое внимание украинских писателей привлекает русская литература (А. Пушкин, Н. Гоголь, И. Крылов и др.). Особое значение для них приобретают произведения Гоголя. Создатель „Вечеров" и „Миргорода" исходил из тех же источников, на которых базировались первые представители новой украинской литературы (фольклор, старинная интермедия, современный быт украинского крестьянства, история) и создал высокохудожественные образцы повести из народной жизни, в которых комизм и фантастика сочетались с возвышенной героикой и захватывающим лиризмом.

Однако большинство украинских писателей-романтиков этого периода в силу ограниченности своего мировоззрения, своих представлений о народности и задачах литературы, ограничивались поверхностным следованиям сюжетам и некоторым формальным приемам Гоголя, будучи далекими от существа гоголевской литературной традиции (П. Кулиш — „Огненный змей" и другие произведения на русском языке, „Малоросійські повісті й оповідання" Х. Куприенко и др.). Сложно и противоречиво отразилось влияние гоголевских повестей в раннем творчестве Н. Костомарова. Он принадлежит к тем современникам великого писателя, для которых „Вечера на хуторе..." и „Миргород" сыграли решающую роль, заставив их впервые серьезно обратиться к изучению быта, истории и фольк-

лора Украины. Взгляды Гоголя на характер и значение украинской народной поэзии нашли отражение уже в одном из первых научных исследований Н. Костомарова, в его диссертации „Об историческом изучении русской народной поэзии". На страницах этого труда мы находим и попытку создать синтетические лироэпические образы народных представителей („козак", „чумак", „парубок", „дівчина") на основе украинской народной поэзии, попытку явно навеянную статьей Гоголя „О малороссийских песнях". Однако в дальнейшем Костомаров, в силу ограниченности присущего ему либерально-буржуазного мировоззрения и его абстрактно-романтического метода, отходит от прогрессивной гоголевской традиции в изображении Украины. В таких его драмах, как „Сава Чалий" (1838), „Переяславська ніч" (1841), где изображены эпизоды национально-освободительной войны запорожского казачества до воссоединения с Россией, нет главного — понимания роли народа в истории, высоких идей братства и патриотизма, так ярко выраженных в гоголевской эпопее „Тарас Бульба".

Иначе отразилось воздействие Гоголя в украинских произведениях Г. Квитки, творчество которого развивалось в направлении к реализму. Талантливый писатель, великолепный знаток украинского народного быта, его песен, сказок и анекдотов, Квитка не нуждался в заимствовании у Гоголя сюжетов, мотивов или образов. Живая жизнь украинского села, огромное количество характерных типов, виденных им в Харькове и в Основе, неисчерпаемый запас сказок, пословиц и поговорок — вот непосредственный источник рассказов Грицька Основьяненко.

Но Гоголь своими повестями с большой силой утвердил широкие и разнообразные возможности в развитии темы. До появления „Вечеров..." в новой украинской литературе развивалось, главным образом, комическое, бурлескное изображение жизни народа. Это вызывало у некоторых современников сомнение в возможности создать на украинском языке серьезное, глубокое произведение из народного быта, отразить сложность психологических переживаний и чувств. Гоголь открыл новые грани в „украинской теме": он сохранил комическое, бурлескное начало, подняв его на высоту жизнеутверждающего народного юмора, и в то же время ввел начало поэтическое, наполнил произведения из украинского народного быта высоким лиризмом, показал, как много интересного и глубокого в чувствах и думах простых людей. Это было новым словом в искусстве и не могло не отразиться в творчестве наиболее талантливых и близких к жизни украинских писателей того времени. Имели положительное значение и мысли Гоголя о демократизации литературы, и созданные им канонические образцы народного „сказа", и реализм многочисленных народных сцен и образов его украинских повестей. В частности, Гоголь помогал Квитке усиливать социальный критический элемент в его произведениях, преодолевать консервативный дидактизм и морализацию.

Однако характерно, что в украинских произведениях вышеназванных писателей активно осваивались лишь такие произведения Гоголя, как „Вечера на хуторе близ Диканьки" и „Миргород". Лишь

Т. Шевченко — основоположник реализма в украинской литературе, писатель, вышедший из недр народной жизни, высоко оценил социальную сатиру и беспощадную правдивость гоголевского „Ревизора“ и „Мертвых душ“.

Творчество Шевченко может быть одним из наиболее выразительных свидетельств того творческого отношения к русской культуре, которое характерно для классической линии украинского художественного слова.

Глубоко национальный и своеобразный гений поэта был тесно связан с лучшими традициями предшествующей украинской литературы и наиболее органически, буквально корнями своими врастал в украинское народное творчество, а еще более в жизнь близких ему закрепощенных народных масс. Вместе с тем, одним из могучих источников идейного и творческого роста Т. Шевченко была передовая русская культура. Бóльшая часть сознательной творческой жизни поэта прошла в Петербурге, который был тогда не только официальной столицей русской империи, но и русским революционным и культурным центром. Здесь Шевченко знакомился с творчеством декабристов, с поэзией Пушкина и Лермонтова, с волнением читал статьи Белинского и прозу „великого человеколюбца“ Гоголя, здесь он встречался с петрашевцами, а позднее — с Чернышевским и Добролюбовым, своими боевыми соратниками. Среди других русских писателей Гоголь привлекает большое внимание украинского поэта. Еще в годы раннего романтического творчества он увлечен гоголевской эпопеей „Тарас Бульба“, как художник воспроизводит ее образы в выразительной иллюстрации к повести, а затем повесть эта находит отклики и в поэтическом творчестве Шевченко („Холодный яр“, „Гайдамаки“ и другие). Образ Тараса Бульбы в глазах Шевченко является символом патриотизма и глубоко осознанного гражданского долга.

Несколько позднее, именно в тот период, когда поэт переходит от раннего романтизма к суровой правдивости и реалистическому проникновению в глубины социальных конфликтов, его особое внимание привлекает уже не „Вечера...“ и „Миргород“, а гоголевская поэма „Мертвые души“. Близость к „великому другу“ — русскому сатирику в эти годы Т. Шевченко с наибольшей силой выразил в своем известном стихотворном послании „Гоголю“ (1844). Пафос стихотворения заключается в утверждении того, что оба они — и украинский поэт, и русский сатирик выполняют одну и ту же важнейшую задачу: будят в сознании людей протест против крепостного рабства, расшатывают своим творчеством основы самодержавного строя. Послание начинается словами:

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить серце, друга роздирає,
А третяя тихо, тихесенько плаче
У самому серці — може й бог не бачить.
Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

Интересно уже то, что со своим великим словом гнева и печали, со своей думой о судьбе отчизны и порабощенного народа, Шевченко обращается именно к Гоголю. Это обращение совершенно закономерно, если вспомнить, что впоследствии в своем „Дневнике“ поэт будет говорить о бессмертном Гоголе и всей группе демократических писателей-последователей „гоголевского направления“ в литературе, как о тех, кто подобно ему самому поднимает голос за „бедную, грязную, опаскуженную чернь“, за „поруганного, бессловесного смерда“.

Далее мы находим в стихотворении Шевченко и лирический пафос в изображении прекрасного мира народной жизни, и едкий иронический тон при обнажении подлинного лица скрытой „благоприличной“ подлости дворян-помещиков и чиновников. Эти две тональности гоголевских произведений оказываются необычайно близкими украинскому поэту. Однако он стремится тут же подчеркнуть и своеобразие своей лирики словами: „Ти смієшся, а я плачу, Великий мій друже.“

Если Шевченко в середине сороковых годов осознает суть своей лирики как плач обездоленного народа, то суть стиля Гоголя в его глазах — это убийственный и карающий народный смех над угнетателями, саркастическая издевка над пошлостью господствующих классов. Из других высказываний поэта мы знаем, что Шевченко хорошо видел и лирическое начало творчества автора „Мертвых душ“, его глубокое сочувствие социальным низам („смех сквозь слезы“). Но когда поэт хочет найти обобщающую формулу для главного направления гоголевского творчества, то на первом плане для него стоит смех, беспощадная, горькая сатира „Ревизора“ и „Мертвых душ“.

В заключительных словах стихотворения Шевченко утверждает высокую гражданскую роль искусства, которое призвано преодолеть рабскую покорность и терпение народных масс, разбудить их волю и сознание, заклеймить лицемерие и низость украинского дворянства. Поэт восклицает:

Нехай, брате. — А ми будем
Сміяться та плакать.

В этих словах выражено по-новому осознанное чувство близости к Гоголю. Характерно, что именно в те годы, когда написано стихотворение, обращенное к великому сатирику, поэт создает первые свои сатирические поэмы — памфлеты „Сон“ и „Кавказ“. Они вызваны к жизни горькими наблюдениями Шевченко над современной ему действительностью, но роль Гоголя заключалась в том, что он показал поэту, каким могучим оружием в борьбе с миром неправды и зла может быть бичующий и карающий смех. Недаром эти сатиры родились в атмосфере горячих споров вокруг „Мертвых душ“, которые нашли отражение и в переписке, и в прозе Шевченко, и в упомянутом стихотворении, посвященном „великому человеколюбцу“ Гоголю.

Гоголевские традиции в революционной поэзии Шевченко развивались творчески. Между сатирическими обобщениями Гоголя и

Шевченко существует немалое отличие. Мы помним, что Чернышевский отмечал у последователей Гоголя в художественном творчестве революционно-демократических писателей более полное и четкое осознание причин и последствий отвратительных проявлений самодержавно-крепостнического строя, чем у самого их гениального учителя — творца „Ревизора“ и „Мертвых душ“. Это мнение может быть распространено и на взаимоотношения сатиры Гоголя и Шевченко — соратника Чернышевского и Добролюбова.

Уже в поэме „Сон“ сатира Шевченко непосредственно и сознательно направлена на обличение всего „темного царства“ самодержавия. В лаконических, обобщенных образах он показывает читателю весь организм этого, по выражению И. Франко, „сторукого полипа“, рисует всю иерархическую лестницу антинародного государства — от мелких „пьявок“ — чиновничьей братии до высшего холопства — вельможных „блюдолизов“, непосредственного окружения „батюшки-царя“. Внизу этой живой пирамиды — отупевшие, забитые муштрой, солдаты. А еще ниже — покорные, терпеливые рабы, которые не смеют поднять свой голос против нестерпимого ярма. Здесь развивалась уже новая, типическая для революционной демократии, тема осуждения народной пассивности. С другой стороны, в поэме возникают потрясающие картины народной трагедии...

... а онде під тином
Опухла дитина голоднеє мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

Суровое обвинение виновников господствующего зла и неправды поэт сочетал с прямыми революционными призывами. Не случайно с таким пафосом и возвышенным лиризмом в поэме нарисован образ декабриста-революционера, думы которого, по мысли поэта, должны дать свои пышные всходы:

А де ж твої думи, рожевії квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти?
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи може навіки в серці поховав?
О, не ховай, брате! Розсип їх, розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!

Совершенно очевидно своеобразие сатирической поэзии Шевченко, в которой едкий уничтожающий смех сочетается с гневной обличительной патетикой, с боевыми призывами к деятельной активной борьбе против угнетения. Душою его сатиры становится пафос освободительной крестьянской войны.

Уже на этом примере можно видеть, что творческое восприятие прогрессивных традиций русской литературы помогало украинским писателям глубже понять коренные тенденции жизни своего народа, шире и своеобразнее развивать традиции своей культуры и создавать произведения оригинальные и формою и методом. Демократическая русская литература была великой школой реализма и идейности, пребывание в которой не только не глушило самобытных сил национальной культуры украинского народа, но могуче содействовало их прогрессивному росту.

Это стало еще очевиднее в последующие 60—80 годы, когда в связи с дальнейшим развитием реализма в украинской литературе отчетливо выявляется тяготение к развитию прозы. Развивается не только краткая новелла, но и крупный социальный роман, в котором широко отражаются общественные взаимоотношения крепостнической и пореформенной эпохи, создаются полнокровные типические характеры. В это время особенно важным становится богатый литературный опыт русских писателей, которые, идя путями реализма, создали замечательные образцы повести и романа. Ан. Свидницкий, П. Мирный, И. Нечуй-Левицкий и многие другие украинские писатели новаторски используют достижения Н. Гоголя, Н. Чернышевского, И. Тургенева, И. Гончарова, М. Салтыкова-Щедрина, Л. Толстого. Националистические критики пытаются „отгородить" украинскую литературу от воздействия освободительных идей и реалистического метода русских писателей, замкнуть их в узкий круг этнографически-бытовых интересов и архаического воспроизведения идеализированной старины. Но демократическая украинская критика — от И. Билыка до И. Франко и Леси Украинки ведет активную борьбу с этими порочными теориями и призывает украинских писателей активнее выходить на плодотворный, широкий путь реализма, по которому уверенно шагала уже русская литература.

Великий украинский писатель И. Франко в статье „Література, її завдання і найважніші ціхи" (1878) выразил резкий протест против нарочитого смешения буржуазными националистами демократической русской культуры с русским самодержавием и полицейско-бюрократическим аппаратом. С глубокой убежденностью И. Франко подчеркивал огромное благотворное влияние идей и образов русских писателей на демократическую украинскую культуру.

— „Автор, — пишет Франко, — очевидно, в своїй статті декуди змішав літературу з державою, т. є. урядом та жандармами... Розуміється, держава московська, її жандарми та чиновники і їх гніт на всяку свобідну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Бєлінськими, Тургєнєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Щаповими, Решетниковими та Некрасовими — зовсім друге діло".[1]

Опираясь на произведения русских писателей-реалистов, на эстетику русской революционной демократии, И. Франко утверждал принцип зависимости искусства от жизни и последовательно боролся за развитие реалистического направления в своей национальной литературе.

Он видел, что именно реализм „зробив великий поворот в літературі російській і навіяв у неї більше демократичного духу, більше охоти до пізнання народу, ніж деінде цілі довгі періоди ідеальних та сентиментальних літератур".[2]

Писатель становится активнейшим пропагандистом русской культуры, помещая на страницах украинской и прогрессивной польской прессы свои статьи о творчестве А. Пушкина, И. Тургенева, Л. Толстого, Н. Чернышевского, А. Герцена, М. Горького и других

[1] Ів. Франко. Твори, т. XVI. Держлітвидав, Київ, 1955, стр. 8.
[2] Там же, стр. 11.

русских писателей. Ему принадлежат переводы на украинский язык и поэмы Гоголя „Мертвые души“, и „Маленьких трагедий“ Пушкина, и ряда других классических русских творений. На него самого наибольшее влияние оказали идеи и образы русских революционных демократов — Белинского, Чернышевского, Добролюбова, Некрасова. Но мимо его сознания не прошли ни чеканная красота поэзии Пушкина, ни гуманистическое творчество Некрасова, ни могучее творчество Л. Толстого. И здесь мы отмечаем сознательное, творческое восприятие опыта русской литературы. С этой точки зрения интересно обратиться, например, к факту отношения И. Франко — писателя революционно-демократических убеждений, испытавшего влияние марксистских идей, к противоречивому и сложному миру идей и образов Л. Толстого. В сознание украинского писателя Лев Толстой входит как один из наиболее выдающихся представителей русского народа, носитель его лучших национальных черт, борец против деспотизма и гениальный художник. Публицистические и литературно-критические статьи И. Франко о великом писателе („Лев Толстой“, „Толстой і земства“, „Толстой про голод у Росії“) глубоко раскрывали суть его художественных произведений. Не будем останавливаться здесь на проникновенных оценках отдельных образов и сцен романов и повестей Л. Толстого в этих статьях. Но очень важно, как И. Франко стремится дать синтетическую характеристику литературного метода писателя, как определяет он своеобразие его реализма. Отталкиваясь от известных слов автора „Севастопольских рассказов“ о правде, как основном герое его произведений, критик считает главной чертой творчества Толстого именно поиски правды, естественности и простоты в людях и в природе, суровую объективность, нелюбовь к надуманным эффектам и романтическим контрастам. Однако, по мысли И. Франко объективность описания сочетается в произведениях великого художника с теплым сочувствием и с горячею любовью к людям. В отличие от книг западно-европейских натуралистов в произведениях Л. Толстого правда имеет жизнеутверждающий и глубоко гуманистический характер. „Правду уявляє він собі, — пишет Франко, — не в огидливій, заболоченій і вонючій одежі, як Золя, не з відштовхуючим лицем трупа, як Гі де Мопассан, але в вигляді чудової, вічно вродливої й вічно молодої богині. Її променясті риси знаходить він під лахміттям старця, під селянською свитою, під мундиром офіцера: її вигляду не заступають йому ні випари корчми, ні пороховий дим, ні курява від фортець, що летять у повітря. Всюди б'є гарячий, животворний пульс великої думки й великої всеоб'ємлючої любові поета.“[1]

Другой своеобразной чертой художественного новаторства Льва Толстого Франко считает изумительный дар психологического анализа, который проявляется уже в автобиографических повестях, где „автор уміє одночасно дивитися на світ очима дитини й підлітка і разом з тим збоку спостерігати цей свій спосіб бачення, аналізува-

[1] Ів. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стр. 40.

ти свої враження й вивчати кожний найдрібніший рух почуття, кожний порив незрілої волі й фантазії".[1]

Художественные произведения Л. Толстого навсегда остались для И. Франко высоким образцом искренности в изображении жизненной среды и психологии человека. Он постоянно отмечает присущий русскому писателю чудесный дар реалистического обобщения и умения передать тончайшие своеобразные оттенки индивидуальности. Характерен, например, эпизод резкой отповеди И. Франко О. Борковскому по поводу критики последним романа „Лель и Полель". Решительно отбрасывая попытку навязать ему чуждые взгляды и вмешаться в его творчество, И. Франко протестует также и против упреков редактора „Зорі" в несоблюдении „местного колорита". Писатель убедительно доказывает, что в романе „Лель и Полель" отразились хорошо знакомые ему галицкие социальные отношения и тут же возражает против самого принципа мелочного натуралистического воспроизведения этнографических деталей в художественном произведении. И здесь непоколебимым авторитетом для него является Л. Толстой.

„І так поперед усього Ви закидаєте мені брак колориту локального, — пишет И. Франко, — хоча й самі наводите „Вульку, суд львівський, поліцію львівську, барикади львівські і т. ін." (в тім „і т. ін." міститься, н. пр. стосунки газетярські львівські, історія фамілійна Регіни чисто галицька, розправа судова львівська, тюрьма львівська, — здається, мало!). А от прочитайте Ви н. пр. Шпільгагена „In Reih und Glied", кільки і якого там найдете колориту місцевого? Або візьміть хоча б такого реаліста, як Толстой, і прочитайте його „Анну Каренінy".[2]

Таким образом, в деятельности Л. Толстого и других крупнейших писателей-реалистов, И. Франко находил не объект для заимствований, а высокие образцы искусства и опору для своих эстетических воззрений. Нередко он ссылается на их творческий опыт и в своем общем понимании принципов художественного реализма и в своих требованиях к современным украинским писателям. Так, в пору широкого развития украинского социального романа и повести И. Франко считал необходимым преодолеть установившиеся у некоторых украинских писателей традиции непосредственного подражания фольклору без творческого к нему отношения. Эта традиция нередко приводила к изображению жизни и человеческих образов в чересчур общих чертах. Он призывал украинских писателей к индивидуализации персонажей и к внимательному воспроизведению окружающей социальной среды. „Нинішній поет не буде нам казати: „Ой, горе, горе бідному на світі", бо слова ті, хоч і правдиві, але занадто загальні, — він постарається показати нам бідного чоловіка, як він живе в нужденній хаті у голоді і холоді, як робить на чужій ниві, як турбується такими речами, на котрі другий і уваги не звертає, постарається заглянути в душу того бідного чоло-

[1] Ів. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стр. 36.
[2] Там же, т. XX, стр. 379—380.

віка, що він думає, чого надіється, чого боїться, а чого бажає..."[1] И тут же писатель указывает на разнообразные способы индивидуализации образов в творчестве Л. Толстого и других представителей мировой литературы.

Высоко оценивая художественное творчество Л. Толстого, И. Франко в то же время неоднократно резко полемизировал с философскими идеями великого художника („Що таке поступ?" и др. статьи).

Революционеру, просветителю И. Франко особенно чуждыми были такие толстовские идеи, как идея о непротивлении злу насилием, как отрицание научного прогресса и педагогические требования мыслителя относительно замены научного образования народа абстрактным моральным воспитанием.

Внутренняя полемика с Л. Толстым встречается не только в критических и публицистических выступлениях И. Франко, но и в его художественном творчестве. Тут мы находим очень своеобразное и интересное проявление влияния одного писателя на другого, доказывающее насколько различными могут быть формы такого влияния. Речь может идти не только о творческом освоении и развитии тех или иных традиций писателя. Произведение выдающегося писателя может быть толчком, импульсом к напряженной работе в том же направлении, которая приведет к созданию совершенно оригинального произведения, противоположного по форме и идее своему образцу и даже полемического по отношению к последнему.

Немалый интерес представляет, например, сопоставление некоторых из „народных рассказов" („Чем люди живы", „Кающийся грешник") Л. Толстого со стихотворными и прозаическими сказками И. Франко („Рубач", „П'яниця"). В обоих случаях явившиеся в печати ранее рассказы Л. Толстого побудили И. Франко обратиться к первоисточникам в их украинских вариантах и создать произведения оригинальные и по содержанию и по форме. Идея рассказа Л. Толстого „Чем люди живы" выражена в словах: „Кажется только людям, что они заботой о себе живы, а что живы они одной любовью. Кто в любви, тот и в боге, и бог в нем потому, что бог есть любовь". Выраженный в этих словах гуманизм Толстого абстрактен и беспочвен. Писатель проповедует жалость и всепрощение, как панацею от всех социальных зол. И. Франко, полемизируя с ним в поэме „Рубач", насыщает свое произведение революционным пафосом, последовательно проводит идеи активной сознательной борьбы за освобождение: „Зумійте бути вільними, — говорит он, — і будете вільними! Забажайте бути братами і будете братами! Зумійте жити — і будете живі!"

Поэма „П'яниця" также отличается от рассказа Л. Толстого „Кающийся грешник" и по творческой трактовке первоисточника, и по стилю. Л. Толстой сохраняет традиционный „житийный" стиль. Медленно и размеренно звучат строки его рассказа. Нарочито отходя от библейской строгости и торжественности, И. Франко передает притчу о бражнике в стиле комического бурлеска с характер-

[1] Ів. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVI, стр. 158.

ными грубоватыми и выразительными оборотами: „Ось Петро ключи виймає і до фірточки спішить: „Хто там гей? Чого потреба? Хто калатає до неба?“ Меняется и характер образов: апостолы Петр и Павел, цари Давид и Соломон выдержаны в пародийном стиле комических украинских виршей XVII—XVIII ст., а сам бражник Клим из смиренного грешника превращается в лукавого и смелого „хлопца“, который требует, чтобы его впустили в рай и не столько просит прощения, сколько обличает апостолов-небожителей.

На этом примере можно еще раз убедиться в сложности проблемы влияния, которое иногда проявляется не только в следовании по путям, открытым великим предшественником, но и в отталкивании от определенных сторон его творчества, в полемике с его идеями.

Особую страницу в истории русско-украинских литературных взаимосвязей занимает деятельность русской революционно-демократической критики, которая разоблачала реакционную сущность всякого рода шовинизма и призывала русский и украинский народы к единению и совместному выступлению против самодержавия и крепостничества. Властители дум передовых людей своего времени, они ратовали за развитие реализма в литературе и бережно поддерживали и защищали первые явления подлинно народной украинской поэзии и прозы. Белинский немало содействовал ее росту и своим сочувственным отношением к украинскому народному творчеству, и своими критическими замечаниями по адресу некоторых писателей и их произведений. Так, в рецензии на повесть Квитки „Маруся“ критик говорил о большом впечатлении, произведенном повестью на русское общество, о мастерской передаче писателем нравов и обычаев украинского села. Главным героем повести критик считал украинский народ и писал о нем с необыкновенной задушевностью: „Кроме Наума, Маруси, Васыля и Насти, в повести „Маруся“ есть еще герой — и герой первый, который важнее и Наума, и Васыля, и Насти, и самой Маруси. Это — Малороссия, с ее поэтической природой, с ее поэтической жизнью простого народа, с ее поэтическими обычаями. Этот-то герой и составляет всю заманчивость, всю поэтическую прелесть повести.“[1]

В то же время Белинский отмечал и недостатки повести Квитки в области художественной типизации жизненных явлений. По его мнению, писатель еще не сумел в своих образах соединить типическое, характерное для большой группы явлений и лиц, с индивидуальным, своеобразным, присущим данному конкретному лицу. Он указывал Квитке на классические образцы художественных типов в произведениях Гоголя. Естественно, что такая критика была весьма плодотворной. Когда же Белинский встречал в украинской литературе реакционные явления, попытки культивировать националистическую старшинско-дворянскую идеологию, он давал им резкую, сокрушительную отповедь, боролся с ними так же, как боролся с подобными явлениями в русской литературе. Об этом убедительно свидетельствуют рецензии Белинского на писания Корсуна, Семен-

[1] В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. под ред. С. А. Венгерова, т. IV, стр. 75.

товского, на ложную „идиллию“ Е. Гребенки „Так собі до земляків“.

Белинский был первым предвестником полного вытеснения дворян разночинцами из русского освободительного движения. За ним выступил Герцен, а затем в новых исторических условиях предреформенной и пореформенной эпохи развернули свою деятельность Чернышевский, Добролюбов, Некрасов, Салтыков-Щедрин. „Шире стал круг борцов, ближе их связь с народом“ — говорил о них В. И. Ленин.[1]

С удовлетворением говорил Герцен о развитии литературы украинского народа. Он высоко ценил поэзию Т. Шевченко, отмечая в ней черты подлинной народности, видя в ней много поучительного и для русской революционной демократии. В полемике, разгоревшейся вокруг антикрепостнических рассказов Марка Вовчка, Герцен принял непосредственное участие и активно выступал против нападок реакционной критики. Н. Добролюбов в статье „Черты для характеристики русского простонародья“ также высоко оценил „Народні оповідання“ и „Рассказы из русского народного быта“, подчеркнул великую заслугу их автора, который сумел показать общность судьбы русского и украинского народов и их активное стремление к свободе. Русские революционеры-демократы, отражая шовинистические выпады реакционно-славянофильской газеты „День“, утверждали неотъемлемое право украинского народа „говорить своим языком о предметах своих нужд, стремлений и воспоминаний“. Как друга и соратника встретили они Тараса Шевченко. Приветствуя выход „Кобзаря“, Добролюбов писал, что у великого украинского поэта „весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни. Он вышел из народа, жил с народом и не только мыслью, но обстоятельствами жизни был с ним крепко и кровно связан.“[2]

Чернышевский и Добролюбов резко критиковали царизм и реакционеров, стремившихся посеять в своих интересах национальную вражду и разлад между народами. „У нас нет причин разъединения с малорусским народом, — писал Добролюбов, — мы не понимаем, отчего же, если я из Нижегородской губернии, а другой из Харьковской, то между нами уже не может быть столько общего, как если бы он был из Псковской.“[3]

Признавая право украинского народа на широкое развитие своей национальной культуры, революционеры-демократы связывали и этот вопрос со свержением царизма и освобождением как русского, так и украинского, и других народов нашей страны. Они призывали трудящиеся массы России, Украины и Польши осознать свои общие интересы в освободительной борьбе.

В своем отношении к украинскому народу и его культуре русские революционеры-демократы были подлинными представителями своего народа. Но для украинских писателей имела значение

[1] В. И. Ленин. Сочинения, т. 18, стр. 15.
[2] Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. II, ГИХЛ, 1935, стр. 562—563.
[3] Там же, стр. 257.

не только та часть их наследия, где они выражали свои горячие симпатии к украинскому народу и поддерживали его культуру, но и вся сумма их идей — политических, социальных, эстетических. На этих идеях вырастало и крепло сознание и П. Мирного, и М. Коцюбинского, и И. Франко, и многих других украинских деятелей культуры. И статьи, и письма И. Франко выразительно свидетельствуют, насколько органически входили идеи передовой русской культуры в его сознание. В одном из писем он говорит: „Герцен займає всі мої вільні хвилі, і я багато з нього користаю, — для вироблення поглядів на суспільно-політичне життя Європи". . .[1] В другом письме к М. Павлику (июнь 1879 г.) писатель восклицает: „Я знов по цілих днях упиваюся економією Чернишевського. Що за шкода, що огромної часті його статей не видано, т. є. не передруковано з „Современника"! Се золото не статті!"[2]

Исходя из современной ему действительности, опираясь на свои национальные традиции, И. Франко в то же время глубоко, творчески освоил достижения передовой русской культуры и это помогло ему создать потрясающие по силе, правде и смелости мысли художественные картины из жизни галицкого крестьянства, интеллигенции, показать классовую борьбу рабочих против буржуазии.

Надо сказать, что достижения украинской культуры в свою очередь не проходили бесследно для духовного развития русского народа. Украинская историческая дума и лирическая песня, бытовая сказка, искрящаяся юмором и острой наблюдательностью, выдающиеся произведения украинских писателей производили большое впечатление на русских современников. Еще с конца XVIII — нач. XIX ст. в русской литературе вырастает активное внимание к современной жизни, историческому прошлому и богатейшему народному творчеству Украины. Внимание русского общества привлекали такие издания, как „Украинские народные думы и песни" М. Максимовича, „Запорожская старина" И. Срезневского и другие. Немалый интерес вызывала поэма Котляревского „Энеида", отличавшаяся яркой национальной самобытностью, жизнеутверждающим юмором и тесной связью с украинским фольклором.

Большое развитие в творчестве русских писателей приобрела „украинская тема". Она имела особенно прогрессивное звучание в творчестве поэтов-декабристов, в поэзии Пушкина („Полтава") и в прозе Гоголя, который был тесно связан с Украиной и своей биографией и многими нитями своего творчества. Изображая украинский народ, его историю и современную жизнь, русские писатели обычно обращались к украинской литературной и фольклорной традиции.

Исследователи неоднократно отмечали связь многих мотивов и образов гоголевских повестей из украинского народного быта с образами и мотивами старинных интермедий и комических сценок украинского народного кукольного театра, так называемого „вертепа". Комический черт, сварливая баба, хвастливый шляхтич, велере-

[1] Письмо И. Франко к И. Белею, январь 1882 г. Ів. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XX. Держлітвидав, Київ, 1956, стр. 149.

[2] Там же, стр. 73.

чивый дьяк, храбрый запорожец, умный и смелый „москаль“ — все эти обычные фигуры „вертепа“ нашли в гоголевских „Вечерах. . .“ своеобразное отражение и всестороннее развитие на материале хорошо известной писателю украинской жизни. Гоголь великолепно знал не только интермедии, но и украинские вирши XVII—XVIII веков, которые отличались особым демократизмом и веселым юмором. Но особенно высоко ценил Гоголь украинские исторические думы, лирические и бытовые песни. Он называл их „звонкими, живыми летописями“ и считал незаменимым источником для исторического романиста. Песни помогли творцу „Тараса Бульбы“ создать эпические образы народных героев-запорожцев, отразить величавую поэзию подвигов народа-патриота. В своих творческих исканиях Гоголь обращался также к новой украинской литературе, которая привлекала его своими демократическими и реалистическими тенденциями (Котляревский, Гулак-Артемовский).

Надо сказать, что и в дальнейшем не прекращается внимание русских писателей к жизни и стремлениям украинского народа. Мы встречаем изображение украинских мотивов, использование живого украинского слова в рассказах и повестях Н. Лескова, И. Тургенева, А. Чехова, Л. Толстого. Совершенно естественно и органически мотивы и образы украинского фольклора, интонации живого говора украинского крестьянства входили в произведения В. Короленко из украинского быта („Слепой музыкант“, „История моего современника“, „Лес шумит“, „Судный день“ и др.).

Развитие украинской темы в творчестве русских писателей способствовало укреплению интересов и симпатий к украинскому народу, а также росту его национальной культуры. С другой стороны, мы видим здесь творческое использование русскими писателями украинского народно-песенного и литературного творчества, один из ярких моментов активного обмена культурными ценностями между близкими народами.

Широкое общерусское значение приобрела могучая поэзия Т. Шевченко, которая стала одним из важных факторов развития освободительных идей в России и оказала влияние на русскую поэзию (от С. Дрожжина, И. Сурикова и др. до наших современников), сыграла немалую роль в формировании мировоззрения В. Короленко и молодого М. Горького. Поэтический гений Шевченко, которому так много дала в его развитии передовая русская культура, в свою очередь стал достоянием русского и всех других народов России и затем приобрел мировое значение.

Наконец, говоря об особом характере русско-украинских литературных взаимосвязей, нельзя забыть и еще одной важной стороны проблемы. Общность исторической, социально-политической жизни, близость языка и национального характера, сходство творческих стремлений нередко приводили русских и украинских деятелей к прямому культурному сотрудничеству. Многие украинцы становились непосредственными участниками созидания русской культуры, начиная от плеяды деятелей XVIII века — Феофана Прокоповича, Ст. Яворского, Дм. Ростовского, вплоть до Квитки и Гребенки, написавших большинство своих произведений на русском языке, до Т. Шев-

ченко с его „русскими повестями", Леси Украинки, сотрудничавшей в русской прессе, и других писателей.

Украинцы по происхождению, Гоголь и Короленко стали великими деятелями русской культуры и могуче содействовали укреплению единения русских и украинцев в творчестве духовной культуры. С другой стороны, русская женщина Мария Вилинская (Марко Вовчок) сумела глубоко проникнуть в особенности украинской народной психологии, овладеть тончайшими оттенками живой речи украинского народа и затем отразить в своих произведениях общность интересов и стремлений русских и украинских крестьянских масс.

Дальнейшие исследования в этом направлении помогут выяснить, какие традиции украинской литературы привились благодаря этим писателям в русской литературе и какую роль сыграли эти писатели в перенесении опыта передовой русской литературы в украинскую, которая переживала процесс своего становления и развития.

С началом третьего периода освободительного движения в России — периода пролетарского — по-новому встали вопросы русско-украинского литературного единения. Политическая борьба народных масс во главе с пролетариатом, деятельность Коммунистической партии, развитие теории марксизма-ленинизма — все это непосредственно и глубоко отразилось на характере культуры всех народов России, в том числе и украинского. „При едином действии пролетариев российских и украинских, — писал В. И. Ленин, — свободная Украина возможна, без такого единства о ней не может быть и речи."[1]

Быстро распространялась на Украине марксистская литература. Идеи марксизма-ленинизма оказывали плодотворное влияние на формирование общественно-политических и литературно-эстетических взглядов передовых украинских писателей — И. Франко, Леси Украинки, Мих. Коцюбинского и др. Большое значение для развития украинского хозяйственного творчества этого периода имела русская революционная пролетарская литература в лице А. М. Горького, А. С. Серафимовича и других писателей. Идейная и творческая дружба М. Горького и М. Коцюбинского, воздействие страстного горьковского жизнеутверждения, созданных им образов новых героев жизни — пролетарских революционных борцов, на таких писателей, как И. Франко, С. Васильченко, Леся Украинка, В. Стефаник уже отмечались исследователями. Влияние Горького на украинских писателей не сводится, конечно, к восприятию отдельных мотивов и образов его творчества, а заключается прежде всего в том общем направлении, которое дал литературе основоположник метода социалистического реализма.

После Октябрьской революции, в условиях победившего социализма в советской стране возникли и развились новые, невиданные прежде отношения между равноправными, свободными, социалистическими нациями. Единение народов Советского Союза означает и

[1] В. И. Ленин. Сочинения, т. 20, стр. 14.

единение их литератур. В настоящее время многонациональная советская литература представляет собой дружественный союз национальных литератур, которые взаимно дополняют и обогащают друг друга. Русской советской литературе принадлежит в этом союзе ведущая роль.

Одним из самых мощных отрядов социалистической многонациональной литературы является украинская советская литература. Произведения П. Тычины, М. Рыльского, М. Бажана, В. Сосюры, А. Малышко и других украинских поэтов, стали значительнейшим поэтическим достоянием всего советского народа. Широкую популярность приобрела драматургия Ал. Корнейчука, которая глубоко проникает в явления нашей современной жизни.

Известны хорошо не только советским читателям, но и в странах народной демократии, в иных зарубежных странах имена украинских прозаиков Ю. Яновского, О. Гончара, М. Стельмаха, В. Собко, Н. Рыбака, Ю. Смолича и других.

Этот расцвет украинской литературы достигнут благодаря условиям советского общества, благодаря нерушимой дружбе украинского народа с великим русским народом, со всеми народами Советского Союза. Совершенно очевидно, что в советский период содружество между литературами приобрело новое качество и представляет собою высший исторический этап литературных взаимоотношений.

Изучение взаимосвязей между русской и украинской литературой не раз привлекало пристальное внимание советских исследователей, особенно в послевоенные годы. До настоящего времени для большинства работ характерна общая постановка вопроса или же выявление творческих взаимоотношений отдельных украинских и русских писателей. Такие исследования весьма полезны, но сейчас на очереди дня стоит задача исследования вопроса в более широком литературном и общественном плане. Весьма важной является проблема генезиса и развития реализма в классической украинской литературе в аспекте взаимосвязей с русской литературой и критикой. Особенно большой интерес и значение будет иметь изучение развития социалистического реализма в украинской литературе в связи с развитием русской литературы и уяснение роли и места украинской советской литературы среди других литератур социалистических наций.

Такие исследования помогут также продвинуть вперед изучение в целом одной из актуальнейших проблем нашего времени — проблемы взаимосвязей между различными национальными литературами мира и, в частности, между литературами русского, украинского и болгарского народов в их историческом прошлом и на современном новом этапе.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ДРАМАТУРГИЯТА НА ТУРГЕНЕВ

Николай Лилиев

Иван Сергеевич Тургенев е роден в Орел на 28 октомври 1818 г. и се е поминал на 3 септември 1883 г. Син е на гвардейски офицер, чието семейство живо се интересува от литература. Битът на крепостна Русия възпитава у бъдещия автор омраза към крепостното право: „Току-речи всичко, що виждах около себе си, будеше у мене чувство на смут, негодувание, отвращение.“ Деветгодишният Тургенев отива със своите родители в Москва, гдето постъпва в пансион; оттам излиза през есента на 1833 г. и се записва във факултета по „словесност“ при Московския университет.

Студентските години на Тургенев намират отражение в някои от по-късните му книги, като „Рудин“ и „Андрей Колосов“. В Москва Тургенев е студент само една година. Своите науки продължава в Петербург; завършва висшето си образование през 1836 г. и заминава за чужбина. Готви се за научна дейност; мечтае за катедра по философия. Навярно в образа на Берсенев е вложил своите юношески мечти — да служи на науката. Но учен Тургенев не става, макар през пролетта на 1842 г. да полага в Петербург успешен изпит за научна работа. В Берлин се е срещнал с Н. В. Станкевич и М. А. Бакунин и през 1841 г. в Москва е вече приближен на Бакуниновото семейство. Още на 26 март 1837 г. Тургенев пише на професор А. В. Никитенко: „Колебах се дали да Ви изпратя д р а м а т а, която писах, когато бях на шестнайсет години — моето първо произведение. Толкова недостатъци виждам в тая драма, изобщо така не ми се харесва сега нейният план, че ако не се надявах на вашата снизходителност и главно ако не мислех, че по първата стъпка може най-малко да се узнае предварително за бъдещето, никога не бих се решил да ви я изпратя.“ „Преди година — продължава своето писмо Тургенев — аз я давах на П. А. Плетнев. Той ми повтори това, което отдавна вече мислех, че всичко е преувеличено, невярно, незряло... Миналата година посветих на превода: „Отело“ от Шекспир, който не завърших — преведох само до половината на второ действие, „Крал Лир“ — с големи пропущания — и „Манфред“. Първите два превода унищожих — сториха ми се доста лоши след преводите на Вронченко, Панаев... И друго забравих да ви кажа, че още в края на миналата година започнах да пиша драма, чието първо действие и целият план са напълно готови; надявам се, когато се прибера от

село, да я донеса вече завършена (през септември)." Отдаден на лирическа поезия, Тургенев продължава да пише своите романтични стихотворения и поеми, които сам съди много строго. Но това стихотворно творчество му позволява да изработи в себе си умение от множество впечатления и мисли да избира най-съществено, най-типично, умение да съсредоточава материала си така, че — както казва Ги де Мопасан за Тургенев — „в няколко страници да дава съвършено произведение", „чудесно да групира обстоятелства и да създава живи, чувствителни, пленяващи образи, очертани само с няколко характерни подробности, така неуловими и изкусни, че мъчно се разбира как може да се осъществи подобна действителност с такива видимо прости средства". Темата на Тургеневия разказ „Смърт", посветена на това, как „чудно умира руският селянин", израства у Толстой в цяла повест („Три смърти").

Под въздействието на Белински укрепват антикрепостническите възгледи на Тургенев. От Белински той се учи на исторически метод, на философско-научен анализ на литературата; учи се да вижда истинския критерий на нейната художественост в народността, реализма, обществената значимост; да иска от писателя идейна оценка на изобразяваното; да отговаря на злободневните въпроси; да се бори срещу реакционните тенденции на буржоазно-аристократичната критика.[1]

Макар да проявява живо любопитство към философията на своето време, Тургенев не отива по-далеч от либерализма. В неговата критика не се чувствува съзнателно духът на революционния демократизъм, на революционното отрицание на крепостническата действителност, с който са проникнати статиите на Белински. Но Тургенев е изпълнен с вяра в своя народ, в неговите възможности и дарби. Съчетава възхищението си от него с любовта си към руската природа. Революционните демократи го ценят заради заслугите му на писател, който подобно на тогавашната руска напредничава интелигенция напрегнато търси истината в живота. Но и Тургенев е ценял не по-малко критическата дейност на своите съвременници. Нарича Белински идеен вожд на епохата, ръководител на общественото съзнание. Неговите спомени нямат равни на себе си и те след написаното от Херцен в „Былое и думы" са най-добрите страници, посветени на Белински.

Нито разгромът на декабристкото революционно движение през 1825 г., нито жестокостите на николаевското самодържавие — нищо не може да прекъсне историческия процес в развитието на руското освободително движение. Младежта се буди за нов обществен подем. Сред писателите от „натуралната" школа (1846), чийто идеолог е революционният демократ Белински, са Херцен, Огарьов, Некрасов, Шчедрин и временните техни спътници — либерали и демократи: Григорович, Анненков, Боткин, Дружинин и други, обединени в своето отрицание на крепостното право, в своята омраза към самодържавно-крепостническия ред, в своята защи-

[1] Вж. К. Г. Чмшкян. И. С. Тургенев — литературный критик. Изд Ереванского университета, Ереван, 1957.

та на такива „велики думи“ като родина, знание, справедливост, просвета, самоуправление, свобода, в своята съзнателна обич към народа. Към натуралната школа под въздействието на Белински се присъединява и Тургенев. Между него и Херцен например, каквито идейни разногласия и да съществуват през четиридесетте години, има доста много общо „в тяхното негодуване против крепостното право, в тяхната обич към угнетения народ, в тяхното чувство за благородна хуманност...“ „Съвсем различни творчески индивидуалности..., Тургенев се стреми да възпроизведе на пръв план действителността в живи картини, когато за Херцен в творчеството трябва главно да се разгъне с помощта на образите освобождаващата мисъл. У Херцен има голям художествен талант, но все пак той е подчинен на разума на мислителя Херцен. У Тургенев има жив и дълбок ум, но той е подчинен на художествения талант.“[1]

Върху първата поема на Тургенев „Параша“ (1843) леката сянка на Пушкиновата Татяна витае и простира своите прозрачни крила. През 1843 г. Тургенев пише в своите „Литературные и житейские воспоминания“: „В Петербург се случи събитие, само по себе си крайно незначително и много отдавна погълнато от всеобщата забрава. А именно — появи се нелегалната поема на някой си Т. Л. под надслов „Параша“. Тоя Т. Л. бях аз; с тая поема стъпих на литературното поприще.“ В предреволюционната журналистика псевдонимите често са никнали по причини от политически характер, поради страх от цензурата, опасение от несполука в първия дебют, от скромност и т. н. „Параша“ се посреща съчувствено, особено от Белински, който в писмото си до Тургенев от 8 юли 1848 г. пише: „Прочетох я за десети път — чудесно нещо, цялата е напълно пропита и с поезия (което е много хубаво), и с ум (което е още по-хубаво, особено заедно с поезията).“

Тургенев търси своя път. Създава най-сполучливата от своите поеми, стихотворния разказ „Помешчик“, за който Белински се отзовава най-възторжено: „Най-после Тургенев е написал стихотворен разказ — „Помешчик“, — не поема, а разказ за бита на помешчика, шега, ако искате, но тая шега е станала някак далеч по-добра от всички поеми на автора. Лекият епиграмически стих, веселата ирония, верността на картините, наред с това издържаността на цялото произведение от началото до края — всичко това показва, че Тургенев е намерил свой истински род и в тоя род той е неподражаем.“[2]

През 1844 г. се появяват първите произведения на Тургенев в проза. Освен това се печата откъс от превода му на „Фауст“. Белински отбелязва превода като „забележително явление от тоя род“. През 1846 г. в „Петербургский сборник“ се поместват преводите на „Тъма“ от Байрон, „XII римска елегия“ от Гьоте и разказът „Три портрета“ — свидетелство за умението на автора „да възпроизвежда конкретно историческа битова обстановка, да рисува

[1] Вж. П. Мезенцев. Белинский. Сов. писатель, Москва, 1957, стр. 401.
[2] В. Г. Белинский. Соч., т. III, стр. 86.

изразителни портрети на своите герои".[1] Още с първите си белетристични произведения младият автор издава своята ярка художествена индивидуалност, успява да заключи жизнените явления в точен и изящен език.

В 40-те години Тургенев започва да пише „Записки охотника", истинско събитие в руската литература. Едва през 1852 г. тия „Записки" излизат в отделна книга. Първият разказ „Хорь и Калиныч" се печата в първата книга на „Современник" (1847), гдето са поместени, докато Белински е бил още жив, четиринайсет разказа от книгата.[2] В тоя пръв разказ се разкрива в цялата си пълнота и най-хубава форма талантът на Тургенев: бързо и вярно да отеква на всяко явление от действителността; с необикновено изкуство да изобразява руската природа и руския характер. Белински пише на Тургенев: „Вие сам не знаете какво нещо е „Хорь и Калиныч". Ако се съди по Хорь, вие ще отидете далеч. Това е истинският ви род... Да намери своя път, да узнае своето място, това е за човека всичко, това за него значи да създаде себе си."

По-голямата част от тия разкази и очерци са написани зад граница между 1847 и 1850 г. „Аз не можех — пише Тургенев — да дишам един и същ въздух, да остана при тия, които ненавиждах; за това, изглежда, нямах потребната издръжливост, твърдост на характера. За мене беше крайно необходимо да се отдалеча от своя враг, та да мога от тая далечина по-силно да го нападам. В моите очи тоя враг имаше определен образ, носеше някакво име: тоя враг беше крепостното право. В това име аз събрах и съсредоточих всичко, срещу което реших да се боря докрай, с което се заклех никога да не се примиря... Това беше моята Анибалова клетва и не само аз тогава я дадох пред себе си."

Появата на „Записки охотника" се посреща най-възторжено. За И. С. Аксаков тая книга е „батареен огън, насочен срещу крепостното право". И. А. Гончаров възклицава, че няма вече за какво да се пише от народния живот. Всичко било изчерпано. „След народните разкази на Тургенев там няма вече какво да се описва." Силно впечатление и на Л. Н. Толстой са правили тия „Записки охотника", тази антикрепостническа книга, тоя шедьовър. Тънък ценител на хубавото в литературата, Толстой е обичал да говори за нейното минало и най-добре за Тургенев, за неговите „Записки охотника", пожънали необикновен успех и зад граница. Н. В. Гогол е четял всичко, печатано в списания и вестници. Запитан от А. П. Толченов, актьор и драматург, син на известния трагически актьор П. И. Толченов, какво мисли за съвременната руска литература, Гогол се отзовал с голяма обич към печатаното от Тургенев: „Всичко това е утешително явление за бъдещето. Нашата литература в последно време е направила внезапен завой и е попаднала на своя истински път."

През 40-те години Тургенев се проявява като поет, белетрист, литературен критик и най-късно като драматически автор, макар

[1] Вж., С. М. Петров. И. С. Тургенев. Гос. уч. педаг. изд. Мин. просв. РСФСР, Москва, 1957, стр. 20.

[2] В. Г. Белинский. Соч., т. III, стр. 832, 895.

интересите му към драматургията да са много ранни — както вече се спомена, още шестнайсетгодишен той пише в петосрични ямби драматическата поема „Стено“, превежда Шекспир; написва от 1843 до 1852 г. десетина пиеси; занимава се с историята и теорията на драматургията; автор е на театрални рецензии, в които изхожда от литературнокритически положения: намира, че театърът трябва да се развива в реалистична посока, да бъде самобитен, да отразява вярно руския живот.

В 1843 г. Тургенев пише своята първа пиеса „Неосторожность“, „пародия на романтична мелодрама, пронизана от тънка ирония“. Действието става в Испания; интригата е изпълнена с мъст и ревност, която стига до кървава развръзка — последна проява на Тургеневото увлечение от западноевропейския романтизъм. През 1845 г. той е автор на комедия „Безденежье“, печатана в кн. 10 на „Отечественные записки“, подписана с инициалите Т. Л. (Тургенев — Лутовинов). През 1847 г. се печатат кореспонденциите му от Париж. В тия писма той призовава руските драматургически автори да тръгнат по пътя на Гогол. Не го задоволява и плачевното състояние на френския театър, подвластен на Скриб.

„Безденежье“ е първият опит на Тургенев да създаде оригинална реалистична комедия, наречена „сцени из петербургския живот на младия дворянин“. Комедийността й се определя от картините, в които се разкрива характерът на главното действуващо лице Тимофей Петрович Жазиков, млад човек, „нов вариант на Хлестаков“. На Жазиков е противопоставен крепостният прислужник, старецът Матвей, който по ум и разсъдливост стои по-горе от своя млад господар. Матвей се приближава до Гоголевия Осип. С неговите думи „Мина се ти, златно времене! Изчезна ти, дворянско племенце!“ завършва комедията. Ясно е, че в „Безденежье“ Тургенев подражава на своя учител Гогол.

Като драматург Тургенев работи най-дейно през 1848—1850 г. Тогава написва главните си драматически произведения и преди всичко прелестната комедия „Где тонко, там и рвется“ (1848), комедия без бурни сътресения, която има успех и на сцената. Представена е дори у нас от гостуващата група артисти при Московския художествен театър през есента на 1920 г. За тази едноактна комедия се отзовават най-добре Херцен, Некрасов, Огарьов. Ще рече, новата комедия е била правилно оценена от революционните демократи, които виждат в пиесата правдиво изображение на действителността. Всяко едно от действуващите лица е жив реалистичен художествен образ: и съседът на помешчицата Анна Василиевна Либанова (О. Л. Книпер), и младият Евгений Андреич Горски (В. И. Качалов), и другият съсед Владимир Петрович Станицин (Н. О. Масалитинов), и третият съсед Иван Павлович Мухин; нямаше само О. В. Гзовская, изпълнителката на дъщерята на Либанова, изпълнителката на деветнайсетгодишната Вера Николаевна, за да бъде пълен съставът на изпълнителите, тъй както са я играли през 1912 г. в Московския художествен театър. В пиесата са набелязани теми и характери, които намират своето развитие в по-нататъшното творчество на Тургенев.

Лицемерието, лъжата, жестокостта, безсърдечието — съществени белези за аморалния лик на дворянството изобщо — са черти и на друго едно лице в комедията на Тургенев „Нахлебник": Павел Николаевич Елецки, 32-годишен „колежки съветник, сух, студен, безсърдечен, преуспяващ петербургски чиновник". Неговите съседи — помешчикът Флегонт Александрич Троначев, 36-годишен, неженен, поручик в оставка, и „адютантът" му Карпачов — са глупави, груби и жестоки хора. Тук са, разбира се, и жената на Елецки Олга Петровна, „добро, меко същество", което „мечтае за света и се плаши от него", и метр д'отелът на Елецки Нарцис Константинич, без които картината на семейството Елецки не би била пълна.

„Нахлебник", комедия в две действия, е писана през 1848 г. Забранена е била от театралната и обща цензура, която прекрасно е разбрала хуманистичното съчувствие на автора към тия „прости хора", потиснати от суровия живот; комедията е охулена като „съвършено безнравствена и изпълнена с излитания против руските дворяни, представени в презрителен вид". През 1857 г. забранената комедия „Нахлебник" се печата под друго име — „Чужой хлеб". Едва през 1861 г. се получава разрешение да бъде представена на сцена.

Знае се, че артистът М. С. Шчепкин с необикновено умение е възсъздал образите на простите хора. Тъкмо за Шчепкин е писал Тургенев „Нахлебник". Искал е да го види изпълнител на ролята Василий Семьонович Кузовкин, който „цял живот е бил принуден да крие тайната си—обичта към жената на човек, в чийто дом той живеел, — и после—чувството на баща към момиче, което смята другиго за свой родител". Тургенев сам изповядва, че пиесата е написана за една единствена роля — Кузовкин. Разкрита е обстановката, обществената среда, която възпитава хора като Кузовкин.

Приема се, че пиесата не е завършена, и се решава да се представи само първото ѝ действие. Но на подобно мнение се противопоставя артистът В. Н. Давидов. „Аз дори не си представям — предава думите на артиста изследователят на неговото творчество А. Брянский[1] — как руските актьори не са могли, не могат да разберат красотата на второто действие, което са намерили за еднообразно и бледно, дори някак ненужно, за да се създаде впечатление. Второто действие е безусловно по-силно и по-художествено от първото. Пълно е с несравнима психология." Второто действие допълва характеристиката на дворянското имение и на неговите стопани. Тургенев показва, че и новото поколение дворяни, външно толкова далечни от своите „черноземни" прадеди, носят същите черти, същия „деспотизъм", макар прикрит, но още по-отвратителен. Второто действие допълва характеристиката на Кузовкин, неговата обич към Олга. Чувството на човешко достойнство се буди у него с още по-голяма сила. Всичко това създава от тоя все пак „дворянин" човек, който по душевни качества стои неизмеримо по-високо от господарите, които го заобикалят. „Нахлебник" изразява „основната идейна це-

[1] Вж. „Тургенев и театр". Гос. изд. „Искусство", Москва, 1953.

леустременост на натуралната школа като насока, която си поставя за цел да разбули истинския лик на крепостния режим, душевната безчовечност на неговите представители...“[1]

„Нахлебник“ се оценява от реакционния печат като комедия, насочена срещу руските дворяни. Антикрепостническата ѝ същност с проявените хуманистични възгледи на автора помага за нейния успех сред напредничавите кръгове през 40-те и 50-те години.

Връзката на Тургенев с М. С. Шчепкин, основател на руския сценически реализъм, човек с прогресивни убеждения, близък по възгледи до Белински и Херцен, прави от Тургенев новатор, даровит проводник на гоголевската реалистична насока в руската драматургия. Тая драматургия препоръчва да не се изхожда от чисто логически построения, а от самия живот. В едно свое писмо от 16 юли 1876 г. Тургенев пише, че трябва не само „да се улови животът във всички негови прояви, но и да се разберат законите, по които се движи и които не винаги излизат налице; през играта на случайностите да се стигне до типичното“.

Най-важна задача, поставена от живота пред драматурга Тургенев през 40-те години, е борбата за реалистично преустройство на руския театър, борбата против епигоните на романтизма. И все пак не можем да не се съгласим с Максим Горки, че по отношение на писатели-класици „като Балзак, Тургенев, Толстой, Гогол, Лесков, Чехов мъчно е да се каже с достатъчна точност, какви са — романтици или реалисти. У големите художници реализъм и романтизъм са някак съединени. Балзак е реалист, но той е писал романи като „Шагренова кожа“ — произведение, което е много далеч от реализма. И Тургенев е писал неща в романтически дух, както и всички други по-големи наши писатели от Гогол до Чехов.“[2]

Тургенев се чувствува особено огорчен, че неговата комедия „Нахлебник“ не може да се покаже на сцената с участието на М. С. Шчепкин. Но той не слага оръжието. Пише нова пиеса, предназначена пак за Шчепкин, „Холостяк“ (1849), печатана в „Отечественные записки“. Не дотам заострена в социално отношение, „Холостяк“ по същество носи все същия антикрепостнически характер, повествувайки за безрадостната съдба на простите хора в условията на самодържавно-крепостническия режим. Разкрита е трагичната участ на стария ерген Михайло Иванович Мошкин, добродушен 50-годишен старец, „колежки асесор“. Измамна е неговата надежда, че като се ожени за Маша, за простото руско момиче Мария Василиевна Белова, ще може да я направи щастлива.

Пиесите „Нахлебник“, „Холостяк“, „Завтрак у председателя“ (1849) показват нагледно връзката на Тургеневата драматургия с насоката, дадена от Гогол. Темата на зависимото положение, на чуждия хляб, на мъничкия човек дава възможност да се установи органическа връзка между драматическите произведения на Тургенев

---

[1] Вж. С. С. Данилов. Русский драматический театр XIX века. I. Гос. изд. „Искусство“, Ленинград — Москва, 1957.

[2] Вж. М. Горький и А. Чехов. Гослитиздат, Москва, 1951, стр. 174. Вопросы литературы, № 9, декабрь, 1957, Госхудлит, Москва, стр. 42.

и цялото му творчество през втората половина на 40-те години и в началото на петдесетте. От съобщението в „Театральное наследство“ (Гос. изд. „Искусство“, Москва, 1956, стр. 96) узнаваме, че работата над комедията „Холостяк“ е започната в Париж на 9 февруари (29 януари) 1849 г., че първото действие е завършено на 19 февруари и в същия ден е започнато второто, което е завършено на 4 март; че на 5 март е започнато третото, последното действие на пиесата и на 22 март е завършена цялата комедия. Работата над нея е продължила всичко четиридесет дни. Комедията е била преписана и на 15/3 април 1849 г. изпратена на М. С. Шчепкин в Москва, гдето цензурата не е останала безучастна към новото произведение на Тургенев.

„Холостяк“ е забележителна и с това, че за прав път в руската драматургия „се подема трагическата тема на жена, която цяла съвкупност от обстоятелства обрича на „чужд хляб“. Наскоро тия теми стават най-важни в драматургията на Островски.“[1] В „Нахлебник“ и „Холостяк“ ярко се изявяват отличителните особености на драматурга Тургенев. „В основата на конфликта в тия пиеси лежат живи наблюдения над съвременната действителност, при което разкриването на социалните противоречия чрез тяхното отражение в духовния свят на действуващите лица е главна задача на драматурга. Не сложната, заплетената интрига, не острите положения, а вътрешното стълкновение на характерите движи действието. В „Нахлебник“ са нарушени прежните драматически канони: в двуактната пиеса сюжетната колизия е обозначена само в края на първото действие, а в началото на второто действие е дадена вече развръзката и т. н. Характерите на тия пиеси се разкриват не толкова сами в пряката реч, в разказите на отделните действуващи лица за техните лични преживявания, колкото се изявяват в цялата съвкупност на произходящите събития, във взаимовръзката на действуващите лица помежду им. Дълбокият подтекст се крие навсякъде — зад най-обикновените думи, зад кръстосаните диалози, дори в паузите“.

От своя страна и Гогол проявява много отрано живо любопитство към младия писател. Още на 7 септември 1847 г. той пише на литератора Павел Василиевич Анненков (1813—1887): „Нарисувайте ми портрета на младия Тургенев, за да имам представа за него като човек; като писател аз го зная отчасти: доколкото мога да съдя по това, което съм прочел, той има забележителен талант и обещава голяма дейност за в бъдеще.“ В разговор със свои познати Гогол често е споменавал името на Тургенев. Месец-два преди смъртта си, по свидетелство на Е. А. Черкасская, Гогол е казал: „В цялата сегашна литература най-голям талант има у Тургенев.“ В мемоарите на Александра Осиповна Смирнова-Россет (1809—1882), пред която Гогол е обичал да чете своите още непечатани произведения, е отбелязано: „Тургенев е бил при Гогол в Москва; Гогол го приел радушно, протегнал му ръка като на приятел и му казал: „Вие имате талант, но не забравяйте, че талантът е дар божи и че

[1] Вж. С. С. Данилов, цит. произв., стр. 264, 265 и т. н.

носи десет таланта това, което създателят ви е дал даром. Ние докарахме нашата литература до просешка тояга, обогатете я. Главно не бързайте да печатате, обмисляйте хубаво. Нека по-напред се създаде повестта в главата ви и тогава се залавяйте за перото; задрасквайте и не се смущавайте. Пушкин безпощадно е задрасквал своята поезия, неговите стихове никой сега не може да прочете, толкова те са задрасквани."

След погребението на Гогол — 21 февруари 1852 г. — полицията изпраща на заточение Тургенев, загдето се напечатва в Москва неговото слово за Гогол, за тоя „безсъзнателен революционер", както го нарича Херцен; цензурата не позволила да се печата това слово в Петербург, гдето по това време се намирал Тургенев. На своята приятелка Полина Виардо (1821—1910), известна френска певица, с която Тургенев се запознава в Москва през 1843 г., той пише за ареста си следното: „Това е послужило само за предлог... Отдавна вече ме гледат накриво и затова са се възползували от първия случай, който им се е представил... Искали са да заглушат всичко, което се каза по повод смъртта на Гогол, и не закъсняха в същото време да сложат под забрана и моята литературна дейност."

Макар Тургенев да се съобразява с изискванията на тогавашната цензура, която се отнася с голяма суровост към неговите пиеси, той никак не изменя на възгледите си. И в „Холостяк" остава в кръга на проблематиката и образната система на натуралната школа. Темата, намерила отражение в „Записки охотника", определя съдържанието и на тая комедия, в която авторът избягва да постави за разрешение остри обществени въпроси. Пиесата е изпълнена с хуманистично съчувствие към простия човек, както вече се отбеляза по-горе. Напротив, в „Нахлебник" има изявен протест срещу всичко, що води към социално неравенство. В основата на комедията „Холостяк" лежи все същата антикрепостническа идея, все същата хуманистична борба за човешко равенство и свобода. Главна задача на писателя си остава обрисовката на социалната среда, на социалните характери. Изключителното изкуство в изграждането на диалога се чувствува и в тая комедия.

През 1845 г. Тургенев опитва силите си в комедията-водевил, пише „Безденежье", а четири години по-късно — в 1849 г. — завършва едноактната комедия „Завтрак у предводителя", която представлява „творческо развитие на гоголевската сатирико-изобличителна традиция", която комедия има съдбата на „Нахлебник": цензурата забранява да се печата пиесата. Най-напред тя се изпълнява на сцена и едва през 1856 г. новото произведение на драматурга Тургенев, приспособено към изискванията на цензурата, вижда бял свят. Както във всички свои трудове, така и в тия сцени из провинциалния дворянски живот Тургенев създава „оригинално произведение, много остро в обществено отношение за средата на 1840-те години, когато правителството прави последни опити да закрепи земевладението на помешчиците, без да ликвидира крепостното право". Ярките образи са налице и особено образът на помешчицата Анна Илинишна Каурова, четиридесет и пет годишна вдовица. Към

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

тези „ярки“ образи се устремяват големите артисти на Александринския театър Б. А. Горин-Горяинов (Балагалаев), Ю. В. Корвин-Круковски (Пехтериев), Е. П. Корчагина-Александровска (Каурова) и други, които на 10 октомври 1918 г. по случай сто години от рождението на И. С. Тургенев представят „Завтрак у предводителя“, включена в тържественото представление наред с „Провинциалка“, гдето артистката В. А. Мичурина-Самойлова изпълнява бляскаво ролята на Даря Ивановна.

Комедията в пет действия „Месяц в деревне“ поставя с цялата си острота обществените въпроси, които само до известна степен са засегнати в „Где тонко, там и рвется“. В своята нова комедия Тургенев проявява значително майсторство и задълбочен психологически анализ на героите си. Дадени са в своето по-нататъшно развитие идеите и драматическите принципи, поставени по-рано от Тургенев.

Най-напред „Месяц в деревне“ носи надслов „Студент“. Навярно Тургенев е искал да изобрази студента на своето време — „студент-разночинец“. В образа на студента Алексий Николаевич Беляев, учител на десетгодишния Коля, критиката вижда предтечата на Базаров — пръв сериозен опит на Тургенев да нарисува представител на разночинно-демократичната интелигенция.

„Месяц в деревне“ е била предназначена за „Современник“, гдето Белински успява да привлече сътрудничеството на най-добрите писатели по това време: Тургенев, Достоевски, Гончаров, Херцен и други. Некрасов е побързал да съобщи на читателите още в кн. 11 на списанието за 1849 г., че пиесата ще бъде поместена в „Современник“. През април 1850 г. Тургенев завършва работата си над пиесата и заминава за Петербург. Цензурата, разбира се, забранява печатането на комедията. Едва през 1855 г. се появява съвсем обезобразена в „Современник“. През 1869 г. за VI том от съчиненията си Тургенев я възстановява и отпечатва нейния първоначален текст. В новата редакция авторът засяга по-широк кръг от въпроси; попълно изказва своите мисли и възгледи; разкрива психологията на действуващи лица, които принадлежат към различни обществени групи. В пиесата изобилствуват битови сцени и картини. В тяхната основа се крие интригата. Ще рече, поставени са редица проблеми, които намират своя пълен израз много по-късно в романа на Тургенев „Отцы и дети“ в образа на „разночинеца“ Базаров. С „Месяц в деревне“ Тургенев е не само продължител на гоголевската драматургия, която определя творческата насока на епохата, не само е спътник на А. Н. Островски, който по това време започва своето шествие, а и предвестник на бъдещ чеховски театър. Стилът на комедията се характеризира с репликата на героинята Наталия Петровна: „Знаете ли какво, Ракитин: вие, разбира се, сте много умен, но. . . понякога ние с вас разговаряме сякаш дантела плетем. . .“[1] Текстът на пиесата по думите на самия автор е пригоден само за четене, но К. С. Станиславски го съкращава и изгражда

[1] Тургенев и театр, Цит. произв., стр. 334.

представление, включено в репертоара на Московския художествен театър за 1909/10 г.

Тургенев нерядко обича да говори за близостта на своята драма и белетристика. Така в предислова към „Месяц в деревне", печатана в „Современник", той пише: „Това собствено не е комедия, а повест в драматическа форма. За сцената тя не подхожда, това е ясно; благосклонният читател остава да реши подхожда ли тя за печат." Същата мисъл Тургенев повтаря в предислова към първото издание на „Сцены и комедии": „Не признавайки в себе си драматически дар, аз не бих отстъпил дори пред молбата на господа издателите, пожелали да направят по възможност пълно издание на съчиненията ми, ако не мислех, че моите пиеси, незадоволяващи на сцена, могат да представляват някакъв интерес за четене." В предислова към Пушкиновите „драматически поеми" четем: „Пушкин никога не е писал нищо за сцена, за театрално представление; само е придал на някои сюжети диалогирана форма, драматическа форма." И в заглавието на книгата, в съгласие със своята концепция „драми за четене", не ги е нарекъл „драматически произведения", а „драматически поеми".

Във Франция изобщо Тургенев се ползува с голяма популярност. Комеди франсез е играла комедията „Месяц в деревне", поставена и от театър „Феникс" с режисьор М. Редгрейн. „Каква чудесна пиеса! — пише в „Ню Йорк таймс" театралният рецензент Брукс Аткинсън. — Когато Тургенев я написал през 1850 г., тя е била като лъх от свеж ветрец, защото в нито една страна никой не е пишел така както той. Дори в наши дни тя е все още като свеж ветрец." Аткинсън се спира на високото равнище в изпълнението на цялото представление и отбелязва, че „Месяц в деревне" е най-хубавата постановка на театъра.[1]

Най-пълно се проявяват чертите на Тургеневия стил в комедията „Месяц в деревне". Безнадеждно е влюбен в стопанката на имението приятелят на семейството Михаил Александрович Ракитин. Появата на младия 21-годишен студент Александър Николаевич Беляев усложнява сюжета на комедията: в Беляев се увлича не само Наталия Петровна, но и нейната седемнадесетгодишна възпитаница Верочка. С безпощадна правдивост е нарисуван образът на Наталия Петровна, която не може да подели с брат си наследството, останало им от миналото, от времето на крепостничеството. Крепостните селяни са работили на своите господари, които са водили празен, безсмислен живот: едни са играели карти по цели дни, други са свирили, плетели са нещо или са четели гласно огромния роман на Дюма „Граф Монте Кристо" и с нищо не са могли да запълнят живота си. От тоя свят на пустота и скука героите на Тургенев търсят изход в най-различни посоки.

И така сам Тургенев не признава своя драматургически талант. Крайно придирчивият към себе си автор греши: неговите пиеси са си извоювали място в световния театрален репертоар като комедии на характери. Голямо значение се отдава на едноактната комедия

[1] Иностранная литература. Кн. 9, Москва, сентябрь 1956. Изд. иностр. лит., стр. 281.

„Провинциалка“, писана през 1851 г., играна дори в Париж, гдето е поставена от Марсел Еро в театър „Дьо Матиниер“ с Мария Казарес в главната роля. В тая своя комедия Тургенев широко е използувал „вътрешния подтекст“. „Даря Ивановна, жена на околийския чиновник Алексей Иванович Ступендиев, решава да създаде кариера на своя мъж и да се освободи по тоя начин от провинциалната пустош. И тя не се спира пред нищо, за да осъществи целта си. „В нея няма угодничеството на Миша, далечен родственик на Ступендиев, и цялата своя интрига тя заплита в лукавите кокетни разговори със стария весел граф Любин Валериян Николаевич.“[1] Тънка пиеса представлява „Вечер в Соренто“, „драматическа миниатюра“, пълна с вътрешно движение, скрито зад недомлъвки и полунамеци, писана през 1852 г., намерена след смъртта му. Посветена на големия руски артист П. М. Садовски е сценатa на Тургенев „Разговор на большой дороге“. Все по това време Тургенев е нахвърлил други пиеси, останали да се помнят със заглавията си: „Вечеринка“, „Компаньонка“, „Жених“, „17 нумер“. Драматургичното му наследство съдържа пиеси от най-различни жанрове — разнообразие, което се обяснява с положението на театъра по това време. Все пак в основата си това наследство има някакво стилистическо единство, което несъмнено почива върху идейното единство в пиесите, без да се отричат техните индивидуални особености.

Късно се проявява любопитството у критиката към пиесите на Тургенев. В края на XIX столетие, когато на сцената на Московския художествен театър се утвърждава драматургията на Чехов, приета от съвременниците му като стилистическо продължение на Тургенев, критиката за пръв път отдава дължимото на драматурга Тургенев, на „смелия новатор, предшественик на чеховския театър“.[2]

Чернишевски призовава Тургенев да се вслушва в гласа на читателя: „Мнението на публиката трябва да е скъпо за писателя, публиката в своите заблуди все пак е близко до истината — поне до някоя страна на истината.“ Тая публика, особено която иде след него, обича да чете Тургенев. Продължител на реалистичната традиция, от него по-късно изхождат някои от героите на Чехов — хора без упование в живота. . . На 10 ноември 1918 г. в Полтавския градски театър се е състояло „Тургенево утро“ по случай сто години от раждането на писателя. На това утро В. Г. Короленко произнася слово, в което казва: „Случи ми се да бъда в Сърбия, да срещна българи и южнославяни. Навсякъде обичат и знаят Тургенев не по-малко, отколкото у нас. Славяните го четат и в оригинал, и в превод; изучават го в училището не по-малко, отколкото в Русия.“[3]

Тургенев е талантлив, тънък драматург, узрял като драматург много по-рано, отколкото като белетрист. „Месяц в деревне“ е на-

---

[1] С. С. Данилов. Цит. произв., стр. 266.

[2] Тургенев и театр. Цит. произв., стр. 4.

[3] В. Г. Короленко. О литературе. Гос. изд. худ. лит., Москва, 1957, стр. 298.

писана, преди да са били завършени „Записки охотника“, много по-рано от „Рудин“ и „Дворянское гнездо“. Макар да минава някак принудено към романа поради липсата на благоприятна почва за театър, у Тургенев остава постоянно живо влечението към сцената. Свидетелство за това са драматизациите на „Рудин“, „Дворянское гнездо“, „Накануне“. Току-речи целият „Рудин“ е написан във формата на разговор между действуващите лица. При това развитието на характерите се разкрива в речта на действуващите лица, а не в повествуването на автора. „Когато пишеш — бележи Алексей Арбузов, — много важно е да се възхищаваш и от езика, от стила на старите майстори, от класиците. За мен например от огромна полза беше инсценировката на Тургеневия роман „Накануне“. Тази инсценировка възниква случайно. Когато бях болен, лекарите ми забраниха всякакво вълнение, в това число и работата над Ведерников. Един от тях ме посъветва: „Вземете по-добре класически роман и го инсценирайте и не ще имате причини за вълнение.“ Признавам, не с много голяма охота се залових с инсценировката на „Накануне“. Но това, че с ръцете си преписах Тургенев, беше много плодотворно за това, което писах отсетне. С пълна очевидност почувствувах изразителността и яснотата, пестеливостта и точността в поетическия стил на Тургенев. Сега, когато разглеждам пиесите, които съм написал преди и след „Накануне“, виждам каква голяма следа е оставила у мене тая работа.“[1]

Особено внимание Тургенев е отделял на положителните и отрицателните образи в своите пиеси — на онова, което се нарича „поезия на живота“. Според Чернишевски наблюдателност, тънкост на психологическия анализ, поезия в природните картини, простота и изящество — всичко това ще се намери и в Пушкин, и в Лермонтов, и в Тургенев. За Л. Н. Толстой заслугите на И. С. Тургенев, който в епохата на крепостничеството е успял да осветли селския живот и да отсени неговите поетически страни, са значителни. Голям писател реалист, Тургенев е бил необикновено правдив дори когато истината не е съвпадала с неговите влечения и склонности. Той не е обичал в живота хора като Базаров, вътрешно е бил враждебно настроен към тях, но е изписал Базаров с цялата привлекателност и новост на образа — ще рече, напълно правдиво. Тургенев сам характеризира своя метод да създава образи със следните думи: „Не обладавайки голям дар на свободна изобразителност, аз винаги съм имал нужда от някаква почва, на която твърдо бих могъл да стъпя с краката си. Точно това стана с „Отцы и дети“; в основата на главния образ Базаров заседна личността на един млад провинциален лекар, който ме порази. Тоя лекар се помина наскоро преди 1860 г. В тоя забележителен човек се въплъти според мен началото, което едва що се зараждаше, което още бродеше, което отпосле се нарече нихилизъм.“[2]

---

[1] Советская литература и вопросы мастерства. I. Советский писатель, Москва, 1957, стр. 31—32.

[2] А. И. Ревакин. Проблема типичности в художественной литературе. Изд. Академии педагогических наук РСФСР, Москва, 1954, стр. 11.

Тургенев е служил на руската революция със своите произведения, в които е изобразил революционната младеж. „За свята и самоотвержена“ той признава тая младеж, която е обичал, към която навярно е отправил мъдрите думи: „Никой не може да каже за себе си, че има талант и защо тоя талант трябва да узрее у човека както плодът на дървото, но за всекиго — дори за лишения от творчески дар — е необходимо да се съсредоточи и да вземе определена насока, инак той непременно ще се разпръсне и после не ще може да се събере.“[1]

По своя характер Тургенев е лирик, пленен от чистите женски сърца; той умее да лови първия техен трепет, да предчувствува техните пролетни бури. Не можем да си представим неговите романи „без лирическите — по-точно лирико-драматизираните — образи на руските жени... Без лирическата поезия на Пушкин мъчно е да си представим лирическите женски образи на Тургенев.“[2]

Живо отношение към съвременността — ето според Н. А. Добролюбов предимството на Тургеневата драматургия, на цялото негово творчество. Макар политически да се различава от лагера на революционната демокрация, в своя роман „Накануне“, завършен през 1860 г., Тургенев отразява факти и тенденции от действителността: образите на Шубин (у нас пресъздаден от Рачко Ябанджиев), художник, лишен от способност за по-дълбоки преживявания, от умение да превръща мисълта в деен стремеж към действие; на Берсенев (Стефан Великов), учен, „герой с пасивни добродетели“, неспособен за самостойна смела дейност; на Елена (Зорка Йорданова), хуманна девойка, жадуваща да бъде дейно добра, „тя все чака, все живее в навечерието на нещо“; на Инсаров (Виктор Георгиев), у когото Елена намира отговор на въпроса, що я измъчва; пред нея се разкриват нови пътища, нови жизнени кръгозори, по които по-рано само смътно е тъгувала. Инсаров не е революционер — бори се само против външните врагове на своята родина. Но той е борец за свобода и щом се появява в живота на Елена, към която са устремени Берсенев и Шубин, той става всичко. Неговата мечта да види родината си свободна му помага да почувствува смисъла на живота си: оня патриотичен дълг, който дава на човека само службата на висока цел. „Да освободиш своята родина! — тия думи е страшно дори да изречеш, толкова са те велики!“ Тургенев е разкрил в Елена типичен образ, възприет и от революционно-демократичната младеж. Но като честен писател, в своите романи „Накануне“, „Отцы и дети“ той не е отразил представителите на либералното дворянство, обречени на социална уединеност, на които не достига творчески покой, а „разночинците“ Инсаров, Базаров... И в това отношение Тургенев не е далеч от Белински, който в отзива си за романа на Лермонтов „Герой нашего времени“, бележи: „...макар авторът да се мисли за човек, съвършено чужд на Печорин, той силно обича своя герой и с неговия поглед върху нещата има чудна прилика.“

[1] Анат. Горелов. Подвиг русской литературы. Советский писатель, Ленинград, 1957, стр. 693.

[2] Вопросы эстетики. I. Гос. изд. „Искусство“, Москва, 1958, стр. 294.

Инсаров е цялостна, героична натура. Елена скоро става отзвук на идеята, която го въодушевява. Но образът на Инсаров, на мъжествения борец-патриот според Добролюбов е „някак незавършен; отбелязана е само идеята на образа, невъплътена със своята жизнена пълнота". Тоя недостатък в романа не е могъл да не се отрази и в българската драматизация, макар авторът й Камен Зидаров да дава обилен материал за изпълнение на сцената. В постановката на главния режисьор при Народния театър Филип Филипов с премиера на 10 май 1952 г. Зорка Йорданова изграждаше образа на умната девойка; задушавана в застоялия живот на някогашна Русия. Елена Стахова дири цел и смисъл на своето съществуване; идеалите на Инсаров стават нейни идеали и тя вече знае, че вън от борбата за щастие на народа няма истинско щастие.

Силно впечатление на младия партизанин Христо Горов е направил романът на Тургенев „И до днес той говори с възторг за Инсаров, като един от най-любимите му литературни герои, влязъл в сърцето на цялата българска прогресивна младеж.[1]" Бележитият роман помага да се утвърди у бъдещия мемоарист любов към волевия характер, към героичната обществено полезна личност. Тая любов се проявява ясно в мемоарите на Христо Горов, който не се смущава от предупреждението на Н. А. Добролюбов, че малко нещо знаем за Инсаров като човек, че неговият (на Инсаров) вътрешен живот не ни е достъпен, че за нас остава тайна, какво той прави, какво мисли, на какво се надява, какви промени търпи в своите отношения, как гледа на вървежа на събитията, на живота, който се носи пред неговите очи, че дори любовта на Елена не е напълно разкрита за нас. По-скоро ценни са заслугите на Тургенев, който е показал новия герой в разни степени на развитие и с това е продължил делото на Грибоедов, Пушкин, Херцен, „създали образите на напредничавите хора от своето време". На 13 ноември 1851 г. Тургенев пише на И. С. Аксаков: „В основата на моята повест е вложена мисълта за необходимостта от социално героични натури..., за да се подтикне делото напред."[2] Белински не е бил чужд на тая мисъл: „Нито един поет — пише той[3] — не може да не бъде велик от само себе си — нито чрез своите собствени страдания, нито чрез своето собствено блаженство: всеки велик поет затова е велик, защото корените на неговите страдания и блаженство са дълбоко сраснали с почвата на обществеността и историята, защото той следователно е орган и представител на обществото, времето, човечеството. Само малките поети са и щастливи, и нещастни от себе си и чрез себе си, но затова те сами слушат своите птичи песни, които не иска да знае нито обществото, нито чове-

---

[1] Вж. Кръстьо Генов. Нашата мемоарна литература за партизанското движение. София, 1958, стр. 150.

[2] Е. Доолин. Жизненный материал и художественный сюжет. Советский писатель, Ленинград, 1956, стр. 117.

[3] В. Г. Белинский. Собр. соч. в трех томах, т. II, Госполитиздат, 1948, стр. 485.

чеството.“ Тъкмо в тоя смисъл Енгелс е писал за Балзак, че от неговите съчинения той узнава по-много дори за икономически подробности, отколкото от съчиненията на всички съвременни нему историци, статистици, икономисти, взети заедно.[1] Пушкин, Гогол, Гончаров, Островски, Л. Н. Толстой, Салтиков-Шчедрин, Гаршин, Полонски, Фет и мнозина други писатели с различни творчески задачи, идеи, художествени средства привличат вниманието на Тургенев. Фет, Тютчев, Полонски се вслушват в бележките му, които засягат техни стихотворения, и нерядко поправят в тях недостатъци, посочени от Тургенев.

Подобно на Белински и Тургенев смята, че критиката трябва да бъде обективна, принципна, нелицеприятна и строга, че подобна критика не може да бъде пагубна за писателя: „Критикът нито създава поета, нито го погубва“ — пише Тургенев на Дружинин.[2] Белински споделя тая мисъл на Тургенев. Той пише: „Суровостта на критика не убива истинския и силен талант, както неговите похвали не възвисяват незначителния.“

Проблемата за народността — „Вън от народността няма нито художество, нито истина, нито живот, нищо няма“ — заема особено място в критиката на Тургенев, който подхвърля на унищожаваща оценка псевдонародната драматургия. Според него понятието „народност“ се покрива изцяло от понятието „патриотизъм“. Той подчертава отсъствието в тая драматургия на „истински патриотизъм, на добро познаване на народния живот; безпощадно осмива външната декоративност, прикриваща безсъдържателността, безжизнеността на сюжета, напразните усилия да се даде народностно оцветяване само с употребата на руски имена, а не с изобразяване характерните особености на народа, на неговия живот, на неговата история. Но Тургенев нарича Гьоте велик народен писател, тъй като е отразил в своите книги „съвременния живот“ и е изразил мислите и чувствата на своя народ. „Немският прост народ не чете Гьоте, френският — Молиер, дори английският не чете Шекспир — тях чете нацията... И все пак Гьоте, Молиер и Шекспир са народни поети в истинското значение на думата, т. е. национални.“ Наистина доста произволно Тургенев е тълкувал Хамлет. Лишил го е от неговия хуманизъм; откъснал го е от епохата; заключил го е в себе си; направил го е егоист — тъкмо противно на мнението на руския шекспировед М. Морозов, който твърди, че „трагедията на Хамлет е трагедията на хуманизма от шекспировската епоха. Хамлет не разрешава въпроса. Неговото величие се крие в това, че го поставя.“[3]

Централно място в литературната критика на Тургенев заема проблемата на руския роман и драма. С „енциклопедическа осведоменост“ Тургенев говори особено в своите писма за руската и световната литература. Писмата му от Берлин имат предимно философ-

---

[1] В. В. Ванслов. Проблема прекрасного. Госполитиздат, Москва, 1957, Академия наук СССР, Институт философии, стр. 212.

[2] К. Г. Чмшкян. Цит. произв, стр. 31.

[3] М. Морозов. Шекспир. Изд. ЦК ВЛКСМ „Молодая гвардия“, 1956, стр. 136.

ско литературен характер. Неговата мисъл се движи от Хегел към Фойербах. В края на 1847 г. в писмо до Полина Виардо той отбелязва: „Сред множеството писателствуващи сега в Германия Фойербах е единственият човек, единственият характер и единственият талант.“ В Париж Тургенев има добри лични приятели: Проспер Мериме, Гюстав Флобер, Жорж Санд, Алфонс Доде, Емил Зола, Ги де Мопасан. В сборника „Японская поэзия“[1] четем в лирическите микрокосми на Исикава Такубоку: „Роман Тургенева! /Его я в поезде читал, долины Исикàри проезжая,/ Где падал мокрый снег!“ В Ленинград и Москва прочути руски артисти от М. С. Шчепкин и А. Е. Мартинов до К. С. Станиславски и В. И. Качалов, от М. Г. Савина и М. Н. Ермолова до В. В. Самойлова и О. Л. Книпер-Чехова са обичали да играят в пиесите на Тургенев. Голямата съветска артистка Галина Уланова казва: „Обичам да чета в свободното си време, обичам да препрочитам. Мой любим писател е Тургенев. Влече ме към него дълбокото му чувство за природата.“[2]

Във философията Тургенев търси решение на остри обществени проблеми. В театъра неговото изкуство възражда пушкинско-гоголевския реализъм. Драматургията му предхожда, от една страна, ядната сатира на Островски, от друга — тънката лирика и хумор на Чехов. Писател-хуманист, чувството за реалност у Тургенев не отслабва никога.

Занимава ли се с проблемите на театъра, той поставя за разглеждане въпроси, общи за всяка литература. В основата и на неговите естетически съждения за драмата са легнали изискванията на жизнената правда и простота. Според Тургенев, за да се осъществят тези изисквания, необходимо е драматургът да изучи законите на драмата, да намери главната пружина на сценическото действие, да вникне в характера на жизнените стълкновения. Изобщо от всеки драматически автор Тургенев изисква типично изобразяване на характера, което позволява да се представи даден образ не само в пределите на сценическото действие и положение, но и в каквато и да било жизнена обстановка.

И така в псевдонародната драматургия Тургенев вижда отсъствие на творческа оригиналност, на народностна самобитност. На тая драматургия той срещупоставя Гогол — гениалния основоположник на руския народностен театър, открил нови пътища за развитие в руската драматургия.

Сега всички са съгласни, че драматургията на Тургенев е определила новата реалистична насока в своето развитие и че в руската драматургия изобщо Тургенев е непосреден предшественик на лиричните Чехови драми.

---

[1] Японская поэзия. Гос. изд. худ. лит., Москва, 1954, стр. 276.
[2] Труд актера. Изд. „Советская Россия“, Москва, 1957, стр. 94.

ГЕОРГИ БАКАЛОВ И НЕКРАСОВ[1]

Екатерина Даскалова

„Николай Алексеевич Некрасов е един от най-великите народни поети в Русия, даже най-великият“

Г. Бакалов

В историята на руско-българските литературни отношения многообразното и крупно по значение литературно и публицистично дело на Г. Бакалов заема централно място. С неуморната си пропагандаторска дейност, с пламенната си борческа критика и публицистика в продължение на половин век Бакалов оказва неоценима помощ за утвърждаването на руската прогресивна мисъл в нашия литературен и обществен живот. Израснал идейно под благотворното въздействие на руската демократична литература, усвоил философските възгледи на великите руски революционни демократи и идеите на научния социализъм, пламенният критик-марксист с изключителна енергия и любов популяризира творчеството на Крилов, Грибоедов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Тургенев, Салтиков-Шчедрин, Чернишевски, Толстой, Горки и други руски писатели. „Никой български публицист — пише за него Ж. Авджиев, — преводач и издател не е направил толкова много за разпространението и популяризирането на руската класическа и съветската литература.“[2] Огромен брой статии на Бакалов са посветени на характера и значението на най-прогресивната в света литература, на нейното влияние в България; стотици номера от неговите библиотеки са преводи само от руски език. Знаменателни са думите на критика, изразяващи възхищението му от руската литература. На въпроса, „как ни се представя старата предпролетарска литература в Русия“, той отговаря: „Нека го кажем направо: като най-разкошния плод на световната култура... Нищо по-прекрасно не е създавал човешкият гений в областта на изкуството от онова, което е прието да се нарича руска литература.“[3]

[1] По случай 85 години от раждането и 20 години от смъртта на Георги Бакалов.

[2] Ж. Авджиев. Г. Бакалов — литературно-критическа дейност. Год. на Соф. у-т, Филол. ф-т, 1955, стр. 307.

[3] Г. Бакалов. За руската литература. Писатели и книги. Ч. I, София, 1925, стр. 3.

Отредил челно място на руската литература във всемирната съкровищница на изкуството, Бакалов справедливо отбелязва, че силата, значителността и красотата на тая литература се коренят „в нейния народолюбив и свободолюбив характер..., в пламенната ѝ омраза към цялата система на феодално-монархическия режим..., в кръвния ѝ съюз с народа“.[1] Именно високото гражданско съзнание на руските писатели-борци, демократичния им и революционен патос използува Бакалов в своята критична дейност като могъщ стимул за нашето обществено и литературно развитие. Големите му заслуги в това отношение се състоят в свързването на руската художествена мисъл с борбите на българския пролетариат, с развитието на движението към социализъм. Неговите критични оценки за „корифеите“ на мисълта и словото, както той наричаше Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Горки, стават средство за пробуждане на българските селяни и работници, за организиране и активизиране на работническото движение, за разобличаване на господствуващата класа. С културното наследство на великите руски писатели-класици Бакалов воюва срещу буржоазното влияние в нашия литературен живот, за утвърждаване на пролетарския литературен фронт.

* * *

В тази светлина особено изпъква неотслабващият интерес на Г. Бакалов към творчеството на поета на революционната демокрация Николай Алексеевич Некрасов, засвидетелствуван в голям брой статии, литературни бележки, сборници, беседи и изказвания. Закърмен от ранна юношеска възраст с песните на поета-борец, „опознал живота му по-добре от своя“,[2] нашият критик-марксист с рядка любов популяризира творчеството му сред българските читатели. Бакалов пише за Некрасов най-много статии, от Некрасов превежда най-много, Некрасовите стихове декламира най-разпалено. Рядко има случай в неговата организаторска и литературна практика, при който той да не си послужи със сравнение, цитат или образ от поезията на великия руски поет-демократ. „От поетите той слагаше Некрасов пред всички други — пише в спомените си поетът Ат. Смирнов. — Познаваше и най-малките подробности из живота му, цитираше стиховете му с истински младежки ентусиазъм“.[3] В същата насока свидетелствува и признанието на близкия другар и ученик на Бакалов поета Ангел Тодоров: „Той имаше обичай, след като си легне вечер, да чете стихове от свои любими поети — на първо място Некрасов! Като излизаше с млади литератори в неделя следобед сред природата, Бакалов неведнаж декламираше цели поеми от Некрасов — той ги знаеше наизуст. И досега като че ли го виждам на една такава екскурзия към с. Дървеница, зад върбите край селската река. Млад поет от нашата „туристическа“ компания про-

[1] Бакалов. За руската лидература. Писатели и книги. Ч. 1, София, 1925, стр. 3.

[2] А. Тодоров. Как превеждахме Некрасов. В. Час. 1938, бр. 21.

[3] Ат. Смирнов. Живи спомени. Г. Бакалов. Възпоменателен лист. София, декември 1939, стр. 7.

чете своя поема. Тя явно не задоволи Бакалов, той я намери за гладко и правилно написана, но без жар, без душа. „Гневът прави поета“ — цитираше той стих от Ювенал и за да покаже как страстно и живо трябва да се пише, задекламира, облегнат на една върба, поемата на Некрасов „Поет и гражданин“. Как се преобрази тоя стар човек, как се подмлади, каква сила се чувствуваше във всеки изречен от него стих!“[1]

На какво се дължи това изключително обаяние, което Некрасов извиква у Бакалов? Безсъмнено на ярко изразения народностен характер на неговата поезия, на дълбоката ѝ свързаност с експлоатираните маси, на призивната ѝ сила, на патриотичната ѝ действеност.

Израснал в епоха на подготовка и назряване на селската революция в Русия, съмишленик на Белински, Чернишевски и Добролюбов, Некрасов посвещава целия свой огромен талант, творческа енергия и сила в служба на народа, на неговите страдания и борби. Сам той нарича музата си „муза мести и печали“ и с това определя основния патос на творчеството си: страстно изобличение на помешчическо-капиталистическото общество с цялата негова надстройка и пламенна любов към угнетения, потискан от векове, тласнат към разорение и невежество народ. В такива забележителни произведения като „Размышления у парадного подъезда“, „Песня Ерьомушке“, „Крестьянские дети“, „На Волге“, „Рыцарь на час“, „Орина, мать солдатская“, „Железная дорога“, „Кому на Руси жить хорошо“ той произнесе безпощадна присъда над всички тъмни страни на руската действителност, заклейми с оръжието на своята гневна сатира народните врагове — помешчици, дворяни, чиновници, либерали-предатели. Но като поет на революционната демокрация той не се ограничи само с отричане и критика на съществуващите порядки, а разкри и новата социално-политическа тенденция на епохата — необходимостта от коренно революционно преустройство на руското общество.[2] В съответствие с революционнодемократическия идеал той посочи, че само революцията може да доведе до народно щастие, и зовеше към нея народните маси.

Така Некрасов пръв от своите велики предшественици Пушкин, Лермонтов, Гогол не само се обърна с лице към народа, но и заговори от негово име в поезията; отрекъл идейно собствената си класа, той стана представител на „партията на народа“, когато тя едва се зараждаше в литературата. Така именно го оценяват Добролюбов и Чернишевски.

Но ако идейните вождове на революционната демокрация виждат в лицето на Некрасов „последователен демократ“ (Ленин) и ценят високо действената сила на неговата поезия, нейната целеустременост и съзнателно подчиняване чисто художествените задачи на задачите на прогресивното обществено развитие, то либе-

[1] А. Тодоров. Любим поет на нашия народ. В. Литературен фронт. 1953, бр. 2.

[2] Е. Евгениев-Максимов. Великий поэт революционной демократии Н. А. Некрасов. Москва, 1952, стр. 15.

ралната и реакционната критика (Полевой, Авсеенко, Е. Марков и др.) посрещат враждебно поета, стараят се да го лишат от правото му на народен поет, обвинявайки го в неискреност, „в угаждане на тълпата“.[1] Най-често Некрасов е ставал жертва на злостни клевети заради мнимата му близост с дворянската интелигенция, с която е свързан по произход. Уличавали са го в ренегатство, в непоследователност като революционер с цел да нанесат удар на самото освободително движение, а в същото време са правели и тайни полицейски доноси зад гърба му. На такива превратни схващания отпор дава Ленин в статията си „Още един поход срещу демокрацията“, където пише: „...Некрасов се колебаеше, бидейки лично слаб, между Чернишевски и либералите, но всичките негови симпатии са били на страната на Чернишевски. По силата на тая лична слабост Некрасов грешеше с нотки на либерално угодничество, но сам горчиво оплакваше своите грехове и публично се разкайваше за тях... Неверен звук — ето как наричаше Некрасов своите либерално-угоднически грехове.“[2]

Тая Ленинова оценка за поета на борческата демокрация ляга в основата на съветското литературоведение, в което Некрасов се характеризира като един от идеолозите на селското движение от 40-те до 70-те години, певец на борбата за премахване на крепостническото общество. Преди да се утвърди съвременното схващане за творчеството на Некрасов, голямо влияние в некрасоведението е имала статията на Г. В. Плеханов „Н. А. Некрасов“, написана по случай двадесет и пет годишнината от смъртта на поета. Известно е, че за времето си тази статия е изиграла важна роля. В нея за пръв път се осветляват от марксическа гледна точка такива въпроси като революционно-призивния характер на Некрасовото творчество, свързването му с определен етап от общественото развитие на Русия и на тази основа качествената разлика между него и предшествуващите го поети. Плеханов правилно подчертава грамадното значение на Некрасов като „поетически изразител на цяла епоха от общественото развитие на Русия“.[3] Той обаче поради меншевишкия си подход към литературното наследство схващаше Некрасов като изразител на идеологията на разночинците, не можа да види правилно отражението на движещите сили на революцията в творчеството на Некрасов, да долови кълновете на формиращото се революционно съзнание на народните маси в изображението на поета, да изтъкне принципиалната разлика между него и либералите, да оцени вярно художественото му майсторство.

Тези методологически неправилни положения в оценката на Плеханов за Некрасов се преодоляват успешно с развитието на съветската литературна наука. В това отношение е особено ценна работата на Луначарски, който в изказването си по случай стогодишнината от рождението на Некрасов даде изключително висока

[1] Вж. А. Еголин. Некрасов в русской критике. ОГИЗ, Гослитиздат, 1944, стр. 7.

[2] В. И. Ленин. Собр. соч. Изд. 3-е, I, т. XVI, стр. 131—133.

[3] Г. Плеханов. Н. А. Некрасов. Изд. Заграничной лиги Русской революционной Социалдемократии, Женева, 1903, стр. 9.

оценка на поета-демократ не само заради дълбоката жизнена правда на неговата поезия, но и за изумителното му поетическо дарование, благодарение на което неговите песни въздействуват с огромна сила върху редица поколения. Възгледите на Луначарски възприемат и доразвиват некрасоведите Евгениев-Максимов, Корней Чуковски и други, чиито обстойни и задълбочени изследвания изиграват огромна роля за правилното изучаване на Некрасов в наше време.

В България, където Некрасов е обичан и четен поет още преди Освобождението, литературната критика за него до Октомврийската революция, общо погледнато, следва две линии. Едната — в духа на руското буржоазно литературоведение — представя поета предимно като либерал-просветител, съчувственик на селската неволя, който се бори за духовното издигане на руския народ, но не и за коренно преустройство на обществото. Димитър Благоев и Вела Благоева вече чертаят друга характеристика на поета — като изразител на гражданския протест срещу обществените неправди от времето на крепостната реформа и след нея.[1] Тези две линии могат да се установят още от епохата от преди Освобождението. Показателен в тази насока е фактът, че първата оценка за Некрасов като поет-гражданин принадлежи на корифеите на нашата националноосвободителна борба Л. Каравелов и Хр. Ботев.[2] По случай смъртта на Некрасов през 1878 г. Л. Каравелов пише в сп. „Знание“ възторжен отзив за великия руски поет, изказва увереността си, че неговите дълбоко прочувствени песни никога няма да бъдат забравени от руския народ, защото са го учили на „разумното, доброто, вечното“.[3] Докато отзивът на Каравелов може да се отнесе повече към просветителската традиция в схващането и оценката на Некрасовото творчество, то Хр. Ботев гледа по-иначе на него. Според Ботев Некрасов е от онези писатели от кръга на Чернишевски и неговите съмишленици, които щели да подготвят руското общество за по-добро бъдеще.[4]

Некрасов прониква в България не само чрез критически отзиви за творчеството му. До края на Първата империалистическа война поезията на Некрасов се разпространява в оригинал и превод, оказвайки въздействие върху читателя. Неговите песни, зовящи на бой, окрилящи надеждите за народно щастие, намират широк прием в редица наши прогресивни издания, декламират се и се пеят по утра и вечеринки. Тях превеждат най-големите наши поети и писатели — Ив. Вазов, К. Величков, Ал. Константинов и др.

След Октомврийската революция заедно с нарастването на революционната активност на масите и издигане ролята на марксиче-

---

[1] Този въпрос бе разгледан по-обстойно в междувременно излязлата статия на Е. Метева — Некрасов в българската прогресивна критика. Сп. Език и литература. 1957, кн. II, стр. 116 и сл.

[2] Вж. проф. В. Велчев. Въздействието на руската класическа литература за формиране и развитие на българ. литература през XIX в. Изд. на БАН, София, 1958, стр. 75—98.

[3] Сп. Знание. II, 1878, бр. 5, стр. 96.

[4] Ал. Бурмов. Хр. Ботев през погледа на съвременниците си. София, 1945, стр. 98.

ската ни критика творчеството на Некрáсов става предмет на широко представяне от страна на най-изтъкнатите български критици и писатели като Г. Бакалов, Д. Полянов, А. Тодоров и др. Особено в дните на фашисткото настъпление българските прогресивни писатели се обръщаха към неизчерпаемите извори на Некрасовото творчество и чрез него укрепваха демократичния фронт в литературата.

Изключително голяма заслуга за доближаването на Некрасов до борбите и страданията на българския народ има Г. Бакалов. Той е един от най-ревностните популяризатори на „поета на отмъщението и скръбта" сред българските работнически и селски маси още в зората на работническото движение, първият негов ценител-марксист, първият критик у нас, който обръща поглед към поезията му с оглед задачите на нашето обществено-политическо и литературно развитие. Разглеждайки именно от тази гледна точка връзката между Бакалов и Некрасов, тази работа си поставя за задача да проследи с каква цел критикът-марксист въвежда великия руски поет сред българския читател през различните периоди на нашето обществено развитие, каква е оценката му за него, как използува той творчеството на Некрасов за целите на нашата революционна борба и примера му на войнствуващ поет-демократ в борбата за реалистично изкуство.

I

Георги Бакалов свързва името си с Некрасов още през 90-те години на миналия век. Деветдесетте години са време на бързо развитие на капитализма в България, разоряване и пролетаризиране на работническите и селските маси, създаване на условия за масови недоволства и протести, изразени в селски бунтове. Сам Бакалов, характеризирайки класовите противоречия от това време, пише: „Ние се намираме в един преломен период: едрата буржоазия поглъща дребната. Строят се железници и пристанища, заводи и фабрики, никнат като гъби акционерни дружества, вмъкват се машини при обработването на земята, създават се закони за облагодетелствуване на капиталистите. Разви се трескаво стремление към печалба или запазване на разклатеното положение. Борба жестока между личности и класи."[1] Най-важно явление през този период е формирането на работническата класа и зараждането на социалистическото движение, разпространяването на марксическата идеология. С помощта на някои от основните съчинения на К. Маркс и Фр. Енгелс, които биват преведени у нас по това време, а също и под влияние на произведенията на Плеханов, Горки и отчасти на Ленин у нас се оформя пролетарската култура.[2] Съществен белег, който характеризира културния фронт, е групирането на демократичните сили и прогресивната интелигенция около социалистическата партия. Социалистическите издания стават притегателен център за широките читателски маси поради съчувственото си отношение към експлоатираните, убити от данъци и произволи народни маси. Най-ярките представители на критическия реализъм — Ив. Вазов, Ал. Кон-

[1] Г. Бакалов. Пораждането на социализма у нас. В. Социалист, II, 1895, бр. 89.

[2] История на България. Т. II, 1955, стр. 328.

стантинов, П. К. Яворов, Ц. Церковски, Елин Пелин ведно с родоначалниците на пролетарската литература Д. Полянов и Г. Кирков вливат творческия си ентусиазъм в борбите на онеправдания народ против социалните потисници.

Литературната дейност на Бакалов през този период като редактор на в. „Работнически другар“ (1894—1895), сп. „Работнишко дело“ (1903—1905) и издател на голямата библиотека „Работнически другар“, създадена по решение на Бузлуджанския конгрес, е тясно свързана със задачите на партийната политика — повдигане борческото съзнание на трудовите маси чрез марксическа просвета на работниците, чрез запознаването им с прогресивна художествена литература. Революционните принципи на работническата класа той манифестира ярко в стихосбирката си „Песните на революционера“ — една от първите революционни сбирки у нас, издадена през 1895 г. В предговора към нея се подчертава: „Принципът на революционера е: всичко каквото можеш, трябва да принесеш в борбата на работническата класа за освобождението на човечеството.“[1] Съдържанието на сборника убедително илюстрира тази ръководна мисъл. В него са включени революционни и със социалистическа идейност произведения — оригинални Бакалови стихотворения, преводи от руски и полски поети (повечето с непосочени имена). Показателно за поетическата програма на Бакалов е, че той свързва първите си стихотворни опити с гражданския патос на Некрасовата поезия. Ето как той сам определя поетическото си верую в същия предговор, позовавайки се на Некрасовото стихотворение „Праздник жизни — молодости годы“ (1855): „Стихът ми е недодялан и груб. Но той е отзив от страданията, борбите и надеждите на пролетариата.

Няма в теб творческо изкуство,
Но кипи във тебе жива кръв

— казва за своя стих любимият ми руски поет Некрасов.“[2]

И действително в стиховете на пламенния пропагандатор на социализма както в поезията на Некрасов кипи „живата кръв на борбата“ (макар те да не се отличават с особени художествени достойнства). В тях той призовава бедния народ да хвърли робския ярем („Стани!“), да се бори за „волност“, „хляб“ и „щастие“ („Ура! Фабрики, земя, свобода!“), апелира за задружна борба на работници и селяни („Селянино!“), мечтае за сваляне на всички прегради, които спъват сближаването на работниците от цял свят („Работнически интернационал“). Особено призивно се е възприемало на времето поместеното в стихосбирката стихотворение „Слави Балабанову“, посветено на видния социалистически деец, починал две години преди това в Женева.

Ранната смърт на Балабанов, един от първите пионери на социализма, е послужила като знак за всеобщ протест от страна на неговите съмишленици срещу съществуващите обществени порядки.

[1] Г. Бакалов. Песните на революционера. Предговор. Ямбол, 1895, стр. 1.
[2] Пак там.

В многобройни бележки прогресивният печат отразява вълненията и демонстрациите на българските и руските социалисти по време на погребението му, на което присъствувал и говорил Плеханов. Дописки от Женева по този случай изпраща във в. „Работник“ и Бакалов. Там е отпечатано за пръв път и стихотворението „Слави Балабанову“.[1] Мъжествената скръб на другарите си Бакалов е предал със следните бойки редове:

Борецът не умира,
идеята не гасне
и целий свят ще пламне
когато тя порасне!

. . . . . .

Прощавай, друже братко!
За теб ще отмъстим!
Теб старий свят събори —
ний него ще срутим! . . .

За мото към това стихотворение Бакалов поставя широко известните в цяла прогресивна Русия Некрасови стихове, посветени на паметта на Добролюбов:

Какой светильник разума угас!
Какое сердце биться перестало! . . .

Впоследствие по подражание на Бакалов тези пламенни стихове са се поставяли върху некролози на починали работнически дейци.

По този начин още с първото въвеждане на Некрасов у нас Бакалов свързва любимия си поет с пропагандно-просветителската работа на партията и съдействува за възприемането му като поет-революционер, вдъхновител на борбата за нови справедливи социални отношения.

Особено голяма роля за художественото възпитание на работническите маси през разглеждания период изиграват Бакаловите стихотворни сборници „Лъчите на поезията“ (1901) и „Към свобода!“ (1902). Съставени за нуждите на работнически вечеринки и просветни забави, те са пряк отзвук на политиката на партията за открита устна и печатна пропаганда сред работничеството. Широко застъпените граждански мотиви и сполучливото разпределяне на художествения материал в отделни цикли, като „Неволия“, „Из океана на мъките“, „На вас, о роби на труда“, „Крепителите на реда“, „Пролетно пробуждане“, „Май“, „Песни на труда“ и др., сами по себе си говорят за идейната насоченост и предназначение на тези първи пролетарски антологии у нас. Сам Бакалов пуска „Лъчите на поезията“ със страстното желание „да си пробият те път в широките народни маси“ и с напътствието: „Огрейте, о лъчи на поезията, страданията на рода човешки и нека техният ужасен вид възбуди благороден гняв против вековните несправедливости, които тежат върху работния свят; утешете страдалците, като им покажете, че теглото не е вечно, като осветите пътя на тяхното освобождение; вдъхнете вяра и кураж на борците за благото све-

[1] Г. Бакалов. Слави Балабанову. В. Работник. 1893, бр. 31.

товно; разгонете бръчките, възрадвайте сърцата, усилете гордата човешка съвест и издигнете могъщата мускулеста ръка на работния народ, за да се въдвори раят на земята!"[1] Именно интересите на този „работен народ" са ръководен принцип при подбора на материала в сборниците. Грижливо събрани от многобройни сбирки, вестници, списания, литературни сборници, христоматии, тук намират мястото си най-известните социално заострени стихотворения на Ботев, Вазов, Михайловски, Яворов, Церковски, Полянов, на големите световно известни поети Лермонтов, Некрасов, Надсон, Горки, Петьофи, Хайне, Юго и др.

Няма съмнение, че най-близко до трудещия се български народ, до неговия борчески патос е руската литература. Руските писатели дават най-верен критерий, чрез който може да се измери стойността на новите поетически изисквания — литературата да служи на народа. В унисон с разгорялата се борба за реалистично изкуство звучат стиховете на Надсон, поставени като мото на стихосбирката „Лъчите на поезията":

Недей я търси ти във красните цветя,
в трептящите звезди, нощя в небесата,
в едва шумящий лес, в молитвата света
и в милите певци, що пеят във горите.
Там тя почина веч за наште тежки дни,
веч царството мина́ на мъртвата природа —
поезията днес е в скърбите едни,
поезията е в борбата за свобода —
във градовете шумни е днеска, братко, тя,
поезията е на брата ни в теглата. . .
(„Поезията")

Когато трябва да предаде величието на първите борци за социализъм, които отначало са се смятали за „молепсани", Бакалов си служи например с Лермонтови горди герои—пророци на бъдещето („Казот"). А ренегиралите от партията интелигенти заклеймява със сатиричните стихове на Горки („Жълтурче и кълвач"). Явно е предпочитането на онези страни от творчеството на руските писатели, които най-пълно отговарят на характерните явления от нашата обществена действителност през 90-те години на XIX в. и началото на XX в.

Безспорно най-голяма близост с българската действителност в посока към възсъздаване на един от героите на епохата — потиснатия и онеправдан селянин — Бакалов намира в поезията на Некрасов. Показателно в историческото развитие на България по това време е широко разгърналото се селско движение. Спирайки се на причините, които го пораждат, съветският историк Частухин пише: „Масовото обедняване и разоряване на дребните земеделци, съставляващи основна част от селското население, което се засилва с развитието на капитализма, е основна причина за разгръщането в края на XIX в. на широко селско движение в България."[2] Демо-

[1] Г. Бакалов. Лъчите на поезията. Варна, 1901, стр. 6.

[2] И. Н. Частухин. Крестьянское движение в Болгарии в 1899—1900 гг. и возникновение Болгарского земледельческого союза. Сп. Вопросы истории. 1956, кн. 9, стр. 92.

кратичната интелигенция се отнася с дълбоко съчувствие към тежката участ на онеправдания селяк. На него посвещават най-прочувствените си творби П. К. Яворов, Ц. Церковски, Елин Пелин, М. Георгиев, Т. Г. Влайков, Ант. Страшимиров. В „Селско писмо" в сборника „Да живее социализмът!" Бакалов нарича брата-селянин „крепител и хранител на света, който с труда си храни мало и голямо". Ето защо така широко е представен в стихосбирките всепризнатият поет на недоволствуващите и борещи се селски маси в Русия. В „Лъчите на поезията" от него са поместени осем стихотворения, а в сборника „Към свобода!" — три.

Най-много преводи от Некрасов се набелязват в цикъла „Неволия" („Лъчите на поезията"), където са включени социално заострени произведения, пресъздаващи тежките условия на работа в селото и града, близки до нашата действителност. Централно място по степен на въздействие заема изключителната по реалистичната си сила и ширина на социалния обхват поема „Размишление пред парадния вход" (прев. Ив. Белев). Внушителното изображение на народното страдание в тази поема, заляло като многоводна река руската земя, напомня за разореното от капитализма българско селячество.

... Покажи ми такава обител —
аз такъв кът съм още не виждал, —
де сеятелят твой и хранител,
де селякът да не е стенал!...
Стене той по поля, по долини,
стене той във тъмници и мини
със ръждив на ръцете синджир;
стене той под купите, кръстците,
под колата сред степния шир;
стене в домеца свой сирашки.
По весден по всяк сѣд и палат
спри край Волга: чий стон се разнася
над великата руска река?
Тоз стон песен наречен у нас е; —
там бурлаци минават сега...[1]

Четейки тази изключителна по художествена сила творба, пред тогавашния читател като че ли оживяват пресните спомени от жестокия терор на Радославовия режим — зверското потушаване на бунтовете против десятъка в Дуранкулак и Шабла през 1900 г., кървавата разправа със селяните, тръгнали на борба за своите правдини. Ето защо тя се е разпространявала не само сред литературните среди, но се е пеела и сред народа като любима песен.

Бакалов разбира най-съкровените мисли и чувства на българския селянин — неговата любов към земята-хранителка, привързаността му към първия помощник и другар — коня или кравата, с които е свързано цялото му съществуване. Израз на душевните болки и радости на селянина той намира не само в творбите на нашите писатели критически реалисти, но и в творчеството на Некрасов. В цикъла „Неволия" наред с Вазовото стихотворение „Елате ни вижте!", с Яворовата „Градушка", с „Есенна песен" от

[1] Г. Бакалов. Лъчите на поезията. Варна, 1901, стр. 24.

Ц. Церковски са поместени и Некрасовите стихотворения: „От работа“ (прев. П. Табаков) и „Непожънатата нива“ (прев. Д. Мишев). Те са свързани със съчувственото отношение на нашата прогресивна интелигенция към експлоатирания, убит от данъци и произволи труженик от народа. В последното стихотворение например посредством символична природна картина са разкрити сходни с нашата селска действителност обществени настроения и надежди.[1]

Късна есен! Врани отлетяха,
гори черни, ниви опустяха,
сал непожената нива една
пътнику навежда тежка тъга.
Сякаш клас със клас си шепне жално:
„Нам дотегна есен, време кално,
тъжно ний се вием до земята,
с болка роним във калта зърната.
Тъпчат и пилеят нас гладници, —
орляк лакоми, прелетни птици
тъпче ни заяк, буря ни дави,
де е орачът наш, защо се бави?“[2]

Все такъв израз на състрадание към селските маси Бакалов намира в дълбоко прочувственото стихотворение „Настая вечер пак“, откъс от известната „Елегия“ на Некрасов. И тая поетическа изповед е пропита с любов към селяка: за него пее поетът и песента му се чува и повтаря от горите, от ливадите и нивите — само тоя, за когото е написана, още не я чува, още не се вдига против своя потисник...

Но тоя, за кого по тоз вечерен час
запявам и кому поетът се надява
Не чуй, не знай, не ще — и отговор не дава.[3]

Лиричната жалба на поета обаче не буди песимистични чувства; тя е пропита с вяра, че руският народ със собствени усилия ще си проправи широк и ясен път към светлото бъдеще. В известен смисъл тя е сходна по настроение със стихотворението „На един песимист“ от Яворов, поместено в сборника „Към свобода!“.

В цикъла „Неволия“ са включени и личните изповедни стихотворения на Некрасов: „Дни изтичат“ (прев. Ив. Радославов) и „Крача ли нощем...“ (прев. Гр. Лютаков). В първото стихотворение е разкрит социалният трагизъм на цели поколения борци, посветили живота си на великото освободително дело, на които не е съдено да видят осъществени своите мечти. Второто е посветено на страдащата, подхвърлена на жестоки изпитания жена. Поставянето на тези забележителни творби на Некрасов заедно с тясно социалните в тематично отношение стихове говори за правилно раз-

[1] Както се отбелязва в обяснителните бележки към сборника „Мъст и печал“, читателите тогава са възприемали това стихотворение като политически памфлет — смятало се е, че орачът е руският народ, изнемогващ под гнета. Така се е схващало то и у нас.

[2] Г. Бакалов. Лъчите на поезията. Варна, 1901, стр. 35—36.

[3] Пак там, стр. 77.

биране на идейния им замисъл от страна на съставителя на сборника. Бакалов е доловил най-ярката отличителна черта на Некрасовия поетически гений — че гражданската скръб у него се превръща в лична, а личните изживявания на свой ред придобиват характер на граждански. Това най-ясно личи в социалната елегия „Крача ли нощем", с право спечелила възторга на Белински и Чернишевски.

Крача ли нощем из улица кална,
чувам ли воя на зимния ден, —
в миг, о другарко бездомна, печална,
твоята сянка изпъква пред мен...
В този свят робски, на скръб и разпятья
всички щат тебе, злочеста, презрят!
Само във мене ще замърдат проклятья
и безполезно замрат!...[1]

С дълбокото си съчувствие към страданията на бездомната жена под ударите на житейските несгоди, изведени като художествено обобщение на „робския свят на скръб и разпятие", стихотворението придобива широко обществено значение, превръща се в смело изобличение на съществуващия строй. Именно затова то става така популярно у нас, рецитира се масово по работнически утра и вечеринки.

Към този тон на страстен протест срещу мрачната крепостна действителност трябва да се прибави и стихотворението „Майката" (сб. „Към свобода!"). Посветено на най-активните участници в революционното движение, то разкрива гордата мъка на техните близки от нерадостната участ на синовете и другарите им, подложени на постоянни преследвания, арести и изгнания, но едновременно с това и високото им съзнание за величието на извършения подвиг.

В посочените антологии Г. Бакалов отделя място не само на мъките и неволите на отрудените селски и градски маси, но и на светлите чувства, свързани с благородния им съзидателен труд, с простите човешки радости. Не е отминало неотбелязано в тях честването на Първи май, който започва да се празнува след Освобождението у нас като ден на труда и пролетта. Използуван от партията за агитация на социалистическите идеали, този ден се превръща във всеобщ празник на работническия труд и борба. Мнозинството от трудещите се са напускали душните фабрики или тежката работа на полето и са излизали извън града, за да отдъхнат сред природата и да дадат воля на бликащите в гърдите им чувства на омраза към капиталистическата робия. Разделът „Май" (сб. „Към свобода!") и цикълът „Пролетно възраждане" (сб. „Лъчите на поезията") са предназначени именно да вдъхнат бодро чувство и вяра в задружните усилия на работниците. „Подайте си ръцете! Веч бъдещето грей, то близко е... Ще дойде очакваният край!..." — такъв е бойкият повик на работниците в една от многобройните първомайски работнически песни. В цикъла „Май" Бакалов печата и Некрасовото стихотворение „Извън града", в което поетът изразява възхищението на народа от красотите на

[1] Г. Бакалов. Лъчите на поезията. Варна, 1901, стр. 46—48.

природата, усета му към хубавото, към красивото, който съвсем не е притъпен от непосилния робски труд, както твърдят буржоазните „естети". Същевременно той споделя неговата искрена радост, че

Онез съкровища, природата що крий,
що да отнемат от нещастний, от сюрмаха
ни силний долу тук, ни сития можаха.[1]

Когато Бакалов издава сборниците си, още не са стихнали жалбите по загиналите в Сръбско-българската война народни синове-герои, така трогателно и вълнуващо пресъздадени от Вазов в безсмъртния разказ „Иде ли?". В цикъла „На кървавия бог" (сб. „Лъчите на поезията") той помества стихотворенията „Сливнишката годишнина", „Трансвал", „Пак чувам вик" от Ив. Вазов, „След боя" от Ив. Кирилов и др., които заклеймяват „века на войните и разоренията". Към тях е присъединен прочувственият глас на Некрасов със стихотворението „Кат гледам страхотиите на войната" (прев. Ив. Вазов), посветено на страданията на майката, чиито синове са по бойните полета.

Ах, няма тя деца си да забрави
погинали в свирепи боеве,
тъй как вървата няма да изправи
увисналите свои клонове![2]

Отклик на Кримската война, този малък лиричен откъс е смел протест против кървавите безумия на войнолюбците-управници, които стават причина за хиляди човешки жертви и майчини сълзи. Така се възприема стихотворението и от нашата прогресивна общественост. Некрасовото стихотворение „Внимая ужасам войны" през 1900—1901 г. е толкова популярно — пише Стефан Каракостов, — че се пее като българска народна песен, макар и на руски. Няма ръкописен сборник от онова време, в който да не е преписвано това стихотворение.[3]

Некрасовата поезия е използувана в антологиите и с друга цел, свързана с обществената ни действителност през 90-те години. Тогава у нас, успоредно с икономическите промени и класовата диференциация, на литературната сцена като противодействие на реализма се появява индивидуалистичното направление, което издига лозунга „изкуство за изкуство". Срещу неговите поддържници, групирани около сп. „Мисъл", води енергична борба партийният печат и особено сп. „Ново време" начело с Д. Благоев. Най-често на буржоазното влияние в изкуството е бил противопоставян гражданският патос на дълбоко демократичната и хуманистична руска литература. Бакалов в сборниците си също се обръща към неизчерпаемия извор на руската художествена мисъл с цел да отклони нашите поети от упадъчното въздействие на Запада и да посочи по кой път трябва да

[1] Г. Бакалов. Към свобода! Варна, 1902, стр. 171.
[2] Г. Бакалов. Лъчите на поезията. Варна, 1901, стр. 45.
[3] Ст. Каракостов. Н. А. Некрасов — поет, гражданин и значението му в българската литература. Сп. Българо-съветска дружба. 1948, кн. 1, стр. 26—27.

върви младата пролетарска литература. И в двата сборника са включени, на първо място, разделите „Поезията“ и „Нова песен“, посветени на същността и задачите на поетическото изкуство. В тях чрез творбите на Хайне, Ив. Вазов, Надсон, Некрасов убедително се посочва обществената функция на изкуството, свързано с парливите въпроси на деня — такова, каквото е нужно за пролетарската борба. „Де сте вий, певци на любовта, свободата, мира и доблестта...“[1] — се обръща Бакалов с известния стих на Некрасов към нашите млади поети. На тях той иска да каже, че „във века на кръвта и меча — по думите на Некрасов, — който е поставил на земния трон банкера и е провъзгласил за герой палача“, на поета именно се пада честта да напомни високото призвание на човека.

Така чрез широко представяне на Некрасов наред с големите наши и чужди поети-реалисти в сборниците „Лъчите на поезията“ и „Към свобода!“ Бакалов успява да възпроизведе типичната за Некрасов атмосфера на гняв и протест сред широките народни маси и чрез нея да въздействува мобилизиращо за повдигане на революционното самосъзнание на работническата класа, за отстояване на реалистичните традиции в изкуството. Това с любов към великия руски поет и неговия популяризатор в България си спомнят другарите на Бакалов. С право А. Тодоров бележи: „Стиховете от тези сборници в течение на няколко десетилетия не слизаха от сцената на народните вечеринки, а често огласяха простора на нашата китна природа, където се събираха будни учители и други интелигенти и работници при невъзможност да устроят събрание в града или селото. В тия сборници живее Некрасов, живее неговото влияние върху нашите поети.“[2]

Почти едновременно с излизането на разгледаните сборници Бакалов започва във Варна издаването на първото си списание „Работнишко дело“ (1903—1905). В това популярно партийно издание наред с обширните статии по теорията на марксизма е застъпен и богат литературно-художествен материал, на първо място, произведения на руската съвременна и класическа литература — Максим Горки, Леонид Андреев, Скиталец, Лермонтов, Чехов и други. Поетът на борческата демокрация Н. А. Некрасов също е представен със стихотворението „Той само“ (прев. Г. Бакалов).[3]

Когато се проследява идейно-творческото развитие на Бакалов макар и в най-общи линии, доколкото е необходимо, за да се изясни отношението му към Некрасов, не бива да се премълчава и отстъплението му от партията, което дава отражение в цялостната му работа. Поддал се на настроенията на дребнобуржоазни интелигентско-индивидуалистични елементи, които се обявяват против партийната дисциплина и централизацията на печата, Бакалов преминава през 1905 г. на анархо-либерални позиции, на които остава до 1920 г.

---

[1] Г. Бакалов. Към свобода! Варна, 1902, стр. 4.

[2] А. Тодоров. Любим поет на нашия народ. Литературен фронт. 1953, бр. 2.

[3] Н. А. Некрасов. Той само. Сп. Работнишко дело. 1904, бр. 10, стр. 587—588.

Сам той по-късно с дълбоко съжаление пише за тези си увлечения: „Всеки момент, който съм прекарал в партията на широките, чувствувам да ми тегне като една обективна измяна на делото на пролетариата, за което работя от детинство.“[1]

Въпреки близостта му до опортюнистическите среди големият наш критик не скъсва идейните си връзки с партията. Указание за неговата непълна ориентираност към ренегиралите анархо-либерали са преводите на най-важните произведения на класиците на марксизма, в това число „Капиталът“ на К. Маркс и „Людвиг Фойербах“ на Фр. Енгелс, както и правилната марксическа оценка, която дава на първата руска революция — 1905 г.[2] И през този период Бакалов си остава непоколебим привърженик на реалистичното и идейно устременото изкуство. Редактираното от него сп. „Съвременник“ (1908—1910) организира умело широк фронт на прогресивните литературни сили в страната и започва борба с настъпващия символизъм. Показателно в това отношение е публикуването на голямата Бакалова статия „Бягство от живота“, в която той изпъква като войнствуващ публицист, защитник на материалистическата естетика. Продължават да засилват дейността си и издаваните от Бакалов популярни библиотеки, особено книгоиздателство „Знание“, което има неоспорими заслуги за запознаването на нашия читател с произведенията на най-известните писатели-реалисти в миналото. Интересно е да се отбележи, че по искане на Бакалов за същата библиотека „Знание“ Вазов съставя преводен стихотворен сборник „Из големите поети“, гдето е дал двата си превода на Некрасовите стихотворения „Настая вечер пак...“ и „Кат гледам страхотиите на войната“. Това не е случайно. Народният поет е знаел от какво голямо значение е изтъкването на гражданската скръб у Некрасов, която едновременно е и зов за борба в момент, когато в нашите литературни среди вее духът на песимизъм, на отчаяние и безверие в живота. С поместването на споменатите две творби той безсъмнено е потвърдил и собственото си поетическо самочувствие, показано в бележките „За моята си черга“: „...В някои мои граждански стихотворения стои песимизмът на Некрасов.“[3] Тук имаме твърде показателен пример на посредничество от страна на Бакалов между двама най-изтъкнати представители на гражданската линия в българската и руската литература в името на една обща цел — борбата против буржоазното упадъчно изкуство.

Особен акцент придобива Некрасовата поезия по време на войната. За чест на Бакалов трябва да се подчертае, че през този период той не се прояви като националист и шовинист, каквито станаха много от опортюнистите-социалисти. Издаваното от него след Балканската война и първата национална катастрофа списание „Борба“ (1913—1919) има определено антимилитаристичен характер. В редица статии той заклеймява войнолюбивата поезия —

[1] Г. Бакалов. Д. Благоев по руските спорове (забележка). Сп. Звезда. II (1933—1934), стр. 229.

[2] По този въпрос вж. проф. В. Велчев. Г. Бакалов и Руската революция 1905—1907 г. Сп. Език и литература. 1956, кн. 2, стр. 88—105.

[3] Ив. Вазов. Събр. съч. Том VII, Бълг. писател, София, 1956, стр. 205.

тая „жалка прислужница на хищния капитализъм и монархизъм“,[1] разбира се, с не съвсем ясното съзнание за характера на двете войни — Балканската и Междусъюзническата. Ето как правдиво характеризира той поезията на войната: „Времето на войната представлява една мъртва, позорно мъртва ивица в нашата литература... Стихове тромави и фразисти, вместо искрено горещо чувство — фалшив патос. Там някъде ечат оръдията и пищи свинецът, а тук под крилото на подлата протекция се сгушили щурците-поетарушки и каканижат над зададените им теми и мелодии.“[2] На тази своего рода поезия, шаблонна и безчувствена, представляваща войните като вечен празник за българина, Бакалов основателно противопоставя Некрасовата поезия, нейното дълбоко съчувствие към разорените от войната народни маси.

В статията си „Муза в мундир“, като разобличава войнолюбието и патриотарското „опиянение“ на Кирил Христов (в стихосбирката „На нож!“), Бакалов с възмущение говори, че дори при такива теми, които предполагат изблик на силни преживявания, на сърдечни вълнения — като съчувствието на майките на воюващите герои — поетът е проявил осъдително бездушие. Неговите шаблонни, несгрети от вътрешен пламък стихове от „Печална коледа“ той противопоставя на дълбоко затрогващата Некрасова елегия „Внимая ужасам войны“, със следните думи: „Прочь руки! Във вашата бясна кръвопийна вакханалия не намесвайте „великата, светата дума майка“, както се изразяваше Некрасов. Спомнете си неговия перл, в който той с няколко щрихи ви дава да разумейте майчиното страдание!“[3] И сякаш за да заклейми виновниците на братоубийствените войни и скъпите човешки жертви, той помества в следващата книжка на списанието стихотворението на Некрасов „Ужасната година“ (1870), превод на Д. Полянов-Морянин, в което убедително и реалистично са посочени истинският лик на войната и рязко отрицателното отношение на поета към нея:

Година ужасна! Газетни витийства
и сеч безпощадна, нечувана сеч!
Картини жестоки на кръв и убийства
измъчихте вий душата ми веч![4]

Колко близки до настроенията на прогресивната интелигенция и на целия измъчен и разорен от войните български народ са тези прочувствени думи!

Няколко години по-късно, непосредствено след Първата световна война, в която българската буржоазия показа брутално антинародната си същност, Бакалов печата в първомайския брой на в. „Народ“ (1919) своя превод на стихотворението „Кат гледам ужасите на войната“. Отново прозвучава и въздействува още по-силно тази вдъхновена Некрасова творба в един момент на нарас-

[1] Г. Бакалов. Поезия на войната. Сп. Борба. 1913, кн. 5, стр. 274.
[2] Г. Бакалов. Мъртвата ивица в нашата поезия. Сп. Борба. 1919, кн. 1, стр. 340.
[3] Г. Бакалов. Муза в мундир. Сп. Борба. I, 1913, кн. 1, стр. 35.
[4] Сп. Борба. 1913, кн. 2, стр. 65.

нала политическа активност на масите, на непоколебимата им воля за решителна борба, изразена така внушително с Владайското войнишко въстание и повсеместните бунтове в страната.

Оглеждайки дейността на Бакалов за периода от 90-те години на миналия век до края на Първата световна война във връзка с отношенията му към руската литература и по-специално към Некрасов, трябва да се каже в заключение, че той през това време популяризира класиците на руското художествено слово предимно чрез издателската и преводаческата си работа. Той още не се е наложил като техен критик и ценител. С оглед на това близостта му към Некрасов е изявена повече чрез превеждане и издаване на произведенията му. Но и в тези рамки в духа на политическия момент неуморният пропагандатор на руското художествено слово е направил може би най-много за широкия достъп на Некрасовото творчество след Освобождението у нас. Използуван от него за разобличаване на потисническия режим на реакционната буржоазия, за разкриване корените на селското тегло, за стимулиране вярата в назряващите народни сили, Некрасов се нарежда рамо до рамо с цяла фаланга от наши прогресивни писатели-реалисти — Ив. Вазов, П. К. Яворов, Ц. Церковски, Д. Полянов, Г. Кирков, — които не само отразиха с изключителна художествена сила социалните противоречия на своето време, но и издигнаха глас на протест срещу съществуващия строй.

II

След победата на Великата октомврийска социалистическа революция, която начерта нова ера от социалното развитие на човечеството и окрили надеждите на световния пролетариат, борбата на българската работническа класа против експлоататорското общество навлезе в нов етап. Почерпила опит от първата в света социалистическа революция и след поуките от Владайските събития и влизането ѝ в Комунистическия интернационал, нашата Комунистическа партия тръгва по пътя на своята болшевизация. В резултат на започналото се идеологическо превъоръжаване тя възприема пролетарската революция не вече като цел на неопределено бъдеще, а като непосредствена задача. В доклада си на XXII конгрес на БРСДП през 1919 г. Васил Коларов подчерта: „Социализмът слиза от теоретическите сфери и се превръща в една практическа, непосредствена задача на пролетариата и трудещите се маси. Руският народ показа и на българския народ пътя на социализма.“[1]

Нарасналата и организирана активност на масите, ръководени от Комунистическата партия, свидетелствува за ново социално съзнание, което се отразява и в литературния живот. При новата политическа обстановка буржоазното изкуство на символизма изпадна в криза. Като израз на революционния възход на работническата класа се издигна пролетарската революционна литература, навлязла в нов, втори етап на развитие с най-ярък представител Хр. Смир-

[1] История на България. Т. II, София, 1956, стр. 406.

ненски. Обновителните идеи на комунизма се отстояват от сп. „Ново време“, „Работнически вестник“ (и неговите „Седмична притурка“ и „Артист“), в. „Народна армия“, в. „Младеж“, сп. „Червен смях“ и др.

Бакалов взема най-дейно участие в общоидеологическата и литературната работа през този период като авторитетен критик, смел публицист и вдъхновен оратор. Сега всички негови усилия, умение и жар са насочени към „разчистване пътя на пролетарската литература“,[1] както сам той определя основното предназначение на критичната си дейност. Една от най-характерните прояви в това отношение са пламенните му статии за „пролетарския бард“, „поета на огнените гриви“ Хр. Смирненски, в чиято първа стихосбирка „Да бъде ден“ (1922) той възторжено приветствува появата на новото изкуство на социалистическия реализъм. Съществен принос са и критическите му оценки за Некрасов, Толстой, Горки, Блок, Брюсов. С тях той здраво свързва българската марксическа литературна критика с руската класическа и съветска литература.

От всички статии на Бакалов по това време най-голям брой са за Ботев, Смирненски и Некрасов. Не случайно тримата велики поети на социалната революция заемат централно място в неговата литературна дейност. Свързвайки в единен фронт възрожденската традиция на Ботев, пролетарската революционна стихия на Смирненски и демократизма на Некрасов, той си поставя ясни и определени задачи: да подпомогне младите пролетарски поети и писатели — „барди“ на класата и партията — в борбата с упадъчната буржоазна идеология за нов разцвет на пролетарското изкуство, като им посочи примера на онези поети, които най-пълно отразяват тежненията на епохата си. В същото време чрез изтъкване борческия патос на тези поети критикът-марксист се стреми да въздействува непосредствено върху масите за активизиране на революционното им съзнание.

Голям дял в изпълнението на тези задачи се пада на певеца на руската революционна демокрация Н. А. Некрасов, за когото Бакалов написва значителен брой статии в централния партиен печат. По случай честването на стогодишнината от рождението на великия син на руската земя през 1921 г. той публикува статиите „Поетът Некрасов“ (в. „Младеж“), „Към стогодишнината на Некрасов“ („Работнически вестник“) и очерка „Н. А. Некрасов“ (сп. „Ново време“). Това широко представяне на Некрасов от Бакалов се обяснява с ярката народност и страстна революционна призивност на Некрасовото творчество, така необходими за политиката на партията в момент, когато тя води борба за укрепване на влиянието си сред широките слоеве, за привличане на селячеството, за обединение на всички демократични сили в единен фронт.

Трябва да се подчертае във връзка с това, че различните годишнини на писатели и общественици винаги са били удобен случай за Бакалов да осъществи определени агитационни задачи. В случая бележитият Некрасов юбилей (за пръв път честван у нас) се

[1] Г. Бакалов. Беседи по изкуството. София, 1924, стр. 58.

свързва с предприетата кампания за подпомагане на пострадалите от сушата през 1921 г. руски работници и селяни. Така например в „Кирковския дом“ със съдействието на партията е била уредена тържествена вечер[1] в чест на годишнината на великия поет, приходите от която са били изпратени на гладуващите в Поволжието. Отзовавайки се на тази важна партийна акция, Бакалов също е активизирал събирането на помощите чрез сказките си за Некрасов, поета на страдащите и борещи се народни маси, изнасяни по утра и работнически събрания.

Как критикът-марксист представя пред българските читатели любимия си поет, в какво вижда силата и значението на поезията му, ще ни покаже оценката за него в посочените три статии.

Присъединил гласа си към съветския народ, който с любов и признателност чествува юбилея на своя голям син, Бакалов пише възторжено: „Николай Алексеевич Некрасов е един от най-великите народни поети в Русия, даже най-великият.“[2] Обяснявайки в какво се състои величието на поета, той правилно изтъква, че Некрасов най-широко и с най-голяма художествена сила от всички писатели дотогава е успял да отрази живота на народа, неговата безгранична мъка и накипяла мъст. В противоположност на схващанията за Некрасов като певец на отчаянието и скръбта и най-често като изразител на селската неволя от позициите на просветния либерализъм или народничеството Бакалов посочва, че Некрасовата поезия е поезия на борбата, на мъжествения протест срещу потиническия режим. Борческото начало в нея и ярката ѝ изобличителна тенденция именно ѝ отреждат челно място в руската литература. Свързана с отричането на целия помешчически строй, тя представлява цяла поетическа епоха, която по израза на Ленин започва с излизането на разночинците върху историческата сцена и завършва с появата на пролетариата.

Възприел основните положения на Плехановата оценка за Некрасов, критикът определено причислява руския поет към лагера на революционните демократи Белински, Херцен, Добролюбов, Чернишевски. „Каквото тия първи руски социалисти направиха за духовното отрезвяване на напредничавата руска младеж, вършеше го и Некрасов, само че по друг път — те действуваха с пламенното си слово на дълбокото си убеждение, а той като поет пленяваше сърцата.“[3] В цялата атмосфера на идейно и творческо съзряване на младия поет Бакалов съзира благотворното влияние на тези „факели на руската свобода“. С тях е свързано и изграждането на Некрасов като личност — въпрос, разгледан доста обширно в правдиво написаната му биография. Преминал живота на „интелигент пролетарий“, прекарал години наред в полугладно съществуване, както изтъква Бакалов, младият поет отрано заживява с чувство на омраза към цялата крепостническа действителност. Сближаването му с хората от кръга на Белински го откъсва завинаги от дворянската среда и

[1] Вж. в. Младеж. Бр. 26 от 24 ноември 1921 г., стр. 2.
[2] В. Младеж. 1921, бр. 26.
[3] Пак там.

го устремява идейно към „литературната бохема“ — обществото на прогресивните писателски среди. Благодарение на връзките си с революционните демократи той се утвърждава като поет-борец, посветил личния си живот на общественото благо, свързал се с най-напредничавите идеи на своето време.

В стремежа си обаче да очертае новото и характерното само за Некрасовото творчество Бакалов стига до подценяване на великите руски писатели-класици Пушкин, Лермонтов, Гогол, Тургенев. В неговите представи те са дворянски писатели, които поради класовия си произход са далеч от народа, от неговите страдания и борби. Въпреки общата хуманистична насоченост на произведенията си — разсъждава той — те не са могли да отразят правдиво обществената действителност, защото не са виждали класовите противоречия в нея и „затова (по неговия израз) са получили идилии там, където действителността е била трагична. Даже Гогол, който осмива дворяните, не се интересува никак от селяните.“[1]

В тази си неправилна оценка критикът плаща данък на теорията за „класовия еквивалент“, усвоена от Плеханов. Социологичният подход към литературните явления — определяне тяхната значимост само по класовия признак — не са му позволили да види, че различието между Некрасов и Пушкин се дължи на своеобразието на различните епохи, в които те творят. Пушкин не можеше да напише това, което написа Некрасов, защото той е свързан с декабристкия етап в революционното движение. И Бакалов, вместо да търси доколко Пушкин се приближава към народа, преодолявайки основната слабост на декабристкото движение, изтъква отсъствието на народа в произведенията му. Впоследствие той коригира това си схващане, но истинска марксическа оценка на Пушкиновото дело даде едва в последните години от живота си.

Поставил правилно творческата стихия на Некрасов в рамките на революционно-демократичната идеология, Бакалов вярно долавя и обосновава неговата поетическа програма. Като обществено устремена личност големият руски поет не можеше да се затвори в тесния мир на личния си живот, да създава поезия на „сладки звуци и молитви“ — разсъждава той. Неговата муза на „мъст и печал“ го караше да проповядва горчивата истина за съдбата на бедния, работния и страдащ народ и да буди неговата накипяла мъст. „Необуздана дива вражда към лютата подлост и доверност велика към безкористния труд“ — така определя Бакалов основния патос в творчеството на любимия си поет с неговите собствени стихове от „Песен за Ерьомушка“.[2] Изтъкването на това борческо гражданско съзнание у Некрасов има принципиално важно значение в борбата за реалистично изкуство на пролетарския литературен фронт против разложителното влияние на упадъчната буржоазна литература. В разрез с проповядваната от сп. „Златорог“ и неговите критици теория за „чистото изкуство“ и откъсване от социалните борби Бакалов издига идейно устремената и близка до народните маси Некра-

[1] Сп. Ново време. 1921, кн. 6, стр. 189.
[2] В. Работнически вестник. 1921, бр. 117.

сова поезия. Сам той подчертава това в полемиката си с теоретиците-„естети“ в „Беседи по изкуството“: „. . . на безидейността (пустотата) на българската буржоазна поезия аз противопоставям идейността, „гражданския патос“ на Некрасова.“[1]

И наистина може би най-често повтаряният стих и в статиите на критика, и в полемиката му с буржоазните естети, и в отделни изказвания е забележителната поетическа декларация на Некрасов: „Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан!“ Така благодарение на Бакалов Некрасов става съюзник на българската прогресивна литература в борбата ѝ с естетическия формализъм, против космополитизма и против загниващото изкуство на буржоазния Запад.

Особено важен момент в разглежданите статии е непосредственият литературен анализ на Некрасовите произведения, който прозорливият критик умело свързва с нашата обществена действителност. В противовес на критичната литература в миналото, която виждаше в лицето на Некрасов поет на лични скърби и неволи, Бакалов разглежда творчеството му като израз на определени обществени отношения, на най-характерните социални явления от епохата на разпадането на феодално-крепостническото общество и зараждането на капитализма. В реда на мисли в тази насока той се спира особено подчертано на лирическия герой на Некрасовата поезия — руския селянин. „Апология на труда е неговата поезия. Труженикът на труда е неговият герой и понеже в негово време представител на труда бе предимно селянинът, то селото е, което изпълня поезията му“[2] — пише Бакалов. На друго място той още по-определено подчертава: „Истински херой на неговата поезия е бедният селянин.“[3] Разглеждайки в общи линии грандиозната по замисъл поема „Кой в Русия живее добре?“, която по израза на Бакалов „разстила целия руски живот в цялото му многообразие особено в селото“, той посочва като основен положителен герой идейния ръководител на селячеството — революционера-разночинец Гриша Добросклонов. Това е един от най-добрите синове на народа, защитник на неговите интереси, борещ се за справедливо и право дело, който обладава волев и деятелен характер, готов е на всякакви жертви в името на заветната цел. Той е, който ще посочи на селяните пътя към щастието, ще придвижи живота напред. Нашите приятели — седемте селяни (б. м.) — все не намират щастливец, защото не знаели какви планове крои в главата си Гриша, този младеж, който се готви за революционер.[4] Разкриването на основния положителен герой в поезията на Некрасов и основната политическа атмосфера в нея — борбата на разночинската революционна интелигенция срещу помешчическия строй — се поднасят в един момент в нашия обществен живот, когато на преден план излиза въпросът за съюза между работници и селяни като решаващо условие за победата на

[1] Г. Бакалов. Беседи по изкуството. София, 1924, стр. 35.
[2] В. Младеж. 1921, бр. 26.
[3] Сп. Ново време. 1921, кн. 6.
[4] В. Младеж. 1921, бр. 26.

революцията. В резолюцията по аграрния въпрос, приета на III конгрес на партията (1921), ясно са посочени задачите за засилване на комунистическата дейност в селата. В този дух са отправени стотици бойки призиви към селяните на страниците на „Работнически вестник". Ето един от тях: „Безимотни и малоимотни селяни Вслушвайте се в зова на Комунистическата партия! Тя е партията на чука и сърпа, партията на работника в полето, партията на труда в града и селото. На нейното знаме са вашите искания, нейният път е пътят на освободителната ви борба."[1] Същият агитационен смисъл има и поместената от Д. Полянов в един от следващите броеве на вестника предизборна червенушка „Селянино избери!" В тази връзка не случайно Бакалов акцентува на ролята на идейния ръководител на селската революция за повдигането на народните маси. При новата обстановка пролетариатът — приемникът на революционерите-демократи — е оная обществена сила, която ще обедини селячеството около себе си в името на една обща цел — свалянето на капитализма.

Критикът-марксист вярно отбелязва, че въпреки потресните картини на селското тегло в поезията на Некрасов тя е пропита с оптимистично чувство. „Поетът вярва, че след всички страдания народът с ясна гръд ще си пробие път."[2] Той обаче свързва народния възход с едно далечно бъдеще и не вижда зараждащите се революционни сили в недрата на широките народни маси. Това чувство за отдалечеността на народа от съзнателно, активно участие в освободителното движение според Бакалов изпълва Некрасовата поезия понякога с тъжни тонове.

Като представител на нова епоха в общественото развитие на Русия Некрасов не можеше да не види разорените от стихийно нахлуващия капитализъм работнически маси. И с оглед на това Бакалов вярно долавя появяването на новия герой в неговата поезия — зараждащия се пролетариат.

„Покрай труженика на селото поетът съзря и видя и новия труженик-пролетарий в неговото тегло. В „Плачът на децата" безспирното въртене на колелото и плющенето на ремъците се заглушават от воплите на фабричните деца. А в „Железният път" поразява видението на скелетите и безброй загинали при постройката на железопътната линия пролетарии."[3] Няма съмнение, че чрез посочването на новия герой — пролетариата — и безчовечното му експлоатиране Бакалов разчита на прякото въздействие на Некрасовата поезия върху работническите маси у нас, душени от стопанската разруха и масовата безработица, настъпили в резултат на империалистическите войни.

Не е отминало незабелязано от будното око на отзивчивия обществен деец и критик отношението на Некрасов към руската жена и нейното място в обществените борби. „Един парий в днешното общество е намерил в Некрасов горещ глашатай: руската же-

[1] В. Работнически вестник. 1922, бр. 185.
[2] Пак там, 1921, бр. 117.
[3] В. Младеж. 1921, бр. 26.

на. . . Като почнем от участта на труженицата на полето, която по сенокос с порязана нога няма време да погледне разплаканото си дете („доля, ты русская долюшка женская — врядь ли труднее сыскать!"), минем през типа на величавата славянка от „Мраз червен нос. . ." и през разпъпващата се Саша, в която се чувствува бъдещата революционерка, ще се спрем на „Руските жени" на първите руски революционери-декабристи, които преодоляват всички препятствия, за да споделят с мъжете си печалната, но славна участ в сибирските рудници."[1] Няма да бъде пресилено, ако се каже, че така проследени, женските образи в творчеството на Некрасов са косвен призив за участието на българската жена в обществените борби. Че този въпрос вълнува доста осезаемо мислите на Бакалов, говорят редица негови статии на тази тема и особено красноречиво книгата му „Жената при комунизма", издадена през 1921 г. Борейки се за освобождението на жената-парий, както справедливо я нарича руският поет, неин ревностен защитник, Бакалов пише: „Като признава равноценностите и равноправието на жената с мъжа, комунизмът ще подобри много повече положението на жената, отколкото на мъжа. Толкоз по-голям трябва да бъде ентусиазмът на жените за комунистическото дело."[2] Явен е агитационният смисъл на подобни съждения в момента, когато партията е предприела курс към групиране на всички демократични сили в борбата против започналото настъпление на реакцията.

В характеристиката на Некрасовите произведения Бакалов изхожда съвсем правилно от идейното съдържание, вложено в тях, но той не е пренебрегнал и въпроса за художественото майсторство. В тази насока той се е повлиял в известна степен от погрешното становище на Плеханов: нарича като него Некрасовия стих „недодялан", „груб", „. . . лишен от съвършенството на Пушкиновия стих". Но докато Плехановата оценка е насочена към подценяване изобщо на поетическия талант, който според него е „недостатъчно силен", „недостатъчно пластичен", то Бакалов има пред вид предимно външната, формална страна на стиха. Иначе, когато стане дума за силата на Некрасовата поезия, той не пропуска да отбележи, че тя оказва неотразимо, грамадно впечатление на селяни и работници, наричайки я „чаровна", а произведенията му „изящни". Тук той още не се домогва да обясни от научна гледна точка зависимостта между външния грубоват вид на Некрасовите произведения и вложената в тях сурова жизнена правда. Но може да се предполага, че у него такова съзнание за единство между формата и съдържанието по отношение творчеството на Некрасов съществува. В книгата си „Беседи по изкуството" (раздел „За формата на пролетарското изкуство"), като съветва младите писатели да си изработят нова форма, съответна на новото революционно съдържание, и говори за необходимостта от повишение на поетическото майсторство, той цитира Некрасовия стих:

[1] В. Работнически вестник. 1921, бр. 117.

[2] Г. Бакалов. Жената при комунизма. В. Работнически вестник. Бр. 206 от 8 март 1921 г.

Силу новую
Благородных юных дней
В форму старую, готовую
Необдуманно не лей![1]

Това идва да покаже, че Бакалов разбира в по-висока степен от Плеханов силата на Некрасовото художествено слово, щом го издига като образец за следване и от нашите революционни поети.

Едно от най-ценните достижения на критическите статии на Бакалов за Некрасов е свързването на Некрасовото творчество с пролетарската поезия. Показателна в това отношение е финалната му мисъл в статията „Към стогодишнината на Некрасов": „Като поет, изразяващ цяла епоха в руското обществено развитие — поет на разночинците, тия умствени пролетарии, изпреварили своята класа, Некрасов е прекият предшественик на пролетарската поезия. Комунистическият пролетариат отдава чест и хвала на неговата памет."[2] Това убеждение, което не е лишено от известно пресилване, тъй като пролетарият у Некрасов не е съзнателен фабричен работник, се лансира с полемичната цел: да се пресекат домогванията на буржоазията да присвои Некрасов и се представи като негов продължител. Защото на страниците на сп. „Листопад" (1922) неговият редактор Д. Бабев утвърждава, че първи модернистите възкресяват Некрасовата поезия след първата руска революция. Аргументирайки се в това отношение, той цитира Мережковски: „Чрез Некрасов аз разбрах религиозната същност на руската общественост."[3] Ясно е по какъв начин се възкресява поетът на борческата демокрация от буржоазните литературоведи, заинтересовани да фалшифицират истинския смисъл на Некрасовото слово, да притъпят борческото му жило. Една година преди това, сякаш в отговор на това домогване, Бакалов беше писал: „Нашата буржоазна поезия се е съвсем отчуждила от Некрасов, неспособна в своята пустота да се издигне до неговия граждански патос. Носител на неговите завети у нас както в Русия е комунистическият пролетариат."[4] Така Бакалов воюва за литературното и идейното наследство на любимия си поет в полза на пролетариата.

Разглежданите статии на Бакалов за Некрасов по случай сто години от рождението му с право поставят и въпроса за широко проникналото влияние на Некрасов не само в неговата родина, в която той е бил „най-популярният, най-четеният и най-влиятелният поет на времето си", но и у нас. Свързана кръвно със съдбата на руския народ, с неговия устрем към бъдещето, поезията на Некрасов повдига такива тревожни въпроси на своето съвремие, обвеяно от духа на революционната борба, които са го направили любим поет на цели поколения български революционери. С гордост неговият най-ревностен популяризатор у нас пише: „. . . в България Некрасов има голямо влияние направо от оригинала. И това влияние е сродно с влиянието му в Русия върху младежта. Хората от мое-

[1] Г. Бакалов. Беседи по изкуството. София, 1924, стр. 79.
[2] В. Работнически вестник. 1921, бр. 117.
[3] Сп. Листопад. 1922, кн. VII.
[4] Сп. Ново време. 1921, кн. VI, стр. 192.

то поколение се зачитаха в неговите стихове, заучаваха ги наизуст и се заклеваха да се борят, щото истината, правдата и красотата да възтържествуват в света. . .“[1]

Така Бакалов оценява по достойнство и за пръв път от марксическа гледна точка у нас крупното литературно дело на великия поет на Русия Н. А. Некрасов, изтъква дълбоко народностната основа на неговите творения, активно борческия им патос, изключителната им роля за революционизиране на масите. Представяйки го като певец на революционната демокрация, съмишленик на Белински, Добролюбов, Чернишевски — тия „умствени пролетарии“, изпреварили своята класа, — той вижда в поезията му кълнове на ново социално съзнание, което го сближава с борците за социализъм. В този смисъл той го нарича „пряк предшественик на пролетарската поезия“ и лансира ония страни от неговото творчество, които най-плътно го доближават до борбите на нашия пролетариат.

Бакалов не престава да си служи с Некрасовата поезия и в един от най-напрегнатите моменти в историята на българското работническо движение — Септемврийското въстание и периода след него. Въпреки поражението и установилия се в страната кървав терор, „първото народно въстание против фашизма“ — както го нарече Г. Димитров — показа огромната борческа енергия на народа, могъщата революционна активност на Комунистическата партия. Героичната септемврийска епопея оказа неотразимо въздействие върху целия обществен живот у нас. Особено силно беше то в литературата. На страната на хилядите смели борци и безброй безименни жертви на вилнеещия фашизъм застанаха дълбоко съчувствуващите на народното страдание писатели като Гео Милев, Н. Хрелков, А. Страшимиров и др. Една вълна от революционна поезия, породена от болката по жертвите от въстанието и от възторга на революционния подвиг, даде тон на прогресивно-демократичната ни литература. Вдъхновен ръководител на тази „септемврийска литература“ става Г. Бакалов с организирането на революционно-борческото списание „Нов път“ (1923—1924). Появило се като пръв смел протест срещу установяващата се фашистка диктатура, сп. „Нов път“ става истинска трибуна на революционно устременото изкуство. Преодолявайки неимоверните трудности в борбата със свирепата цензура, неговият редактор с несломима полемизаторска страст разобличи привържениците на реакцията в литературата и оказа неоценима помощ за обединяване на прогресивните писателски сили. С право Л. Стоянов писа: „Борбата на Георги Бакалов в периода на фашисткото господство след 1923 г. отбелязва много драматични моменти, в които той показва сила на волята, устойчивост на характера и правилност на литературно-идейните постановки. . . Неговата страстна, буйна, гръмотевична публицистика беше необходимо оръжие на времето.“[2]

Централно място в литературнокритичната дейност на Бакалов от това време заема въпросът за задачите на литературата и

[1] Сп. Ново време. 1921, кн. VI, стр. 192.

[2] Людмил Стоянов. Георги Бакалов в моя спомен. Георги Бакалов. Възпоменателен лист. София, 14 юли 1947 г., стр. 3.

ролята на писателя в обществените борби с оглед на новата обстановка. Страстната полемика с буржоазните литературоведи от сп. „Златорог", „Слово", „Демократичен преглед", която той води от страниците на „Нов път", както и в книгата си „Беседи по изкуството" (1925), е подчинена на ръководната мисъл, че писателят трябва да отразява социалните борби, да долавя пулса на новото и нему да служи. „Новата поезия е дълбоко социална — утвърждава Бакалов. — Поетът не се чувствува откъснат от света чудак, който не знам защо занимава хората със себе си, а ратник във великите социални борби. Неговите творения добиват смисъл не само на лични излияния — в тях намират отзвук хиляди сърца. Поетът се превръща в глашатай на масите."[1]

В сп. „Нов път" Бакалов не помества своя статия за Некрасов (с изключение спомените на Плеханов за погребението на поета), но колко често той се позовава на неговата борческа поезия, когато трябва да даде тон в литературния живот, да посочи правия път, да предпази младите писатели от погрешни стъпки! Ето един характерен пример. В статията си „Писателското призвание и попиването", спирайки се на онези писатели, които поради бедността си се принуждават не по волята си да служат на буржоазната преса, той пише: „Именно защото е беден, защото буржоазното общество не може дори да го изхрани, писателят трябва пламенно и страстно да въстане против това общество. И не да му угажда и се приспособява към него, не със своята активна или пасивна подкрепа да го увековечава, а с „необуздана и дива вражда към лютата подлост" (Некрасов) да се бори дружно с целия пролетариат за неговото и за своето освобождение..."[2] Ясно е предназначението в този случай на Некрасовия стих (взет от „Песен за Ерьомушка") — да се посочи каква трябва да бъде позицията на писателя при участието му в литературния живот — на дълбока омраза към класата на угнетителите и техните печатни органи и беззаветно служене на трудовия народ, на неговото ново изкуство. Най-пълно на това изискване отговаря поетът на възхождащия пролетариат Хр. Смирненски, на когото Бакалов посвещава редица вдъхновени статии, събрани през 1925 г. в книгата „Христо Смирненски". В противовес на редактора на сп. „Златорог" Вл. Василев, който вижда в поезията на Смирненски само „шаблонно, предвзето тенденциозно съчинителство, в което се разлива лавата на поетическа фразеология", Бакалов изтъква, че нашият голям поет изпълни поезията си с обществено значимо съдържание, защото черпеше соковете на своята поезия от поезията на пролетарската борба. И като талантлив поет-художник стои неизмеримо по-високо от всички тогавашни буржоазни поети. Твърде интересни и показателни са честите паралели, които той прави между поезията на Смирненски и Некрасов. Сравнявайки силата на неотразимото поетическо въздействие на Смирненски с това на Некрасов, той отбелязва: „Неговите (на Смирненски — бел. моя) стихове парят („жгутся"), както някога Тургенев бе принуден да

[1] Г. Бакалов. Новото в нашата поезия. Сп. Нов път. I, 1924, кн. 14, стр. 418.

[2] Сп. Нов път. I, 1924, кн. 8, стр. 227.

признае за стиховете на Некрасов, те трогват и вълнуват, пленяват и ентусиазират...“[1] На друго място, за да очертае революционната програма на големия пролетарски поет, той пише, че Смирненски пръскаше искрите на ентусиазма със своя „мълниен копнеж“, заразяваше пролетарската младеж с онова, което Некрасов наричаше „прекрасното, доброто, вечното“.[2] Биха могли да се посочат още редица примери на успоредяване Смирненски с Некрасов и още по-подчертано на Смирненски с Ботев и Некрасов като „върхове на епохи на обществен подем“, но то би било предмет на по-специално изследване. Ще се задоволим само с едно твърде показателно сравнение на Бакалов в тази насока. В статията си от 1921 г. „Поет и гражданин“, препечатана после в книгата „От Пушкин до Смирненски“, Бакалов отбелязва: „У Смирненски, както и у Ботев, поетът и гражданинът се покриваха. Но това далеч не беше тяхна слабост, напротив, то съставляваше тяхната сила и значение! — „Поет ти може да не си, но гражданин си длъжен ти да бъдеш!“ — както казваше Некрасов.“[3] В тази връзка не е без значение да се отбележат и честите повторения на Некрасови и Ботеви изрази, като „светото недоволство“, „духът за борба“, „велики цели на века“, станали синоним за революционна програма, успяла да се прокара безпрепятствено през иглените уши на цензурата.

Особено подчертано е засвидетелствуван вечно живият интерес на Бакалов към Некрасов в книгата му „Писатели и книги“. В част I — раздел „Чужди писатели и книги“ (в която са включени повече статии за характера и значението на руската литература и за отделни нейни представители) — са поместени на първо място статиите „Н. А. Некрасов“ и „Поетът на гнева и скръбта“, препечатани от „Ново време“, „Работнически вестник“ и „Младеж“ (последните две под общо заглавие). В периода след Септемврийското въстание, когато всичко руско се преследваше зорко и достъпът на руските писатели беше почти прекратен, Бакалов издига глас в защита на традиционните руско-български литературни връзки. „Отдавна е време — пише той в статията „Руските книги и нашата интелигенция“ — нашата мислеща трудеща се и учеща се интелигенция да се опълчи против насилственото ни откъсване от руската литература, тоя благодатен и неизчерпаем извор на познания... Новото наше приобщаване с руската литература ще подействува освежително върху нашата интелигенция и върху цялото нейно творчество в наука и изкуство. Един разцвет на духовния живот на страната ще бъде неговият резултат.“[4] Определената цел, с която Некрасов е включен тук наред с Горки, Блок и други руски поети, а именно да съдействува за по-широкото проникване на руската литература в България в период на реакция и терор, прави да зазвучат по новому статиите за него. Актуално и навременно, в унисон с разгорялата се борба за реалистично изкуство, е изтъкването на преден план схващането

[1] Г. Бакалов. Хр. Смирненски. София, 1925, стр. 31.
[2] Пак там, стр. 33.
[3] Г. Бакалов. От Пушкина до Смирненски. 1937, стр. 140.
[4] Г. Бакалов. Български писатели и книги. Ч. II, София, 1925, стр. 82

на Некрасов за изкуството: „Нека не приказва променливата мода, че стара тема били страданията на народа и че поезията трябвало да ги забрави — не вярвайте, юноши! Не остарява тя! О, да можеха годините да я състарят! Процъфтял би божият свят!... Уви! Докато народите тънат в мизерия, покорни на камшика като пустали стада по изгорелите ливади, музата ще да оплаква тяхната съдба и ще им служи и няма по-прекрасен от тоя съюз."[1] Така чрез правдивите Некрасови слова Бакалов убедително посочва обществените задачи на изкуството.

Още по-съответно на момента е подчертаването на революционната действеност на Некрасовото творчество при жестоките цензурни условия на царизма: „...без да бъде направо революционна, тази поезия е създавана под най-ужасните цензурни условия — тя действува революционно, тя създава революционери. „Ах, грабнал бих аз пушката и бих отишъл да се сражавам за руския народ! — се провикнал един юнкер, съученик на Плеханова, след прочитането на „Железният път"..."[2] В тази връзка Бакалов неведнаж е посочвал с цел да активизира писателското перо, че създадената след Септември поезия не е достатъчно борческа, че тя е повече „плачеща, отколкото призивна". „Кое привлича младежите поети към „Септември? Главно ужасът — не изключително, но главно ужасът, страданията, зверствата, т. е. само едната страна на събитията. Другата, героичната страна на тези събития, по причини може би лежащи вън от тях, е останала почти чужда на тяхната поезия" — пише Бакалов в статията „Трудовата поезия", поместена в сп. „Нов път". Според него тези външни причини, респ. реакцията и цензурата, могат да имат голямо, но не решаващо значение за това едностранчиво отражение на събитията. „Задушливата атмосфера на руския царизъм — продължава той в подкрепа на мисълта си — не попречи на Некрасов да възпее жените на първите руски въстаници — декабристите, — и то при смазваща безпросветна реакция."[3] Ето по този начин Бакалов актуализира поезията на войнствуващия демократ Некрасов, като изисква от писателите, които отразяват септемврийската епопея, да следват неговия пример.

Бакалов не престава да въздействува с пламенното си слово на масите и когато трябва да работи в емиграция, далеч от родината си. Поради засилилия се фашистки терор след атентата в Софийската катедрала през 1925 г. и започналото жестоко преследване на работническия печат и на революционната литература Бакалов е принуден, както и други наши прогресивни писатели и общественици, да емигрира. От 1925 до 1929 г. той живее във Франция, Австрия, като се установява за по-дълго време в Париж. Тук той развива усилена дейност в защита на жертвите от фашисткия терор в България; участвува в комитети против белия терор, влиза във връзка с видни френски общественици, съчувствуващи на българския народ, пише

---

[1] Г. Бакалов. Писатели и книги. Ч. I, София, 1925, стр. 19.
[2] Пак там, стр. 24.
[3] Сп. Нов път. II, 1924, кн. 5, стр. 133.

писма на Горки и Маяковски, като ги запознава със събитията в България и състоянието на съвременната българска литература. Връзката му с България е сп. „Наковалня“ (1925—1933), възглавявано от Д. Полянов, което по това време е единственият легален литературен орган на партията. Между по-важните му литературни статии, излезли в това списание, като тия за Плеханов, Чернишевски, за пролетарската литература и др., се нарежда и статията му за Некрасов „Поетът на експлоатираните“, отпечатана в юбилейния брой на списанието, посветен на 50-годишнината от смъртта на поета. Трябва веднага да се добави по този повод, че сп. „Наковалня“ допринася извънредно много за популяризирането на Некрасов сред трудовите маси през 20-те години. Тук периодически се поместват редица бележити Некрасови произведения, като „На Н. Г. Чернишевски“, „На паметта на Добролюбов“, „Тройка“, „Песен за Ерьомушка“, „Плачът на децата“, „За двамата велики грешници“ и др. Наред с това е отпечатана и критическата статия на Луначарски „Поезията на Некрасов“, спомените на Плеханов за погребението на поета, отделни биографични и критични бележки за него („Некрасов и Ленин“, „Лев Толстой и Некрасов“ и др.).

В статията си „Поетът на експлоатираните“ Бакалов повтаря отново основните положения от предишните си изказвания за поета-демократ, като доразвива и задълбочава някои въпроси, тези, които при новата обстановка са по-актуални.

Сега например в по-голяма степен той се спира на връзките на великия руски поет с експлоатираните маси, с бедните слоеве на населението. Особено внимание обръща на отражението на зараждащия се пролетариат в неговата поезия. В поемата на Некрасов „Железният път“ критикът съзира не само израз на съчувствие към жертвите на жестоката експлоатация, а и определена антикапиталистическа насоченост. По неговия израз „в поемата са обрисувани потресни картини на безпределна експлоатация на пролетариата, не на случайни работници, а на класата, която от всички краища на Русия се стича да строи линия“.[1] Въз основа на това той правилно заключава, че без да е чел „Капиталът“, Некрасов е прозрял всичкия ужас на експлоатацията на пролетариата под бича на цар Глад.[2]

Подобни съждения не са лишени от тенденцията да свържат още по-здраво Некрасовата поезия с пролетарската литературна традиция, като се има пред вид че в този период въпросът за литературното наследство се разглежда от нашата прогресивна критика в светлината на Лениновата статия „Партийная организация и партийная литература“, отпечатана в сп. „Ново време“ още в 1922 г.[3] В този смисъл не случайно той цитира Покровски, който нарича „Железният път“ „величайше пролетарско достижение на руската поезия“.

---

[1] Сп. Наковалня. 1928, бр. 110, стр. 2.

[2] Пак там.

[3] Вж. Партийната литература. Из съчиненията на др. Ленин. Ново време. XXII—XXIII, кн. 10, стр. 314—317.

В статиите си Бакалов правдиво отбелязва, че макар да възпява страданията на експлоатираните маси, поезията на Некрасов не е достигнала пряко до тези, за които е била предназначена. Народът-страдалец, потънал в мрака на невежеството, забравен, тласнат към престъпления и пиянство от нерадостния си живот, не е могъл да чуе и разбере песента на поета. Но затова пък тя е била източник за революционно вдъхновение на цели поколения борци. Подхранвала е порива и устрема им, учила ги е да вървят в огъня заради своите убеждения („Иди и гибни безупречно / умрешь недаром — дело прочно/, когда под ним струится кровь!").

И нищо, че Некрасовата муза е била толкова охулвана! „Ако те преследва хулата, толкоз по-добре — пише критикът и продължава: Ленин, който бе скъп откъм цитати на стихове, обичаше да привежда следния Некрасов отговор:

Он ловит звуки одобренья
Не в сладком ропоте хвалы,
А в диких криках озлобленья."[1]

Този стих на поета-изобличител на експлоататорския строй (взет от стихотворението „Блажен незлобливый поэт") Ленин цитира в 1917 г., когато говори за клеветите на буржоазния печат срещу болшевишката партия.[2] Позовавайки се на великия вожд на пролетариата, Бакалов още по-внушително очертава фигурата на Некрасов— защитника на революцията, за когото ненавистта на враговете, тяхната хула и клевета са най-доброто доказателство за неговата правота.

В сравнение с предишните си статии критикът-марксист дава по-правилна оценка на художественото майсторство на Некрасов. В противовес на Плехановата трактовка за слабостта на Некрасовия поетически талант той нарича творбите на поета „удивителни по красота, дълбоко чувство и образност", които доставят неизмерима естетическа наслада. По този въпрос той се солидаризира с Луначарски, който дава изключително висока оценка на Некрасов като художник, майстор на „поетическата реч", виждайки в неговия „груб и недодялан" стих не слабостта, а силата на поета, отразител на нова епоха от общественото развитие.[3]

В заключение, за да посочи кой път трябва да следват нашите поети, прегърнали идеала на борбата, както и онези, които са се откъснали от него под натиска на реакцията, Бакалов изтъква, че големият дял, който Некрасов заема в освободителната борба на руския народ, „се дължи на неговото схващане за поезията не като празна забава, а като на служене на „великите цели на века".[4]

Разглежданата статия „Поетът на експлоатираните" критикът изпраща от Франция специално за юбилейния брой на „Наковалня",

[1] Сп. Наковалня. 1928, бр. 110, ст . 3.
[2] В. И. Ленин. Соч. Т. 25, стр. 236—237.
[3] По този въпрос вж. В. А. Луначарски. Поезията на Некрасов. Сп. Наковалня. 1928, бр. 110, стр. 9.
[4] Сп. Наковалня. 1928, бр. 110, стр. 3.

посветен на големия руски поет. Като емигрант той прекарва няколко години и в СССР (от 1929 до 1932 г.). В страната на освободения пролетариат той има възможност да усвои опита на прогресивната съветска култура, да се свърже с изтъкнати съветски учени и писатели като Горки, Гладков, Луначарски, Державин. Престоят му в Съветския съюз има огромно значение за преустройството на литературнокритическите му позиции в ленински дух. Полезна работа извършва той и за запознаването на руската общественост с българската литература чрез редица ценни научни изследвания. Заради всестранната му дейност той заслужено е избран за член на Съветската академия на науките. В страната на победилия социализъм Бакалов не престава да се интересува живо от литературния живот в България, а така също и от емигрантската литература и печат. „За нас Бакалов беше уважаван и авторитетен критик — разказва писателят Марко Марчевски — и ние търсехме неговата помощ при всеки случай, когато се отнасяше да се вземе решение по важен за българската литература въпрос. Не са редки случаите, когато заради обсъждането на литературно произведение на наш писател-емигрант той пропътуваше стотици километри в денонощие, за да вземе участие в нашите горещи творчески спорове."[1] И там Бакалов следователно продължава да бъде организационен център на емигрантските писатели. За любимия си поет Некрасов той споменава много пъти сред тези емигрантски среди. Не е безинтересно да се отбележи, че сред тях той споделя желанието си да състави сборник от преводи на най-добрите Некрасови произведения на български. По сведения на М. Марчевски още тогава, в 1931 г., той замисля сборника „Мъст и печал", който реализира по-късно, след завръщането си в България.

С литературнокритичната си дейност през 20-те години, включително и периода на емиграция, Бакалов си завоюва име на авторитетен критик-борец, който допринесе извънредно много за правилното насочване на младата пролетарска литература. В отношението си към руската литература той убедително се налага като ненадминат неин ценител-критик. Оценките му за руските класици са първите опити у нас да се осветли от марксическо гледище развитието на класическата руска литература. Извънредно показателни в това отношение са статиите му за Некрасов в сп. „Ново време", „Работнически вестник", в. „Младеж", сп. „Наковалня", които имат първостепенно значение за изясняване характера на Некрасовото творчество, на неговия метод, на идейните и естетическите му принципи. Първи марксически оценки за поета на революционната демокрация, те не са изгубили значението си и до днес. Наред с големия принос за правилното разбиране творчеството на Некрасов у нас Бакалов вгражда здраво неговия пример на войнствуващ поет-демократ в нашата революционна и пролетарска литература. В това е високото обществено значение на неговите критически статии за Некрасов.

---

[1] По устни сведения на Марко Марчевски пред нас през 1957 г.

III

Обществено-политическата атмосфера в началото на 30-те години, когато Бакалов се завръща в България, се характеризира с ново обществено раздвижване, при което „въпреки засилването на терора революционният подем на масите намери израз в големите стачни борби, които обхванаха цялата страна, в проведените политически акции и в станалите общински избори през управлението на Народния блок".[1] Във възход е и пролетарската култура и литература. Легалният партиен печат се разширява значително. Сега излизат „Работническо дело", „Младежка искра", „Ехо", „РЛФ", „Единство", „Наковалня" и др. Начело на антифашистката борба на културния фронт застава пролетарската революционна литература с цяла фаланга изтъкнати поети и писатели: Хр. Радевски, Г. Караславов, А. Тодоров, Кр. Велков, Н. Ланков, Мл. Исаев, Кр. Пенев и писателите-антифашисти Л. Стоянов, Ламар, Г. Белев и др. Идейни ръководители на това борческо литературно поколение стават Г. Бакалов и Т. Павлов. Важен момент през този период е ленинизирането на литературния фронт. Като отзвук на разгорялата се в СССР дискусия за преоценка на Плеханов и у нас се повежда борба за отърсване от редица меншевишки постановки и въвеждане на ленинското разбиране за партийността в изкуството.

Обогатен идейно от престоя в СССР, придвижил в значителна степен собственото си развитие като теоретик и критик на изкуството, Бакалов се впуска с ентусиазъм в политическия и литературния кипеж. Активен организатор на комунистическия печат, автор на десетки бойки статии и ценни трудове, ревностен популяризатор и преводач на руската класическа литература, той се издига като най-авторитетния и крупен представител на марксическата критика и публицистика у нас. Особено голяма е заслугата му за превъоръжаване на нашето литературознание в ленински дух. С обстойните си самокритични статии, събрани после в книгата „Против меншевизма в литературоведението" (1934), той допринася извънредно много за разкриване порочността на меншевишките възгледи в литературната критика и за усвояване на принципите на марксистко-ленинската естетика. Трябва обаче да се подчертае, че коренно преустройство в тази насока не се постига през този период. Влияят отрицателно в това отношение левосектантската политика на партията в областта на литературата, както и неизяснеността на въпроса за художествения метод (в СССР този въпрос беше поставен на научна основа едва през 1934 г. на Първия конгрес на съветските писатели). Но въпреки това започналият бавен процес на правилно изясняване на литературните явления дава своите положителни резултати.

По поръчение на партията Бакалов се заема с редактирането на сп. „Звезда" (1932—1934), около което се сплотяват пролетарските литературни сили. Тук той помества голямата си студия „Ли-

[1] Материали по историята на Българската комунистическа партия. София, 1954, стр. 276.

тература върху събитията", статиите си за Лайпцигския процес, за марксистката книга в България, редица отзиви за представители на новата пролетарска литература, наследница на Смирненски. Списанието е един от главните пропагандатори на завоеванията на Съветската страна във всички области на живота. Нейното литературно наследство сега става могъщ аргумент в ръцете на Бакалов за утвърждаване на „художествения реализъм" (както се нарича тогава по цензурни съображения изкуството на социалистическия реализъм). И тук дейността на критика-марксист, неговият стремеж да покаже високи образци на гражданска поезия се преплитат ясно с името на любимия му поет Некрасов. В новото бодро, жизнеутвърждаващо изкуство той вижда ярко изразен идеалът за политически борец и „съединението на поета с него", както това е в поезията на Некрасов. В рецензията му за стихосбирката на Хр. Радевски „Към партията" се сочи близостта в поетическата програма на Хр. Радевски с Некрасовите изисквания за задачите на изкуството. Младият поет-комунист виждал основните задачи на изкуството такива, каквито ги вижда и поетът на отмъщението и скръбта — преди всичко в борческото идейно съдържание на произведенията, в страстната им партийност.

Критикът отбелязва и сходството в поетическата форма между двамата войнствуващи поети-граждани. Той изтъква, че нестройността и неогладеността на техния стих се дължат на новите идеи, вложени в тях, на новите думи и обрати на речта, съответни на новата обществена епоха. Вземайки за повод този твърде характерен случай, Бакалов прави интересен извод, отнасящ се до тенденции в развитието на пролетарската ни литература изобщо: Нашите млади пролетарски поети се намират по отношение на българските класици от миналото в приблизително такова положение, в каквото поетът на селската революция Некрасов се намираше към руските класици от предходната епоха, когато пишеше за своя стих:

Няма в теб поезия свободна,
мой суров и недодялан стих.

„Не, стихът на Некрасов не беше недодялан („неуклюжий"), той само не беше тъй „гладък", какъвто бе например стихът на Пушкин. Но тази разлика се определяше не от това, че Некрасов нямаше таланта да напише „гладки" стихове, а от обстоятелството, че такива стихове не му бяха нужни, че той в тях не можеше да вложи новото съдържание (напора на крепостните селски маси към „освобождение отдолу"), което го караше да признае все пак за своя „суров и недодялан" стих:

Но кипи във тебе жива кръв!

„Живата кръв" кипи и в нашата пролетарска поезия днес. И в нея е залогът за развитието на тази поезия."[1]

Не бихме привели този дълъг пасаж, ако в него не се подчертава по такъв категоричен начин приемствената връзка между

[1] Г. Бакалов. На по-висок етап. Сп. Звезда. I. 1932—1933, кн. 13, стр. 583.

нашето литературно развитие и поетическите завети на Некрасов — един толкова обикнат публицистичен похват у Бакалов!

Могат да се посочат още редица места от съчиненията му през този период, където за да се внуши необходимостта от високо гражданско съзнание в поезията, се сочат цитати, отделни мисли и моменти от поезията на Некрасов. Но най-внушително в това отношение въздействуват статиите „Поетът Некрасов“ (сп. „Звезда“, 1934) и „Поетът на отмъщението и скръбта“ („РЛФ“, 1934). Написани в навечерието на установяване на открита фашистка диктатура, тези статии пречупват в светлината на антифашистката борба по нов начин много от познатите положения за творчеството на Некрасов, за неговите идейни позиции и художествен метод. С тях Бакалов си поставя задачата по-определено и по-диференцирано да разгледа разрешението на социалния въпрос в поезията на Некрасов, неговото отношение към различните обществени групировки в Русия съобразно с участието им в революцията. В изпълнение на този замисъл той докосва редица въпроси, които се свързват с идейната и политическата атмосфера на революционната борба у нас.

Една от най-съществените страни в изложението на автора е изтъкването на страстната и безкомпромисна борба на Некрасов с крепителите на помешчическия режим, дворянската класа. Той подчертава, че „в цялата поезия на Некрасова на дворянството е отредено истинското му място на паразитна класа, гниеща, дива, свирепа, алчна“.[1] — Чужд на буржоазния либерализъм, според Бакалов поетът-революционер е решителен противник на съглашателство и компромиси с господствуващите класи, което би довело до увековечаване на тяхното владичество. „Некрасов не се заблуди от тъй нареченото освобождение на селяните с манифеста на Александър II от 19. II. 1861 г. Не много спечели народът — скърби той — и не му е подобряло досега“[2] — пише критикът. Това, което прави актуално подобно съждение в период, когато „народният блок“ се стреми чрез демагогската си политика да отклони народните маси от революционния път, е подемащата се борба на партията срещу разпокъсаността на силите на демокрацията и груповата борба на водачите на различните партии. Във взетата по-късно от VI пленум на партията резолюция се казва следното по този въпрос: „Пътят за изход от положението трябва да се търси в могъщите сили на народа, в неговите силно развити демократически традиции и чувства, в борбите на масите, а не да го търсят в компромиси с паразитите на народа и от двореца, каквито тенденции имат някои водачи на нефашистките партии.“[3]

Велика заслуга на Некрасов според Бакалов е преминаването му на други класови позиции въпреки дворянския си произход. „Прави голяма чест на Некрасова — утвърждава авторът, — че

---

[1] В. РЛФ. V, 1934, бр. 153.

[2] Сп. Звезда. II, 1933—1934, кн. 10, стр. 294.

[3] Материали по история на Българската комунистическа партия. София, 1954, стр. 227.

той, излязъл от дворянска среда, се отказва от нея, за да премине към лагера на разночинците, недворянската интелигенция, и да се присъедини към онова нейно крило, което работеше за революционното освобождение на селяните. Това прехвърляне на други класови релси у Некрасова бе искрено дълбоко и за всегда."[1] Така показан, Некрасов не е лишен от тенденцията на автора да подчертае значението на истинското и дълбоко преориентирване на честни и борчески настроени писатели на страната на революцията. Показателно в този смисъл е положителното отношение на Бакалов към идейната линия на в. „Щит", около който се групират демократичните антифашистки сили. В статията „Идейната линия на в. „Щит" (сп. „Звезда", 1933) Бакалов изказва уверенията си, че „тези именно писатели, които идат от разорената дребнобуржоазна маса, след като вникнат в противоречията на буржоазното общество и се сближат с героичната, осмислена и уверена борба на пролетариата..., ще избистрят своето идейно съдържание, за да се превърнат в съюзници на пролетариата и на неговата литература".[2] Примерът на Некрасов в това отношение убедително илюстрира схващането на Бакалов.

Извънредно ценно положение в преценката на Бакалов за Некрасов е разбирането, че руският поет заедно с отричането на крепостническия режим отрича и бичува с не по-малка сила и представителите на зараждащата се буржоазия, схващайки тяхната експлоататорска същност. „Но и търговци, лихвари, банкери, индустриалци са еднакви под неговия обстрел, така че нападайки крепостническия режим, той не жалеше и неговите съюзници от буржоазията."[3] В това отношение Бакалов е превъзмогнал погрешния подход на Плеханов към творчеството на Некрасов, дължащ се на неправилното характеризиране на движещите сили на буржоазната революция: „недооценяване на селячеството като обществена сила и извънредно надценяване на либерализма".[4] За разлика от Плеханов Бакалов отдава важно значение на отрицателното отношение на Некрасов към представителите на капиталистическата класа. Това е показано и в разглеждането на поемата „Железният път", която той нарича едно от най-големите постижения на съвременната поезия заради потресаващото изобличение на капиталистическото хищничество.

Не е лишено обаче от плехановска трактовка становището на Бакалов за отношението на руския поет към селската маса. Ето какво пише той по този въпрос: „Трябва да се признае обаче, че не само по цензурни причини революционните изблици в Некрасовата поезия тънат сред безизходните страдания на селската среда, която той описва. Тук играе голяма роля невъзможността на селската маса да се издигне до една революция в национален мащаб. Това обстоятелство пронизваше поезията на Некрасова повече със

[1] В. РЛФ. V, 1934, бр. 153.
[2] Сп. Звезда. II, 1933—1934, кн. 5, стр. 159—160.
[3] В. РЛФ. V, 1934, бр. 153.
[4] М. Еголин. Н. А. Некрасов. 1940, стр. 179.

скръб, отколкото с подем, със стагнация, отколкото с движение, с безизходно страдание, отколкото с бунт."[1] Налице е явно подценяване на селяните като движеща сила в революцията, което не е без връзка и с левосектантския уклон в партията. За да не се направи неверен извод обаче относно революционната програма на поета, Бакалов побързва да допълни веднага след това: „Некрасов ясно разбираше предимствата на борческата акция пред търпението."[2]

И тук, както и в статията си „Поетът на експлоатираните", критикът дава положителна оценка на художественото майсторство на Некрасов. Той не само изразява преклонението си пред големия художнически талант на поета, но се стреми да обясни своеобразието на неговия стих, да обоснове от научна гледна точка неговия новаторски стил. Изхождайки от марксистко-ленинското разбиране за единството между форма и съдържание, той обяснява, че качествената разлика между „нежния и гладък стих" на Пушкин и Лермонтов и „суровината и грапавината" на Некрасовия стих е неизбежна, когато се отнася до два различни обекта на художествено изображение: живота на дворянските кръгове (Пушкин) и грубото битие на обществените низини (Некрасов). Интересно е сравнението, с което се подкрепя тая мисъл. „Както днес би било смешно за пролетарската поезия да възпее подвига например на пролетарския герой Георги Димитров в куплетите на „Евгений Онегин", така и за Некрасов се явяваше негодна прекрасната инак за своите други класови цели форма на Пушкиновата поезия."[3] Това успоредяване на поета на борческата демокрация с вожда на нашия пролетариат още веднаж подчертава колко високо поставя той новаторската поезия на Некрасов, чийто път, както и тоя на Г. Димитров, е низ от борби и страдания в името на велико освободително дело.

В същото време в желанието си да покаже своеобразието на Некрасовото поетическо майсторство Бакалов допуска още по-подчертано от преди подценяване на поетите Пушкин и Лермонтов, като ги причислява към аристокрацията (Пушкиновият стих бил подхождал на аристократичните върхове!). Това се дължи на неразбиране на идейните връзки на тия писатели с народните маси, както и на особеностите на техния метод. Въпреки че ревизира меншевишките си увлечения, но скован от левосектантските норми в изкуството Бакалов не можа да долови народностната основа на Пушкиновата поезия, нейната връзка с освободителното движение на Русия. Едва в края на живота си той оцени по достойнство гениалния класик на руското художествено слово.

Независимо от отделни грешки в подхода към някои въпроси в разглежданите статии не може да не се хвърли на очи едно углъбяване на проблемите, свързани с Некрасовото творчество, един стремеж по-вярно и по-точно да се долавят тенденциите на общественото развитие, изразени в поезията му. Това естествено е във връзка с идейното израстване на самия Бакалов. Сега например с

[1] В. РЛФ. V, 1934, бр. 153.
[2] Пак там.
[3] Сп. Звезда. II, 1933—1934, кн. 10, стр. 293.

много по-голяма прецизност той се отнася към отражението на пролетаризиращите се маси у Некрасов. Като допълва и уточнява предишните си схващания по този въпрос, спирайки се на поемата „Железният път“ и „Плачът на децата“, той пояснява, че у Некрасов хората на труда са само обект на страдание, но не още и субект на историята.[1] Изхождайки правилно от времето, в което живееше Некрасов, когато в Русия пролетариатът още не е бил излязъл на историческата сцена, Бакалов заключава, че руският поет не можеше да се превърне в поет на работниците и съответно в малкото произведения, в които рисува техния живот, „те са дадени в качеството си на страдалци на еднаква нога със селските маси“.[2] Качествената разлика между Некрасовата поезия и пролетарската поезия в това отношение не му пречи обаче да подчертае още веднаж близостта на Некрасовите идеи до пролетарската борба и да го издигне като идеен учител на работническата класа. „Но до пролетарския патос на днешната епоха най-близка е Некрасовата поезия — пише с чувство на гордост той. — Пролетарската поезия не можеше да не отиде по-далеч от нея, но все пак от Некрасов тя възприе, първо, служенето на „великите цели на века“, които тя изпълни с ново пролетарско съдържание, и, второ, нейната „общопонятност“, което е необходимо условие за въздействие върху масите.“[3] Тези твърде характерни думи на Бакалов посочват по блестящ начин изключителната роля, която той предоставя на руския поет в освободителната борба на своето съвремие. Каква разлика между това високо мнение за войнствуващия поет-демократ и опитите на буржоазията да бъде представен той като пасивен съзерцател на обществените събития! Към такива домогвания Бакалов се е отнасял винаги рязко отрицателно и не е пропускал случай да подчертае тяхната несъстоятелност и фалш. Спирайки се на опоетизирания образ на Некрасов в стихосбирката на Т. Траянов „Пантеон“, той пише ядовито: „За поета на революционната демокрация Т. Траянов не намери какво друго да каже, а само това, че „в някакви жици мистични звъннало сърцето на един поет и

тогаз хоругвата прегърна
на всички нищий сам Исус
в кандило туй сърце превърнал
над храма на светая Русь.“

Този стих му дава повод да заключи: „По-голяма безвкусица и гавра с великия руски поет не е имало и не може да има.“[4] В противоположност на това превратно схващане за Некрасов пламенният критик години наред с рядка упоритост и настойчивост проповядва неговото „служене на великите цели на века“, неговата „народност“ и „общопонятност“ (разр. моя — Е. Д.).

---

[1] Сп. Звезда. II, 1933—1934, кн. 10, стр. 294.
[2] Пак там.
[3] Пак там.
[4] Пак там, кн. 15, стр. 479.

* * *

След установяване на открита монархо-фашистка диктатура на 19. V. 1934 г. настъпват изключително тежки условия за работа на партията сред масите. Фашисткото правителство преследва всяка прогресивна мисъл, подлага на кървав терор видни партийни дейци, спира комунистическия печат. В дълбока нелегалност, при неимоверни трудности партията води упорита борба за укрепване връзките с трудещите се. Тя трябваше да запази нелегалните си партийни организации, като провежда широка конспиративна дейност, от друга страна — да използува най-незначителния легален повод за свързване с масите. Решителна роля за правилното й ориентирване в новата политическа обстановка, както и за отстраняване на левосектантския уклон изигра Седмият конгрес на Коминтерна (1935), на който се взеха решения за създаване на единен фронт на демократичните сили против фашизма и готвещата се нова война. Въоръжена с нова, Димитровска тактика, партията пристъпва към редица единофронтовски акции; в тази насока се преустройва и пролетарският литературен фронт.

Бакалов застава в челните редици на антифашистката борба. През иглените уши на цензурата той успява да прокара легалното сп. „Нова литература“ (1935), преименувано през втората годишнина в „Мисъл“, и да отстоява партийното становище по политически, стопански и културни въпроси. Но скоро и тази възможност му била отнета. Със специална наредба правителството спира всички легални органи на партията и ограничава сътрудничеството на прогресивните писатели в своите издания. Набелязан като опасен комунистически агитатор, на Бакалов в скоро време се забранява всякакво участие в печата. Като сътрудник във в. „Заря“ неговите статии биват зачертавани и изцяло връщани безразлично какво е съдържанието им.[1] Но и сега пламенният критик-марксист остава непоколебимо на литературния си и обществен пост. В съгласие с новите форми на работа, възприети от партийното ръководство, той организира издаването на юбилейни листове по случай годишнини на писатели-революционери — за Горки, за Пушкин, за Смирненски и други. С небивала енергия и воля той разнася правдивото комунистическо слово чрез беседи и доклади в различните краища на страната — София, Русе, Ловеч и други. Започва този период от дейността му, който го направи пословичен сред съвременниците му с изключителното му умение да провежда задачите на партията навсякъде, където му се удаде и най-малък повод за това.

Едно от най-често използуваните средства в това отношение са беседите му за руската и съветската литература. „Той даде знак да се започне изучаването на руските и съветските автори в кръжоци — пише в спомените си за него Ст. Каракостов. — Той сам тръгна из софийските литературни кръжоци тайно да разнася стихията на най-великата литература на нашето време. И сега си спомням как с Васил Александров го водихме из ючбунар-

[1] М. Димитров. Георги Бакалов и фашистката цензура. Георги Бакалов. Възпоменателен лист. София, 14. VII. 1947 г., стр. 2.

ските квартири да ни говори за Чернишевски, Пушкин или за руските приятели на Ботев. На тези доклади Бакалов разкриваше своята стихия на познавач на руската и съветската литература. Предпазливостта налагаше да не носи със себе си никакви съветски книги. Затова пък в главата си носеше произведенията на руските класици и смайваше слушателите с онова, което знаеше и помнеше наизуст."[1] От това признание се вижда каква голяма роля е възлагал нашият виден критик-марксист на руската литература, вливаща живителен въздух в мрачната атмосфера на реакция и терор. Не случайно заради тези свои сказки той бива интерниран от фашистката власт през 1937 г. в Дряново.

При жестокия цензурен режим по-пълнокръвно и по-подчертано от всякога се проявява дълбоката любов на Бакалов към Некрасов. Сега любимият му поет влиза в неговата всекидневна литературно-обществена практика като съставна част от общата бойна задача — да се съдействува чрез перо и слово за премахването на антинародния потиснически строй. Сам Бакалов е възлагал изключително важна функция на руския поет. Ангел Тодоров пише по този повод: „Когато след 19 май списанието („Звезда" — бел. моя) трябваше да прекрати излизането си, Бакалов ми каза: „Сега трябва да се заловим за нещо друго — с Некрасов!"[2] И действително в много отношения използуването на Некрасовото творчество придобива смисъл на добре обмислена и целенасочена акция, която в тежките години на политическо преследване трябваше да продължи линията на издаваните от Бакалов списания.

Това, с което Некрасов привлича неотлъчно Бакалов при новата обстановка, е всепризнатата му дарба и при най-тежки цензурни условия да „достигне до ума и сърцето на народа", да буди неговата воля за борба. Нееднократно неговият езоповски език е бил препоръчван от Бакалов на нашите писатели като средство за безпрепятствено прокарване задачите на века, като необходимо за момента оръжие. „Да не се забравя — пише той, — че в историята на литературата е имало продължителни периоди, когато писатели са били принудени да разговарят със своите читатели под сурдинка и все пак са били добре чути и правилно разбрани. Салтиков-Шчедрин е създал свой специфичен („шчедриновски") жаргон, по който всичко онова, за което не е можело да се говори, се е назовавало с друго име и пак се е говорило... Същото може да се каже и за великия поет на борческата демокрация Некрасов, който цял живот подобно на Шчедрин е творил под знака на иносказанието."[3] Не е трудно да се долови с това съждение на Бакалов апел за поголяма гъвкавост на писателското перо. Той издава и загрижеността му да се намерят подходящи форми за максимално въздействие върху масите.

В тази насока той съветва нашите пролетарски поети, учейки се от Некрасов и Шчедрин, да си изработят свой ярък начин на

[1] Ст. Каракостов. Г. Бакалов и руската литература. В. Ведрина. 1948, бр. 114—115.

[2] А. Тодоров. Как превеждахме Некрасов. В. Час. 1938, бр. 21.

[3] Г. Бакалов. Баснята и езоповския език. В. Кормило. 1936, бр. 2 и 3.

изказване, да създадат нови, оригинални образи, да разширят темите и жанровото разнообразие на произведенията си. А когато не е възможно с пряк призив да запалват сърцата, да прибягват както тях до алегорията и баснята, „да търсят алюзия за сегашното в миналото, аналогия между онова, което е било, и онова, което е днес".[1]

Подобен характер има и изискването на критика за усвояване на пределно ясен израз, на чист народен литературен език, отразени в статията му „Как трябва да се пише". И тук живият пример е пак Некрасов, „величайши познавач на своя роден език", както го нарича Бакалов. Най-важно качество на поетическия стил на Некрасов според него е умението в минимални изразни средства да вложи максимално съдържание, т. е. в сбита, отчетлива форма да предаде наситени с високо идейно съдържание мисли.[2]

Важен в поэме
Стиль, отвечающий теме.
Стих как монету чекань...
Строго, отчетливо, честно
Правилу следуй упорно:
Что б словам было тесно,
Мыслям — просторно.

Тези класически стихове на Некрасов той привежда изцяло, издигайки ги като правило за следване и от нашите поети. Същевременно не пропуска да отбележи, че най-достойният последовател на Некрасовата езикова традиция у нас е Ботев, чийто идеен патос е така близък до тоя на великия му руски събрат.

През периода на фашистката реакция съобразно с новата обстановка Бакалов въвежда Некрасов у нас по различен начин и всестранно — със статии и бележки за неговото творчество, с преводи на най-известните му произведения, с много бройни сказки и беседи за него.

Най-цялостно е представен любимият му поет в книгата „От Пушкин до Смирненски", в която са поместени литературни очерци за най-големите наши и руски автори (Паисий, П. Р. Славейков, Ст. Михайловски, Яворов, Смирненски и за Пушкин, Белински, Тургенев, Толстой, Горки и др.). За Некрасов са написани две статии: „Поет на борческата демокрация" (препечатана от сп. „Звезда" — на нея вече се спряхме) и бележките „Вазовите преводи на Некрасов". Хвърляйки най-общ поглед върху тази книга на Бакалов с оглед нейното предназначение и застъпени въпроси, трябва да се отбележи на първо място подчертаният стремеж на автора ѝ да осветли в ленински дух въпросите за литературното наследство. Ярък пример за това е обновеното му отношение към Пушкин, който в оценката му вече е „всепризнат гениален

[1] Г. Бакалов. Поеми без лъжа. Сп. Нова литература. 1935, кн. 33, стр. 522.

[2] Г. Бакалов. Как трябва да се пише. Сп. Нова литература. 1935, кн. 28, стр. 336—337,

класик на руската литература", изразил най-пълно устрема на декабристката епоха, на първия етап от движението за свобода в Русия. Друг важен въпрос, повдигнат в очерците, е проследяването на литературните връзки между български и руски поети, за което свидетелствуват статиите „Вазовите преводи на Надсон", „Максим Горки в България", „Михайловски в руската критика", „Пенчо Славейков в Москва" и др. С тези си бележки Бакалов прави сполучлив опит да укрепи единния фронт на прогресивната руска и българска художествена мисъл. Не случайно в заглавието на книгата са поставени имената на най-ярките поетически светила на двете братски литератури — Пушкин и Смирненски!

Бележките на Бакалов за Вазовите преводи на Некрасовите стихотворения „Внимая ужасам войны" и „Настая вечер" се свързват пряко с набелязаните задачи. Същевременно те преследват и практическата цел да съдействуват за по-пълното издаване на Некрасов на български език. Както свидетелствува А. Тодоров, тези отзиви са били и подготвителна работа към съставянето на сборника „Мъст и печал" (впоследствие влезли в коментара или предговора на същия).

Не случайно Бакалов се спира на един от най-големите почитатели на Некрасовото творчество у нас — Ив. Вазов. Закърмен още от най-ранна възраст с песните на Некрасовата муза, свързвайки ги с тъгите и радостите на своя народ, Вазов успява да предаде умело богатата художествена образност на Некрасовите творби, да пресъздаде вярно емоционалната им атмосфера. „На Вазов между другото трябва да благодарим, че ние, българите, погледнахме с любов на бледната, окървавена от шибането на камшика Некрасова муза"[1] — пише Бакалов.

Като изтъква безспорните заслуги на нашия народен поет в популяризирането на Некрасов у нас, Бакалов не пропуска да отбележи и редица отклонения от оригинала, направени от българския му преводач особено в стихотворението „Настая вечер пак..." В общи линии тези несъответствия според Бакалов се свеждат до приглушаването на Некрасовото борческо начало. Така например — отбелязва той — Вазов е превел бойкия и изобличителен Некрасов стих „Народному врагу проклятие сулю" с неопределеното „проклятие на врага", а при повторното издаване съвсем е изхвърлил всякакъв спомен за „враг".

А в стихотворението „Внимая ужасам войны" са посочени като несъответни на оригинала оттенъците на сантиментализъм с произволно прибавяне на епитетите „страдална", „печална" или с образно сравнение на приведената от скръб майка с върбово дърво, чиито клони са увиснали, когато в същност се отнася за плачещата върба с нейните характерни сведени надолу клони.

Бакалов правилно отбелязва, че тези на пръв поглед несъществени изменения водят до нарушение на идейния замисъл на руския поет и обяснява това с умерения либерализъм на Вазов. Но той не е прав, като от тия отделни факти прави извода, че прево-

[1] Г. Бакалов. От Пушкина до Смирненски. София, 1937, стр. 27.

дачът „навсякъде, където са му се изпречвали трудни обществени въпроси, е намирал спасение в молитвата“[1] за разлика от Некрасовия борчески дух. В това си разбиране критикът-марксист повтаря някои от миналите си грешки в оценката си за нашия поет в духа на плехановския социологизъм — показва подценяване на творческия му метод, на общия реалистичен дух на творчеството му, плод на който са образи като революционера Огнянов или героите от „Епопея на забравените“. Едва в последните години от живота си той успя да коригира отношението си към народния поет.

Особено внимание Бакалов отделя да изясни отношението на поета на революционната демокрация към либерализма от епохата на буржоазнодемократичната революция в Русия. Проследявайки идейното съдържание на забележителната „Елегия“, в която е поставен въпросът за ролята и задачите на поета, той правилно определя колебанието на Некрасов между Чернишевски и либералите като негова лична слабост, за което сам той публично се е разкайвал. „Неверен звук — ето как Некрасов наричаше своите либерално-угоднически грехове“[2] — привежда в доказателство известния Ленинов израз Бакалов. Това негово раздвояване не е било схванато от Вазов в истинския му смисъл.

Поставил на сериозна преценка стойността на Вазовите преводи, Бакалов воюва за вярно и точно възпроизвеждане на Некрасовата поезия у нас, за най-пълното пресъздаване на изобразителната ѝ мощ, като не подценява, разбира се, заслугите на преводача в това отношение. Изхождайки от политическия момент, той дори горещо препоръчва повторното издаване на стихотворението, посветено на страданията на майката, като актуално при съвременната обстановка на усилена подготовка за нова световна война.

Изискванията си за достойно представяне на Некрасовите произведения у нас Бакалов прилага сам в работата над сборника „Мъст и печал“, излязъл от печат през 1938 г. Години наред той живее с мечтата да поднесе на масовия български читател най-значителните творби на руския поет и както вече се изтъкна, още в СССР е подготвял почва за това. От съществено значение е, че той реализира замисъла си в обстановка на открита фашистка диктатура, което обстоятелство прави българското издание на поета на революционна Русия извънредно актуално. Предназначен да отбележи 60-годишнината от смъртта на Некрасов, сборникът трябва да се схваща и като дълбоко осъзната боева задача, най-тясно съгласувана с борбата на партията на идеологическия фронт, с указанията, които отправя Г. Димитров на VII конгрес на Коминтерна към писателите: „Да свържат своята сегашна борба с неговите (на народа — бел. моя) революционни традиции на миналото.“[3]

За издаването на сборника Бакалов привлича като съставител младия поет-комунист А. Тодоров, възторжен почитател на Некра-

---

[1] Г. Бакалов. От Пушкина до Смирненски. София, 1937, стр. 27.

[2] Пак там, стр. 32.

[3] Г. Димитров. Борба на единния фронт против фашизма и войната. 1949, стр. 115—117.

сов още от най-ранна възраст. Както свидетелствува последният (в една непубликувана бележка), още в началото на 1936 г. Бакалов го е поканил да съставят заедно сборник на Некрасови стихотворения. Чел му е свои преводи от 90-те години в ръкопис (някои от които отпечатани), както и на други стари поети. Понеже езикът им бил доста остарял, предоставил на него да направи редица нови преводи, а старите да преработи, за да доведе стиха до съвременния. Предговора са съставили общо по един проект на А. Тодоров, преработен и допълнен с нови пасажи от Бакалов.

По-обилна светлина върху творческата история на сборника хвърлят спомените на А. Тодоров във в. „Час" под заглавие „Как превеждахме Некрасов", където се посочват перипетиите, през които е преминало издаването на стихосбирката, ентусиазираният труд на съставителите, огромната заслуга на Бакалов като инициатор и организатор на първия у нас Некрасов сборник и най-вече съзнанието за високата обществена значимост на предприетото дело. „Когато видях в печатницата първата кола, струваше ми се, че за пръв път печатам нещо — признава той. — Изпитвах истинска радост — Некрасов на български заедно с такъв прекрасен литератор, какъвто е Бакалов! — ето, ако ме обвинят, че напразно съм живял и че нищо не съм направил, ще се оправдая."[1]

Сериозното отношение към поставената задача проличава още в предговора към сборника. В него се характеризират накратко творческият облик на поета и основните особености на неговия реализъм.

Неговите автори изтъкват, че като поет на селското движение за свобода през 60-те и 70-те години Некрасов е водил безкомпромисна борба с консерватори и либерали в защита на селските интереси. В същото време той се е борил и срещу пасивността, търпението, безкрайната покорност на тогавашния руски селянин, които са спъвали борбата му за свобода. Прави впечатление новата трактовка, която се дава на отношението на поета към селския въпрос. За разлика от Плехановото становище (поддържано до известна степ°н дотогава и от Бакалов) за инертността на селската маса в изображението на Некрасов тук се говори, че творчеството на великия руски поет е насочено към политическото осъзнаване на селяните.[2] Това е указание за пълното освобождаване от погрешните меншевишки възгледи по въпросите, свързани с Некрасовото творчество.

Във връзка с това се изяснява правилно (и за пръв път!) въпросът за творческия метод на Некрасов като отражение на най-характерните явления на епохата. Представен като реалист от школата на Чернишевски и Добролюбов, който се стреми към „пълно възпроизвеждане на действителността", според редакторите Некрасов не се ограничаваше само с изображението на пасивната народна маса, което бе факт при известен исторически етап, а дава ярко, правдиво отражение на нарастващата селска активност.[3] По този

[1] А. Тодоров. Как превеждахме Некрасов. В. Час. 1938, бр. 21.
[2] Н. А. Некрасов. Мъст и печал. София, 1938, стр. 5.
[3] Пак там, стр. 6.

начин се отхвърля остарялото схващане за неверието на поета в революционната готовност на масите и се подчертава действената сила на неговия революционен оптимизъм.

Наред с характеристиката на Некрасовото творчество се отделя място и на въпроса за влиянието на поета на народното страдание в България. Изтъква се, че той е влиял не само върху развитието на българската поезия, но е въздействувал непосредствено и върху мирогледа на наши прогресивни дейци, както от преди, така и след Освобождението. Съставителите опровергават Некрасовото пророчество, „че нерусинът щял да погледне без любов на неговата избита с камшик муза", с широкото разпространение на неговата поезия сред българския народ, и то направо в оригинал.

Предназначен да въведе читателите в съдържанието на сборника, предговорът дава представа за неговия тематичен обсег. „Нашият избор не е случаен. Ние сме се постарали да бъде Некрасов представен на български във всичкото разнообразие на неговото творчество, затова даваме стихотворения както на социални теми, така и на лична любовна лирика. Едното не противоречи на другото."[1] Подборът на произведенията напълно оправдава набелязаната задача. Тук намират мястото си най-забележителните Некрасови творби, които представят „поета на отмъщението и скръбта" в цялото му богатство на идеи, мисли и чувства и като сатирик — изобличител на дворянския свой род — по израза на съставителите, комуто не спечелил слава със своята лира („Саша", „Размишления пред парадния вход", „Песен за ратая"), и като изразител на напора на руските селяни („Кой в Русия живее добре", „Песен за Ерьомушка"), и като борец за свобода и култура („Душно", „Майка", „На сеячите", „В памет на Добролюбов", „Чернишевски", „Де са честните доблестно паднали"), и като разкайващ се за своята лична слабост в тая борба („Рицар за момент", „На Зина", „На неизвестния приятел", „Аз убих в труд тежък"). Отделна група представляват личните стихотворения на Некрасов („Крача ли нощем", „Буря", „Кръст тежък", „Отдавна бе", „Дни изтичат", „Всеки ден аз отпадам"), както и тия, които са посветени на предназначението на поета („Поет и гражданин", „Към музата", „Блажен — беззлобният поет").

В по-голямата си част преводите са извършени от Г. Бакалов и А. Тодоров. Поместени са без изменения преводите на Ал. Константинов („Железният път") и на Ив. Вазов („Настая вечер пак..."). Останалите — на Ив. Белев, Гр. Чешмеджиев, И. Табаков, Д. Мишев — са преработени от А. Тодоров. Ат. Смирнов е превел „Дойдох при твоя гроб, любима".

Без да се спираме на качеството на стихотворните преводи, ще отбележим, че те, макар и дело на различни преводачи, са проникнати от духа на Некрасов, от неговия граждански патос и сполучливо пресъздават Некрасовата атмосфера на гневен протест срещу душния царизъм и вярата в надигащите се народни сили, така близки

[1] Г. Бакалов. Мъст и печал. София, 1938, стр. 4.

до настроенията на българския народ. И до днес някои от тях се четат с истинска наслада!

Особено сериозно и задълбочено се е отнесъл към превода Бакалов. Той не само се е стремил да възпроизведе най-пълно авторовата мисъл и художествено да я оформи, но е направил и някои съзнателни промени, актуализирал е известни моменти с цел да постигне по-голямо въздействие. Така например в стихотворението „Внимая ужасам войны" е премахнат битовият оттенък в стиха:

Средь лицемерных наших дел
И всякой пошлости, и прозы
Одни я в мире подсмотрел
Святые, искренние слезы—

и е заменен с конкретния, политически заострен израз „В тия лицемерни дни — дни подли..." По този начин се подсилва антимилитаристичната тенденция и, от друга страна, се прави косвен намек за настъпилите у нас тежки времена на фашистки терор и военни приготовления.

Промени се забелязват и във великолепно преведената поема „Саша" — смело изобличение на безпринципния дворянски либерализъм от предреформената епоха. Почти навсякъде, където Бакалов е срещал популярния руски израз за упование „в милостивия бог", той го е заменил с увереност на човека в собствените му съдбини.

Показателно е, че в тази забележителна творба, която посочва необходимостта от смела самоотвержена борба в името на свободата, са отпаднали най-революционните стихове:

В ком не воспитано чувство свободы,
Тот не займет его; нужны не годы —
Нужны столетья, и кровь, и борьба,
Чтоб человека создать из раба.[1]

Този пропуск не може да бъде обяснен по друг начин освен с вилнеещата тогава строга цензура, която зорко е следяла всички начинания на Бакалов. Какъв несломим дух, какви героични усилия следователно са били необходими от негова страна, за да бъде представен Некрасов на български в целия си ръст на войнствуващ поет-революционер, предвестник на социалната революция!

В края на сборника са дадени и разяснителни бележки, в поголямата си част извлечени от коментара на Корней Чуковски към деветото руско издание на пълното събрание на Некрасовите стихотворения (Москва, 1935). В тях наред с библиографските данни се осветляват важни въпроси от творческата еволюция на поета, установява се конкретният повод за появата на едно или друго стихотворение, дават се сведения за начина, по който са били възприемани Некрасовите творби от съвременниците му.

---

[1] Н. А. Некрасов. Сочинения. Издательство „Правда". Москва, 1954. стр 136.

и други, които почетоха паметта му с издаването на възпоменателен лист през 1939 г. по случай смъртта му, поместиха на централно място неговите преводи на Некрасовите стихотворения „Ах, сърце, ти защо се разпали?“ „Душно“, „Отдавна бе“, „Всеки ден отпадам“, както и отделни изказвания на Бакалов за поета на отмъщението и скръбта. С подчертаването на възприетите от Бакалов Некрасови идеали в дните на открит фашистки терор и започналата се Втора световна война прогресивните български литературни дейци най-добре изразиха признателността си към големия наш общественик и политик, ненадминатия трибун на руската революционна мисъл у нас.

Както се вижда от казаното, през 30-те години Бакалов вгражда Некрасовата традиция в антифашистката борба като могъщ стимул за борческото възпитание на масите, синтезирайки по забележителен начин всички форми на обществено въздействие — публицистика, издателска и преводаческа работа и живо слово. По-близък и по-необходим от всякога, използуван за утвърждаване на новия социалистическореалистичен метод в литературата, за масови инициативи на демократичните сили, поетът на революционната демокрация шествува заедно с нашите най-изтъкнати писатели-антифашисти в редиците на борците за народно щастие.

* * *

От така проследената интензивна връзка между Бакалов и Некрасов за времето от 90-те години на миналия век до самата смърт на критика в 1939 г. могат да се направят следните по-важни изводи.

В продължение на почти половин век Г. Бакалов е най-ревностният популяризатор и ценител на Некрасовото творчество у нас, като с дейността си разширява значително установеното от преди и след Освобождението влияние на големия руски поет в нашия литературен живот.

В сравнение с предшествуващите ценители и идейни последователи на Некрасов връзката между Бакалов и поета на революционната демокрация има по-особен характер, който се обуславя от новия етап в развоя на руско-българските литературни отношения, определящ се от появата на българската работническа класа на историческата сцена и създаването на нейния авангард — Комунистическата партия.

Новият елемент, който Бакалов внася в установената Некрасова традиция, е подхождането към творчеството на великия руски поет от гледището на пролетариата и използуването на неговата пламенна поезия за изпълнение на определени агитационни задачи на партията. Различните форми на вграждане на Некрасов у нас — критика, преводи и живо слово — само потвърждават стремежа на Бакалов да постигне максимален обществен резултат, да стимулира с Некрасовото слово борбата на българския пролетариат. На тази основна задача са подчинени и различните функции, които Бакалов възлага на любимия си поет през различните периоди на обществе-

ното развитие у нас като изразител на разорените от стихийно нахлуващия капитализъм селски и бедни градски слоеве, като поет-борец, близък до нарасналата революционна активност на масите, вдигнали се на решителна борба за сваляне на капиталистическия строй, чийто най-висок връх беше Септемврийското въстание, и най-после като вдъхновител на антифашистката борба на целия трудов народ.

Огромна роля възлага критикът-марксист на Некрасовата поезия за утвърждаването на пролетарското изкуство, за отстояване принципите на реализма срещу упадъчните литературни течения. През цялата своя дейност той си служи с нея като с изпитано оръжие, издига я като вдъхновен пример пред младите писатели, свързва я в единен фронт с най-големите представители на литературата ни — Вазов, Смирненски, пролетарските поети от 30-те години.

Успоредно с това Г. Бакалов води енергична борба за истинско научно схващане на Некрасовото творчество, против домогванията на буржоазната литературна критика да омаловажи или преиначи неговата революционна същност. Критическите му статии за поета на борческата демокрация през 20-те години са първите марксически оценки за него у нас! А със статиите си от периода на фашистката реакция той преодоля напълно някои погрешни схващания на Плеханов за Некрасов и се доближи до Лениновата оценка за поета-демократ, съратник на Чернишевски.

Днес не е възможно да се пристъпи към едно сериозно и пълно изследване на влиянието на Некрасов в България, така плодотворно в течение на десетилетия, без да се вземе пред вид всестранната и огромна дейност на Бакалов в това отношение. Вечно живата, винаги актуална и целенасочена връзка на Г. Бакалов с Некрасов е несъмнено един от най-значителните приноси в историята на руско-българските литературни отношения. И което е особено важно, тя е образец на всеотдайна служба на народа, при която се използува опитът на прогресивната и високо идейна руска литература.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА АВТОРСТВОТО НА ФЕЙЛЕТОНИТЕ „ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?“

КОИ ФЕЙЛЕТОНИ Е ПИСАЛ Л. КАРАВЕЛОВ

Цв. Унджиева

Фейлетоните, публикувани под общото заглавие „Знаеш ли ти кои сме?“ във вестниците „Свобода“ и „Независимост“ от ноември 1871 до август 1874 г., възникват в годините на най-могъщ подем в националноосвободителното движение, на най-остри антагонистични класови противоречия и на организирана революционна борба. Призваният ръководител и организатор на революцията В. Левски изгражда мрежата на революционните комитети. Системно и уверено той подготвя народа за борба. Българската емиграция в Румъния се разделя на два враждебни лагера. Прогресивната, истински революционна част от емиграцията се сплотява около БРЦК. Печатните органи на Централния комитет „Свобода“ и по-късно „Независимост“, редактирани от Л. Каравелов, както и Ботевият вестник „Дума“ организират и сплотяват нейните редове и стават знаме на революционната борба.

„Знаеш ли ти кои сме?“ представляват художествена енциклопедия на нашата политическа и литературна действителност от това време. Извънредно богати по своето съдържание, с голямо познавателно значение и несъмнени художествени достойнства, те заемат видно място в нашето сатирично литературно наследство.

Фейлетоните не са подписани, но внимателният анализ показва, че голямата част от тях принадлежат на Л. Каравелов, а една малка част са дело на Хр. Ботев. Окончателното разграничаване на тяхното авторство обаче все още не е извършено. Разрешаването на тази задача се налага по много причини. Основното проучване на фейлетоните ще допринесе за по-нататъшното изучаване историята на българската художествена сатира и литературна критика. Богатата и сложна историческа действителност, която пулсира в „Знаеш ли ти кои сме?“, е пречупена през погледа на двама най-видни представители на революционната партия по това време. Тези години са връхна точка в идейно-творческото развитие на Л. Каравелов. По това време окончателно укрепва и изумителният поетически талант на Хр. Ботев. „Знаеш ли ти кои сме?“ хвърлят светлина върху идеологията на двамата големи наши писатели. Отделни фейлетони можем да поставим наред с най-хубавото, което Каравелов и Ботев

са създали. Разграничаването на авторството ще обогати литературното им наследство, ще разкрие по-пълно техните образи на идеолози на революционната борба и на крупни майстори на българската художествена сатира.

* * *

През 1888 г. З. Стоянов, първият редактор на съчиненията на Л. Каравелов, съобщава, че ще издаде фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ в отделна книга.[1] Смъртта не му позволява да осъществи този свой замисъл. Но вероятно той смята Каравелов за единствен автор на фейлетоните.

Четвърт век по-късно Ив. Г. Клинчаров забелязва, че някои от фейлетоните, излизали под рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“, носят характерните особености на Ботевото перо. В книгата си „Любен Каравелов — биография“ от 1925 г. той съобщава, че ще издаде „Знаеш ли ти кои сме?“ в отделен том, озаглавен „Памфлети“, и ще направи „строго разграничение на авторите“. В приложението към биографията Клинчаров отбелязва, че отделът „Знаеш ли ти кои сме?“ „е воден едновременно от Каравелов и Ботев“ (стр. 246). Той обаче не осъществява своето намерение да разграничи авторите на фейлетоните и резултатите от неговите изследвания остават неизвестни. На въпроса за авторството Клинчаров се спира съвсем бегло и в брошурата „Мистификация с произведенията на Христо Ботев“, София, 1925 г. В тази си брошура той твърди, „че отделът „Знаеш ли ти кои сме?“, започнат от Любен Каравелов, последователно е отстъпен на Ботйова и че памфлетните статии в тоя отдел, в които са засегнати всички злободневни въпроси на времето, подготвиха Ботева към неговия хумор и сатира...“ (стр 8—9). В същата брошура Клинчаров сочи два от фейлетоните за Ботеви (стр. 39).[2] Трябва веднага да кажем, че той не привежда нито едно доказателство в подкрепа на своите твърдения. Те остават голословни и затова не допринасят за разграничаване на авторите.

Пръв сериозен опит за разрешаване на сложния въпрос за авторството на фейлетоните прави нашият ботевовед акад. М. Димитров. Вещ познавач на живота, идеологията, езика и стила на Хр. Ботев, той установи с положителност Ботевото участие в написването на „Знаеш ли ти кои сме?“. М. Димитров посочи 14 фейлетона, чийто автор според него е Хр. Ботев. Той изтъкна също така, че някои фейлетони носят едновременно следите на Ботевото и на Каравеловото перо. Автор обаче на основната голяма група фейлетони е Каравелов. Може само да се съжалява, че М. Димитров не се спира по-основно на този въпрос и не аргументира по-обстойно резултатите от своите изследвания.

Всичките 104 фейлетона „Знаеш ли ти кои сме?“ са публикувани под редакторството на проф. Ал. Бурмов в един обемист том

[1] Съчинения на Любен Каравелов. Т. VIII, Русе, 1888.

[2] В. Независимост. II, бр. 32, 22. I. 1872 г. и III, бр. 34, 12. V. 1873 г.: №10 и 53, по изданието на „Знаеш ли ти кои сме?“ под редакцията на Ал. Бурмов от 1947 г.

едва през 1947 г. Изданието е снабдено с богат коментар, който представлява задълбочен анализ на обществено-историческата действителност, отразена във фейлетоните. Това единствено издание на „Знаеш ли ти кои сме?“ е несъмнена заслуга на проф. Бурмов за нашата литературна наука. То прави достъпни фейлетоните за по-широк кръг изследвачи на литературното минало и запознава цялата ни културна общественост с този ценен и интересен паметник на художествената сатира.

Наши учени неведнаж изказват мнения за участието на Ботев във фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“, апелират за основното им проучване и окончателно разграничаване на авторството. В своя кратък предговор към изданието на фейлетоните Ал. Бурмов пише: „Смятам, че има налице данни, които говорят за още по-широко участие на Ботев в написването на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“. Но Бурмов не се спира по-обстойно на този въпрос, задоволява се да посочи в коментара кой фейлетон според М. Димитров принадлежи на Ботевото перо.

В третия том на последното издание на Каравеловите произведения са поместени 28 фейлетона от „Знаеш ли ти кои сме?“. Нито в предговора обаче, нито в обширните пояснителни бележки редакторите не посочват своите основания за причисляването на тези фейлетони към Каравеловото литературно наследство. Учудващо е отсъствието и на най-кратка забележка, която би изяснила тяхното отношение по този въпрос.[1]

На пръв поглед изглежда, че идейните и стилно-езикови различия между Ботев и Каравелов са достатъчни за бързото и рязко разграничаване на фейлетоните. Несъмнено двамата автори имат напълно обособени идейно-творчески физиономии, техните творби носят свой индивидуален, неповторим печат. Различни са и творческите им възможности в областта на сатирата и фейлетона. Откъде идват в такъв случай трудностите при разрешаване на въпроса за авторството?

Голяма част от материалите, поместени в „Свобода“ и „Независимост“, са редактирани от Каравелов. Той несъмнено ги е обработвал в стилно отношение и е вмъквал свои мисли и изрази.

От друга страна, връзките между Ботев и Каравелов по това време са много тесни. Ботев активно сътрудничи в Каравеловите вестници.[2] Напълно възможно е в известни случаи той също да е преглеждал и поправял написаното от Каравелов. Тясното сътрудничество между двамата естествено предполага и взаимни литературни влияния. Не ще се спираме на неправилния възглед на Ал. Бурмов, че „в процеса на работата си при Каравелов Ботев усвоява напълно стиловите особености на Каравеловия език и отсега нататък те стават общи и за двамата“.[3] Този възглед бе убедително раз-

[1] Любен Каравелов. Избрани произведения. Под редакцията на Ал. Бурмов, Ст. Божков и Цв. Минков, София, 1956. Поместени са следните фейлетони: № 4, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 22, 34, 37, 39, 42, 43, 50, 53, 56, 58, 76, 89, 90, 91, 93, 98 и 100 според Бурмовото издание от 1947 г.

[2] Вж. М. Димитров. Предговор към Христо Ботев. Съчинения. Т. I, София, 1940, стр. 170.

[3] Христо Ботев. Съчинения. Под редакцията на Ал. Бурмов, София, 1940. Въпроси около книжовното наследство на Ботева (стр. 646).

критикуван от М. Димитров, който правилно изтъкна, че не само Каравелов влияе върху Ботев, но и Ботев оказва влияние върху редактора на „Свобода“ и „Независимост“.[1]

Посочените трудности налагат да се изясни критерият, от който ще излезе изследователят при разграничаване на авторството. „... За окончателното решение на въпроса, дали даден подлистник принадлежи на Каравелов, или на Ботев — пише М. Димитров, — остават в сила езикови, стилни и идейни различия между двамата писатели. Колкото и да са незначителни тези различия, те все пак съществуват.“[2] „Стилът и езикът у двамата писатели се приближават, без обаче да губят своята индивидуалност. Индивидуалността на двамата писатели е запазена и в идеологично отношение, разбира се, по най-общите въпроси.“[3] М. Димитров често се позовава и на „общия дух“ на фейлетоните.

Ал. Бурмов подчертава, че само „духът и идейното съдържание“ на фейлетоните не са достатъчни. „Езикът — пише той — е в много отношения по-меродавен“ и набляга на неговата речникова страна.[4] Да се дава предимство обаче на езиковите различия е неприемливо. Фактите говорят, че именно в езиково отношение двамата автори най-плътно се приближават. Но несъмнено тези различия, доколкото съществуват, трябва да се търсят и използуват наред с всички останали доказателства.

На първо място, трябва да се отбележи най-сигурният аргумент, неотбелязан нито от М. Димитров, нито от Бурмов — именно биографични и фактични характерни моменти от съдържанието на фейлетоните, които недвусмислено разкриват кой е авторът. Това са най-често факти из живота и дейността на Каравелов и в единични случаи моменти из жизнения път на Ботев. Ако фейлетонът съдържа такива фактически опорни точки, може да се пристъпи към него и по обратния път на логическо доказване: даденият факт е чужд на Ботев, следователно авторът е Каравелов и обратно.

На второ място, важен аргумент представляват идейните различия между Каравелов и Ботев, които, макар и незначителни по това време, несъмнено съществуват и трябва да се търсят както в пряко изразените им възгледи, така и в тяхното отношение към различни събития, съвременници, обществени групировки. Особено ярко се проявяват в някои фейлетони характерните особености на Каравеловия мироглед.

На трето място, от значение е различният облик на Каравелов и Ботев като майстори на фейлетона: обикнатите похвати, композиция, емоционална гама, характерни средства за типизация и изграждане на художествените образи.

Ценен аргумент са паралелите между отделни описания и характеристики за едно и също лице или предмет, както и откриването на обикнати от дадения автор изрази и словосъчетания.

---

[1] М. Димитров. За литературното наследство на Христо Ботев. 1941, стр. 58—59.

[2] Христо Ботев. Съчинения. София, 1940, стр. 171.

[3] М. Димитров. За литературното наследство на Христо Ботев. София, 1941, стр. 58—59.

[4] Христо Ботев. Съчинения. Под ред. на Ал. Бурмов. София, 1940, стр. 646.

Предмет на настоящото изследване са предимно Каравеловите фейлетони „Знаеш ли ти кои сме?“. Авторството на повечето от тях може да се установи без подробен и пълен анализ, като се посочат само основните, най-ярки аргументи.

* * *

Преди да се пристъпи към конкретното разглеждане на фейлетоните, трябва да се изяснят някои въпроси около литературното сътрудничество и взаимните връзки между Каравелов и Ботев. Още в първите годишнини на „Свобода“ Ботев помества ред свои стихотворения, изпраща дописки, съобщава през декември 1871 г., че ще започне издаването на хумористичен вестник „Будилник“. Неговото сътрудничество обаче в Каравеловия вестник през 1870 и 1871, както и през първата половина на 1872 г. не е и не може да бъде непрекъснато и системно. Поетът е далеч от Букурещ и постоянно пътува, погълнат от най-разностранна обществена дейност. През лятото на 1870 г. той заминава за Исмаил, където учителствува известно време. През пролетта на 1871 г. е в Галац, което се вижда от поздрава му до Парижката комуна. През лятото на същата година пламенният публицист издава вестник „Дума на българските емигранти“ в Браила. След спирането на „Дума“ той остава да живее в Браила, като пътува до Галац, Болград и други градове. Това се е налагало от характера на неговата революционна дейност. През февруари 1872 г. Ботев е арестуван и затворен във Фокшанския затвор. По този начин той се откъсва временно от революционната и публицистичната си дейност.[1] След освобождаването му от затвора той се установява окончателно в Букурещ в печатницата на Л. Каравелов и става активен и постоянен сътрудник на неговите вестници „Свобода“ и „Независимост“.

До това време излизат 26 подлистника от „Знаеш ли ти кои сме?“. Участието на Ботев в написването на тези фейлетони е възможно, но то не е системно и засяга само една част от тях. Първите няколко фейлетона вероятно са дело на Л. Каравелов. Редакторът на „Свобода“ е поставил началото на рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“. Последните 12 фейлетона (от фейлетон № 15 до № 26)[2] излизат по времето, когато Ботев е във Фокшанския затвор. Може да се предположи, че малко преди да бъде задържан, той е изпратил материали за „Свобода“, които Каравелов отпечатва по-късно. Следователно Ботевото участие в първите 3—4 фейлетона, публикувани след арестуването му, е възможно. Веднага обаче трябва да се отбележи, че неговото арестуване, както е известно, раздразва Каравелов и го настройва, макар и временно, враждебно към младия поет. Това обстоятелство свидетелствува, че вероятността Каравелов да помести материали от Ботев в своя вестник през този период е малка. С увереност може да се твърди, че фейлетоните от № 18

[1] М. Димитров сочи, че Ботев е бил арестуван и освободен между 26 февруари и 1 юли 1872 (вж. М. Димитров. Хр. Ботев. Биография. София, 1948, стр. 84).

[2] Навсякъде цитираме по Бурмовото издание на „Знаеш ли ти кои сме?“ от 1947, като за удобство приемаме условното номериране на фейлетоните, направено там.

до № 26 (първите 4 фейлетона изключваме), писани по времето, когато Ботев е във Фокшанския затвор, са дело на Каравелов. Те сами говорят красноречиво в полза на неговото авторство, което ще бъде установено по-аргументирано в по-нататъшното изложение.

* * *

Най-лесно може да се разкрие авторството на тези фейлетони, които съдържат известни моменти из биографията на Каравелов или които се изключват от Ботевата биография. В някои фейлетони ни облъхва атмосферата на детските и юношеските години на Л. Каравелов, в други авторът си спомня за преживяното от него в Сърбия и Русия. Често той говори определено като редактор на „Свобода" и „Независимост", отхвърля обвинения и нападки, защищава възгледите си (фейл. № 4, 12, 20, 36, 43, 81).

Във фейлетон № 43, обнародван в „Независимост" от 23 февруари 1873 г. авторът разказва спомен от своите детски години от Копривщица. Това е първият фейлетон от поредицата „Знаеш ли ти кои сме?", печатан във вестник „Независимост". Основен прицел в този фейлетон е гръцката патриаршия. Преди да пристъпи към изобличаване на патриаршията, Каравелов си спомня случка из своето детство, която по-нататък умело свързва с основния сатиричен замисъл. „Когато бях още мъничък — пише той, — то направих такава една глупост, от която се срамувам и до днес. През един зимен ден майка ми излезе на пътя..."; и по-нататък: „Мамо, казах аз, кажи на Петка (на брат ми)..." (стр. 174—175). Очевидно авторът говори за собственото си семейство, за своята майка и за брат си Петко Каравелов.

Само на Каравеловото перо може да принадлежи и живото описание на завръщането на Найден Геров от Русия в Копривщица. Съвсем конкретно, като очевидец, авторът говори за наивния възторг, с който младият руски възпитаник е обграден.[1] Изразителка на този възторг се явява баба Дона — вероятно копривщенката Дона Цъклина, близка на Рада чорбаджи Петковица Доганова (фейл. № 4, стр. 20—21). Петко Доганов е вуйчо на Каравелов — един от най-богатите и известни копривщенски чорбаджии. Като близка на чорбаджийката Дона е „била смятана за сведуща по всички въпроси, интересуващи градеца".[2] Фейлетонът завършва със страстен монолог, в който са разобличени антинародните интелигенти. Авторът сочи пътя на скромната народополезна просветна дейност. „Вашето високо празнословие няма да ви спаси, защото самият народ си е съставил такава една пословица: „По-добре сега малко прасенце, нежели на Коледа

[1] В статията си „Българската журналистика" Каравелов вече не във фейлетонен стил пише за завръщането на Н. Геров и за неговата роля като учител и просветител: „Това продължавало до 40-те години, когато се явил в България Н. Геров — възпитаник на Ришелевския лицей, и тогава много неща тръгнали иначе. Захвърлени били гръцките буквари..." „Навред се разнесла мълвата, че от Москва е пристигнал учител..." (Московские ведомости. 1862. Вж. Лист, „Любен Каравелов". 1947).

[2] Ив. Г. Гове'даров. Дядо Тодор Мирчов. Юбилеен сборник Копривщица. Т. I, София, 1926, стр. 51.

дебела свиня.“ Научи ти народа това, щото му трябва днес; издай му букварче и календарче; а своите високи философии и велики мисли остави за себе си“ (стр. 24).

Биографичен материал из детството на Каравелов има и във фейлетон № 36, поместен в „Свобода“ от 9 септември 1872 г. „Когато бях още малко детенце — пише Каравелов в началото на фейлетона, — то баща ми ме заведе в Рилския манастир, за да се помоля на Свети Иван и да спася душата си, т. е. баща ми беше спечелил някоя и друга парица и поиска му се да понахрани калугерите...“ (стр. 148). По-нататък авторът споменава, че през 1856 г. е бил в Бачковския манастир. Цитираните моменти веднага ни въвеждат в атмосферата на Каравеловото детство. Както е известно, младият Каравелов непрестанно пътува със своя баща из цяла България, Македония и дори Сърбия. Богатите си впечатления от тези пътувания той предава по-късно в своите забележителни „Записки за България и българите“. Напълно възможно е именно през 1856 г. бащата и синът да са посетили Бачковския манастир. Тук трябва да отбележим също така, че Каравеловите родители са ктитори на Рилския манастир. В църквата на манастира наред с ликовете на ктитори от Каравеловия род са отбелязани и имената на Стойчо и Неделя Каравелови. Надписът датира от 1844 г., когато Л. Каравелов е бил десетгодишно дете. Втората половина на разглеждания фейлетон напомня по съдържание фейлетон № 78, чийто автор според М. Димитров е Хр. Ботев. Може да се предположи, че Ботев е дал идея и конкретен материал за довършването на фейлетона. За това впрочем загатва и самият автор: „Един мой приятел — пише той — ми разказваше, че игуменицата в Калоферския женски манастир, която е леля на моя приятел и която е твърде човеколюбива и родолюбива госпожа, му дала такъв един съвет...“ и т. н. (стр. 150).

Момент от Каравеловото детство откриваме и във фейлетон № 20. Живо, повествователно авторът разкрива своето отношение към предателите и чорбаджиите. Той говори в първо лице, позовава се на свои непосредствени впечатления и спомени. „А з п о з н а в а м[1] много подобни кърлежи — четем във фейлетона. — Още в онова време, к о г а т о б я х а з д е т е, в П л о в д и в съществуваха големи неприятели на българската народност...“ (стр. 99). Целият фейлетон е характерен за Каравеловото фейлетонно майсторство, стил и език. При това по времето на неговото публикуване Ботев е бил във Фокшанския затвор.

В друг фейлетон от 5 февруари 1872 г. (№ 12), подписан с К. К., авторът живо, белетристично разказва за първата си среща с Марко Балабанов в Белград през 1867 г. Подробностите около тази среща веднага насочват към биографията на Каравелов. През същата година той пристига в сръбската столица от Москва като кореспондент на „Голос“ и други руски вестници и веднага се включва в обществено-политическия и литературния живот на братската славянска страна. „Трябва да ви кажа, че в този същи ден, когато узрях отца Балабанова в първи и последни път, турците из-

[1] Разредките в текста навсякъде са мои — Цв. Ундж.

лязоха из Белградската крепост и сръбската войска се готвеше да влезе в нея.“ И по-нататък: „... В онзи тържествен за Сърбия ден хората вървяха нагоре-надолу по улиците като мравето през марта...“ Несъмнено за събитията, които вълнуват сръбската столица през 1867 г., разказва очевидец. В края на същия фейлетон се отразяват някои характерни колебания в Каравеловите революционни възгледи от това време. „От нашата политическа независимост — пише авторът — зависи нашето нравствено пробуждане и обратно... Но аз вече казах, че в много отношения е виновно и нашето възпитание и образование... Българите трябва съвсем да се превъзпитат, да оставят своите турски нрави и обичаи, да залегнат за своето възпитание и образование, да изчистят съвършено византийското гюбре, а после вече да захванат да живеят човечески. Трябва да кажа, че днешното образование е безполезно; а без образование ние никога няма да достигнем до никакво добро“ (стр. 61—62).[1]

Каравелов във фейлетон № 81 сам разкрива своето авторство. „Един ден ние се бяхме събрали в Новосадското читалище и разговаряхме за Токвиля, за Бокля, за Дрепера, за Страуса и пр...“ (стр. 340). Авторът уточнява, че това е станало преди няколко години. По-нататък той пише: „В Москва преди 10-тина години с мене се случи същото“ (стр. 341). Известно е, че през 1869 г. той живее и работи няколко месеца в Нови Сад, а през периода 1857—1867 г. е в Москва. По целия си мисловен склад, по своята идейност и стил фейлетонът принадлежи на Каравелов. В оценката, която той прави на „Приключенията на Телемаха“ от Фенелон,[2] се разкриват важни страни от неговите литературно-теоретически и критически възгледи. Във фейлетона са отразени и някои основни положения от Каравеловите педагогически възгледи, както и отношението му към науката. Особено характерен е култът, в който той издига „здравата наука“, „положителните истини“, аритметиката... „Да са живи естествените науки! Да е жива аритметиката!“ — с тези лозунгови изрази завършва фейлетонът (стр. 344).[3] Мисълта, че „всяко едно литературно произведение е обязано да очищава човеческия мозък, да се бори с хорските суеверия, предразсъдки и лъжовни понятия и да изнася пред човечеството очистени истини...“, също е типична за Каравелов и се среща в различни варианти в неговата публицистика.[4]

Този фейлетон е един от най-интересните и богати по съдържание литературнокритически фейлетони на Каравелов. Още тук

[1] Същите просветителски мисли Каравелов изказва в уводните статии на Свобода. I, бр. 2, 12. XI. 1869; I, бр. 10 и 13 от 8 и 29. I. 1870 и др. Вж. в по-нататъшното изложение писаното за фейл. № 17.

[2] Своето критично отношение към произведението на Фенелон Каравелов изразява и в уводна статия на Независимост. IV, бр. 33, 1. VI. 1874.

[3] Отношението на Каравелов към естествените науки е синтезирано в брошурата му „За топлината и за светлината или що е живот?“. Детска библиотека № 3, Букурещ, 1874. Вж. уводния раздел Що е наука?; също Предисловие 12 дек. 1874 към бр. 1 на Знание. I, 15. I. 1875; Книжевност в Свобода. II, бр. 3, 17. I. 1871 и др.

[4] Вж. напр. в. Знание. Книжевност и Темниците ми от Силвио Пелико. I, бр. 2, 30. I. 1875; също За доисторическите времена. I, бр. 13, 15. VII. 1875 и др.

трябва да се каже, че повечето от фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“, които имат литературнокритически характер, са писани от Каравелов. Те органически се включват в системата на неговите естетически възгледи.

* * *

Често биографичните и фактическите аргументи за установяване на авторството се преплитат с доказателствен материал от друго естество. Някои фейлетони от поредицата „Знаеш ли ти кои сме?“ съдържат характерни, специфични особености за Каравеловата идеология. В тях се отразява неговата пламенна проповед за южнославянската федерация и за тесни връзки със Сърбия. Интересно и показателно е също така отношението на Каравелов към Петко Славейков. Аргумент за установяване на Каравеловото авторство са колебанията в революционните възгледи на нашия автор, някои просветителски навеи в неговата идеология, примиренческата му позиция в отделни случаи спрямо „старите“. Характерен момент в мирогледа на Каравелов е неговият обществено-политически идеал — буржоазнодемократическата република от типа на Америка и Швейцария. Определено място в системата на неговите възгледи заема въпросът за ролята и мястото на жената в обществото, за нейното възпитание и еманципация. Специфично каравеловско е и изразеното в няколко фейлетона отношение към християнството и към калугерите.

Тези черти на Каравеловата идеология я отличават в по-малка или в по-голяма степен от Ботевата идеология въпреки тесните връзки между двамата революционери, въпреки че по това време те най-плътно се приближават един до друг и в мирогледно отношение, и в практическата си революционна дейност. В случая ни интересува не близостта между тях, не общата им идеологическа платформа, а това, което ги отличава, по което можем да ги разграничим.

Любен Каравелов възлага много надежди на съюза между южните славяни. Той неуморно ратува за тясно сближение между българския и сръбския народ, за съвместна борба срещу общия враг. Въпросът за южнославянската федерация, за българо-сръбските отношения заема значително място в неговите обществено-политически възгледи. Неведнаж Каравелов подчертава, „че само нашето взаимно съгласие и братско споразумение са способни да ни донесат щастие и свобода“[1] или „Ни сърбинът не може без българина, ни българинът без сърбина.“.[2] Политическите противници на Каравелов неведнъж го нападат остро, че е подкупен от сърбите, че е сръбски шпионин. В полемични статии, в кратки редакционни бележки и в някои фейлетони той реагира на тези нападки и категорично ги отхвърля. Тези моменти във фейлетоните, които имат в

[1] Уводна статия. Свобода. II, бр. 11, 13. III. 1871.

[2] Уводна статия. Свобода. II, бр. 17, 14. X. 1871; също Болград. Независимост. IV, бр. 24, 30. III. 1874.

най-голяма степен биографична стойност, са сигурно указание за Каравеловото авторство (№ 7,15 — под звездичката, 46, 52, 54, 84).

Във фейлетон № 7 Каравелов предава разговор между няколко одески чорбаджии („светила"), които го обвиняват, че е подкупен от сръбското правителство. „Ние всякога сме готови да дадем сметка пред нашия народ в своите действия..." — пише авторът и заявява, че не се е червил и не ще почервенее нито пред сръбското правителство, нито пред българския народ. Той дава подробен отчет пред народа за печатницата и за сумата, която е получил от Ная Попович (сто наполеондора).[1]

В друг свой фейлетон от 6 март 1874 г. (№ 84) нашият автор осмива нападките и злостните клевети на Найденов срещу „Независимост" и редактора й. В полза на Каравеловото авторство свидетелстват страстният тон, с който лично засегнатият автор реагира на клеветите, а така също езикът, стилът и общият дух на фейлетона. Има и съвсем преки данни, които говорят, че редакторът на „Независимост" е негов автор. „Каравелов е участвувал в убийството на княза Михаила... Каравелов е подкупен от сръбското правителство (за 400 жълтици и една печатница)... Каравелов е събрал около себе си всякакви шарлатани и всевъзможни развратници!" вика г. Найденов..." А в края на фейлетона авторът пише от свое име: „Сиромах Найденов! Какви честни хора обкръжават неговия дипломатически престол! А ние имаме работа само с шарлатани и с развратници!" (стр. 360—361). Самото начало на фейлетона, пропито с ирония към „старите и щастливи времена", веднага въвежда в характерния за Каравелов мисловен свят.[2]

Редакторът на „Независимост" говори и във фейлетон № 46. След като горещо защищава с в о я вестник от нападки и клевети, той пише: „Гореказаното блато ни обвинява, че н и е сме сръбски шпиони, руски подлизурки и революционери..." (стр. 188), и по-нататък развива своите възгледи за поддържане на братски връзки с балканските народи и на първо място със сърбите. В разглеждания фейлетон Каравелов цитира Пушкин и Гогол. Още тук трябва да се каже, че позоваването на творби от руската литература е характерен негов похват. Особено често той използува Гоголевите повести и най-вече „За това как се скараха Иван Иванович и Иван Никифорович". „Това писмо — четем във фейлетона — ни напомня Гоголевите герои Ивана Ивановича Перепепенка и Ивана Никифоровича Довгохчвуна. Иван Иванович подал на миргородските власти едно прошение..." и т. н. (стр. 187—188).

---

[1] Същите обвинения срещу нашия голям революционен деец отправя в. Право. В своя „Отговор" в Свобода III, бр. 12, 16. IX. 1872 Каравелов отново отхвърля нападките и подчертава, че идеята за южнославянска федерация той е проповядвал още в Русия, проповядва и до настоящия момент. И другаде Каравелов остро реагира на нападките на Найденов, че той — Каравелов — бил „копой на Блазнавца" (вж. бел. на редакцията към дописка от Цариград. Свобода. III, бр. 22, 25. XI. 1872).

[2] Със същата ирония за „старите времена", за „древна Елада" Каравелов говори и в брошурата си „Кирил и Методий — български просветители". Букурещ, 1875.

Каравелов безпощадно бичува чорбаджиите във фейлетона си от 5 май 1873 г. и отново полемизира с тях относно направлението на своя вестник и някои страни от политическото си верую. „... Ако кажеш, че освен Русия, Сърбия и Румъния — пише той — българите нямат приятели и доброжелатели, то чорбаджиите ще да ти дадат име „багабонтин“ и ще разкажат на света, че ти си подкупен от сърбите или от русите...“ (фейл. № 52, стр. 209). И понататък със същия тон той продължава в първо лице: „Вие ме наричате сръбски шпионин и руско мекере само затова, защото не викам против тия две славянски народности“ (стр. 210).

Любен Каравелов е автор и на фейлетона, поместен в бр. 38 на „Свобода“ от 4 март 1872 г. (№ 15 — втората част, под звездичката). Този фейлетон е тясно свързан тематично с предишния фейлетон от бр. 37, подписан с инициала О., чийто автор според М. Димитров е Хр. Ботев (№ 15 — до звездичката). По своето идейно съдържание обаче и по форма те са твърде различни. В края на втория фейлетон авторът (Каравелов) заговорва в първо лице и с присмех отхвърля нападките, че е подкупен, че е чужд шпионин. „За да утеша всичките мои мили братя, аз ще да им се призная като на българи и на патриоти, че не съм подкупен ни от руси, ни от сърби, ни от Райнова...“ (стр. 79). И по-нататък: „Когато Добродетелната дружина видяла, че нашата редакция има големи доходи...“ и пр. Веднага трябва да се припомни, че по това време Ботев не участвува в редактирането и издаването на „Свобода“. И в идейно отношение фейлетонът е характерен за мисловния склад на Каравелов. Позицията на автора спрямо панславизма не е изяснена. Влияние на Бокл прозира в следната мисъл: „Цели народи и народности са падали и изгубвали са се от света само за това, за да удовлетворят своето национално честолюбие; цели народи са подпадвали под най-свирепите тиранства от неосторожността на Петра или Павла“ (стр. 78). По каравеловски звучи и пасажът, в който се твърди, че е „невъзможно каквото и да било братско споразумение между сърбите и маджарите,... между чехите и немците, между русите и поляците, между турците и черногорците,... между българите и гърците“ (стр. 78).

Наред с Каравелов и Панайот Хитов често е нападан от някои среди на емиграцията, че е подкупен от сръбското правителство. Близко, сърдечно приятелство свързва двамата революционни дейци. С най-топло чувство Каравелов пише в свое писмо до Драсов: „Панайот е честен човек, но и неговите ръце са вързани.“[1] В друго писмо пак до Драсов той с горчивина отбелязва: „Даже Панайот... работи на своя глава.“[2] И той тук видимо отделя Хитов измежду другите свои съидейници всред емиграцията. През 1872 г. излиза от печат книгата на Хитов „Моето пътуване по Стара планина“, редактирана от Любен Каравелов. Във фейлетона, обнародван в „Независимост“ от 19 май 1873 г., авторът горещо защищава тази книга. Той я взема

[1] Архив на Института Ботев—Левски при БАН. Дата на писмото: 21. VIII. 1873 г., Букурещ.

[2] Архив на Института Ботев—Левски при БАН. Писмото е без дата.

изцяло под своето покровителство, отхвърля категорично обвинението, че Каравелов е „прекроил Панайотовата книга“, като се позовава на ръкописите, които са запазени. Очевидно така може да говори само Каравелов — редакторът на книгата и близкият приятел на П. Хитов. В края на фейлетона той в страстен публицистичен монолог защищава войводата и между другото напада Мънзов, който по поръка на старите „написал брошура срещу Каравелов“. Авторът на фейлетона твърди, че тази брошура ще засрами не него, а Мънзов и преди всичко вдъхновителите му. Той ясно разкрива своето авторство: „Преди две недели вие накарвахте Мънзова да напише брошура (за пет лири) и да яви на света, че ние сме сръбски агентин“ (фейл. № 54, стр. 219).

Ботев само на едно място в раздела „Книжевност“ на „Будилник“ осмива Генович, който твърди, че Каравелов искал да продаде „Независимост“ на сърбите.[1] Но разликата между Ботевата бележка и Каравеловия начин на реагиране на тези нападки е очебийна. Каравелов се защищава и напада едновременно, гневно спори с нервния тон на несправедливо засегнат. Ботев спокойно и с ирония констатира факта на нападките на Генович.

* * *

Любен Каравелов заема определено място в развитието на сръбската литературна история и критика. През годините 1867—1869 той живее в Белград и Нови Сад, активно сътрудничи в сръбския печат и пише редица повести на сръбски език. Своите връзки с литературния и културния живот в Сърбия той поддържа и през букурещкия период от живота си. Несъмнено и от румънската столица нашият автор продължава да следи сръбската публицистика и литература, живо се интересува и от сръбския фолклор. Цитирането от сръбски вестници, използуването на сръбски народни песни в оригинал или в превод в голяма степен доказват Каравеловото авторство на някои фейлетони (№ 21, 61, 63, 102). Несъмнено трябва да се държи сметка и за техния общ дух, стил, особености.

Голямата част от фейлетон № 21 представлява превод на статията „Днешният век и анатемата“ от сръбския вестник „Единство“. Статията е насочена срещу фанариотите и анатемата на патриарха. Авторът я привежда в подкрепа на своите мисли, изразени в началото на фейлетона, в които разкрива отношението си към гръцкия патриарх и духовенство. Както уводните думи, които са характерни за Каравелов в стилно и езиково отношение, така и дългата преводна сръбска статия недвусмислено говорят, че той е автор на фейлетона. Достатъчно е да цитираме само началото на фейлетона, за да ни облъхне веднага атмосферата на Каравеловата сатирична проза: „Всичките хора говорят, че 2+2=4, а цариградският патриарх и Пия IX са седнали, та ни разказват, че аритметиката е „гьозбаджийска“ наука, че месечината е крава, че слънцето е симид, че звездите са калугерски кошници, че небето е тютюнева кесия и че океанът е криво

[1] Будилник, I, бр. 1, 1. I. 1873.

колело" (стр. 102). Накрая трябва да отбележим, че по време на публикуването на разглеждания фейлетон Ботев е във Фокшанския затвор.

Във фейлетон № 61 например авторът остро критикува белградския вестник „Видовдан" и цитира дълъг пасаж от негова статия. По-нататък той отхвърля нападките, които му отправят „старите". „Ние не сме вагабонтин — пише очевидно редакторът на „Независимост" — защото се храниме със своя труд и защото не въртиме своята търговия с „народни бонове"; ние не сме чапкънин... ние не сме хайдутин. .." (стр. 249). Типична Каравеловска е една от основните мисли, върху която е изграден целият фейлетон. „Византийското благонравие — четем в самото начало — ни учи да слушаме старците, да се кланяме пред първенците, да почитаме свещенослужителите и да благоговееме пред богаташите" (стр. 246). И по-нататък: „Кажете ни: трябва ли ние да почитаме старците и да изпълняваме често техните съвети?"... „Ако хората да би изпълняли техните съвети буквално, то човечеството би се върнало назад и достигнало би до твърде незавидно положение. Китайските благонравия и калугерските морали отдавна вече са изгубили своето значение." За регресивността на „старците" Каравелов пише и в брошурата си „Кирил и Методий — български просветители".[1] Той иронизира „нашите старци и учените гърци", загдето хвалят старите времена, прави обобщението, че „старите хора и старите народи нямат с какво да се похвалят", спори със „старците" в типичен за неговия стил диалог. Мисълта за старостта на китайския народ Каравелов подробно развива в компилативната си брошура „За старите евреи и китайци".[2] Интересна съпоставка може да се направи между разглеждания фейлетон (№ 61) и единствения фейлетон от поредицата „Знаеш ли ти кои сме?", публикуван след Освобождението, чието Каравелово авторство е безспорно. И тук в типичен диалог нашият автор говори за противоречията между младите и старите. „Нашите млади момченца са се развалили и не почитат вече бащите си и дедовете си" — се оплакват старците и твърдят, че „обществените дела трябва да се управляват само от стари и опитни хора". „... Днес хората се ценят не по годините — отговаря младият човек — и по парите, а по ума и по честността. Аз съм уверен, че моето мнение разделят почти всичките наши честни граждане и работници, които се хранят от своите трудове и които никога не са отнимале чуждото."[3]

За мото на друг интересен и живо написан фейлетон (№ 63) е използуван цитат от сръбския вестник „Застава". Цитатът е даден на сръбски език. Общият дух на фейлетона е каравеловски. Авторът прави ред духовити и находчиви характеристики на свои сънародници от различни краища на България — габровци, свищовлии

[1] Изд. на Българското дружество за разпространение на полезни знания. Букурещ, 1875.

[2] Кн. V от поредицата „Разкази за старовременните хора". Букурещ, 1874; също уводна статия. Независимост. IV, бр. 48, 14. IX. 1874.

[3] Вж. Знание. II, бр. 6, 30. V. 1878, Търново.

и т. н. Това е обикнат хумористичен похват на Каравелова. „...У него [свищовецът] — четем във фейлетона — няма ни видинско постоянство, ни шуменска твърда воля, ни захарлийска самонадеяност...“ Подобна характеристика Каравелов дава за македонците в дописка на „Независимост“ от Цариград. Те „нямат ни сопотненско смиреномъдрие, ни клисурска кротост, ни свищовско блгоразумие, ни търновско хладнокръвие...“[1]

Ботев не си служи с подобни характеристики. Те са свойствени именно за Каравелов, който е пропътувал цяла България и е наблюдавал нравите и бита на населението от различни краища на страната. В „Записки за България и българите“ той синтезира много от наблюденията си и прави ред духовити и находчиви характеристики. Има и едно съвсем пряко указание за Каравеловото авторство. Един габровски „патриот“ влиза в спор с автора: „А вие — казва той — като копривщенин се стараете да убиете нашата слава и да ни захлупите под копанята“ (стр. 255).

Интересни наблюдения могат да се направят върху един от последните фейлетони (№ 102), в който под формата на басня за Рачо Осмокрачо и Жаба Крекетуша е осмян Димитър Ценович и съпругата му — сръбкиня по произход. Указание за Каравеловото авторство е цитирането на сръбска народна сватбарска песен на сръбски език. В Ботевия фейлетон „Послание от небето“ се срещат същите герои. Между двата фейлетона съществува голяма близост в идейно и тематично отношение. Те са пропити с убийствена ирония и негодувание. И двамата автори се спират на едни и същи епизоди от живота на героите, общи са и редица подробности в повествованието. Физическият и нравственият облик на Рачо и Крекетуша са обрисувани еднакво. Рачо е слабохарактерен и безволев, ръководи се само от личните си егоистични интереси. Крекетуша е морално покварена грандоманка, властна и зла. И в двата фейлетона се говори за нейното оплакване от българската публика и хъшове пред правителствено лице, за грижите ѝ за милото единиче — жабче, което вардила за виенските търговци и сарафи. Мисълта „каквато е майката, такава е и дъщерята“ е развита еднакво. Но въпреки идейната и тематичната близост, въпреки еднаквостта в отделни детайли разглежданите фейлетони са дело на двама автори — на Каравелов и Ботев. Внимателното вникване в тях разкрива пред читателя две индивидуални творчески физиономии, двама майстори на фейлетона. Фейлетонът от „Знаеш ли ти кои сме?“ е изграден с похватите на белетриста. Показателно е самото начало: „Имало един рак и една жаба. — Хайде, Рачо, да се вземеме — казала жабата...“ (стр. 460). Повествователно и обстойно авторът разказва за сватбата на Рачо и Крекетуша. В разказа се вмъква откъс от народна песен, която пеят свахите и сватовете; предават се в диалогична форма описаните събития. Повествователният, обстоятелствен тон на места се заменя от преки публицистични нападки и изобличения. Авторът се появява на страниците на фейлетона и от свое име, пламенно и страстно кори, съветва, поучава. Това е характерна особеност на

[1] Независимост. IV, бр. 26, 13. IV. 1874.

цялото фейлетонно творчество на Каравелов. Ето един пример: „Чудеса!... Тая креклива кокона в продължение на няколко години не даваше мира на цял Букурещ, а сега се сърди на хорските справедливи нападения! А защо си копала гробове на ближните си, мила моя Попикуше? А?“ И по-нататък: „... Ти нямаш очи, ти нямаш съвест, ти нямаш перде, ти нямаш срам... истина е, че от една публична развратница никой не може да очаква честни действия. Прощавай, бедна Крекетушо! Нашите сметки с твоята окаляна от всяка една страна нравственост са свършени вече“ (стр. 469).

Ботевите фейлетони са по-лаконични, публицистичните тиради са редки, авторът оставя героите сами да говорят за себе си.

Близостта между Каравеловия и Ботевия фейлетон се обяснява с общия повод за възникване, с еднаквото отношение на двамата революционни дейци към критикуваните лица. Каравелов и Ботев са разменяли навярно неведнаж мисли върху поведението на Ценович.

* * *

Л. Каравелов нееднократно изразява своето отношение към Петко Славейков. Известни са връзките между „Македония“ и Каравеловите вестници. Те се изразяват в различни форми на литературно сътрудничество. Каравелов остро порицава всяка опортюнистическа забележка на Славейков. Той незабавно реагира на Славейковата статия с туркофилски уклон „Съединението на източните народи“ в „Македония“ (стр. 48),[1] изразява рязко своето възмущение и срещу прошението, в което участвува и Славейков, против Критското въстание.[2] Тези и редица други нападки, които Каравелов отправя срещу Славейков, не изменят неговото общо положително отношение към редактора на „Македония“ и „Гайда“. Своето уважение към него той неведнаж доказва и изразява.

Отношението на Ботев към Петко Славейков се различава от това на Каравелов. Пресилено би било твърдението, че Хр. Ботев отрича делото на този бележит деец на българското Възраждане и литература. Основната и единствена линия обаче, която Ботев следва в цялата си публицистична дейност спрямо Славейков, се определя от острата, непримирима критика на неговите просветителски позиции и еволюционизъм. Идеологическите различия са причина за гневните нападки, които Ботев нееднократно отправя към Славейков.

Във фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ по един или друг повод неведнаж се говори за този виден деец на нашето Възраждане. Изявеното отношение към него може да служи като убедително доказателство при разрешаване на въпроса за авторството (фейл. № 2, 5, 8, 9, 11, 24, 28, 31, 32, 33, 76).

Известно е, че туркофилските цариградски вестници често злостно нападат Каравелов и Славейков. На тези нападки Каравелов незабавно реагира. Той защищава себе си и същевременно защищава

[1] Вж. Свобода. II, бр. 26, 10. XII. 1871.
[2] Македония. I, бр. 5, 31. XII. 1866.

и Славейков. По повод статия на В. Стоянов във в. „Право“ нашият автор пише в един от фейлетоните: „А знаете ли кои са тия низки твари и тия шарлатани? — Славейков и Каравелов. А защо са тия хора низки и шарлатани? Защото не дозволяват на различни Стояновци и Балабановци да доят чуждите крави; защото отварят очите на българите и показват им тяхното нищожество; защото се хранят от своя пот и от своите тежки мъки...“ (фейл. № 32, стр. 139).[1] Малко по-долу Каравелов разкрива своето авторство съвсем недвусмислено: „Ние оставяме г. Славейков да се защищава сам, а от своя страна ще да кажеме и Балабанову, и Стоянову, и Хаджи Иванчу, че народното отмъщение е страшно и че народът никога се не шегува.“ Фейлетонът завършва с обещанието: До неделя ще поговорими и за другите „плевели“.

Следващият по ред фейлетон представлява продължение на вече разгледания. Отново авторът (Каравелов) осмива вестник „Право“ и неговия букурешки дописник В. Стоянов за жалките му нападки срещу Каравелов и Славейков. „Разбира се — пише той, — че букурешкият дописник не говори за дружеството, което всеки из нас (т. е. всичките Караveловци, Славейковци, невежествени тълпи и глупави търговци) уважава“ (№ 33, стр. 142). Между двата фейлетона съществува тясна връзка: „Но най-първо място между четвероногите в редакцията на „приснoблаженното“ занимава букурешкият дописник, за когото говорихме вече в преминалия брой на нашия вестник“ (стр. 141). Автор и на двата фейлетона очевидно е Л. Каравелов.

Против похода срещу Петко Славейков, предприет от цариградската преса начело с „Турция“ и „Право“, са насочени и други фейлетони от „Знаеш ли ти кои сме?“. Навсякъде авторът взема определено Славейковата страна и го защищава от клеветниците. Той цитира с негодувание безскрупулните нападки на Найденов, Хаджи Иванчо Пенчович и „всички, които са се въоръжили против г. Славейкова“, и гневно ги отхвърля (фейл. № 31). За Славейков и неговите съмишленици Каравелов изтъква, че „са доказали стотина пъти народолюбци ли са или не!“ (стр. 136). И по-нататък той пише с характерната за него публицистична страст: „Но както и да е, „Право“ е станало орган на турските шпиони: „От трън, та на глог“, от бозаджия — шарлатанин, от гайдарджия — келеш! Браво, г. Найденов! Боже ти милостиви, Хаджи Иванчо говори за честта и за безчестието“... (стр. 136).

На „двубоя“ между Найденов и Славейков, между „Право“ и „Македония“ е отделено място и във фейлетона от 13 май 1872 г. (№ 24). В този фейлетон Каравелов критикува между другото С. Геренов, който поместил в „Читалище“ статия „За естествените причини, които са имали влияние на цивилизацията“, т. е. взел „из Бокльовата ис-

[1] Каравелов защищава себе си и Славейков неednократно и в публицистиката си. По повод на едно писмо до редакцията от Русе, изпълнено със заплахи срещу двамата изтъкнати дейци на нашето Възраждане, той пише кратка статия, озаглавена „Заешка тупурдия“, в която между другото иронично бележи: „Сиромах г. Славейков, сиромах Каравелов! Какво ли нещастие ще да ги постигне“ (Свобода. III, бр. 4, 22. VII. 1872).

тория една главица и притуря в нея по нещо и за българите...“ (стр. 113). Известно е, че Каравелов е познавал добре основните съчинения на английския историк и просветител Бокл. Неведнаж нашият автор изразява положителното си отношение към него, цитира в статиите си негови мисли, използува в компилативните и преводните си брошури цели пасажи от неговите съчинения.[1] Ботев никъде не изразява своето отношение към Бокл и изобщо не споменава името му или съчиненията му.

В края на фейлетона авторът разказва подробности за празнуването деня на Кирил и Методий в Букурещ в капелата на старите. Несъмнено за това събитие пише очевидец. А по това време Ботев е бил във Фокшанския затвор — обстоятелство, което окончателно решава въпроса за авторството на фейлетона. Накрая ще обърнем внимание на думите, които Каравелов отправя към Найденов, думи, пропити с унищожителна ирония: „А бе, брате, защо не идеш в Сливен да пасеш патките и да свириш на посадник, ами си седнал, та хабиш хартията и подиграваш се с читателите си?... Иди, мой брате, иди, мое чедо мило, в Сливен и зарежи редакторлука! На тоя свят съществуват много занаяти“ (стр. 116). По-късно, както ще видим по-нататък, Каравелов припомня отново съвета, който тук дава на Найденов.

Реакционно настроените български чорбаджии и представителите на едрата буржоазия изпитват нескрита омраза към искрения народен труженик и пламенен демократ Петко Славейков. „Погледнете — разсъждава чорбаджията Кир Сотираки във фейлетон № 76 — до какъв хал е достигнал големият тартар Петко Славейков. Печата там разни маскарлъци, псува хората, попържа търговците, вика против калугерите и калугерките, обсъжда действията на чорбаджиите, а сега е останал без парче хляб и без опрана риза!“ (стр. 312). Авторът на фейлетона противопоставя народния интелигент Славейков и неговите съмишленици на продажните кариеристични интелигенти и турски шпиони от типа на М. Балабанов, Хаджи Иванчо и др. Основното жило на сатирата е насочено срещу М. Балабанов, когото Каравелов неведнаж разобличава. Към Славейков той проявява съчувствено отношение и симпатия. Първата част на фейлетона буди алюзии за разгледания вече фейлетон № 4.

Уважението, което Каравелов засвидетелствува на Славейков, не му пречи да вижда и критикува и неговите слабости. Но критиката му, макар и остра, е лишена от непримирима омраза и враждебност. Във фейлетон № 2 от „Знаеш ли ти кои сме?“ авторът критикува сказката на Оджаков, отпечатана в сп. „Читалище“. За

[1] Вж. Крива ли е съдбата?. Съчинения на Л. Каравелов под редакцията на З. Стоянов, т. VIII, Русе, 1888, стр. 194; също в Каравеловите статии, печатани на сръбски език в Матица и Застава (напр. Няколко думи за свое оправдание пред брата Р. Застава. № 43, 1869 и др.); също в Свобода: Наша книжевност. I, бр. 7, 17. XII. 1869; Книжевност. I. бр. 49, 11. XI. 1870 и др. В архива на Каравелов се пазят негови библиографски бележки и извадки из съчиненията на Бокл: фонд № 2, арх. ед. № 4. БИА, ДБВК; също л. 37 — История и л. 102 — Нравствения начала человека. Арх. и-т, БАН.

този фейлетон Славейков помества в бр. 48 на „Македония“ кратка бележка, която от своя страна дава повод за написването на фейлетон № 5. Фейлетонът започва така: „Ние казахме, че Оджаков говори глупости, че Найденов прави още по-голяма глупост, че печата тия глупости в „Читалище“, а „Македония“ ни казва...“ (стр. 24). Авторът осмива опита на Славейков да смекчи оценката, направена във фейлетон № 2 за Оджаковата сказка. Той иронично говори за „смиреномъдрието“ на „Македония“. И тук обаче проличава неговото общо положително отношение към Славейков. „Ние твърде обичаме г. Славейкова, но за неговата любов никак не сме намерени да почитаме и уважаваме и глупостите му“ (стр. 26). И по-нататък в същия дух Каравелов спори със Славейков остро, но приятелски. Каравеловото авторство на тези два фейлетона (№ 2 и 5), тясно свързани помежду си, е несъмнено. Техният общ дух, стил и мисловност са типични за Каравелов. Дългите цитати, израз на авторовия стремеж да обоснове и докаже по-убедително мисълта си, са обикнат негов похват (фейл.№ 2). Характерни за Каравелов са и диалозите от фейлетон № 5, лексиката и фразеологията, позоваването на чужденците („Не ли ни е срам барем от чужденците!“...). В своята публицистика Каравелов употребява пословицата „Цървули няма, а гайда ище!“[1] Същата мисъл той разгръща във фейлетона: „...който има малки средства, той всякога гледа да ги употреби за това, щото му е най-нужно, т. е. той най-напред гледа да си купи хляб, сол, сирене, царвули...“, „а когато добие по-големи средства, то тогава вече си купува гайда...“ (стр. 25—26).

За Славейков и „Македония“ се говори между другото и във фейлетона от 1 януари 1872 г. (№ 8), който е насочен срещу П. Оджаков и предимно срещу неговата книга „Наука за песнотворството“ и срещу собствените му стихоплетства. По цялата си мисловност, стил и език разглежданият фейлетон е характерен за Каравелов. „Г. Оджаков — се казва в него — има доста причини да ненавижда „Македония“ и той се е решил с най-учените средства да ухапе този вестник. Похвално нещо! „Македония“, знаете ли, не уважавала(? ?) народните предания....“ (стр. 40—41). Своето положително отношение към в. „Македония“ авторът тук само намеква. Съвсем определено Каравелов изразява това си отношение в бележка на редакцията към „Книжевни известия“, публикувани в „Свобода“, бр. 40 от 1872 г., където пише: „Ние познаваме твърде добре „Македония“ и можем смело да кажеме, че тоя вестник е български орган, който отговаря на българските потребности.“[2] На отношенията между Славейков и Оджаков, на моралното превъзходство на Славейков пред Оджаков Каравелов се спира и другаде в „Свобода“.[3]

[1] Вж. Книжовни известия. Независимост. IV, бр. 32, 25. V. 1874.

[2] Вж. и Свобода. Цариград. II, бр. 3, 17. I. 1871; уводна статия. II, бр. 26, 10. XII. 1871; Отговор. III, бр. 8, 19. VIII. 1872.

[3] Вж. До г. Оджаков в Цариград. От редакцията. II, бр. 3, 17. I. 1871: „Ние знаем, че г. Оджаков със своята философия желае да убие г. Славейков. Но между г. Оджакова и г. Славейкова лежи голямо разстояние. И на г. Оджаков няма да помогнат никакви юридически науки и никакви учени дипломи.“

Петко Славейков препечатва цитирания фейлетон (№ 8) в „Македония“ и отбелязва, че всичко в него е вярно, „само че е остричко и безсолничко казано“.[1] По този повод в „Свобода“ се появява нов фейлетон (№ 11). Неговото начало недвусмислено свидетелствува, че Каравелов е автор и на двата фейлетона (№ 8 и 11): „Когато прочетохме тая дълбокомислена забележка, която е направена от самата редакция под една наша статия, то изведнаж си припомнихме руските благородни дами, които по думите на Н. Гоголя никога не казвали „усекнах се“ или „чашата вони“, а умилително говорили: „употребих кърпата си“ или „тая чаша се не владее добре“ (стр. 53). По-нататък авторът осмива Славейков, но и тук критиката не изключва уважението, зачитането. „Нека ни прости г. Славейков, но ние и отсега, както и досега, ще да говорим, че правдата е правда, че глупостта е глупост...“ (стр. 54). Гоголевото описание на разговора между две дами от „Мъртви души“ очевидно е поразявало нашия автор със своето остроумие и тънка ирония, защото той го използува и другаде в публицистиката си. В своята статия „Воспитание и образование“ Каравелов отново си спомня за Гоголевата характеристика на руските благородни дами, които никога не говорят „чашата вонее“, или „изсекнах се“, а „чашата се не отнася, както би трябвало“ и „употребих кърпата си за носа“.[2] В края на фейлетона, предавайки разговора между няколко българи, обозначени с инициалите А, Б, В, С, Д (обикнат Каравелов похват), четем: „С: Иди ти после това и работи! Истина казва Каравелов, че у нас няма ни честност, ни постоянство, ни родолюбие“ (стр. 57). И другаде Каравелов използува този похват — да преценява собствените си постъпки и възгледи като страничен наблюдател, застанал на определени обществено-политически позиции (вж. фейл. № 32 и др.). Ботев не си служи никъде с подобен похват.

И във фейлетона, публикуван в бр. 2 на „Свобода“ от 8 юли 1872 г. (№ 28), авторът критикува Славейков и „Македония“ или по-точно изразява недоумението си от поместеното в „Македония“ обявление за сватбата на Марко Балабанов. И тук той си служи с лека ирония вместо с унищожителен сарказъм. Каравелов се учудва, че именно Славейков е поместил такова обявление, и се съмнява в неговата сериозност. „Всичкото това говори вестник „Македония“ — възкликва той. — Боже мой, чуден е тоя свят, а още по-чудни са делата му! Как може г. Славейков да печата подобни неща?“ И по-нататък: „И наистина ние никак не можеме да разбереме сериозно ли говори г. Славейков за сватбата на господина Балабанова с „музолюбивата“ дъщеря на г. Гешооглу, или се шегува?“ (стр. 125). Съмнението, че Славейков може да помести такова обявление, говори красноречиво, макар и косвено, за положителното отношение на автора към редактора на „Македония“.[3] В същия фейлетон Каравелов

[1] Вж. Македония. VI, бр. 3, 18. I. 1872.

[2] Вж. Свобода. II, бр. 7, 13. II. 1871.

[3] Със същия тон на лека ирония, който не изключва обаче уважението и доверието, Каравелов пише за Славейков като редактор на в. Читалище. Вж. Книжевни известия. Свобода. II, бр. 38, 4. III. 1872. „... Слепорожденото си остава во веки веков слепорождено, ако негов кум да бъде и сам г. Славейков...“

припомня между другото съвета, който е дал на Найденов в един от по-раншните, разгледани вече подлистници на „Знаеш ли ти кои сме?“ (№ 24): „Ние бяхме казали, че г. Найденов трябва да иде в Сливен да пасе гъските...“ (стр. 126). Трябва да се отбележи още един показателен момент във фейлетона. Авторът (Каравелов) горещо се възмущава, че нашите политически вестници отделят място на съвсем дребни, незначителни „събития“, и сочи за пример европейските вестници, които не си „дозволяват подобни глупости“. „Когато „Читалище“ пише за свадбата на абисинския министър, то защо г. Славейков да не пише похвално слово господину Балабанову? Когато „Право“ пише за сватбата на султанския петел или за кръщението на патриаршеското агне, то защо „Македония“ да не напише за „музолюбивата“ дъщеря на г. Гешооглу?“ (стр. 125). Същата мисъл, както ще видим по-нататък, Каравелов изразява неведнаж в своите вестници и фейлетони.

Най-остра критика към „Македония“ и нейния редактор е отправена в деветия фейлетон от „Знаеш ли ти кои сме?“. Вестник „Македония“ препечатва едно стихотворение от Каравеловия вестник, като изменя няколко думи и не съобщава откъде е взето и кой е авторът му. Това извиква негодуването на Каравелов и той незабавно реагира. Само на редактора на „Свобода“ могат да принадлежат думите: „В 25-тия брой на „Свобода“ ние бяхме поместили следующото стихотворение...“ (стр. 45). Веднага трябва да се припомни, че Ботев по това време е далече от Букурещ. Фейлетонът като цяло е характерен за Каравеловия начин на мислене и стил. Авторът осмива бездарните и шарлатански преводи, иронизира сп. „Читалище“ и Книжовното дружество. Той се обръща към читателите с въпроса: „Кой е виновен за състоянието на нашата книжевност?“ Каравелов възприема от Чернишевски похвата да разговаря с читателя. Отговор на поставения въпрос авторът дава сам в духа на своите просветителски схващания. „А ако попитате за нашето мнение,то ние ще кажеме, че сме криви всички, т. е. стари, и мъжки, и женски. Нашето старо поколение се е учило в гръцките школи и не знае да чете и пише български, следователно то е равнодушно към българската книжовност, а нашата младеж е получила образование в такива училища и от такива учители, из които е извлякла твърде малко полза “(стр. 44). И тук, както в разгледания вече фейлетон № 61, Каравелов осмива „старците, които искат от младите да ги почитат и да им се „кланят до земята“ и за които „нашите учени са развалени вагабонти“. Ботев също в статиите и дописките си реагира на хулите на „старите“, но Каравелов, който е бил в центъра на техните нападки, се брани от клеветите при всеки случай — особено често във фейлетоните си.

* * *

През годините 1870—1872 Каравелов израства като крупен ръководител на революционната партия и вожд на българската емиграция. Талантлив публицист, страстен сатирик и писател, той служи всеотдайно на народната революция. Но неговата идеология има

свои особености и специфика. Каравелов не е последователен от начало до край революционер. Колебанията между буржоазното просветителство и революционния демократизъм са характерни за него и по време на активното му участие в революционната публицистика, отразяват се и във фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ (№ 17, 22, 38, 58).

Характерен за просветителските тенденции в мирогледа на Каравелов е фейлетонът от 25 март 1872 г. (№ 17). Той е посветен изцяло на проблемите за образованието и възпитанието на българския народ, за неговото морално и материално издигане и благосъстояние. вторът не свързва въпроса за образованието и просветата с революционната борба и политическата независимост на народа. „Действително — пише той, — че благополучието на всеки един народ се състои в неговото образование... Когато всички ние сме се убедили вече, че без образование се не може, то защо не можеме да се изобразиме? ... У нас няма кой да напише букварче за децата ни...“ „Ние ги молиме да ни разкажат първите правила от аритметиката или да ни научат где да пишеме запетая и где двоеточие, а тия са седнали, та ни разказват за Волтера, за Жан-Жак Русо, за Расина...“ (стр. 86—87). „...Школата трябва да бъде предтеча на действителния живот (стр. 88). Най-напред ние трябва да залегнем за усъвършенствуването на простите селски школи и за усъвършенствуването на занаятите, а после вече да мислиме за Бончовите класически гимназии (стр. 89)...“ Авторът подчертава, че най-напред трябва да научим нашия народ „как се шият обуща, как се правят кола, как се оре по-лесно и т. н.“ (стр. 87). И по-нататък: „Когато ние не умееме да работим както трябва, то се трудиме двойно и тройно, а трудът ни донася неудовлетворителна полза“ (стр. 89). Накрая той пише: „Дорде ти не изработиш един грош, то не можеш да си купиш книга; а дорде си не купиш книга, то не можеш да се научиш как е полесно да спечелиш тоя грош или как можеш да увеличиш капитала си и да направиш от гроша два“ (стр. 90).

Подобни мисли срещаме в много Каравелови статии. Още в сръбския вестник „Застава“[1] той пише: „Ние българите робувахме... първо, защото неотдавна бяхме твърде малко образовани, второ...“ В уводна статия на „Свобода“ четем: „Нашите школски учебници са достойни само за огъня, защото тия учебници са избирани лошаво... Когато един човек е гладен, то ти трябва да му дадеш да яде, а не да му разказваш приказници. Когато един човек иска щастие, то ти трябва да го научиш как да оре и сее полесно, а не да му разказваш за дебелината на персийския цар...“[2] В „Независимост“[3] пак в уводна статия Каравелов пише, че истинската наука и школите трябва да научат човека „да се труди малко, а да добива много“. А в раздела „Книжевност“ на в. „Свобода“[4]

[1] № 35, 1869.
[2] Свобода. III, бр. 7, 12. VIII. 1872.
[3] IV, бр. 41, 27. VII. 1874.
[4] II, бр. 3, 17. I. 1871.

нашият автор отбелязва между другото: „Сичкият свят се е уверил вече, че знанието, образованието, книгата и просвещението са главните двигатели на човеческото благосъстояние и напредък... От истината зависи истинното знание; а от истинното знание — човеческият напредък." В статията си „Воспитание и образование" Каравелов развива основните мисли от фейлетона още по-подробно. И тук той подчертава, че от възпитанието и образованието „зависи почти всичко", и упреква „педагогическите и философски" вестници, че говорят само „за Волтера и за Жан-Жак Русо, за Коперника и Пагодина..."[1] И тук той твърди, че „училището не е нищо друго освен приготовителен клас за великото училище, т. е. за живота..."[2]

Характерното за Каравелов преклонение пред положителните знания се отразява във фейлетон № 58. На въпроса, що е просвещение, авторът на този фейлетон дава следната дефиниция: „Просвещението се нарича оная сума, която се състои от положителни знания. Колкото един мозък е по-богат с подобни знания, толкова е той и по-просвещен. Трябва да забележиме тука и това, че положителни знания се наричат само ония, които са основани на математическите истини, т. е. които ни разказват, че 2 + 2 = 4..." (стр. 234—235).[3] По-нататък авторът илюстрира своята теза, като преразказва един епизод от „знаменитата книга на Едуард Лабуле „Княз-куче". За този известен роман на Лабуле Каравелов пише два пъти в разделите „Книжевност" на в. „Свобода".[4] Ботев никъде не споменава за Лабуле или за неговия роман. Фейлетонът като цяло носи особеностите на Каравеловата мисъл и стил.

Типичен за Каравелов е и фейлетон № 22 от поредицата „Знаеш ли ти кои сме?". Той е насочен срещу чорбаджиите и едрите търговци, които са готови да продадат съвестта си за един самурен кожух, които изобщо нямат съвест. Просветителските тенденции в мирогледа на автора личат от следната мисъл: „България ще се освободи само тогава, когато се освободят самите български умове от ръждивите понятия и когато достойнството на човека

---

[1] Свобода. II, бр. 7, 13. II. 1871.

[2] Пак там. Бр. 15, 10. IV. 1871. Статията „Воспитание и образование" е поместена във в. Свобода последователно от бр. 7 до бр. 17, II, 4. X. 1871.

[3] В статията си „Воспитание и образование" Каравелов пише: „Всичките тия предмети имат значение..., когато са основани на естествените науки и на здравата критика..." „Ако кой да е предмет няма обща связ с математическите науки, той всякога ще принесе на детето вреда, а не полза" (бр. 16, 17. IV. 1871); а в раздела Книжевност четем: „Ние наричаме знание само това, щото е в това също време и истина и щото е основано на 2+2 = 4" (II, бр. 3. 17. I. 1871); същата мисъл е развита и в програмата на БРЦК (Български глас. Букурещ, 1870). Вж. също уводна статия (Независимост. IV, бр. 31, 18. V. 1874): „Ни една теория не трябва да се усвоява безусловно, из това правило се изключват само ония положителни истини, които са решени математически и които не търпят никаква критика"; Книжевност (Знание. I, бр. 18, 30. IX. 1875): „Под име природни науки ние подразумяваме почти всичко, щото е основано на Питагоровската таблица, т. е. на свещената истина..."

[4] Вж. I, бр. 5, 3. XII. 1869. Каравелов високо оценява романа и настоява да бъде преведен на български. В бр. 32 от 27. VI. 1870 той се изказва за българския превод, който се печата във в. Македония, и анализира подробно романа, като подчертава неговите достойнства.

захване да се мери с друг аршин“ (стр. 109).[1] И тук Каравелов напомня за една важна задача, която стои пред нашата интелигенция. „Българската младеж иска да печата букуварчета, граматики и аритметики, а кир Колони ни разправя за Ноевия ковчег“ (стр. 109). С несъмнено майсторство и белетристични похвати Каравелов характеризира своя герой Михалчо. Накрая трябва да се отбележи и фактът, че фейлетонът е поместен в „Свобода“ през времето, когато Ботев е във Фокшанския затвор.

Отношението на Ботев към просветата, образованието, училището е съвършено ясно и недвумислено от самото начало на публицистичната му дейност. Той не допуска никакво колебание относно приоритета на политическата и социалната свобода, на материалните условия, необходими за процъфтяването на просветното дело. Тези свои възгледи великият революционер и поет многократно развива. Той веднага реагира на обявлението за издаване на Каравеловия вестник „Знание“ и осъжда неговото направление. „От всичко това, що казахме дотука — пише той в края на статията си за „Знание“, — ние не можем да направим друго никакво заключение освен това, че единственото спасение на нашия народ се състои в революцията.“[2] Навсякъде Ботев свързва неразривно въпроса за образованието на народа с неговата революционна борба и дебело подчертава, че свободата е определящото условие за развитието на просветното дело. „Наистина, в тая епоха е потребна за него [народа] и наука, и възпитание, но новата политическа педагогия за народите ни доказва, че гладният се не учи, че вързаният се не възпитава и че битият не може да пее.“[3] Противоположното гледище, което подчертава първенството на науката и възпитанието, Ботев определя като „робско и несъвременно“,[4] като отрова за народа.[5]

У Каравелов просветителските изказвания често пъти вървят редом с революционни мисли,[6] но и този факт говори за колебания в неговия мироглед, напълно чужди на Ботев.

В първите годишнини на „Свобода“ ясно личат неукрепналите още революционни позиции на Каравелов. Спрямо десните консервативни партии той проявява половинчатост и в отделни случаи склонност към компромиси. В редакционна бележка към дописка от Цариград през 1870 г. той твърди, че несъгласията между партията на „младите“ и партията на „старите“ са съвсем малки и нищожни — „домашни, братски и човечески“.[7] Малко по-късно, през същата година Каравелов заявява: „Младите желаят да съставят

[1] Вж. същата мисъл в Писмо до българската младеж в България. Свобода. I, бр. 2, 12. XI. 1869: „...науката и образованието щат да доведат до вашата цел...“; Цариград. Свобода, III, бр. 17, 21. X. 1872: „...Нравствената свобода на един народ е била почти всякога предтеча на политическата...“ и др.

[2] Вж. уводна статия. Знаме. I, бр. 4, 5. I. 1875.

[3] Пак там. Бр. 7, 26. I. 1875.

[4] Пак там. Бр. 4, 5. I. 1875.

[5] Пак там. Бр. 9, 16. II. 1875.

[6] Вж. например Български глас. Букурещ, 1870.

[7] Свобода. I, бр. 11, 18. I. 1870.

със старите едно цяло...“ и сам правилно обобщава: „Както всеки види, желанията на младите са твърде умерени...“[1] Една година по-късно той отново подчертава: „За нашата народна полза, за нашето народно добро, за нашите български интереси всички ние, стари и млади, трябва да се съберем и да се споразумеем, защото другояче ще да станем за смях на чужденците и даже и на своите.“[2] Другаде нашият автор прави предпазлива уговорка, че не иска да напада отделни личности[3].

Тези уклони към либерализъм Каравелов постепенно изживява. Но следи от тях остават. Намираме ги, макар в смекчена форма, и в отделни фейлетони от рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“.

Във фейлетона, озаглавен „За пред хора ли сме ние или не?“ (№ 50), след като осмива чорбаджиите и „нотабилите“ и въстава срещу търпението и послушанието на народа, авторът прави следната уговорка: „С подобни кметове и чорбаджии, с подобни нотабили и предводители няма напредък, повтарям аз, ако и да желая и да бъда към тях снизходителен и умерен. Така са ги оценили чужденците, така ги оценявам и аз!“ (стр. 203). Споредки с чорбаджиите, нашият автор използува един обикнат свой похват. Той влиза в ролята на трето лице и се обръща към свой съидейник или по-точно към самия себе си: „Ти им казваш, че българският народ е останал по-назад от всичките други народности във всяко едно отношение, а чорбаджиите те наричат вагабонтин“ (стр. 202). Този похват, както вече се изтъкна, не е характерен за Ботев. Общият дух на фейлетона с неговите обстойни логически доказателства и анализи е типичен за Каравеловото фейлетонно майсторство.

В друг фейлетон, обнародван в „Свобода“, бр. 16 от 14 октомври 1872 г., нашият автор изразява съжалението си, че различните българи имат противоположни цели, убеждения и желания, и изказва мисли, от които личи положителното му отношение към евентуално сближение между „младите“ и „старите“: „От лани двете български партии захванаха пак да се сближават и да се допитват между себе си за някои и други по-малки и по-незначителни обществени дела; но тясно сближение и окончателно споразумение между тях и до днес още не е последовало“ (фейл. № 38, стр. 157). По-нататък той идеалистически обяснява различието между двете партии. „Главната причина, която е стояла досега като твърда стена между едните и другите, са ония еврейски понятия, които царуват по всичкия Балкански полуостров“ (стр. 157). В края на фейлетона Каравелов отхвърля домогванията на „Благодетелната дружина“ спрямо „Дружеството за разпространение на полезни знания“, което според дружината „се управлява от вагабонти, т. е. от такива хора, които нямат много пари“. Л. Каравелов е един от организаторите на дружеството, докато Ботев остро го критикува в „Знаме“.

Както вече посочихме, уклоните надясно у Каравелов са по-характерни за първите години от публицистичната му дейност в

[1] Книжевност. Свобода. I, бр. 33, 8. VII. 1870.
[2] Уводна статия. Свобода. II, бр. 18, 12. X. 1871.
[3] Цариград. Свобода. I, бр. 34, 15. VII. 1870.

Букурещ. Тяхното постепенно преодоляване личи и във фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“. В последните си фейлетони Каравелов почесто и по-остро критикува „старите“ и „Добродетелната дружина“. Но и тук се промъкват единични мисли, които в никакъв случай не можем да припишем на Ботев. Фейлетон № 95 например представлява ярка, майсторски написана сатира срещу „ясните светила“ — Ив. Пранджов, Петър Кутов, Тъпчилеща, срещу членовете на „Добродетелната дружина“. В последния пасаж обаче авторът апелира към дружината да промени направлението си, да остави напразната си гордост. Този макар и най-сдържан призив не може да принадлежи на Ботев, несъвместим е с неговата страстна революционна непримиримост. „Прегърнете и най-малките свои братя — четем във фейлетона — и наречете се техни нелицемерни и честни съветници и покровители!... Бъдете хора! Но вие казвате, че младежите имат намерение да отнемат капиталите на „Дружината“ и да ги изядат. Това е безсъвестна лъжа. Младежите желаят не да развалят, а да съживят „Дружината“ (стр. 426).

В други свои фейлетони Каравелов безкомпромисно разобличава богатите търговци от „Добродетелната дружина“. Така във фейлетон № 60 авторът остро критикува „младите“ около „Народност“ и „старите“ около „Благодетелната дружина“, вижда определено класовите различия сред емиграцията. Класова непримиримост лъха от заключителната мисъл на фейлетона: „Братство може да се въдвори само между ония хора, между които съществува равенство и човечество; а ние видиме, че нашите чорбаджии гледат на по-сиромасите така, както гледат селските бикове на ония селяни, които носят червена дреха“ (стр. 246). За Каравеловото авторство на този фейлетон свидетелствува разговорът, който авторът води с един богат букурещки търговец. Ето част от него:

— А защо говорите всичкото това именно мене? — попитах аз.

— Защото именно вие сте оная причина, която ни стои на път и която ни не дозволява да се съединиме и съставиме едно тяло.

— Аз ви не разбирам — казах аз.

— Ако не ме разбирате, то аз съм готов да ви явя в какво се заключава вашата погрешка. Ако вие да би били умен човек и достоен патриотин, то би трябвало да идете при старците и да ги прикъткате... (стр. 245).

Каравелов е обвиняван и друг път в печата, че е станал главна причина за резцеплението на емиграцията на враждебни партии. В отговор на анонимно писмо, съдържащо подобно обвинение, изпратено до редакцията, той пише: „Това е лъжа и лъжа най-безсовестна. Когато аз [Каравелов — б. р.] дойдох в Букурещ, то „старите“ и „младите“ бяха в състояние да се изколят...“[1] Фейлетонът е характерен за Каравелов и в лексикално, и във фразеологично отношение.

* * *

Известно е, че Каравеловият социален идеал е буржоазно-демократичната република от типа на Америка и Швейцария. Аме-

[1] Вж. Отговор. Свобода. II, бр. 42, 1. IV. 1872.

риканската държавна организация, положението на жената в Америка, образователната система в тази страна той нееднократно сочи за пример в своята публицистична дейност.[1] Тази страна от Каравеловия мироглед е напълно чужда за Ботев. „... Обърнете сериозно внимание — пише Христо Ботев — на отчаяната борба между труда и капитала както в Европа, така и в Америка, и вие ще да се уверите в истинността на нашите думи и ще да кажете заедно със здравия разум, че при днешното обществено и политическо устройство на човечеството сиромахът е навсякъде роб, а робът е навсякъде сиромах."[2] Тази забележителна мисъл синтезира Ботевото отношение към демократически републики като Америка, Швейцария и други.

Положителното отношение на Каравелов към тези западни демокрации е отразено във фейлетон № 39. Ето само една типична негова мисъл: „В Англия и Америка с педагогията се занимават най-чистите, най-честните и най-способните мъже. Детските вестници се издават с голяма осторожност и с голямо внимание. А какво се върши у нас?" (стр. 162). В уводна статия на „Независимост", както и особено обстойно в статията си „За воспитанието въобще", публикувана в няколко броя на „Знание", Каравелов високо оценява американската образователна система, изтъква, че американските училища „отговарят на своето назначение", че „само ингелизките, а особено американските школи са достойни за подражание".[3] И в този фейлетон се натъкваме на следната просветителска мисъл: „Всеки вече знае, че възпитанието и образованието са начало на човеческата честност, на човеческото развитие и на човеческото благосъстояние" (стр. 162). В същия фейлетон авторът говори иронично за „академията на хаджи Славчо" — вероятно килиен учител в Копривщица.[4] Общият дух и стил на фейлетона са характерни за Каравелов.

---

[1] Вж. статиите на Каравелов, публикувани в сръбския печат (напр. в Застава. 1869, № 35); в Свобода. I, бр. 34 от 15. VII. 1870 г. Каравелов пише: „Българите искат свобода и свобода пълна, свобода човеческа, свобода американска" (Отговор). Другаде той чертае следната програма пред народа — да изгради „Дунавска федерация по образец на САЩ или на Швейцария" (Отговор. Свобода. I, бр. 36, 30. VII. 1870) или „да следва примера на държавите, изградени на либерални начала, като Америка, Швейцария, Белгия..." (уводна статия. Свобода. I, бр. 42, 16. IX. 1870). В брошурата „Български глас" (Бкурещ, 1870), която представлява програма на БРЦК, четем: „Когато скъсаме турските синджире, то трябва да наредиме своята държава сами според най-добрите наредби на просвещените народи, т. е. у американците, белгийците, швейцарците." Възторжени думи за САЩ и Швейцария срещаме и в уводните статии на Свобода: I, бр. 11 и 45 от 18. I и 7. X. 1870; II, бр. 2 и 17 от 11. I и 4. X. 1871; в Програма на българския революционен комитет. I, бр. 46, 14. X. 1870; в Независимост: уводна статия. III, бр. 47, 11. VIII. 1873 и III, бр. 33, 5. V. 1873; Г. Вашингтон, IV, бр. 1, 20. X. 1873.

[2] Уводна статия. Знаме. I, бр. 17, 23. V. 1875.

[3] Вж. Независимост. IV, бр. 24, 30. III. 1874 и Знание. I, бр. 16, 20 и 21 от 1875; както и Знание: За школските програми. I, бр. 24, 15. XII. 1875 и За женското възпитание. II, бр. 2, 29. II. 1876.

[4] Вж. „Знаеш ли ти кои сме?" под ред. на Ал. Бурмов. София, 1947, стр. 525.

* * *

Малко са авторите в българската литература, които така упорито, последователно и страстно воюват за еманципацията на жената, както воюва Любен Каравелов. От първите си стъпки на писател и публицист в Русия до последните броеве на сп. „Знание“ той неуморно ратува за пълно равенство между мъжа и жената, за създаване на такива жизнени условия, при които жената да може да разгърне всичките си творчески възможности и заложби. В малко произведения от нашата литература се говори с такава обич и топлота за българската девойка, за българската жена и майка, както в повестите, разказите и статиите на Каравелов.

В два фейлетона от „Знаеш ли ти кои сме?“ се поставя въпросът за тежкото положение на жената, за нейното възпитание и образование. И двата фейлетона принадлежат на Каравелов. Това ясно личи от най-беглото им сравняване с тези негови повести и статии, в които се говори за робската участ на българката, за безправието на жената изобщо и за нейната еманципация.

Във фейлетон № 59[1] авторът развива своите възгледи за възпитанието и образованието на жената. Всички по-важни негови мисли срещаме подробно разработени в статията „За женското воспитание“, поместена в „Знание“, бр. 2 от 1876 г. Еднаква е основната идея и на фейлетона, и на статията — именно, че „жената трябва да се образова така също, както и мъжът“. Еднаквите мисли и идеи се изливат и в съвсем близки, да не кажем еднакви формулировки и определения. Авторът говори за два типа възпитание на жените: азиатското възпитание, което създава жени-робини, и западноевропейското — жени-кукли. „Западноевропейските правила на женското образование ни разказват, че жената е обязана да знае няколко французки, ингелизки, италиански или френски фрази, да има добри маниери, да се кити и да прелъщава своите почитатели“ „...да свири на клавир...“ (стр. 241). Почти същата характеристика намираме и в посочената статия: „...Да свири на фортепиано, да знае няколко французки фрази...“ По-нататък във фейлетона четем: „Ако майка ми бъде свободно същество, то и аз няма да търпя никакъв деспотизъм“, а в статията Каравелов пише: „Само свободната и достойна майка ражда и отгледва свободни синове.“ Могат да се посочат много подобни паралели из цялото негово творчество. Същите мисли в същата или подобна форма той развива и в статията „За нашите жени“,[2] в повестите си „Прогресист“, „Хаджи Ничо“, „Крива ли е съдбата?“, „После отмъщението“ и др. За азиатското възпитание на жената, или както Каравелов още го нарича „дервишко образование и харемо-робско възпитание“, той подробно говори и в уводни статии на „Свобода“.[3] В „Независимост“[4] в дописка от Цариград четем: „Вие добре казахте, че оня

[1] Този фейлетон е тясно свързан с предходния (№ 58), който, както вече бе посочено, принадлежи на Каравелов.

[2] Свобода. I, бр. 4, 26. XI. 1869.

[3] I, бр. 9 и 20 от 4. I и 22. III. 1870; също II, бр. 50, 27. V. 1872.

[4] IV, бр. 34, 8. VI. 1874.

турчин, който се е родил из харемна робиня, не ще да стане човек...“ Ето само още един пример от повестта „Прогресист“. За бъдещата съпруга на Йон Чучулигян — главния герой на повестта — Каравелов пише, че умеела „... да показва краченцата си, като повдига нечаяно дрехата си...“, а в разглеждания фейлетон изтъква, че едно от правилата на западноевропейското образование на жената е „да повдига фустана си така, щото да им се види единът крак“ (стр. 241).

На тежкото положение на жената в поробена България е посветен фейлетонът, поместен в бр. 39 и 40 на „Свобода“ от 11 и 18 март 1872 г. (№ 16). Като цяло той има характер на литературнокритически памфлет. Централно място в него заема критиката на едно стихотворение, публикувано в „Читалище“, чийто автор Шишков щедро славослови и възпява жената като брилянт във венеца на творенията. Това стихотворение според автора на фейлетона е лъжливо, нему той противопоставя жестоката истина за живота. Със сгъстени мрачни краски той описва нерадостната участ на поробената българка, като се позовава между другото на свои лични наблюдения: „Аз сам съм свидетел, че по Високът (в Пиротска епархия) бащата не дава дъщеря си на мъж дотогава, дорде не остарее...“ (стр. 80). Непосредствени впечатления за живота на българите в Македония може да има само Каравелов, който е пътувал с баща си из цяла България.

Още от ранно детство българката слуша клетвите на своите родители. Те не бързат да я задомят, когато порасне: нейните здрави ръце са нужни, тя е ценен работник за дома. Единадесетгодишните момчета се женят за 30-годишни жени. Жената е робиня на мъжа си, негова принадлежност. Авторът майсторски описва атмосферата, в която живеят оскотелите от бедност селяни. При подобни условия расте и хаджи Ничо от едноименната повест на Каравелов. Ничо „спи заедно със свинете, кучетата и кокошките“, нищо не го отделя от добитъка. „Когато ти захвана да растеш — се казва в разглеждания фейлетон за бедното българско момиче, — свинята, която спеше заедно с тебе и с твоите родители, насмалко щеше да ти изтрамбушка корема...“ (стр. 82). Несъмнено Каравелова е и характеристиката на съдбата на омъжената жена: „... Ти си негова робиня, негова принадлежност... негова кукла... работница, родила работник...“ (стр. 83). На много места в художествената си проза и в публицистиката си нашият автор твърди, че каквато е майката, такива са и децата. В отдела „Български известия“ на „Независимост“[1] той пише: „Кравите раждат телета, конокрадците — конокрадчета, идиотите — идиотчета...“ Винаги, когато говори за жената и за нейното тежко положение, Каравелов изтъква, че тя е робиня или кукла на мъжа, негова принадлежност, предмет на сладострастието му.[2] Мисълта, че бедните българи нямат пари да платят на поповете за изпълнение на традиционните християнски обреди, също се среща

[1] IV, бр. 43, 10. VIII. 1874.

[2] Вж. За възпитанието въобще. Знание. I, бр. 16, 31. VIII. 1875; За женското възпитание. Знание. II, бр. 2, 29. II. 1876 и др.

неведнаж в творчеството на Каравелов. Още в Русия в своята забележителна статия „По повод славянския отдел на вестник „Ден“, поместена в „Братски труд“ през 1861 г., като говори за грабежите на фанариотското духовенство, Каравелов пише: „Нима турците са виновни, че българските деца остават некръстени до 10-годишна възраст или че българите умират без изповед, без причастие. . .“ А във фейлетона четем: „Бащата ти те проклинаше за това, защото нямаше пари да даде на попа да те кръсти“ (стр. 82). Интересна е критиката, която авторът отправя срещу вредната мода, разпространена сред нашите „учени синигери“ и журналисти, да пишат не това, което е полезно за нас, а това, за което пишат и говорят в чужбина. Същата мисъл Каравелов развива и другаде.[1] За такова сляпо подражание той критикува между другото Славейков, който поместил в „Македония“ никому ненужната статия „Как да си минуваме живота“. Въпреки критиката авторът (Каравелов) и тук проявява уважението си към писателя и публициста Славейков. „Освен това в гореречената статия се намират такива тъмни места, които ни дават пълно право да помислиме, че тя не е излязла изпод перото на г. Славейкова“ (стр. 81). Фейлетонът като цяло принадлежи на Каравелов. Това е един от дълбоко съдържателните негови фейлетони.

Тук ще посочим още един фейлетон, чийто автор е Каравелов. Той е насочен срещу букурещките чорбаджии, тяхната алчност и презрение към сиромасите и срещу капелата на „старите“ в Букурещ. Оригинален по замисъл и изпълнение, фейлетонът е написан под формата на писмо до редакцията от едномесечно момиченце, което описва историята на своето кръщение. Авторът подчертава мисълта, че „сиромахът не трябва ни да се жени, ни да се кръщава, ни да се опява, ни да се ражда“ (№ 70, стр. 283). Подобна мисъл, както вече се изтъкна, Каравелов развива още в Русия в статията си „По повод славянския отдел на вестник „Ден“. В края на фейлетона в качеството си на редактор на „Независимост“ авторът (Каравелов) пише: „Това писмо ни накарва да поговориме още веднъж за българската капела в Букурещ, но стълбовете на вестника ни са тесни, следователно ние сме принудени да оставиме и това важно дело за други път“ (стр. 286).

Тук трябва да отбележим, че на въпроса за трагичната робска участ на жената, за нейното възпитание и образование, за нейната еманципация Ботев не отделя специално внимание нито в художествената си проза, нито в сатирата си. Само на едно място, изказвайки се за съчинението на Е. Мартен „Образованието на човеческия род или по възпитанието на жените“, преведено от А. П. Шопов, Ботев докосва тези важни проблеми. „Нито Еме Мартен — пише той, — нито г. Шопов могат увери вече света, че нещастията на народите се заключават в необразованието и грубостта на жените. Това е стара песен! Други са причините на народните страдания, г. Шопов, и други е лекът, който трябва да употреби човекът, за да излезе из

[1] Вж. уводна статия. Свобода. I, бр. 11, 18. I. 1870: „...Да търсим не щото е старо или французко, а щото е добро и полезно...“; също Книжевност. Свобода. I, бр. 38, 15. VIII. 1870.

робството, а следователно и из невежеството..."[1] Макар и съвсем бегло намекнато, Ботевото отношение по поставените въпроси има свой неповторим облик и се отличава от Каравеловите позиции.

* * *

Някои фейлетони от „Знаеш ли ти кои сме?" съдържат дълги философски отклонения, разсъдъчни пасажи, в които авторът излага свои философски схващания (например № 37, за който ще говорим по-нататък), отношението си към религията и др. Своите възгледи за християнството Каравелов развива по-подробно в два свои фейлетона (№ 26 и 29). Веднага трябва да припомним, че по време на публикуването на първия от тях Ботев е все още във Фокшанския затвор. В него между другото четем: „Християнската религия е най-чиста и най-съвършена, защото нейното учение е най-нравствено. „Люби бога и своя ближни" — ето ви главната заповед на апостола Павла. Христовата религия омекчава онова, щото е в човеческата натура диво, грубо и неокастрено; тя ни повелява да обичаме и враговете си. Така е било в старите времена. А сега? Сега Христовото учение е съвсем вече изгубило своето значение. А кой е крив? — Духовенството, патриарсите, папите и др." (стр. 122). Това според автора „може да се докаже с исторически факти" (стр. 123). Същите мисли за християнството Каравелов развива и другаде в своите вестници. В уводна статия на „Свобода"[2] той пише: „Колкото за българите, то тия са принудени да искат отделна ерархия само затова, защото желаят да увардят своето православие в неговата първоначална чистота." И по-нататък: „Когато човек погледне на нашето днешно духовенство и като си помисли как са живели Христовите апостоли и първите християнски проповедници, то трябва да се убедиме, че Христовото учение губи вече своето значение, а неговата черква е станала бакалски дюкян." Каравелов неведнаж дава висока оценка на християнството от периода на неговото зараждане и първоначален подем. В своята преводна или по-точно компилативна брошура „За старите римляни" (кн. IV от поредицата „Разкази за старовременните хора", 1874 г.) той характеризира Христос като „спасител на сиромасите и на робовете" (стр. 71). А в раздела „Евреи" от брошурата „За старите евреи и китайци" (кн. V от същата поредица, 1874 г.) той изтъква заслугите на евреите, които „са въстанале първи против неравенството и против убийствените за човечеството касти, разделения и подразделения".

Във фейлетон № 29 авторът подробно говори за възникването и развитието на християнската религия. „Единствените причини — пише той, — които са способствували да се разпространи Христовото учение, са били равенството, безкористието и любовта към ближния" (стр. 128). Той прави обстоен исторически обзор, привежда „исторически факти", които го довеждат до същия извод: „Христовото учение... малко по малко е захванало да губи своето значение и

[1] Вж. Знаме. I, бр. 21, 6. VII. 1875.
[2] II, бр. 22, 13. XI. 1871.

своята първоначална чистота“ (стр. 128). И в този фейлетон авторът сочи като главен виновник за този процес духовенството, „черковните пастири и архипастири“. Каравелов винаги се стреми да разграничи християнството от църковните учреждения.[1] С презрение той характеризира гръцкото духовенство — „пролеяло повече невинна кръв, отколкото турските еничери“[2] и стига до извода, че „нашето духовенство може още и да се поправи“, докато гръцкото духовенство е съвсем непоправимо. В края на фейлетона нашият автор апелира към българското духовенство: „Възобновете неговото (Христовото) учение, защото в противен случай и вашата сила ще да бъде минутна“ (стр. 130). В програмата на БРЦК „Български глас“ Каравелов сочи каква трябва да бъде нашата църква и стига до извода: „Ако нашето българско духовенство захване да проповядва на народа такива неща, които са за него приятни, то народът ще да го слуша и ще го уважава... Развитието откри очите на човека и той захвана да търси изгубеното Христово учение.“

Има несъмнена разлика между цитираните мисли и отношението на Ботев към християнството и към Българската екзархия. Дори когато говори с уважение за „епохата на християнството“, което също „е имало своите мъченици“, Ботев е сдържан и критичен. Ето какво пише той за религията и духовенството: „Едни от най-главните врагове на прогреса и на свободата са били, а може би още дълго време ще да бъдат духовенството и религията. Ако те и да са имали какво-годе значение за човечеството, то то е било в епохата на християнството, т. е. в ония ближни времена, когато учениците на Христа заедно с чистото, но идеалното и неземното негово учение са проповядвали някакъв си комунизъм в обществото.“[3] Каравеловата мисъл от разглеждания фейлетон, според която нашето духовенство за разлика от гръцкото „може още и да се поправи“, е несъвместима с Ботевата непримиримост към Българската екзархия и духовенство. „И наистина, ако нашето духовенство и да би искало да бъде малко по-човеческо от разбойниците на Фенер — пише Ботев в „Знаме“, — ... то и това предполагаемо желание е немислимо да може да се осъществи под варварските пети на нашите притеснители и при ония общи ретроградни убеждения, с които е въобще надъхано всяко едно духовенство по земната кора.[4] Подобни изказвания Ботев прави нееднократно.

Не един фейлетон от „Знаеш ли ти кои сме?“ е насочен срещу духовенството и особено срещу калугерите. Авторът на фейлетон № 67 със страстен публицистичен патос бичува разврата и деморализацията на черното духовенство. „Калугеринът и калугерката не могат да се нарекат хора... Те живеят да ядат, а не ядат да живеят... Ако да не би биле те на света, то ленивите,

[1] Много от мислите на Каравелов за християнството, за църквата, за бога са навеяни от съчиненията на Дрепер, на Бокл и на други западноевропейски мислители от XVIII и XIX в., които нашият автор познавал.

[2] Вж. същата мисъл в брошурата „Български глас“: „Без никакво съмнение духовното фанариотско иго, което висеше довчера над главите ни, е било 90 пъти по-тежко, по-гнуснаво и по-безчовечно от турското.“

[3] Уводна статия. Знаме. I, бр. 16, 17. V. 1875.

[4] Вж. уводна статия. Знаме. I, бр. 7, 26. I. 1875.

харамоядците, калпазаните, нехранимайковците, развратниците и турските заптиета би измрели „от глад“...“ (стр. 271—272). Той апелира към Екзархията да тури край на „духовния“ разврат, да не допуска в манастирите калугери под 55 г. и калугерки под 45 г. „Научихме се — отбелязва накрая нашият автор, — че Казанлъшкият, двата Калоферски, Сопотненският и Самоковският женски манастири са заприличали на публични къщи“ (стр. 274). В края на фейлетона той се обръща вежливо към Екзархията със следните думи, съвсем чужди на ботевската острота и безкомпромисност: „Ние молиме още веднаж нашата Екзархия да обърне своето внимание на това вопиюще дело и да даде край на деморализацията и на „духовния“ разврат.“ Могат да се направят показателни за авторството паралели между отделни пасажи от фейлетона, пропити с гореща неприязън към калугерството, и някои статии от „Свобода“ и „Независимост“. В два последователни броя на „Свобода“ Каравелов помества дълга статия, озаглавена „Калугери“, която в значителната си част представлява откъс от съчинение на Дрепер. В нея той поставя същия въпрос: „Защо и за какво са калугерите?“ и отговаря приблизително по същия начин: „Тия са за това, за каквото са и много други харамоядци, т. е. тия са създадени да ядат, да пият, да развращават хората, да глобят сиромасите, да безчестят жените, да лъжат глупците...“ И по-нататък: „Женските манастири в Казанлък, Калофер и Сопот са станали днес развратни къщи, в които имат наслаждение даже и турците.“[1] Другаде — в уводна статия на „Свобода“ — той подчертава, че калугерите „не искат доброто на своите стада, а искат млякото и вълната им“, и отново се обръща към синода „да запрети да става калугер този, комуто не са се напълнили 50 години, а калугерка — 45“.[2]

Голямата близост между основните установки и тяхното езиково формулиране в цитираните Каравелови статии и във фейлетона убедително разрешават въпроса за неговото авторство.

* * *

Вече се изтъкна, че на Каравелов вероятно принадлежат фейлетоните с литературнокритически характер. С проблемите на литературата Л. Каравелов се занимава системно през целия си живот. Още в Русия и Сърбия той израства като литературен теоретик и критик, оформя своите естетически позиции. Енергично и последователно нашият автор воюва за реалистично и народностно изкуство. Той е родоначалник на българската литературна критика и пръв литературен критик, който засяга в творчеството си такъв широк кръг естетически проблеми. Неговите литературнокритически фейлетони често имат характер на критически статии, написани страстно

[1] Свобода. I, бр. 30, 10. VII. 1870.
[2] Пак там. I, бр. 27, 14. V. 1870.

и убедително — израз на определена естетическа концепция (№ 18 35, 41, 42, 77, 83, 89, 90, 98 и др.).

Могат да се направят някои интересни и указателни за авторството паралели между изрази и мисли, които се срещат в повестите и статиите на Каравелов, от една страна, и в литературнокритическите му фейлетони, от друга. Тези паралели в някои случаи са достатъчно доказателство за определяне на автора, като винаги се имат пред вид общият дух, мисловност и стил на фейлетоните (№ 18, 35, 40, 42, 83).

Прицел на фейлетон № 42 са публицистиката в Румъния и продажните журналисти и общественици. Герой на фейлетона е Ив. Касабов (Ян. Касабиян). Съществува несъмнено сходство между страниците, посветени на Касабов, и повестта „Прогресист“. Ив. Касабов е прототипът на главния герой на повестта — Йон Чучулигяно. Със своята повест, както и с фейлетона си Каравелов цели да демаскира родоотстъпничеството на някои интелигенти. И повестта, и фейлетонът са написани с остър изобличителен тон, пропити са със страстно отрицателно отношение към продажната българска интелигенция. Както във фейлетона, така и в повестта авторът иронично нарича Касабов „български предводител“, „Лорд Касабиян“. „А г. Касабов — четем във фейлетона — е един от великите хора, които се раждат само в Англия и които от самото си рождение се назначават за парламента; с една дума г. Касабов (или г. Касабиян) е лорд Палмерстон № 2“ (стр. 172). В „Прогресист“ Каравелов пише: „Иван обичал да живее така, както въобще обичат да живеят ингелизките лордове...“

Няколкократно — приблизително по един и същ начин — Каравелов определя назначението на публицистиката. В току-що разгледания фейлетон (№ 42) той поставя следния въпрос пред българските журналисти, които работят в Румъния: „А изпълнили ли сме своите обязаности, т. е. били ли сме безпристрастни летописци на българския живот“ (стр. 170.) Самият въпрос вече говори достатъчно за основното изискване, което Каравелов предявява към публицистиката и към литературата въобще. Народният живот — четем в края на неговата повест „Богатият сиромах“ — е богат само с горчиви страдания; а всеки повествовател е длъжен да фотографира всяко едно явление вярно и правдоподобно.“ В друг свой фейлетон (№ 90) авторът-реалист подчертава, че „Независимост“ „трябва да стане хронограф за бъдещото българско поколение“, да говори „само една истина“. „Истинно народолюбивите публицисти са длъжни да отворят очите на заблудените, да им докажат просто и ясно, че трънът не ражда грозде...“ (стр. 392). Публицистите трябва „да гонят гнилото и безсовестното и да хвалят онова, щото е честно, чисто, свещено и полезно“. В редакционна бележка на „Свобода“[1] Каравелов пише: „Публицистът трябва да проповядва, да сее, да открива очите на народа, да му показва що е полезно и що е неполезно.“ Фейлетон № 90 завършва с известната

[1] От редакцията. II, бр. 11, 13. III. 1871.

ни вече от фейлетон № 5 мисъл: „На народа трябват цървули, а нашите писатели му дават гайда и съветуват го да ходи бос, да свири и да не разсъждава."

В своите фейлетони и в цялата си публицистика нашият автор неведнаж подчертава значението на школското образование, изисква българските деца да учат по издържани, пригодени за нашите условия учебници и буквари. Още във фейлетон № 4, за който вече се говори, Каравелов съветва някои български „учени": „Научи ти народа това, щото му трябва днес; издай му буковарче и календарче; а своите високи философски и велики мисли остави за себе си" (стр. 24). Повод за възникването на фейлетон № 35, както изяснява самият автор, е анонимното писмо, изпратено до редакцията на „Свобода" или по-точно до нейния главен редактор, в което се казва, че той бил неприятел на науката и неправилно карал някои учени българи да пишат буквари. Съвсем прозрачна е алюзията за по-горе цитирания Каравелов фейлетон (№ 4). В своя отговор (във фейл. № 35) Каравелов възразява: „Ние никога не сме говорили, че на българския народ не трябва тая или оная наука, говорили сме само, че дорде децата ни не научат буквара и аритметиката, то няма да разберат ни алгебрата, ни Хегелевата философия" (стр. 147). В края на фейлетона авторът подчертава, че науката трябва да търси само истината, да е чужда на грубата тенденция, да бъде проста и ясна — любими Каравелови мисли, чрез които в почти същата форма той характеризира публицистиката, литературата. В брошурата си „За топлината и за светлината или що е живот" нашият автор стига до обобщението: „Науката е истина." А в статията му „Новобългарска сбирка от Р. Жинзифова", писана в Москва през 1863 г., четем: „Науката е истинна и затова тя не може да търпи никакъв патриотизъм, никакви криви пътища, никога науката не трябва да обича или да ненавижда някого, но безпристрастно да дава секиму похвала по делам его, навсякъде да се труди и да намери истината."[1]

Във фейлетона от 9 март 1874 г. (№ 83), подписан с псевдонима Барон Лулчо, авторът отново се връща на мисълта за нуждата от първоначални школски учебници. „Нашето правило е такова: По-добре е да напишеш за народа си едно буковарче, нежели да станеш крал на Испания" (стр. 353). В този фейлетон се натъкваме на още един интересен момент. Авторът между другото прави убийствена характеристика на чорбаджиите. Чорбаджията според него „трябва да навъси челото си, да изпъчи чувството си, да изкриви краката си и да се люшка от страна на страна..." (стр. 354). В статията си „Добродетелната дружина" Каравелов дава съвсем сходно описание на физическия облик на чорбаджията — народен изедник: „Повдигнал носа си, намръщил челото си и изкривил краката си... върви като патка..."[2]

С псевдоним Барон Лулчо са подписани два фейлетона: токущо разгледаният (№ 83) и фейлетон № 89, също характерен за

[1] Българска пчела. II, бр. 5, 30. VI. 1864.
[2] Независимост. III, бр. 50, 1. IX. 1873.

Каравелов по своя общ дух, стил и език. В него авторът духовито говори за разликата между човека и животните, между Балабанов и магарето. Същият похват използува и Ботев в програмната статия на „Будилник“ (О, tempora! О, mores!...“).[1] Близостта в мотивите и сатиричните похвати, във формата и съдържанието несъмнено свидетелствуват за тесните връзки между Каравелов и Ботев, за взаимните влияния между тях. Тази близост обаче не води до претопяване на творческата им индивидуалност.

След като пише в началото на фейлетона, че между г. Балабанова и смирено-мъдрото магаре съществува голямо разстояние, Каравелов пита с ирония: „Защо хората са така несправедливи към смирено-мъдрото магаре, когато това магаре е така благородно, така човеколюбиво и така полезно за земното кълбо“ (стр. 386). Подобна мисъл откриваме и в повестта „Крива ли е съдбата?“: „...Не е възможно — пише Каравелов за богатите — да ги наречем човеци, па даже и скотове, ако не искаме да увредиме смиреното магаре.“[2]

И в двата фейлетона, подписани с името Барон Лулчо (№ 83 и 89), Каравелов осмива между другото поп Нил — обикнат герой на неговата сатира, който се среща често както във фейлетоните и публицистиката му, така и в сатиричните му стихотворения и повести.[3]

Загрижеността на Каравелов за образованието и възпитанието, за учебниците и буквари е израз на неговото гражданско съзнание и будни педагогически интереси. Определено становище нашият автор има и за детската литература. Своите възгледи за нейния характер и назначение, както и по някои общи педагогически въпроси той развива в един от литературнокритическите си фейлетони (№ 18), в който критикува вестника на Живкин „Книжовен имот за децата“. Всеки разумен педагог според него трябва да научи децата да познават живота с неговите „лошави и добри страни“. Авторът категорично се обявява против безсъдържателните подсладени детски разкази за послушни и непослушни мамини деца. „Ние сме противни на ония детски разкази, които ни разказват, че Цвятко бил непослушен и затова баща му го не завел на разходка; а Донка била добра и послушна и затова майка й я наградила с ябълка“ (стр. 92). Децата трябва да се въведат в действителния живот, да им се покаже „как яките характери и силните умове побеждават“. В детската литература трябва да се изобразяват „не мъртви кукли и вапцани херои, а прости смъртни, честни личности и силни характери“ (стр. 92). Във фейлетон № 81, чийто автор, както бе посочено, е Каравелов, са поставени пред педагогиката, философията и литературата подобни задачи. Те не трябва да възпитават „покорни, полу-

[1] Бр. 1, 1. V. 1873.

[2] Съчинения на Л. Каравелов. Под ред. на З. Стоянов, т. VIII, Русе, 1888, стр. 126.

[3] Вж. фейл. № 4, 66, 67; също Български известия. Независимост. IV, бр. 19, 23. II. 1874; повестта „Тука му е краят“ (Л. Каравелов. Съч. Под ред. на З. Стоянов, т. VI, стр. 19); драмата „Хаджи Димитър Ясенов“ (стр. 17), стихотворението „Слава“ (т. I, стр. 46—47), стихотворенията 115 (стр. 91) и 129 (стр. 101—102) и др.

убиени, нещастни и послушни идиоти..., а да приготвят живи, енергически, твърдохарактерни, даже и самолюбиви граждани" (стр. 342).

Същите мисли Каравелов развива неведнаж в „Свобода" и „Независимост". В критиката си за „Изпаднал търговец" той пише между другото: „Научете народа кои са причините, които му не дозволяват да бъде щастлив, а не да му разказвате, че Петър бил добър и затова майка му дала смокинки..., а Никола бил лошав и немирен и затова нищо му не купила... Открийте на човека истината и после го оставете да търси сам своето щастие." Според автора на критиката драмата „Изпаднал търговец" „няма никакво литературно достойнство и действуващите лица не са хора, а някакви си кукли и нямат нищо човеческо".[1] Една от основните мисли на Каравелов в голямата му статия „Воспитание и образование" е следната: Възпитанието е длъжно „да вкорени в детето силна воля и твърд и постоянен характер",[2] да подготви децата за утрешни „деятелни граждане".[3] Другаде нашият автор възмутено пише: „У нас съществува убеждението, че когато една книга или един вестник се издава за децата, то тая книга или тоя вестник непременно трябва да бъдат детински глупави..."[4] А в забележителната си критика за Войниковата драма „Велислава — българска княгиня" той се добира до следния извод: „И така, действителният живот трябва да стане изключително предмет на изкуството."[5] Каравеловото авторство на разглеждания фейлетон е несъмнено. То красноречиво се потвърждава от цялата му мисловност и стил.

Хр. Ботев не се е изказвал по въпросите на педагогиката или на детската литература. А що се отнася до неговото отношение към чистото изкуство или към народностната и реалистичната литература и нейното назначение, то е категорично и ясно. Има обаче несъмнена разлика в начина, по който той осветлява тези проблеми, и начина, по който Каравелов ги разглежда. Ботев се докосва до тях мимоходом и само дотолкова, доколкото те са тясно свързани с революционната борба на народа, доколкото могат да подпомогнат тази борба. Недвусмислена е неговата характеристика на журналистиката като мощно средство на революцията,[6] както и изискването „науката и литературата, и поезията, и журналистиката... да вземат характер на политическа пропаганда... и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство..."[7] Тези изказвания, без да изчерпват естествено Ботевите литературни позиции, са техният крайъгълен камък. Каравелов засяга в цялостното си творчество много по-разнородни въпроси на литературната теория и критика. Неговите преценки са също в неразривна връзка с политическите му възгледи, но не така определено, страстно, демонстративно, както у Ботев.

---

[1] Книжевност. Свобода. II, бр. 4, 23. I. 1871.
[2] Свобода. II, бр. 12, 20. III. 1871.
[3] Пак там. Бр. 7, 13. II. 1871.
[4] Нашата възпитателна книжнина. Свобода. III, бр. 12, 16. IX. 1872.
[5] Свобода. I, бр. 26, 7. V. 1870.
[6] Вж. Нужно обяснение. Нова България. I, бр. 1, 5. V. 1876.
[7] Уводна статия. Знаме. I, бр. 4, 5. I. 1875.

Много фейлетони от „Знаеш ли ти кои сме?“, близки по тематика и идейност, са непосредствено свързани помежду си. Често авторът изхожда от някоя своя мисъл, изразена в даден фейлетон, при написването на нов фейлетон. Тези връзки наред с всички останали особености, разбира се, могат да бъдат убедителен аргумент за установяване на авторството (фейл. № 41 и 42; № 83, 77, 98). В началото на един от вече разгледаните Каравелови фейлетони (№ 42) четем: „Да поговорим пак за нашите вестникари, за нашите народни предводители, защото рибата захваща да смърди откъм главата... В преминалия брой ние говорихме вече, че нашите учители, нашите вестникари и нашите народни предводители принадлежат в числото на „блудните синове, които издават вестници, учат децата и поучават народа само затова, за да се прехранят“ (стр. 169—170). Каравелов има пред вид фейлетона от 11 ноември 1872 г. (№ 41) — типичен негов литературнокритически памфлет, в който безпощадно иронизира редица бездарни вестникари — „блудни синове“. Тях той сполучливо сравнява със своя известен герой от „Българи от старо време“ хаджи Генчо.

По същия начин разгледаният фейлетон (№ 83) е свързан с фейлетона от 27 януари 1874 г. (№ 77). „Едно време ние говорихме вече, че нашите патриоти са големи почитатели на задушница и че джурканият боб има историческо значение в живота на българския народ“ — четем във фейлетон № 83 (стр.354). А във фейлетон № 77 авторът пише: „Българите са се родили в петък според задушница, когато всичкият православно-боголюбиви свят точи зъби за просварчета, за черно вино, за сърми, за джуркан боб...“ (стр. 314). Последният фейлетон (№ 77) има литературнокритически характер. Типична за Каравелов е оценката за различни български вестници, критиката, насочена срещу продажния сръбски журналист Андрич, очертаните обязаности на журналистиката. Чрез мнението, което авторът изказва за българския отдел на „Левант таймс“, този фейлетон от своя страна се свързва с друг един фейлетон от „Знаеш ли ти кои сме?“. Общата оценка, дадена за „Левант таймс“, е положителна, макар и не докрай последователна. Авторът препоръчва вестника на българската публика, твърди, че той има цел и съдържанието му е обмислено със здрав разум, че единствените му недостатъци са езикът и печатарските погрешки и същевременно изтъква, че „Левант таймс“ „представлява повече турските правителствени стремления, нежели стремленията на българите“ (стр. 318). Тази своя преценка Каравелов си спомня по-късно в един от последните фейлетони на „Знаеш ли ти кои сме?“ (№ 98): „Ние казахме едно време, че българското отделение на „Левант таймс“ е сериозен и добросъвестен вестник, а старите баби говорят, че похвалите биват много пъти вредителни...“ (стр.441). Нашият автор остро критикува „българо-ингелизкия вестник“, като пише обикновено в 1 лице, като редактор на „Независимост“. „Ние би желали да знаем какво би казала редакцията на „Левант таймс“, ако в един от броевете на нашия вестник да би се появили следующите няколко реда...“ (стр. 441). По-късно в „Независимост“ Каравелов напълно избистря отношението си към

„Левант таймс", като подчертава, че за нас е по-добре да имаме „умни врагове", отколкото глупави. Ботевото отношение към този вестник е, общо взето, отрицателно, иронично.

Литературнокритически характер имат и фейлетоните № 6, 14, 34, 40, 55, 65. Характерни за Каравелов са критическите оценки за „Право" и „Турция", за Найденов и Генович, фейлетонните похвати и майсторство, общата мисловност, стил и речник.

Показателен момент във фейлетон № 55 е начинът, по който авторът осмива информационните отдели на някои цариградски вестници, техния дребнав и реакционен характер. Хиперболичните примери, които той сочи, са ярки и унищожителни. „Г. Генович ефенди разказва на своите слушатели, че бразилският император е явил на султана за смъртта на баба си; а „приснoблаженото чудо" им разказва, че вдовицата на почившия велики везирин..." (стр. 220). Каравелов неведнаж иронизира тези литератори и журналисти, които чрез подобни съобщения в българската преса сеят невежество и заблуди. По този път той осмива не само вестникарите, но и различни обществени дейци, чорбаджии и др. В „Независимост"[1] в статията „Отговор „Видов дану" четем: „Наместо да се занимаваме с брилянтите на персийския шах и с критическото положение на абисинския император, то ние..." Пак в „Независимост"[2] Каравелов с ирония пише за твърденията на някои, че „земята се върти около месечинката, че слънцето е ингелизки лорд, че р. Нил е захванала да извира край Лондон..." или „...че земята стои на кит риба или на биволски рогове..., че слънцето е волско око, че месечината е сърма..."[3] Другаде неговата мисъл протича в обратен ред. Главният герой на фейлетон № 72 Пенчо Мухата е възмутен от „богопротивните дела" на младежите, които проповядват, че „земята се върти около слънцето, че таласъми и самодиви няма..., че магиите са празни работи..." Подобни мисли откриваме в много Каравелови фейлетони от „Знаеш ли ти кои сме?": № 4 (разправят, „че земята стои на три риби, че слънцето е зелник..."); № 21 („...че месечината е крава..."); № 41 („...че гаргата пее като славей..., че Стара планина сърба попара, че турците са козя пастърма..."); № 51 и 81 („...земята стои на просено зърно, самодивите управляват съдбата на човека..."); № 83 („...че слънцето е пръстен на великия пророк..."); № 90, 91 и 98. За такава никому ненужна информация, както бе вече посочено, нашият автор не пощадява и Славейков (фейл. № 28). В края на разглеждания фейлетон (№ 55) Каравеловото авторство е ясно разкрито. След като цитира една присмехулна строфа за Генович и Найденов, по-

[1] III, бр. 51, 8. IX. 1873.

[2] Уводна статия. III, бр. 49, 25. VIII. 1873.

[3] Книжовни известия. IV, бр. 48, 14. IX. 1874; вж. също Каравеловата брошура „За топлината и за светлината или що е живот?", първи раздел „Що е наука?": „Необразованите хора твърдят, че „бабите свалят месечината от небето и доят я", че „св. Илия гони ламята със своя остър маждрак и гърми по небето със своите златни кола", „...просветеният не се бои от въображаеми каракончовци, от бабешки магии..., защото науката е истина"; също повестта „Крива ли е съдбата?" Съчинения на Л. Каравелов. Под ред. на З. Стоянов, т. VIII, Русе, 1888, стр. 186.

местена в Ботевия вестник „Будилник“, авторът пише: „Ако ние да би биле „будилникарин“, то би прибавили още и следующите стихове...“ (стр. 223). Очевидно автор на фейлетона не е Ботев (будилникарина).

Обобщена, изчерпателна характеристика на някои български вестници, като „Право“, „Дунав“, „Турция“, Каравелов прави във фейлетон № 6. И тук той подчертава, че всички тези вестници се печатат с реакционни цели, че и тяхната информация е реакционна: „... В „Дунав“ вие ще намерите сведения за оная крава, която по повелението на Акиф паша си отелила три телета; за Азиса (белия петел), който победил Наполеона (черния петел)..., за крастата и живиницата и пр.; и всичкото това се печата със съображения и с разсъждения...“ Тези характеристики на информационните отдели на цитираните вестници са типични за Каравелов; в Ботевата сатира подобни мотиви отсъствуват.

Показателна за авторството на разглеждания фейлетон е критиката, отправена срещу поместената в „Право“ статия против протестантите от някой си Капанов. Авторът на фейлетона е недоволен, че Капанов си служи с „детински доказателства“, а не със „знание и здрав разум“. След като изтъква, че православието има също заслуги, той пише: „Оставете ни да си бъдеме православни, защото от православието ние не видиме никакво зло.“ И по-нататък: „Ако ли той [Капанов] иска да докаже на протестантите, че православието е истинната Христова религия, то би трябвало да говори сериозно, фактично и да привожда здрави разсъждения“ (стр. 32). Тези мисли — несъмнено Каравелови — хармонират с някои от положенията, залегнали в разгледаните вече фейлетони (№ 26 и 29).

Във фейлетон № 34 авторът формулира в най-сбита форма своето верую за реализма като основно изискване към художествената литература. „Изящната словесност е огледало на народния живот, а науката е божествена истина, която трябва да бъде свещена за всеки един човек.“ В критиката си за драмата на Войников „Велислава — българска княгиня“ Каравелов пише: „... Изящната словесност (романът, повестта, драмата и пр.) се цени толкова повече, колкото тя по-дълбоко и вярно изображава живота.“[1] Характерен именно за Каравелов е стремежът по-обстойно, често и от различни страни да се поставят някои основни въпроси на литературата. Такива въпроси откриваме пръснати из цялата му публицистика, сатира, белетристика. Ботев за разлика от Каравелов се изказва за литературата предимно в своите статии и литературнокритически бележки и отзиви („Книжовни известия“). Във фейлетоните му такъв материал отсъствува. Типични за Каравелов са характеристиките на българската книжовност, на нашите учители, които умеят „да чешат опашките на чорбаджиите“, „да се кланят по-ниско“, които казват, че „ракът е риба, че кравата има сократовски способности и че човеческото знание е сирене“, а „... децата

[1] Свобода. I, бр. 26, 7. V. 1870.

си остават патенца, какъвто е и учителят им".[1] В същия фейлетон нашият автор между другото споменава баба Кера, която „дава и последната си парица", за да изучи децата си. В статиите „Гърците и ние" и „Забележка из Браила" образът на баба Кера е щрихиран съвсем бегло в същата светлина.[2] Ботев никъде не говори за баба Кера.

На Каравеловото перо принадлежи и фейлетон № 14. Кратките диалози, стремежът да се докаже мисълта с „математически истини", „да се потвърди с факти", някои отделни словосъчетания, както и общият дух и стил на фейлетона разкриват убедително неговия автор. Изразът „Такова е то, когато папукчият се завземе да меси погачи, а фурнаджият — да шие ботуши!" в малко по-друг вариант е употребен в уводна статия на „Независимост": „... Ние никога няма да кажеме, че хлебаринът е длъжен да шие ботуши, а ботушаринът да меси милинки."[3]

Често в публицистиката и фейлетоните си Каравелов буди съзнанието на своите съвременници, като сочи примера на чужденците или напомня за тяхното присмехулно отношение към нас и нашите обществени дела.[4] Във фейлетон № 40 четем: „Не ли ни е срам барем от чужденците да пишеме и печатаме глупости." В същия фейлетон се среща един обикнат Каравелов афоризъм: „... Който иска да учи и да просвещава другите, то той трябва по-напред да научи и да образова сам себе си."[5]

Българската обществена действителност нашият автор характеризира с думите: „... Нашите обществени дела вървят тричаво" (фейл. № 65).[6]

Литературнокритическите фейлетони на Каравелов се обособяват в стилно отношение. Те сумират някои характерни особености на Каравеловия фейлетон изобщо. На първо място се хвърлят в очи определеното пряко изразяване на авторовата позиция и стремежът на автора, отстоявайки становището си, да общува с читателя. Той беседва с него, задава въпроси и сам отговаря. Общувайки с читателя, Каравелов често си служи с едни и същи изрази или обрати. Обикновено той говори в 1 л. мн. ч. Обикнати негови изрази са: „Но да оставиме шегата настрана", „Но както и да е, а ние мислиме...", „Ето ви и доказателства...", „Питане е:..." и мн. др. В някои фейлетони Каравелов прекалява с употребата на тези изрази — еднообразни и много на брой, те обедняват езика му. Ето няколко характерни примера от разгледаните фейлетони: във фейлетон № 41 четири абзаца започват със съюза „Но..." в еднообразни изрази, като „Но както и да е, а г. Блъсков е длъжен да подаде оставката си...", „Но да оставиме шегата настрана...", „Но

[1] Свобода. III, бр. 9, 26. VIII. 1872. Вж. и фейл. № 4, 21 и др.
[2] Независимост. III, бр. 23 и 24 от 23. II и 3. III. 1873.
[3] Пак там. IV, бр. 24, 30. III. 1874.
[4] Вж. уводна статия. Свобода. II, бр. 18, 12. X. 1871. С подобен похват Каравелов си служи и във фейлетоните № 24, 28, 50, 52, 95 и др.
[5] Вж. също Отговор „Видов дану". Независимост. IV, бр. 5, 17. XI. 1873; също и фейл. № 34, 78 и др.
[6] Вж. Заешка тупурдия. Свобода. III, бр. 4, 22. VII. 1872: „А нашата работа отива твърде тричаво."

да оставиме прекрасните песни...“ и накрая „Но както и да е, а вестникът...“ Типични са и изразите „Ние мислиме, че книжката...“, „Ние мислиме, че преди да захванеме да просвещаваме...“ или „Ние явихме вече...“, „Питане е: за кого се издава тоя вестник...“, „Да ви кажа право...“ и т. н. Същото обилие от такива отстъпителни изрази, които започват със съюза „но“, както и на обикнатите Каравелови изрази в 1 л. мн. ч. може да се открие и в други фейлетони.[1]

Тази форма за общуване с читателя и за свързване на авторовите мисли с отстъпителни изречения, започващи със съюза „но“ Ботев използува в сатирата си съвсем рядко и пестеливо.

* * *

За окончателно установяване на фейлетонното наследство на нашия голям писател-сатирик са нужни нови разнородни проучвания. Поради липсата на сигурни фактически доказателства остават най-меродавни стилът, общият дух, мисловност и език на фейлетоните. Към това основно условие могат да се прибавят други, сами по себе си недостатъчни аргументи, които все пак потвърждават авторството.

Каравелов, както вече отбелязахме, често цитира в своето творчество големите майстори на руската класическа литература. Той още в Русия се запознава с творчеството на Гогол, на Пушкин, на Крилов, с най-изтъкнатите руски писатели-реалисти, които стават негови любими учители. Интересно е, че Ботев почти не си служи с примери от руската литература в своята публицистика и сатира. Използуването на литературата на великия руски народ е особено характерно именно за Каравелов.

Безспорно е благоприятното влияние на Гоголевото творчество върху нашия голям белетрист. В няколко фейлетона от „Знаеш ли ти кои сме?“ авторът, за да илюстрира мисълта си, цитира Гогол. Тези фейлетони носят всички характерни белези на Каравеловото перо (№ 11, чийто автор е Каравелов, както бе вече посочено, № 37, 46 — също установен Каравелов фейлетон, № 94). Известната повест на Гогол „За това, как се скараха Иван Иванович и Иван Никифорович“ оказва силно влияние върху „Българи от старо време“ — една от най-хубавите повести на Каравелов. Във фейлетон № 37 авторът цитира част от пасажа, в който Гогол рисува физическите портрети на своите герои. Гоголевите похвати очевидно правят силно впечатление на нашия автор, защото той творчески ги възприема и използува в белетристиката си. „В една от своите повести — четем във фейлетона — Н. Гогол говори, че Иван Ива-

[1] Фейл. № 98: „Но както и да е, а самият българо-ингелизки вестник...“, „Но да оставиме шегата настрана...“, „Но както и да е, а ние никога не сме се надеяли...“, „Но да поговориме...“, или фейл. № 65: „Но да оставиме българските дела...“, „Но да не помислите...“, също и обикнатите негови изрази: „Но питане е, кой е крив за всичкото това...“, „Питане е сега...“ Многократно Каравелов говори в 1 л. мн. ч.: „Ние сме твърдо уверени...“, „Ние отдавна вече знаеме...“, „Ние мислиме...“ и пр.

нович и Иван Никифорович приличат един на друг, но не съвсем. Главата на Иван Ивановича — казва Гогол — прилича на рапон, който е обърнат нагоре с опашката, а на Ивана Никифоровича на рапон, който е обърнат надоле с опашката...“ И по-нататък: „Но да оставиме Гоголя и Ивана Никифоровича и да продължиме своето обозрение. По наше мнение и у папата, и вселенския патриарх съществува такова родствено сходство...“ (стр. 151). Авторът на фейлетона умело влива цитата от Гогол в цялостния поток на своята мисъл и изложение. В цялата своя публицистика Каравелов често използува образи от творчеството на Гогол: от „Ревизор“, „Старосветски помешчици“, „Мъртви души“ и др.[1] В същия фейлетон четем между другото: „Всеки вече види, че всичко си е останало на своето място, че всичко продължава и днес своето съществуване, че всичко остава в своите природни граници; с една дума всеки вече види, че „материята“ си остава същата, изменила се е само „силата“, обстоятелствата, лицата и предметите“ (стр. 152). Философската теза за вечността на материята — тук само загатната — Каравелов развива по-подробно в брошурите си. „Аз ще да ви кажа — четем в „За топлината и за светлината или що е живот?“ — и ще да ви докажа, че даже и самата смърт е живот... на тоя свят се изменява (живее) всичко, а не унищожава са (не умира) нищо... сичките изменения имат свои закони.“[2] А в брошурата „За въздухът, за неговото влияние на животните и на растенията“ Каравелов пише: „Най-напред аз трябва да ви кажа, че в природата нищо не се унищожава и не трябва да се унищожава, защото всичко е необходимо, всичко е на своето място, всичко принася своя полза...“[3]

Нашият автор се позовава на Гоголева мисъл и във фейлетон № 94 пише: „Истина е казал руският безсмъртен писател Гогол, че „всеки един петел има своя Испания“ (стр. 419). В критическата си статия „Изкуство“ Каравелов пише: „Но руският писател Гогол говори, че всеки петел има своя Испания...“ И по-нататък: „Но ако всеки петел има своя Испания, то и ние имаме право да кажеме...“[4] Същият цитат от Гогол откриваме и в един от търновските броеве на „Знание“. Към творбите на Г. Живков Каравелов пише, че „не можем да бъдем твърде строги, защото по думите на Гоголя „всеки петел има своя Испания“.[5]

Умело и винаги на място Каравелов използува литературното наследство на най-големия руски баснописец Крилов — фейлетон № 77 (вече посочен като Каравелов фейлетон): „Из белградската дописка се види, че благородният кон е принуден да търпи подко-

[1] Вж. От редакцията. Независимост. III, бр. 49, 25. VIII. 1873; Воспитание и образование. Свобода. II, бр. 7, 13. II. 1871; вж. също Крива ли е съдбата?, ч. II. При характеристиката на Коя Мазнич Каравелов припомня начина, по който Гогол рисува портрета на Собакевич в „Мъртви души“. Същият Гоголев образ той използува и в статията си „Изкуство“. Знание. I, бр. 14, 31. VII. 1875.

[2] Раздел „Що е наука?“, Букурещ, 1874. Детска библиотека, № 3.

[3] Раздел „Могат ли животните и растенията без въздух?“, Букурещ, 1872. Детска библиотека, № 2.

[4] Знание. I, бр. 14, 31. VII. 1875.

[5] II, бр. 6, 30. V. 1878.

вите и на най-последното магаре. Прочетете баснята на И. Крилов“ (стр. 318); № 56: „В една от своите басни Крилов ни разказва, че мечката станала приятел на мечкарина...“[1] (стр. 277); № 97: „Из всичко се види, г. редакторе, че наша маца е изяла рибата и че нейната съвест (според баснята на Крилова) я не допуща вече да се върне в готварницата“ (стр. 436—437); във фейлетон № 51 авторът сравнява българина с магарето от басните на Крилов.[2]

В разгледания вече фейлетон № 46 Каравелов цитира Пушкин. В друг един фейлетон (№ 96), за да направи мисълта си по-ярка и образна, той използува два Пушкинови стиха, без да посочва обаче автора им:

На что стадам дары свободы,
их нужно резать или стричь (стр. 431).

Същите стихове Ботев погрешно приписва на руския поет Язиков и поставя като мото на забележителното си стихотворение „Гергьовден“. Във втория стих обаче съществува разлика между мотото на „Гергьовден“ и фейлетона „Знаеш ли ти кои сме?“. Ботев в съответствие с Пушкиновия оригинал пише:

Их д о л ж н о резать или стричь.

Известен е големият интерес на Каравелов към различните славянски народи, към техния език, народно творчество и литература. Нашият автор познава в оригинал творчеството на ред славянски писатели. Той особено обича и отлично познава украинските писатели М. Вовчок и Т. Шевченко. Във фейлетон № 92 авторът цитира на украински две строфи от Шевченко и една епиграма на хърватски език от Йован Кукулевич-Сакцински.[3] В езиково и стилно отношение фейлетонът също е характерен за Каравелов.

В един от първите фейлетони „Знаеш ли ти кои сме?“ (№ 3) авторът характеризира между другото Шекспир, Шилер, Бърнс, Шевченко, Колцов... като „най-велики европейски поети“[4] и остро осмива с авторитета на добър познавач Жинзифовия превод на „Ра-

[1] В един от разгледаните вече фейлетони (№ 24) Каравелов се позовава на същата басня: „Помните ли баснята за мечката, която искала да избави приятеля си от мухата и разбила му главата.“

[2] Каравелов превежда следните басни от Крилов: „Кукувица и орел“ (Свобода. I, бр. 47, 21. X. 1870), „Орел, щука и рак“ (Свобода. II, 30. I. 1871) и „Един ден в старите времена“ (Независимост. IV. бр. 37, 29. VI. 1874.)

[3] На Шевченко Каравелов се позовава и в публицистиката си: Най-нови известия. Независимост. IV, бр. 26, 13. IV. 1874: „Истина — казва Шевченко, — че славянските племена ходят с вързани очи и с затъкнати уши...“; в брошурата си „Кирил и Методий — български просветители“ споменава Шевченковата поема „Неофити“; Каравелов превежда 7 стихотворения на Шевченко, като три от тях се пазят в ръкопис в Архивния отдел на ДБВК: „Учете се, братя мои“, „Породила мене мама“ и „Неофити“ (фонд № 2, арх. ед. № 17).

[4] В критическата си статия „Елада и елини“ от Комануди Каравелов характеризира Шекспир, Байрон, Шилер, Гогол, Сервантес като общочовешки поети (Знание. I. Бр. 3, 15. II. 1875); в неговия архив се пази стихотворението — подражание на Колцов — „Песня нового разбойника“ (Архив Л. Каравелов, ДБВК). Висока оценка на поети като Шекспир, Бърнс, Шевченко нашият автор дава и в статиите си на сръбски език.

тайкиня“ от Шевченко.[1] След като цитира две строфи от превода, той пише: „Аз мисля, че ако би оживял Т. Шевченко, то той би написал г-ну Жинзифову такава една ода:

Ако си ти, брате, глупав, —
що съм ти аз крив,
та разваляш мойте песни?...
Не съм бил аз див!“

Това четиристишие е несъмнено каравеловско. На Каравелов принадлежи и строфата — пародия на стихоплетството на Пишурка.

Каравелов може да се приеме за автор на всички посочени фейлетони, съдържащи материали от руската литература, като се изхожда не само от този недостатъчен аргумент, но и от цялостния им сатиричен облик, майсторство, стил и език.

Посочените няколко фейлетона съдържат показателни, характерни за Каравелов изрази и словосъчетания. Във фейлетон № 94, чиито особености са обект на разглеждане и в по-нататъшното изложение, се среща изразът: „Всеки е свободен да лае на месечината...“ Същият израз Каравелов употребява многократно в „Свобода“ и „Независимост“.[2] Когато развива и доказва своите възгледи, Каравелов често си служи със следния или подобен нему израз: „...отдавна е вече прието за математическа истина...“ (фейл. № 94).[3] Той се позовава изключително на „положителни истини“ и иронизира тези, които се занимават с безсмислени въпроси — „темна вода в облацех“ (№ 97).[4] По-характерна за Каравелов, отколкото за Ботев, е употребата дословно на един и същ израз на няколко места. Възклицателната фраза „Олеле, мамко, умрях си от смях“ например се среща без промени в два фейлетона (№ 97 и 98). Един от героите на фейлетон № 97 в своя монолог подчертава, че „няма склонност да мъти калпави бешлици“. Очевидно авторът (Каравелов) прави алюзия за вестниците на Андрич, които във фейлетон № 77 характеризира като „калпави бешлици“. „В Турция — според Каравелов — почти всичко върви на-

---

[1] Жинзифов превежда най-много творби от Шевченко през епохата на Възраждането. Каравелов обаче не е бил доволен от неговите преводи и остро ги критикува. Вж. статията „Новобългарска сбирка от Р. Жинзифов“. Българска пчела. II, бр. 3, 16. VI. 1864.

[2] Вж. Цариград. Свобода. III, бр. 6, 5. VIII. 1872 (Найденов „лае и на месечината“), Пловдив, III, бр. 17, 21. X. 1872; Политически преглед. I, бр. 4, 26. XI. 1869; От редакцията. II, бр. 45, 22. IV. 1872; Цариград. III, бр. 5, 29. VII. 1872; Дописка. I, бр. 38, 15. VIII. 1870; също Цариград. Независимост (дописка). IV, бр. 19, 23. II. 1874; също и във фейл. № 66 („не би мукало по месечината“), 83 („...лайте на месечината“).

[3] Вж. уводна статия. Независимост. IV, бр. 26, 13. IV. 1874 („...свещена истина, основана на цели милиони математически факти...“); също посочения вече Каравелов фейлетон № 8 (да се докаже „не само фактически, но и математически“); № 45 („да се обясни с математически доказателства“); № 58 („...основани на математически истини“); № 67. Последните два също, както ще се изтъкне по-нататък, са от Каравелов.

[4] Вж. Книжевност. Свобода. II, бр. 3, 17. I. 1871; уводни статии. Независимост. IV, бр. 2, 5 и 10 от 27. X, 17. XI и 22. XII. 1873 и IV, бр. 27 и 48 от 20. IV и 14. IX. 1874; също Животът на Франклин. Знание. I, бр. 3, 15. II. 1875, както и разгледаните вече фейл. № 81, 98.

опаки, т. е. почти всичко върви нагоре с краката (фейл. № 56).[1] А турските министри обичат да се хвалят пред глупавите европейци със своите незаконородени деца.“[2]

Фейлетон № 96, за който ще говорим и по-нататък, също се отличава с типична за Каравелов лексика, фразеология, мисловност. Авторът с ирония пише за делата на габровските „патриоти“, за техните „габровски работи“. „После се отличи Свищов — четем във фейлетона — и „работата стана свищовска“, а днес се отличава Болград, следователно и титлата трябва да се даде нему“ (стр. 429).[3]

Във фейлетон № 3 авторът използува на три места епитети, които много често се срещат в Каравеловите повести: той иронизира тези личности, които „обичат всичко, щото е гиздаво, миризливо и чистичко...“, „...да е облечен чисто, да говори тихо и гладко, да гледа на ръцете си...“ или „...ако ти не окръжиш себе си с гладка и гиздава публика...“ и по-нататък: „хората искат не добро, а хубаво; не полезно, а гиздаво; не истинното и правдоподобното, а лъскавото и високомъдрото“.[4] Тук за пръв път в „Знаеш ли ти кои сме?“ Каравелов употребява едно свое много обикнато съчетание: „...Петър или Павел“ — в случая като нарицателни в смисъл на „този или онзи“, „някой си“.[5]

Всички цитирани изрази или словосъчетания характеризират Каравеловия език и стил. В Ботевото творчество те изобщо не се срещат или най-много няколко от тях могат да се открият употребени еднократно в публицистиката му.

* * *

В много фейлетони от „Знаеш ли ти кои сме?“ са разобличени с унищожителна сатирична сила едрите търговци и чорбаджии.

[1] Вж. същия или подобен израз в уводна статия на Свобода. I, бр. 29, 2. VI. 1870; уводна статия. Независимост. IV, бр. 9, 15. XII. 1873; Цариградска дописка. Независимост. IV, бр. 29, 4. V. 1874; също във фейл. № 7, 23, 24, 38, 77, 85 и др.

[2] Вж. Книжевност. Свобода. II, бр. 3, 17. I. 1871 („Сега е излязло незаконородено дете, което не е нито немец, нито чифутин, нито българин...“); уводна статия. Независимост. IV, бр. 25, 6. IV. 1874 („Нашата литература прилича на незаконородено дете...“).

[3] Вж. фейл. № 30, 96, 99; също Отворено писмо. Свобода. III, бр. 22, 25. XI. 1872 („И така нашите работи вървят свищовски...“); Българското книжовно д-во в Браила. Знание. I, бр. 16, 31. VIII. 1875 („Секи вече знае, че ние българите сме или габровци, или свищовци, следователно и нашите велики дела трябва да бъдат или габровски, или свищовски...“).

[4] Вж. За школските програми. Знание. I, бр. 24, 15. XII. 1875 („...предпочитат хубавото и лъскавото пред полезното и необходимото“).

[5] Вж. същото съчетание в Свобода. Уводни статии: I, бр. 19, 12. III. 1870; II, бр. 13 и 18 от 27. III и 12. X. 1871; II, бр. 37, 41 и 51 от 26. II, 25. III и 3. VI. 1872; III, бр. 2, 8 и 16 от 8. VII, 19. VIII и 14. X. 1872; също в бел. „От редакцията“. III, бр. 6 и 46 от 5. VIII и 29. IV. 1872; в Цариградски дописки. III, бр. 4, 6 и 9 от 22. VII, 5. VIII и 26. VIII. 1872; Независимост. Уводна статия. IV, бр. 14, 19. I. 1874; От редакцията. Бр. 51, 5. X. 1874; Книжевност. Знание. I, бр. 8, 12 и 18 от 30. IV, 30. VI и 30. IX. 1875; също „Знаеш ли ти кои сме?“, II, бр. 6, 30. V. 1878, Търново и другаде.

Моралният лик на буржоазната класа е демаскиран и показан в цялата му голота. При внимателно четене на някои от тези фейлетони лесно може да се забележи тяхната близост (№ 30, 62, 64, 73, 93, 94, 95, 96). Те се свързват по своята тематика, идейност, композиция, по сатирични средства и похвати. В няколко от тях срещаме едни и същи герои. Еднообразието в художествените похвати, еднаквата атмосфера и дух на тези фейлетони са по-свойствени за Каравелов. Неговата огромна творческа продукция е налагала понякога да повтаря изразните средства и похвати, с които облича мисълта си.

Фейлетоните № 93 и 94 разкриват моралния лик на богатите търговци чрез отношението им към празника на славянската писменост, на славянските просветители Кирил и Методий. Авторът по един и същ начин изразява възмущението си, че кир Черленти (грък) участвува в българска делегация и „представлява българските интереси", позовава се на фактите, изнесени от Ив. Адженов за „Добродетелната дружина" (№ 93, 94, 95), завършва фейлетоните си с настойчивия призив: „Парите в банката!" Във фейлетон № 93, както и в разгледания фейлетон № 95 се натъкваме на характерното за Каравелов противопоставяне на младите и старите. Старите наричат „ония личности, които жертвуват и трудовете си, и здравето си, и живота си за благосъстоянието на българския народ, вагабонти". „...Вие казвате — се обръща авторът към „старите", — че младежите желаят да вземат капиталите на „Дружината" и да ги изядат..., стига сте лъгали!..." Дословно същия израз Каравелов употребява и във фейлетон № 95 („Но вие казвате, че младежите имат намерение да отнемат капиталите на „Дружината" и да ги изядат"). По-нататък нашият автор предлага с ирония на членовете на Добродетелната дружина хрян за успокоение (фейл. № 93 и 94).[1] Ботев само на едно място говори за успокоителното въздействие на хряна.[2]

Диалозите, лексиката, повтарящите се изрази в няколко фейлетона (напр. „Но да оставиме шегата настрана..." — фейл. № 93 и 94) потвърждават красноречиво Каравеловото авторство на фейлетон № 93, както и на свързаните с него фейлетони.

Обикнат сатиричен похват на Каравелов, който срещаме в няколко фейлетона (№ 30, 73, 94, 96), е вмъкването на кратък диалог между различни представители на едрата буржоазия и един родолюбив българин (народен учител или самия автор — „вие"). Този стилов похват помага на автора да покаже животинския егоизъм и себичност, моралната поквара на реакционно настроените буржоазни среди. Във фейлетон № 94 е предаден следният кратък разговор:

— А бе, байо Никола, хайде да идеме в черкова. Днеска е свети Кирил и Методий — казвате вие.

---

[1] Вж. също От редакцията. Независимост. IV, бр. 17 и 28 от 9. II и 27. IV. 1874.

[2] Вж. Послание от небето. Писмо II. Независимост. IV, бр. 45, 24. VIII. 1874.

— Иди ти поврага със своя Кирил и Методий! — отговаря байо ви Никола и отива да излъже някоя селянка...

— А бе, дядо Таньо, хайде да идеме в черкова...

— Да...и тебе, и на Кирила и Методия — отговаря дядо ви Таньо и отива да продава своите трилитрени оки хляб на глупавото човечество (стр. 415).

Във фейлетон № 30, озаглавен „Браилските работи“, след като изтъква, че нашите българи имат навсякъде „свищовски характер“, авторът се обръща към няколко чорбаджии да дадат своята материална помощ за построяване на българска черква. „Оставете ме сега — отговаря единият, — защото аз отивам в Европа. Като се върна, ще дам и аз.“ Или: „Малко са моите грижи, ами си дошел и ти да ми шеметиш главата“ (стр. 132—133). Показателно е сравнението, което авторът прави между българските и гръцките богаташи. Нашите чорбаджии навсякъде се стремят да си покажат „чорбаджилъка“, а гърците „всичко работят без шумотевица и без чифутски проявления — дал хилядо лири и мълчи!“ Тази тема за благотворителните дела на гърците и на заможните българи е развита в цяла група статии, поместени в „Свобода“ и „Независимост“ и подписани с инициали М. и П. Някои от тях са издържани във фейлетонен стил. Разглежданият фейлетон е подписан с М. и също се включва в тази група.[1] Анализът на всички тези статии и фейлетони, голямата близост в съдържанието и формата им красноречиво говорят, че те са дело на един и същ автор. Въображаемите сътрудници М. и П. на места спорят помежду си. Но и това според нас е само средство, чрез което редакторът на „Свобода“ и „Независимост“ се стреми да разнообрази и съживи вестника си, да създаде у читателя впечатлението за участие на повече сътрудници в него, между които дори възникват полемики. Така например малко след публикуването на фейлетона „Браилските работи“ в „Свобода“[2] се появява нов фейлетон с адрес „Г-ну П. в Браила“ и подпис М. „Любезни приятелю! — четем в него. — Много сте се докачили от моето писмо, което беше поместено в „Свобода“ под заглавие „Браилските работи“. Простете за моята дързост, аз и сам вече вида, че е грешно нещо да докачи човек българските чувства...“

Фейлетонът „Браилските работи“ е съвсем близък по своята идейност и оформление на друг фейлетон, озаглавен „Отворено писмо“ и също подписан с М.[3] И в него авторът с престорена наивност недоумява, що за „чудни хора сме ние“, няколкократно обобщава, че „нашите работи вървят свищовски...“ По същия начин той характеризира българските чорбаджии. Ако поискаме от тях някаква „жертва“, „ще да ни отговорят, че си имат работа и че нямат време да се занимават с „хорските дела“...“

[1] Освен него (№ 30) Ал. Бурмов включва в изданието на „Знаеш ли ти кои сме?“ още три фейлетона от тази група: № 17, подписан с инициала П., № 50 — с М. (и двата вече разгледани) и № 62, за който ще говорим по-късно.

[2] III, бр. 10, 2. IX. 1872. Не е включен от Ал. Бурмов в изданието на „Знаеш ли ти кои сме?“

[3] Вж. Свобода. III, бр. 22, 25. XI. 1872, също непубликуван в „Знаеш ли ти кои сме?“

Фейлетон № 62 е озаглавен „Отговор из Браила“ и също е подписан с М. И тук авторът си поставя за задача да разкрие лика на българските чорбаджии. Той с ирония говори за техния „патриотизъм“, „отзивчивост“, „доброта“. С типични за Каравелов белетристични похвати е разказана историята на една баба и нейната неомъжена дъщеря. Накрая авторът подчертава, че пак гърците подпомагат бабата, докато българската чорбаджийка се отнася към нея жестоко и я измамва. Характеристиката на богатите българи е в пълна хармония с цитираните вече фейлетони. „Вие вече знаете — казват чорбаджиите, — че ние сме захванали да си градиме черкова и че нямаме пари, т. е. че имаме пари, но не дават ни се, защото паричката е най-главното наше божество“ (стр. 251). Същата мисъл Каравелов развива в своя последен фейлетон „Знаеш ли ти кои сме?“, публикуван след Освобождението. „Единственото нещо, което ние обичаме, е парицата“ — пише той за българските чорбаджии и богаташи. И по-нататък: „Добре, че съществуват в света пари, защото в противен случай ние ще да останеме без религия или без нищо свещено.“[1] В този последен фейлетон на Л. Каравелов са синтезирани много характерни черти от неговото фейлетонно майсторство. Тук ще посочим само една — диалозите. В повечето случаи те не допринасят за изграждането на живи, индивидуализирани образи. Чрез тях Каравелов цели преди всичко да изясни позициите на българските чорбаджии по някои въпроси на нашия следосвобожденски обществен живот и с преки публицистични средства, например чрез натуралистично разкриване на техния физически облик, да разголи духовната им грозота и да внуши у читателя отвращение към тях. „А бе, бай Цончо — четем във фейлетона, — аз мисля, че гърците ни „завиждат“, казва чичо Недялко“. „Завиждат ни зер, отговаря байо Нено. — Нека се пукат от яд.“ „А бе, кир Цончо, г-н Утин пише във в. „Европы“, че ние сме такъв честит народ, какъвто рядко се намира в цяла Европа — казва кир Пейко и хили се като заклана овца, т. е. показва и горните си и долните си зъби.“ „Пише зер, отговаря кир Цончо и така също показва зъбите си.“[2] Посочените черти на Каравеловия диалог са характерни за повечето от разгледаните фейлетони „Знаеш ли ти кои сме?“ и особено за фейлетоните, насочени срещу едрата буржоазия и чорбаджиите.

С подобни диалози нашият автор си служи и във фейлетон № 73. Ето част от първия разговор между учителя и училищния настоятел, т. е. главния чорбаджия: „А бе, байо Пройчо! — говори калоферският учител... — Заповядайте утре в училището да си видиме сметките и да помислиме за благосъстоянието на учениците...“ „Таман си намерил време — говори чичо ви Пройчо и върви напред, т. е. отива у чичови Ненови да поопита прасето и да повдигне няколко пъти пукалчето“ (стр. 297). На много от героите на фейлетона Каравелов измисля интересни, духовити прякори, харак-

[1] Вж. Знание. II, бр. 6, 30. V. 1878, Търново.
[2] Пак там.

терни както за сатирата му, тъй и за белетристиката му, като например: Кунчо Тантунекът, Георги Мулето, Пейка Чучулигата и др.

Богатите българи — търговци и чорбаджии — отказват да се отзоват на каквато и да е общополезна обществена инициатива. Своите лични търговски дела, лозето и телето те поставят над всичко. Репликите на дяда Ивана, бай Пенчо, чичо Петелко от фейлетон № 96, за който се говори по-рано, са съвсем близки по идейна насоченост и форма до цитираните вече диалози.

— Господине, да заповядате в неделя да разгледаме сметките на училището — казвате вие.

— Не мога да си оставя работата — отговаря дядо ви Иван...

— Господине, дойдете утре вечер, да поговорим за благосъстоянието на училището...

— Утре вечер не мога. Зет ми е дошел из селото... — отговаря чичо ви Петелко (стр. 430). Главен прицел на този фейлетон са болградските богати българи и техният представител Хорозов.

Тясно свързан с фейлетон № 96 е фейлетон № 99. В него авторът отново критикува Болградската българска община. Началото на фейлетона е като че ли непосредствено продължение на фейлетон № 96. Критиката, отправена към богатите болградски българи, и в двата фейлетона по дух и съдържание е съвсем близка. Авторът отново изтъква, че нашите работи са болградски, че „болградчани представляват българския народ във всяко едно отношение“ и горчиво констатира, че в своите проявления те стоят по-назад даже и от животните. Сякаш продължавайки своя разговор с дядо Иван, чичо Петелко, байо Пройчо или с дядо Таньо, той пише: „...Гледайте кефа си, хранете свинете си само с кукуруз, залегнете за развитието на гъските си, постарайте се да развиете икономическото състояние на касапниците...“ (стр. 446). Фейлетонът се характеризира със своето многотемие — често явление в Каравеловите фейлетони. В началото авторът говори за задълженията на журналистиката, след това остро осмива болградчани, после взема на мушка Ангелаки Савич, редактор на монголо-татарския браилски вестник „Хитър Петър“, и в края на фейлетона прави прицел на сатирата си Добродетелната дружина и Българското книжовно дружество, като между другото духовито ги иронизира с думите: „Ние го съветуваме (дружеството) да се ожени за нашата Добродетелна дружина, която отдавна вече е пощръкляла за мъж“ (стр. 450).

Два от последните фейлетони на поредицата „Знаеш ли ти кои сме?“ (№ 100 и 103) по стил, отделни изрази и някои други особености се свързват с току-що разгледаните (№ 90 и 96). Във фейлетон № 100 се появява с няколко реплики познатият ни герой от фейлетон № 96 байо Пенчо (във фейл. № 62 се споменава също кир Пенчо). А за бай Петелко се споменава в предпоследния фейлетон от „Знаеш ли ти кои сме?“ (№ 103). И в двата фейлетона, като критикува порядките в живота на емиграцията, авторът сравнява българите с животните (вж. същата мисъл и в фейл. № 94 и 99). Особено показателен е онзи пасаж (фейл. № 100), в който той с ирония пише за женитбата на Добродетелната дружина с „Перио-

дичното списание“ на Книжовното дружество: „Ние ще да го ожениме за „ефорията“, която е твърде богата невяста и която има голямо желание да си добие мъжец...“ (стр. 452; вж. фейл. № 99). Авторът осъществява сатиричния си замисъл, като използува сполучливо и духовито народния мотив за камилското яйце, от което се измъква камилче — мотив, който се среща и другаде в Каравеловата публицистика.[1]

Каравеловата сатира в някои от тези последни фейлетони преминава в гневен сарказъм. Страстното чувство се излива на места в груби, ругателни изрази с натуралистично звучене. Тези пасажи определено характеризират фейлетонния стил на Каравелов. Ето един пример: „... А тия словесни животни, които са се родили на тоя свят само за унижение на животните, захващат да попържат и вази, и вашата светиня с най-непристойни думи и с най-калните изражения... О-о-о! Подобно унижение е възмутително! Всеки е свободен да лае на месечината..., но ни един мръсник не смее да каля тия светини на ближния си... Гнуснави мръсници!...“ (фейл. № 94, стр. 416).

В гневните публицистични пасажи на Каравеловите фейлетони се срещат много възклицателни изрази: „Слушайте и чудете се!“, „Сиромаси болградчани!“, „Слушайте, слушайте!“, „Срамота е!“... (фейл. № 23, чийто автор несъмнено е Каравелов; № 29, 64, 85, 100, 103 и др.). Някои от тези и други подобни изрази Каравелов употребява системно в голямата част от фейлетоните си. Ето няколко примера: „Но о, чудо чудес!“ (№ 64, 73, 85, 93, 96, 97, 100...), „Искате ли доказателства?“ (№ 55, 66, 73, 93, 99, 100...), „Другояче се не може!“ (№ 29, 73, 85, 93, 99, 100, 103) и много други. Нашият автор уважава само положителните истини „като две и две равно на четири“ и иронизира тези, които твърдят, че 2+2=5 (фейл. № 96).[2]

Убийственото невежество и консерватизъм на богатите търговци и чорбаджии, както и недъзите в живота на емиграцията в Румъния авторът критикува с унищожителна сила и в други фейлетони от „Знаеш ли ти кои сме?“ (№ 64, 66, 68, 69, 71, 72, 75, 85). Всички те по дух, майсторство, мисловност принадлежат на Каравелов. Ето някои отделни моменти в тях, които потвърждават Каравеловото авторство.

Обикнат похват на нашия автор е използуването на чужд разказ, позоваването на чуждо мнение по даден въпрос. С това той

[1] Вж. уводна статия. Независимост. IV, бр. 50, 28. IX. 1874.

[2] Вж. Каравеловите фейлетони № 21 („Всички хора говорят, че 2+2=4“), № 58, 60, 81; също в уводни статии на Свобода. I, бр. 12, 22. I. 1870 и III, бр. 7, 12. VIII. 1872; „Частно мнение за българското „Книжовно дружество“. Свобода. I, бр. 35, 22. VII. 1870; Книжевност. Свобода. II, бр. 3, 17. I. 1871; Цариградска дописка. Независимост. III, бр. 35, 19. V. 1873; Книжовни известия. Независимост. IV, бр. 30, 11. V. 1874; уводни статии на Независимост. IV, бр. 30, 31, 32, 39 и 50 от 11, 18 и 25. V, 13. VII и 28. IX. 1874; Книжевност. Знание. I, бр. 12 и 18 от 30. VI и 30. IX. 1875; За доисторическите времена. I, бр. 13, 15. VII. 1875; както и Глава ма боли. Знание. II, бр. 6, 30. V. 1878; брошурата на Каравелов „За топлината и за светлината или що е живот?, раздел „Що е наука?“ (Противниците на К. Фохт твърдят, че „простият човек бива щастлив само тогава, когато е сляп духовно и когато мисли, че два и два е пет“.)

цели да внуши по-убедително достоверността на твърденията си. Този похват е израз на неговия стремеж към правдивост, към реалистично изображение. Във фейлетон № 69, критикувайки букурещките нотабили и тяхната черква, той привежда мненията на един букурещки българин, на баба Хаджийка,[1] цитира думите на една богомолка: „Една стара жена ни разказваше преди малко време, че ней е противен онзи храм, в който мирише на кисело зеле, на лук и на печени скумрии“ (стр. 279). В редакционна бележка към дописка от Цариград Каравелов отново цитира изказване на жена-богомолка за букурещката капела: „Преди малко време из България бе дошла една богомолна жена. Тази жена ходила няколко пъти в българската капела, но нейното религиозно чувство било унизено.“[2]

Други два фейлетона, тясно свързани помежду си по идейно съдържание и стил, са изградени изцяло с този похват. Авторът оставя героите — Пенчо Мухата и Вълчо Лакердата — да развиват обстойно, с конкретни примери своите „възгледи“ за образованието, културата и цивилизацията. Живо, белетристично той разкрива колорита на провинциалния живот, предава като познавач характерната атмосфера и бит на богатите чорбаджийски домове в прибалканските градчета.

Двата фейлетона завършват по един и същ начин. В първия авторът се обръща към читателите и към Ив. Найденов, а във втория — към Марко Балабанов. „Молиме нашите читатели да ни явят: могат ли убежденията на Пенчо Мухата да се нарекат обществено мнение, или не? На тоя въпрос трябва да отговори сам Иван Найденов“ (фейл. № 72, стр. 295). „Молиме отца Балабанова да ни извести прилича ли байо Вълчо на болградските бащи и приличат ли неговите синове на нашите европейци“ (фейл. № 75, стр. 308).

Фейлетон № 68 е построен изцяло върху мисълта, че българите са недоносчета. Основен прицел на неговото сатирично жило е Добродетелната дружина. В статията си „Действията на букурещките благодетели“ Каравелов изказва същата нерадостна мисъл: „...Ние българите сме недоносчета.“[3] Другаде той говори, че вестник „Отечество“ „умира като всяко недоносче“,[4] че Т. х. Станчов е измътил и друго недоносче.[5] Същият фейлетон съдържа и друго характерно за Каравелов словосъчетание: „... всички тия благодетели са положителна нула“.[6] И тук както в разгледаните вече

[1] За баба Хаджийка се говори и в Забележка из Браила. Независимост. III, бр. 24, 3. III. 1873; също в Отворено писмо. Свобода. III, бр. 22, 25. XI. 1872.

[2] Вж. Независимост. III, бр. 48, 18. VIII. 1873.

[3] Вж. Независимост. IV, бр. 7, 1. XII. 1873.

[4] Вж. Свобода. II, бр. 22, 13. XI. 1871.

[5] Книжевни известия. Независимост. III, бр. 45, 28. VII. 1873; също Книжевност и Животът на Франклин. Знание. I, бр. 3, 15. II. 1875.

[6] Вж. същото словосъчетание в уводни статии на Свобода. II, бр.28, 25. XII. 1871 и II, бр. 34, 42 и 50 от 5. II, 1. IV и 27. V. 1872; Цариградски дописки. III, бр. 2 и 9 от 8. VII и 26. VIII. 1872; в Книжовни известия. I, бр. 42, 16. IX. 1870; уводни статии на Независимост. IV, бр. 5 и 10 от 17. XI и 22. XII. 1873, III, бр. 41 и 50 от 30. VI и 1. IX. 1873 и IV, бр. 42, 43 и 51 от 2 и 10. VIII и; 5. X. 1874; Цариградски дописки. III, бр. 35, 19. V. 1873 и IV, бр. 7, 1. XII. 1873 - също в повестите на Каравелов, напр. „После отмъщение“ (Съчинения на Л. Каравелов. Под ред. на З. Стоянов, т. V, Русе, 1887, стр. 175).

фейлетони № 59, 16 и др. Каравелов развива мисълта, че каквато е майката, такава е и дъщерята: „Разбира се, че кравата ражда теле, че овцата ражда агне и че свинята ражда прасе. А какво трябва да роди недоносчето? — Пак недоносче“ (стр. 274).

Някои фейлетони от „Знаеш ли ти кои сме?“ съдържат такива моменти, които в по-малка или по-голяма степен свидетелстват, че техен автор е редакторът на вестника. Тези моменти често пъти са съвсем недостатъчни за установяване на Каравеловото авторство, но прибавени към други съображения, го потвърждават. Във фейлетон № 93, чийто автор, както вече се посочи, е Каравелов, четем: „Преди два месеца Ив. Адженов обяви във вестника ни...“ (стр. 414). Почти същата мисъл се среща в още един фейлетон (№ 85): „Вие знаете вече, че Адженовците (Стефан и Иван) явиха публично чрез вестника ни...“ (стр. 363). Авторът на фейлетон № 94 пише: „Добродетелните членове на още по-добродетелната дружина са се разсърдили на нас до най-последната степен, защото ние сме се осмелили да кажем във вестника си, че капиталите на Дружината трябва да се дадат в банката“ (стр. 420). Каравелов вероятно има пред вид писаното във фейлетон № 93.

Един „браилски приятел“ се обръща към автора на фейлетон № 99 с думите: „Слушайте и търпете. В предпоследния брой на вашия вестник в статията „Знаеш ли ти кои сме?“ се говори...“ (стр. 448).

Такъв момент откриваме и във фейлетон № 66 в разговора между Антон Парушов и автора (редактора на вестника):

— Вие, господине, сте пустили във вестника си една дописка из Болград... — говори А. Парушов.

— В нашия вестник бяха поместени няколко дописки против вас — говориме ние... (стр. 268).

Този фейлетон е типичен за Каравелов и с някои обикнати от него изрази или словосъчетания, като например: „... тая личност е мерудия на всяко зло дело“[1] или „... има способности да лиже чуждите сахани“.[2]

Показателен за авторството на споменатия вече фейлетон № 85 е спорът между автора и един букурещки чорбаджия. Чорбаджията съветва нашия автор да се помири със „старите“, защото това ще му донесе „голяма материална и морална полза“. „Защо вие като умен и развит човек — казва чорбаджията — не гледате да се сближите с нази и да унищожите ония несъгласия, които не правят чест ни на младите, ни на старите, ни на умните, ни на глупавите, ни на богатите, ни на сиромасите? Защо ваша милост не погъделичкате самолюбието на богатите и „почтените“ (???) букурещки патриоти...“ (стр. 363). Тези въпроси, както и намеците за споразумение са насочени несъмнено към редактора на „Независимост“ — към Л. Каравелов. „Мнозина казват, че ние трябва да се споразу-

[1] Вж. уводна статия. Свобода. I, бр. 28 и 46, 24. V и 14. X. 1870; фейл. № 83; повестта „Главчо“. Съчинения на Л. Каравелов. Под ред. на З. Стоянов, т. IV, Русе, 1887, стр. 250.

[2] Вж. фейл. № 12, който, както бе посочено, принадлежи на Каравелов.

мееме...“ — четем другаде в Каравеловата публицистика.[1] Същата мисъл се среща и в един от разгледаните вече фейлетони (№ 60): богат букурещки търговец съветва автора „да иде при старците и да ги прикътка“. Разглежданият фейлетон (№ 85) започва с въпрос: „Кажете ни: кой из вас е видял, когато и да е, дявол?“ Аналогичен въпрос Каравелов поставя в брошурата си „За топлината и за светлината или що е живот?“: „Най-после можете ли да ми покажете кой е оня човек, който е видял ламя, самодива, таласъм и караконче?...“ Характерни, каравеловски са диалозите, лексиката и фразеологията на фейлетона.

Срещу богатите българи, членове на Добродетелната дружина, е насочен и фейлетон № 64. Неговият автор на близо две страници, в църковнославянски стил — похват по-типичен за Каравелов — разказва „житието“ на Казанлъшкото училище. Както вече бе посочено, и в този фейлетон се натъкваме на много характерни за Каравелов изрази и словосъчетания, като „...всичкото това е и умно, и гиздаво, и похвално, и приятно, и полезно...“ или „Добродетелната дружина“ се не плаши от заешка тупурдия“ и др.

Характерни за Каравеловия сатиричен стил и майсторство са и фейлетоните № 1, 19, 25, 27, 45, 71 и 91. В последния фейлетон (№ 91) по интересен, конкретно-образен начин авторът, като си служи с обикнат свой похват, за който вече се говори, разкрива ненаучните, суеверни схващания, внушавани с години на народа: „Представете си, че вие сте учител в русчушките училища и че имате нещастие да разказвате на учениците си, че облаците не са шилета и че на тях не спи знаменитият светия хаджи Бекташ“ (стр. 397).

Показателен е и разговорът между един български младеж, получил висше образование в Букурещ, и „най-първия прогресист на Дунавския вилает“. И другаде в Каравеловото творчество се среща приблизително по същия начин развита мисълта, че чорбаджиите и турските първенци не ценят младия човек по неговите способности и знания (вж. например фейлетон № 76). И в този фейлетон авторът се позовава на естествоизпитателите, които доказват фактически, търси истини, основани на неопровержими факти... „Един от тия чиновници — пише между другото той — накарвал жената си да повдига фустана си така, щото негово високопревъзходителство да види краката й...“ Същата мисъл, както вече бе посочено, Каравелов развива във фейлетон № 59 и в повестта си „Прогресист“.

Типичен за Каравелов е изразът от фейлетон № 45: „...да се разгледа с микроскопическо стъкло и да се обясни с математически доказателства“. Няма да е преувеличено твърдението, че прилагателното „микроскопически“ може да се срещне във всеки брой от Каравеловите вестници.[2]

[1] Вж. Добродетелна дружина. Независимост. III, бр. 50, 1. IX. 1873.

[2] Вж. уводни статии на Свобода. II, бр. 29 и 31 от 1 и 15. I и III, бр. 11 и 16 от 9. IX и 14. X. 1872; Цариград (дописка). III, бр. 18, 28. X. 1872; Действията на Букурещките благодетели. Независимост. IV, бр. 7, 1. XII. 1873; уводна статия. Независимост. IV, бр. 20, 2. III. 1874; Книжевност — сръбски

Характерна за нашия автор е мисълта, че богатите продажни българи се намират обикновено „под папуча“ на своите съпруги (кокони).[1]

На Каравеловия стил на фейлетонист принадлежат диалозите от фейлетона № 1 и 19. Както вече бе изтъкнато, Каравелов навярно е поставил началото на раздела „Знаеш ли ти кои сме?“. А що се отнася до фейлетон № 19, то по времето на неговото публикуване Ботев е във Фокшанския затвор. В края на първия фейлетон авторът дава подробно цифрови указания, как „Дружеството“ да организира своите финансови дела, а във фейлетон № 19 съветва болградчани да си купят печатница и в цифри изчислява разходите им. Този похват е известен от фейлетоните, в които Каравелов дава отчет за своята печатница и за сумите, получени от Н. Попович.

Авторът на фейлетон № 71 се спира обстойно на сметките на Добродетелната дружина — отново с цифри и конкретни факти. Той спори с членовете на „Дружината“, които биха му възразили така: „Но гореказаната ефория има свой устав, който й не дозволява да слуша Петра и Павла“ и по-нататък поставя въпроса: „Питане е сега: защо и за какво е на ефорията служител!...“ Целият фейлетон със своите подробни обстоятелствени разсъждения, със стремежа всеки въпрос да се разгледа в неговото „историческо развитие“ недвусмислено насочва към сатиричното майсторство на Каравелов. Авторът започва с ония еничерски времена, когато „българското име не е струвало ни калпаво дукато“. „...Но да оставиме това — четем по-нататък във фейлетона — и да поговориме за историческото развитие на българската народност в Румъния...“ или „Но да захванеме открай. Ние казахме вече, че преди двайсет години...“ и т. н.

На Каравеловото перо принадлежат и други два фейлетона (№ 25 и 27). Техният цялостен облик недвусмислено доказва това. Ще се спрем само на няколко единични аргумента. И в двата фейлетона откриваме характерните за Каравелов похвати и стил. Типично каравеловски са разговорът между „Първия и Втория член“ на Книжовното дружество и „Вие“, както и назидателният възглас „Срамота е от хората!“, с който завършва фейлетонът (№ 27). Във фейлетон № 25 авторът разказва, че „китайците носят на шапките си топчета, които определят числото на чиновете им“ и накрая духовито пита: „Щат ли калугерките да носят топчета на главите си, т. е. щат ли да носят отличителни знак на своите занятия, или не!“ (стр. 119). В своята брошура „За старите евреи и китайци“ Каравелов подробно описва този китайски обичай. „Чиновниците носят на шапките си мънички топченца, по числото и боята на които се познават класовете или чиновете им...“[2]

вестник, издаван в Белград. Знание. I, бр. 6, 31. III. 1875; вж. също фейл. № 38, 46, 52 („микроскопически убеждения“), № 55 („микроскопически човеченца“), № 63 („микроскопически патриотизъм“), № 81 („микроскопическо образование“), № 90 („микр. самолюбийца“), № 98 („микр. егоизъм“), № 99 („микроскопически мозъци“)...

[1] Вж. фейл. № 94, 45, 51.

[2] Разделът „Китайци“. Разкази за старовременните хора, Кн. V, Букурещ, 1874.

* * *

Накрая ще сумираме в най-едри линии резултатите от разглеждането на Каравеловите фейлетони „Знаеш ли ти кои сме?“. Дотук се спряхме на тези фейлетони, за чието авторство досега изобщо не е изказвано никакво мнение.[1] От тях не разгледахме само два (№ 49 и 74), тъй като считаме, че може да се докаже Ботевото авторство или най-малкото неговото участие в написването им. Разгледаните 86 фейлетона бяха организирани в няколко групи въз основа на привлечения доказателствен материал.

Най-сигурни аргументи са материалите от биографичен характер, в които авторът разказва спомени от своето детство и юношество или споделя свои впечатления за видено и чуто в Русия или Сърбия (№ 4, 12, 36, 43, 81). Биографичните моменти, които някои фейлетони съдържат, често се преплитат с идеологически опорни точки. Каравелов защищава себе си и своя вестник от нападките на „старите“, които го обвиняват в сърбофилство и го наричат сръбски агент; определено говори като редактор на „Свобода“ и „Независимост“ и др. (№ 7, 46, 52, 54, 63, 84).

Идеологическите различия между Каравелов и Ботев сами по себе си представляват убедителен аргумент за установяване на авторството. Тези различия се проявяват в колебанията, които съществуват в Каравеловия мироглед, в просветителските тенденции в неговите възгледи, в отношението му към „старите“, в особения пиетет, който той храни към положителното знание, към положителните науки, в отношението му към Америка и Швейцария или към християнството и религията (№ 17, 22, 26, 29, 39, 50, 58, 67, 95). Характерно за Каравелов е дружеското отношение към П. Славейков, което се отразява в някои фейлетони (№ 2 и тясно свързания с него № 5; № 8, свързан с № 11; № 24, 28, 31, 32, 33, 76), както и отношението му към жената, към нейното тежко положение, възпитание, образование и права (№ 39 и 59). Типични каравеловски по своята мисловност, майсторство и общ идеен облик са и следните фейлетони: № 9, 15, 60, 70, както и № 21, 61, 102 — последните три съдържащи цитати от сръбския печат или из сръбската народна поезия — обстоятелство, което характеризира Каравеловия фейлетон.

По-нататък разглеждаме литературнокритическите фейлетони, литературнокритически в най-широкия смисъл на понятието — фейлетони, съдържащи оценки за автори и книги, за списания, вестници и техните редактори или мнения по общи литературни и културни въпроси. Главният метод, с който се доказва авторството на тези фейлетони, е откриването на характерни за Каравелов мисли и възгледи, които се срещат и другаде в неговото творчество. Паралелите, които се правят, имат различен характер: от посочване на типични

[1] Фейл. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15 (до звездичката), 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 81, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103.

БАН
Институт за литература

Каравелови изказвания за реализма, за публицистиката, за детската литература, за науката, за вестникарската информация... до паралели между отделни изрази и словосъчетания. Сочат се и връзките, съществуващи между някои фейлетони — косвено доказателство за авторството (№ 6, 14, 18, 34, 35, свързан с № 4; № 40, 41 и 42, свързани помежду си; № 55, 65, 83 и подписаните със същия псевдоним № 89, 77, свързани с 83; № 90, 98, свързан със 77).

В една немалка група фейлетони авторът използува образи и мисли от творчеството на класиците на руската художествена литература. Цитатите от творби на Гогол, Пушкин, Крилов, Шевченко определено характеризират Каравеловия фейлетон (№ 3, 37, 51, 56, 77, 92, 94, 96, 97 и др.). Посочените фейлетони притежават и типична за нашия автор лексика и фразеология.

Накрая разглеждаме фейлетоните, чието сатирично жило е насочено срещу едрите търговци и чорбаджии. Тематичната и идейната близост между тях, общите сатирични средства и похвати свидетелствуват, че тези фейлетони са дело на един и същ автор (№ 30, 62, 64, 73, 93, 95). Типични за Каравелов са диалозите, иронията и сарказмът, езикът и стилът... И тук аргумент за установяване на авторството са общите мисли, мотиви, герои, художествени похвати, които свързват някои фейлетони (№ 96, 99, 100 и 103; № 72 и 75).

Разкриването на автора на не малко фейлетони се основава на техния общ дух, сатирични средства, както и на паралели с публицистиката и белетристиката на Каравелов (№ 64, 66, 68, 69, 71, 85, също и № 1, 19, 25, 27, 45, 91 и др.). Към посочения доказателствен материал се прибавя и обстоятелството, че в ред фейлетони Каравелов говори като редактор на вестника (напр. № 66, 85, 93, 94, 99 и др.).

Веднага трябва да се подчертае, че към посочената класификация прибягнахме само за удобство, че тя е условна. В голяма част от фейлетоните се преплитат най-различни моменти. Това налагаше някои фейлетони да се посочат на няколко места, да се разгледат от няколко страни. Несъмнено авторството на всички фейлетони не е доказано еднакво убедително. За една, макар и неголяма част от тях се задоволихме по липса на друго с посочване на единични езикови паралели или с откриване на някоя характерна Каравелова мисъл. И тези фейлетони обаче според нас по своя общ дух, стил, облик характеризират фейлетонното майсторство на Л. Каравелов. Наблюденията ни върху някои особености на Каравеловия фейлетон са сумирани в края на настоящата работа.

* * *

След всичко казано дотук възниква важният въпрос за Ботевото участие във фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“. За установяване на Ботевите фейлетони, както вече се изтъкна, пръв значителен опит прави М. Димитров, който сочи Ботев като автор на 14 фейлетона.[1] Напоследък в „Известия на Института за българ-

[1] Фейл. № 15 (до звездичката), 44, 47, 48, 57, 78, 79, 80, 82, 86, 87, 88, 101, 104.

ска литература“[1] М. Арнаудов публикува интересната си статия „Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Хр. Ботев“, посветена изцяло на Ботевото участие в написването на „Знаеш ли ти кои сме?“.[2]

Според нас 7 от посочените от М. Димитров фейлетони съдържат безусловно характерните за Ботевата сатира мисловност, стил (№ 44, 47, 48, 57, 82, 87, 104). Тези фейлетони имат определена сатирична идея и цялостна композиция. Авторът винаги се стреми да намери най-оригинална, неповторима форма за въплътяване на сатиричния си замисъл. Достатъчно е да се прочете само началото на фейлетон № 44, за да заживее веднага неповторимата атмосфера на Ботевите фейлетони. „Огледах се и видях, че главата ми е украсена със зелена чалма, червен фес и с подрязана брада, а тялото ми е накитено със зелени шалвари, с жълт пояс, с червени емении, с голи баджаци... с една дума аз бях станал кадия“ (стр. 176—177). Така неусетно авторът ни въвежда във фантастичния и същевременно дълбоко реалистичен свят на своите сънновидения — обикната форма на неговите фейлетони.

Ботев като Каравелов често използува диалога във фейлетоните си. Разговорната форма обаче за него е само средство за индивидуализиране и типизиране на героите, за по-ярко изграждане на образите. Това ясно личи и от цитирания по-горе фейлетон (№ 44).

Особено характерни за Ботев са тънката ирония и хумор, извиращи от самите обстоятелства. Авторът не иронизира пряко, той като емоционална и действена личност като че ли отсъствува от страниците на фейлетона. Ботев най-често оставя героите си сами да действуват, да се самохарактеризират. Ботевската ирония често минава без преход, рязко в остър, унищожителен сарказъм (фейл. № 48 — за огледалото, което биха искали да направят виенските фабриканти). Особено поразява неговото умение в най-лаконична форма, с убийствена сила и точност да улучи целта на своя сатиричен удар. По своята необикновена енергия на изобличение Ботевият сарказъм е ненадминат.

Във фейлетон № 57 авторът преценява критиките на Славейков, Войников и Шишков за Друмевата драма „Иванко“. Много оригинален по своя замисъл и изпълнение, фейлетонът коренно се отличава от литературнокритическата статия-памфлет.

Отделни моменти в тези фейлетони, някои вече отбелязани от М. Димитров и М. Арнаудов, недвусмислено свидетелствуват в полза на Ботевото авторство; срещат се познати герои от Ботевата сатира (Генко Мурин—Мурджо, леля Евгения, баба Гина и нейната „податлива“ дъщеря, попът от Букурещката капела, г-н Сардели...), разкрива се детайлно и с познаване житейската атмосфера в Калофер, рисуват се образите на по-забележителните калоферски герои (фейл. № 87). Ботевото авторство на фейлетон № 87 ясно личи

[1] Кн. VII, София, 1958, стр. 233—266.

[2] М. Арнаудов смята, че Хр. Ботев е автор на фейл. № 44, 47, 48, 49, 57, 80, 87, 88. Нашата статия бе завършена и предадена преди публикуването на статията на Арнаудов, затова нямахме възможност да вземем отношение към застъпените от него становища.

също от въпросите и особено от съветите, които Генко Мурин отправя към Добродетелната дружина, забележителни със своята лаконичност и сила. По съдържание и форма, по сбитост, ударен език и духовитост те силно напомнят кратките хумористични форми на Ботев — съновници, гатанки, афоризми. Ето някои от тези съвети: „Ако ви бие жената, то й купете едно бъчвенце с ракийка и направете я член на женското дружество; ако ви окраставеят козите, то си съставете Добродетелна дружина; ако си изгубите ума, то си купете нов фес и запишете се за спомоществовател на в. „Век"..." (стр. 377).

Фейлетон № 104 по своя стил веднага ни въвежда в атмосферата на Ботевите фейлетони: остра ботевска ирония и убийствено презрение, смайващи обрати в мисълта и чувството, оригинални, блестящи хрумвания и хиперболи. Отделни моменти напомнят по дух и мисловност „Политическа зима" и „Послание от небето". В края на фейлетона авторът пише: „Мир вам, заслуженейши глупци! Мир и нам..." (стр. 480). Със същата мисъл Ботев започва писмо I от своето „Послание от небето".

Някои от посочените 7 фейлетона, чийто автор е Христо Ботев, съдържат единични пасажи, от които личи намесата на редактора на вестника.

Отделни моменти и изрази в току-що цитирания фейлетон (№ 104) се срещат в Каравеловата сатира и публицистика: например намекът за китайската философия, за коледните прасета, пасажът за баба Хаджийка, изрази като „... да ви накарат да ходите нагоре с краката" и др. На Каравелов навярно принадлежи и изразът от фейлетон № 47: „Кажи ми ти: кой т и е д о з в о л и л д а и з д а в а ш в е с т н и к и да откриваш имената на крадците, на лъжците и на шарлатаните?"

Такива моменти могат да се открият и в другите Ботеви фейлетони, но не те определят цялостния им облик.

В една част от останалите 7 фейлетона, посочени от М. Димитров като дело на Ботев, наред с характерните особености на Ботевото перо личи още по-подчертано активната намеса на Л. Каравелов (фейл. № 15 — до звездичката, 78, 79, 80). Пряката реч във фейлетон № 15 е редактирана навярно основно от Каравелов, защото е придобила характерните особености на неговия диалог. Чрез разговорната форма, както вече бе посочено, Каравелов цели да изложи различни мнения по даден въпрос, да ги противопостави или да ги пародира, но не си поставя задачата да създаде от носителите на тези мнения живи образи.

Последните пасажи на фейлетоните № 78 и 79 принадлежат също на Каравелов. В края на фейлетон № 78 след живия, белетристично написан разказ за калоферските манастири и калугерки авторът (според нас Л. Каравелов) спокойно, в статиен дух, прави изводи от изнесените факти. „Сега ние сме длъжни да разгледаме мнението на нашия калоферски приятел и да го предадеме на най-строга критика..." Този авторитетен тон е характерен именно за редактора на вестника. В последния пасаж на фейлетона той се обръща към Екзархията с няколко въпроса. Подобни въпроси, както

вече бе посочено, Каравелов отправя няколкократно към нашето духовенство. „А какво мисли да прави нашата Екзархия, т. е. нашето духовно началство, с тия манастири?... Най-после мисли ли то да бъде християнско и човеческо, или ще да се ръководи по програмата на най-гнуснавата деморализация?“ (стр. 326). На Каравеловото перо принадлежи и краят на фейлетон № 79. Пряко, саркастично нашият автор изобличава: „Ние лъжеме простия народ само затова, за да ядеме хляба му и да пиеме кръвта му! Не така ли? Както щете, а ние мислиме, че подобни архипастири са достойни за бесилницата. Чакаме отговор“ (стр. 331).

Каравеловата редакторска ръка и до известна степен ръка на съавтор се е намесила още по-енергично при написването на фейлетон № 80. В него доста подробно се говори за поп Нил — любим сатиричен герой на Каравелов. Показателен е и краят на фейлетона: „Това писмо ни накарва да се замислиме изново за бъдещето на нашето духовенство и да си предложиме следующите два въпроса: 1. Православна ли е българската черква в Букурещ, или е католическа? 2. Ако е тя православна, то защо не вземе един женен поп и да му даде средства да прехрани децата си. Тия два въпроса ще бъдат разрешени други път“ (стр. 337).

Останалите три фейлетона (№ 86, 88 и 101), чийто автор според М. Димитров е Ботев, притежават ред характерни особености на Каравеловата сатира. Възможно е първите два фейлетона (№ 86 и 88) да са започнати от Ботев, а Каравелов да е завършил започнатото. Този метод на работа при написването на някои фейлетони приема и М. Димитров. Каравелов е оставил пряко указание за своето авторство на значителна част от фейлетон № 86. След като подчертава, че читателите са слушали хиляди пъти „от нас“ (очевидно става дума за редакцията на вестника), че обществените капитали трябва да се турнат в някоя банка, той пише: „Когато настоятелството на честитата „Добродетелна дружина“ едно време прочете нашите убеждения, то се постара да ни нарече вагабонтин и да разкаже на своите почитатели, че нашата цел е да вземем капитала на „Дружината“ и да го изядеме...“ (стр. 374). Авторът вероятно има пред вид брошурата на Мънзов, вдъхновена и издадена от Добродетелната дружина и насочена срещу него и неговия вестник. В случая той говори определено като редактор на вестника и обект на критиката в посочената брошура. В един от своите фейлетони (№ 61), след като отхвърля нападките на „старите“, Каравелов пише: „Ние не сме вагабонтин, защото се храниме със своя труд“, а в друг негов фейлетон четем: „Накарахте Мънзов да напише брошура и да яви на света, че ние сме сръбски агентин“ (№ 54). Същите мисли се срещат и във фейлетоните № 93 и 52 („Чорбаджиите ще да ти дадат име багабонтин“).

Във втората половина на фейлетон № 88 се натъкваме отново на характерни Каравелови мисли и похвати. И тук авторът пише: „Вие казвате, че настоятелството на тая „Дружина“ е длъжно да изпълнява своя устав, а честитото настоятелство ви нарича вагабонтин и презира ви; вие казвате, че днешното настоятелство е незаконно, защото по устава това настоятелство трябва да

се променява всеки две години, то мазният аеропаг ви се подкривя и нарича ви безсъвестен интригантин" (стр. 385). Характерен каравеловски е и диалогът в тази част на фейлетона.

Последният фейлетон № 101 по своя стил, мисловност, език, сатирични похвати може да се приеме за дело на Л. Каравелов. Авторът разказва повествователно, обстойно доказва тезите си („Ние мислиме противното. Вземете за пример о. Балабанова и неговия безсмъртен „Век...", „Да докажеме...", „Да изведеме сега на сцената и г-на Найденова...", „Не е то така...", „Другояче се не може..."), на места пряко и гневно от свое име се възмущава и напътствува („И тия личности се не срамуват от света да издават вестници и да учат народа..." или „Боже мой, докога нашите българи ще да принимават всяка пачавра за вестник и докога ще да считат всяка миша попара за литература..." и пр.), служи си с много пословици и определено декларира: „Ние, както и д-р Богоров, имаме голяма слабост към народните пословици..." Характерно каравеловско е направо изразеното отношение към Турската империя, към обявлението на Найденов за издаване на вестник „Напредък", към Петко Славейков: „Българският народ — пише авторът на фейлетона — е привикнал да уважава г-на Славейкова и да гледа на него със съвсем друго око. Следователно неговото побратимство с г-на Найденова и неговото участие в отрочето на приснoблаженото „Право" ще да му пренесат голяма вреда. Ако г. Славейков да не би бил така наивен, то той би трябвало да се досети..." (стр. 458—459).

Не буди съмнение и езикът на фейлетона, типичен за Каравелов по своята лексика и фразеология.

П. Динеков в своята рецензия за изданието на „Знаеш ли ти кои сме?" под редакцията на Ал. Бурмов изказва предположението, че Хр. Ботев е автор на фейлетон № 13, като се позовава на неговото начало. Действително в началото на фейлетона оживява атмосферата на Ботевите емигрантски години в Браила: „Въобразете си, че живеете в Браила, че нямате работа и че търсите какво и да е, било физическо, било нравствено занятие. По улиците кал, сняг, студено, а дома няма дърва! Де да се дене човек? Какво да прави?..." (стр. 62). Веднага обаче трябва да се каже, че целият разговор между посетителите на едно браилско кафене и В. Д. Стоянов, т. е. по-голямата и съществена част от фейлетона, не е характерен за Ботев в стилно отношение. Диалогът е лишен от Ботевата духовитост и тънка ирония. Монолозите на „Опозицията" представляват преки публицистични тиради. Ето само един пример, в който не само формата на гневно, пряко изобличение, но и самата мисловност са характерни за Каравелов: „Срамота е и грехота е! Седнали са двамина здрави и читави мъже да ядат наготово и залъгват света с министерските синове... Доста сме хранили всякакви безполезни бръмбали! Нямаме пари да издаваме буковарче, което чини десетина жълтици, а имаме ги да храниме два дембелина! Всяко нещо трябва да принася полза, а безполезното никому не трябва..." (стр. 66). Възможно е при написването на този фейлетон

Каравелов да е използувал някаква Ботева дописка, като не само основно я редактирал, но я е изменил и допълнил.

Съществува спор в нашата научна литература за авторството на два от фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ (№ 10 и 53). Ив. Г. Клинчаров твърди, че техен автор е Ботев, но не обосновава твърдението си с нито едно убедително доказателство.[1] Неговата цел е да потвърди тезата си, че Ботев не е сътрудничил в редактирания от Мънзов вестник „Тъпан“, тъй като във въпросните фейлетони авторът се изказва остро срещу Мънзов. Г. Бакалов, М. Димитров и напоследък М. Арнаудов обосновано твърдят че Каравелов е автор на тези фейлетони.[2]

Изчерпва ли се с казаното дотук Ботевото участие във фейлетоните? Според нас на Ботевото перо принадлежат още два фейлетона от рубриката „Знаеш ли ти кои сме?“ — № 49 и 74.

Фейлетон № 49 по своята цялостна композиция и единен сатиричен замисъл, по оригиналната форма на изпълнение на авторовата идея, по своята образност и ярък ударен диалог определено характеризира Ботевото фейлетонно майсторство. Типично ботевски са и образите на турския реформатор Мидхат, на двете куценца — продажните българи — редакторът на „Турция“ Генович и х. Иванчо. Само някои от точките на програмата на в. „Турция“ са редактирани навярно от Каравелов (за ролята на „панславистите и руските копейки“, за Букурещкия комитет, който „има сръбски жълтици и подкупва даже и мъртвите...“).

Много оригинален като цялостен замисъл е и фейлетонът, публикуван в бр. 12 на „Независимост“ от 5 януари 1874 г. (№ 74). Авторът е проявил блестяща находчивост, тънка ирония. В нощта на Богоявление според баба Гена Лещата небето се разтваря и Господ изпълнява великодушно всички желания. Какво биха поискали различните политически, културни и други български деятели, различните наши партии, дружества?... Пожеланията са много, най-разнообразни, учудващи като хрумвания. В тях ясно прозира ботевското богато въображение и остър сарказъм. „Х. Иванчо Величков Пенчович ефенди трябва да си поиска от бога конска торба, кош с плява, шарено юларче и червено пискюлче; отец Балабанов трябва да си поиска дервишки кюлаф, калугерска броеница и една торба с удивителни; г. И. Найденов да си поиска коза краста и орлови нокти... Дорчо ефенди трябва да си поиска 1/2 ока нравственост, копринени гащи и калабадан учкур (българите ни разказват, че калугерите имат обичай да ходят без учкури само през сирница, а г. Дорчо ефенди почти никога не е опасвал кръста си с „целомъдрен“ учкур, защото за „негово преподобие“ е почти всеки ден сирница)“ (стр. 300—301) и т. н.

---

[1] „Мистификация с произведенията на Хр. Ботев“. София, 1925, стр. 39.

[2] Вж. Г. Бакалов. Христо Ботев. София, 1934. Приложение — Неизвестни произведения на Ботева. Стр. 132—134; М. Димитров. За литературното наследство на Христо Ботев. София, 1941, стр. 46; М. Арнаудов. Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Хр. Ботев. Известия на Института за българска литература. Кн. VII, 1958, стр. 242—243 и 249.

Всеки Ботев фейлетон поразява с изключителната си изобретателност при характеристиката на предмета на сатиричното изобличение. Ботевите преценки, пропити с ирония, сарказъм или презрение, са винаги лаконични, изумително точни и същевременно неочаквани, нови. Колко сродна е атмосферата на цитирания фейлетон № 74 с фейлетоните от „Послание от небето". „Аз ще да се моля богу — четем във писмо IV — да даде Найденову 5 драма ум и разум, Балабанову за две пари съвест, на „Книжовното дружество" — една лула тютюн, а на „Добродетелната дружина" — мощите на св. Пахомия Болградски... Аз като министър на просвещението от своята страна ще да унищожа монопола на глупостта, на пиянството и на женското вдовство във Влашко... и ще да дам на браилчани керемиди да изградят паметника на своите поети и писатели..." Въпреки общия ботевски дух в отделни моменти от фейлетон № 74 личи намесата на Каравелов. Навярно на Каравелов принадлежи например образът на баба Гена Лещата, „която меси просвирки за копривщенската черква..."

Въпросът за Ботевото участие в написването на „Знаеш ли ти кои сме?" е предмет на отделно изследване. За окончателното установяване на авторството на посочените фейлетони — дело на Ботев — са необходими нови, по-обстойни проучвания. Като несъмнено Ботеви могат да се приемат не повече от 10 фейлетона: № 44, 47, 48, 49, 57, 82, 87, 104; също и фейлетоните № 78 и 79, като се изключат последните пасажи, смятаме, че са от Ботев.

В няколко други фейлетона (№ 15, 80, 86, 88, както и 74) Ботев не може да се приеме за самостоятелен автор, тъй като редакторското перо на Каравелов активно се е намесвало и в отделни случаи Каравелов и Ботев се изявяват като съавтори. Не можем да приемем твърдението на М. Димитров, че Ботев е автор на фейлетон № 101. Негов автор е Каравелов.

Очевидно предположението на Бурмов за още по-широко от посоченото от М. Димитров участие на Ботев в „Знаеш ли ти кои сме?" не се потвърждава. Но макар и малък, Ботевият дял заема определено място в литературното наследство на великия поет и революционер, допълва и значително обогатява сатиричната му проза. Някои от Ботевите фейлетони „Знаеш ли ти кои сме?" се доближават по своята художествена сила, по изобличителния си патос и страст до такива безсмъртни образци на сатиричната проза и публицистиката като „Политическа зима" и „Смешен плач". Това обстоятелство говори достатъчно красноречиво за значението на тези, макар и малко на брой фейлетони и за тяхното място в литературното наследство на Хр. Ботев — един от най-големите майстори на хумора и сатирата в нашата литература.

* * *

От всичко казано вече се налага изводът, че Л. Каравелов е автор на по-голямата част от рубриката „Знаеш ли ти кои сме?". Неговите фейлетони ярко характеризират сатиричните му похвати и художественото му майсторство.

Художественият фейлетон като жанр стои на границата между публицистиката и художествената литература. Разграничаването на фейлетона от статията, от една страна, и на фейлетона от разказа или очерка, от друга, в много случаи е трудно. Фактът, задължително верният факт, взет от действителността, е основа на всеки фейлетон. Но този житейски факт може да бъде допълнен с измислица, от конкретното лице може да се изгради ярък типичен образ, фактическата основа може да се разработи с белетристични похвати. Самата фактическа основа обаче на фейлетонния жанр вече свидетелствува за връзката, нещо повече — за принадлежността на фейлетона към публицистиката.

По-голямата част от Каравеловите фейлетони имат определено изразен публицистичен характер. В статийно, публицистично изложение авторът излага фактите от действителността, пряко публицистично той внушава своята идея, своята основна мисъл. Основната идея или проблема на тези фейлетони е поставена в самото начало или пък е изведена и обобщена в края на фейлетона. Цялото останало изложение служи за илюстрация на тази идея. Авторът открито се намесва, той е активно действуващо лице. По-голямата част от разгледаните фейлетони представляват пряка, непосредствена изява на авторовите възгледи, имат характер на пряко изобличение (вж. № 2, 5, 6, 7, 8, 15 — след звездичката, 24, 28, 31, 32, 34, 39, 40, 46, 54, 63, 66, 67, 81, 85, 89, 91 и др.).

Наред с автора в Каравеловите фейлетони обикновено присъствува и читателят. Той минава през различни превъплъщения — политически противник на автора, обикновен българин — представител на нашия народ — и други. Каравелов много често се обръща към него, обяснява му по-обстойно мисълта си, доказва твърденията си, съветва го или го кори, води разговор с него. Пряко, в публицистична форма той изявява своя възглед по даден въпрос и след това подробно го разнищва, преценява от различни страни, доказва. Авторовата мисъл се движи обикновено от общото към частното, от общата теза към конкретните доказателства. „Литературните животни са най-амбициозните във всичката зоология. Да докажеме и тая истина. Всеки вече знае, че приснoблаженото „Право“...“ и пр. (фейл. № 24, стр. 115). Или във фейлетон № 31: „Най-напред ние трябва да кажеме, че г. Найденов е станал явен шпионин. Ето Ви и доказателства...“ (стр. 135). Каравелов задава въпроса и сам си отговаря, обосновава и конкретизира мисълта си. Ето само един пример: „Кои са и какви са нашите чорбаджии?“ — пита авторът и веднага отговаря: „По-голямата част от тия чорбаджии бяха до вчера гърци...“ (№ 20, стр. 98). С кипнало негодувание той разобличава чорбаджиите като представители на народа, изразява пряко своята омраза към тях, възмущава се, спори Обикновено в края на фейлетоните си Каравелов синтезира своята мисъл или в статийно сбито изложение, или в гневен категоричен монолог, или в ударни лозунгови фрази с характер на извод-обобщение. „И така, истината трябва да стои на първо място. Доле калугерската нравственост! Доле Елисейските полета и техните богове и богини... Да са живи естествените науки! Да е жива аритметиката!“ (№ 81, стр. 344,

също и в № 12, 20, 27, 36, 40, 54, 60, 73, 77, 83, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 102 и др.).

Между художествения фейлетон и вестникарската статия, от една страна, и разказа, от друга, има преходни форми. Границата между тях не е точно определена. Повечето от Каравеловите фейлетони стоят по-близо до класическите публицистични форми. Характерна тяхна особеност са обстойните логически съпоставки, доказателства, разсъждения, проявената в отделни случаи умозрителност. Във фейлетон № 38 например авторът дълго разсъждава върху взаимоотношенията между „младите“ и „старите“, търси причините, които ги разединяват, обсъжда положението на българските общини в Румъния. Той подкрепя мисълта си с примери и се стреми да докаже твърденията си („Да вземем за пример Букурешката българска община, която е цветето на българите в Румъния, и да разгледаме с микроскопическо стъкло нейните действия...“ — стр. 156, „Да ви докажа...“), анализира явленията и търси техните причини („Главната причина, която е стояла като твърда стена между едните и другите, са ония еврейски понятия...“ — стр. 157), обобщава („И така, всеки из нас има свои убеждения, свои цели и свои желания“). И чак в края на фейлетона разкрива повода за написването му („А защо ние говориме всичкото това? А ето защо. Научихме се, че нашата букурешка „Благодетелна дружина“ е намислила да се преобрази...“ — стр. 158). Този разсъдъчен елемент, изразен по-подчертано или по-бледо, се проявява често (№ 20, 29, 37, 65 и др.). Това е стилна особеност на Каравеловия фейлетон, която не накърнява неговата политическа острота и действена сила.

Една част от разглежданите фейлетони се приближават съвсем плътно до вестникарската статия. Тези фейлетони силно напомнят живо, полемично написани статии. В преходните форми между художествения фейлетон и статията те стоят най-близо до статията (фейл. № 17, 34, 39, 57, 71 и др.). Между тях се обособяват в отделна група много фейлетони с литературнокритически характер. Повод за възникването им най-често е появата на някоя статия или дописка в цариградската преса. В тези фейлетони Каравелов критикува българските вестници и списания, техните редактори, различни културни и просветни дейци, нашите литературни отношения и нрави. Авторът непосредствено се откликва на някои литературни прояви, пряко изразява своето отношение към тях. Тези фейлетони са съвсем тясно свързани с конкретен литературен факт или събитие. Те не съдържат по-широк елемент на обобщение, по-богата художествена образност. Те също плътно се приближават до статията и синтезират посочените особености на Каравеловите фейлетони (вж. фейл. № 3, 6, 8, 9, 24, 31, 32, 34, 35 и др.).

Но както в тях, така изобщо и във всеки свой фейлетон Каравелов се стреми да използува художествени средства, да съживи и разнообрази изложението си. За тази цел той често прибягва до богатия извор на световната класическа литература и особено на руската художествена литература, илюстрира мисълта си, прави я по-образна и свежа чрез сравнения с Гоголеви типове като Иван Иванович и Иван Никифорович, Собакевич и благородните дами от

„Мъртви души“, използува басните на Крилов и други (вж. фейл. № 9, 11, 24, 28, 37, 46, 56, 77, 92, 97 и др.).

В някои свои фейлетони той се обръща и към съкровищницата на южнославянското песенно творчество (фейл. № 102). Характерна особеност, която откриваме в почти всичките му фейлетони, е широкото използуване на народната мъдрост (№ 4, 5, 28, 31, 43, 60, 67, 103). Често той започва изложението си с някоя народна поговорка, за да разгърне по-нататък сюжета на фейлетона (вж. № 46, 63, 67, 102).

Един от най-обикнатите и често използувани от Каравелов художествени похвати е диалогът. В почти всички свои фейлетони нашият автор неднократно заменя повествователния тон, характерен за статията и вестникарската дописка, с диалог. Диалогичната форма се среща дори във фейлетоните, които стоят най-близо до статията. Към тази форма на разговор между две, а може и между повече лица Каравелов обикновено прибягва с цел да разнообрази стила на изложението, от една страна, а, от друга — да разкрие по-убедително и релефно своите възгледи, като ги противопостави на реакционните схващания на българското чорбаджийство и буржоазия, на безпринципните, продажни позиции на буржоазната интелигенция, на невежеството, консерватизма, изостаналостта. В повечето случаи самият автор участвува активно в тези полемики. Той говори от свое име и от името на своите съидейници. Такъв характер има краткият диалог между патриарха и автора („ние“) във фейлетон № 43, между отродилите се чорбаджии („тие“) и автора („вие“) във фейлетон № 20 и редица други (вж. № 1, 5, 8, 26, 29, 30, 38, 51, 52, 60, 61, 65, 68, 85, 90, 94, 96 и др.). Когато Каравелов иска да изложи становището на няколко лица, да вмъкне разговор между няколко души, обикновено си служи с буквени или цифрови означения. В седмия фейлетон той разкрива щеславието и егоизма на богатите българи чрез разговор между трима чорбаджии (първо светило, второ светило, трето светило), във фейлетон № 46 разкрива отношението на трима продажни българи към Раковски (... говори един,... говори втори, ... говори трети). Подобни разговори срещаме и в други фейлетони (№ 22, 11 — между цариградските българи А, Б, В, Д, С...).

В повечето случаи авторът не си поставя за задача да изгради чрез тези диалози запомнящи се типове, живи човешки образи. Носители на отделните реплики са широко събирателни, но не индивидуализирани, конкретно-сетивни образи. Тяхното назначение е да илюстрират основната мисъл, авторовата позиция.

Единственият фейлетон „Знаеш ли ти кои сме?“, чието Каравелово авторство не подлежи на никакво съмнение, защото е публикуван през 1878 г. в Търново в следосвобожденското „Знание“, представлява ярка илюстрация на посочените дотук особености на фейлетонното майсторство на нашия автор. Диалозите, дългите публицистични периоди на изясняване и доказване на дадена теза, спокойният статиен тон, който често се заменя от възклицателни и въпросителни изрази — пряка изява на авторовото учудване или недоумение — са типични за Каравелов. Особено характерни,

каравеловски са тези пасажи, в които авторът поучава, кори, съветва — добродушно или иронично, гневно или саркастично. Несъмнена е обаче разликата между Каравеловата и Ботевата ирония и сарказъм. У Ботев иронията е убийствено силна, люта, точна, докато у Каравелов е по-сдържана, мека, дори добродушна понякога. Каравеловият сарказъм се изразява в пряко, публицистично изобличение. Той често граничи с обругаване. Ботевият сарказъм е пропит с унищожителна омраза и презрение, но изобличението не е така пряко, тонът е по-сдържан и отмерен.

Едностранчиво и невярно обаче би било твърдението, че между всички Каравелови фейлетони и вестникарската статия и дописка има само едно стъпало, че художественият елемент в неговите фейлетони е сведен до минимум. Наред с „публицистичните“ му фейлетони има и една друга неголяма група, които стоят по-близо до разказа, до белетристиката. В тях нашият голям белетрист съумява да изгради интересни типове — представители на различните класи и обществени прослойки. Тези фейлетони също по характер, стил и оформление се различават коренно от разказа и очерка, няма никаква опасност да се прелеят или даже да се доближат до кратките белетристични форми. Но художествените типове, които Каравелов създава в тях, се помнят и се открояват ярко. Най-често срещаните герои, постоянен прицел на Каравеловата сатира, са, богатият търговец и чорбаджията — представители на едрата буржоазия,— продажният буржоазен интелигент — чорбаджийски син, учил-недоучил в Европа — или калугерът с неговата експлоататорска същност, корист, паразитност. При изграждането на техните образи Л. Каравелов си служи с похвати, които познаваме от неговата белетристика. Белетристът Каравелов проследява обикновено живота на своите герои от ранното им детство. Писател-реалист, той се стреми да разкрие материалните условия, при които се изграждат техните характери — условия, които формират човека. Богатият търговец Михалчо, герой на фейлетон № 22, произхожда от бедно семейство. Каравелов разказва за детските му години, сочи пътя на неговото забогатяване. Тази част от фейлетона напомня в най-общи линии описанието на първите стъпки на хаджи Ничо от едноименната повест на Каравелов. Начинът, по който нашият автор типизира образа на Михал, е твърде характерен. По този път, макар и много по-разгърнато и подробно, Каравелов изгражда образите на хаджи Ничо, Йон Чучулигян и др. Този реалистичен похват — да се разкриват причините и корените на всяко явление, да се проследява то в неговия генезис и развитие — срещаме в повечето Каравелови повести. Най-напред нашият голям белетрист поставя своя герой в семейната му среда и сочи неговите детски прояви и наклонности. По-нататък той постепенно разкрива гражданския му и личен морал, неговото отношение към жената и брака, поведението му в семейството. Подобни Михалчовци обикновено се оженват за безобразни, но богати гъркини, чиито образи, макар и бегло набелязани, много приличат един на друг. Каравелов винаги страстно изразява личното си отношение към своите герои. „Разбира се, че от подобни Михалчовци вие не трябва да търсите ни народолюбие, ни човешки прояв-

ления: самуреният кожух убива съвестта им, женската рокля побеждава народността им, а коремът заменява чувството им“ (стр. 108). В посочения фейлетон авторът най-цялостно изгражда образа на богатия български търговец. В други фейлетони той характеризира отделни типични негови черти (№ 52, 60, 76, 95 и др.).

Нашият автор създава особено жизнен образ на продажния български интелигент (№ 4, 12, 63, 76). Негов конкретен носител най-често се явява М. Балабанов (о. Балабанов, г. Балабанов). Детайлно авторът описва физическия му лик, който е в пълна хармония с моралните му качества и духовна същност.

От образа на чорбаджията, буржоазния интелигент, калугера Каравелов изгражда широко събирателни художествени типове, носители на няколко характерни черти, определящи предимно тяхната класова и социална характеристика. И тук обаче той остава верен на преобладаващия публицистичен характер на фейлетоните. Авторовото тълкуване, авторовото отношение и преценка на събитията, на героите и техните постъпки преобладават (№ 12, 22 и др.).

Известни са тежките материални и битови условия, при които Каравелов пише, при които издава вестниците си. Принуден от обстоятелствата да пише много, срочно, с оглед на определено място за попълване във вестника, той не е имал възможност да промисли и задълбочено да разработи всичките си фейлетони. Този начин на работа се е отразил отрицателно върху художествената стойност на някои негови фейлетони. Те носят белезите на необработеност, имат нестройна композиция, отличават се с претрупаност или разтегнатост (№ 38, 50, 60, 61 и др.). В някои Каравелови фейлетони можем да отделим две или повече обособени части, които се различават по тематика и стил. Тези фейлетони не представляват органическо, монолитно цяло, нямат основен идеен замисъл, обединяващ целия фейлетон в стройна композиция. В първата част на фейлетона, публикуван в „Свобода“ от 29 януари 1872 г. (№ 11) Каравелов иронизира Славейков, присмива се на дипломатическите му увъртания. Във втората, по-голяма част, за да докаже, че в Цариград живеят все големи „дипломати“, той предава разговор между няколко цариградски българи, които обсъждат църковния въпрос и други злободневни въпроси. Тази част от фейлетона, въпреки че логически е свързана с първата, представлява тема за отделен фейлетон, има самостоятелно значение (вж. също фейл. № 26, 65, 85 96, 103 и др.).

Каравелов започва някои фейлетони с ярка картина, живо, образно отразява действителността, но към средата преминава към разказвателно-нравоучителен тон. Подобна слабост откриваме дори в хубави и силни фейлетони. В първата част на фейлетон № 12 например авторът живо описва запознаването си с Марко Балабанов, майсторски типизира неговия образ. Във втората половина на фейлетона с нравоучителен тон, в статийна, публицистична форма развива свои съкровени мисли, говори за значението на образованието и възпитанието, за нравствената и политическата свобода, изразява скептичното си отношение към разрешаването на

църковния въпрос. Тези две части са обособени и по съдържанието си, и в стилно отношение.

Неправилно би било да се раздуват и генерализират тези недостатъци на Каравеловите фейлетони. Те не са в състояние да заличат тяхната несъмнена литературна стойност или да намалят огромната им действена сила. Правдива и вълнуваща е оценката, която народният поет Иван Вазов — един от великите съвременници на Каравелов — дава на неговите фейлетони. В свое писмо до руския писател В. В. Уманов-Каплуновски от 1888 г. той пише: „Но какъв стил има Любен, каква изразителност на езика, каква сила и оригиналност на мисълта, блясък на ума и бойкост в методите. Тези качества засенчват и недостатъците и подкупват читателя. Особено неговите пълни със сарказъм и остроумие критически статии „Знаеш ли ти кои сме?“. Аз помня с какъв възторг се четяха по време на появяването им, в България нувели не четяха, както и в Румъния; българската емиграция ги предпочиташе пред неговите уводни статии. Тази поредица от статии по моето убеждение съставлява голяма заслуга на Любена в българската литература. Той я очисти от маса бездарни писателчета.“[1]

Посочените характерни черти на разглежданите Каравелови фейлетони не изчерпват проблемите, които тези фейлетони будят, свързани с тяхното съдържание и художествена форма, с тяхната образност и стил, с авторовото майсторство и похвати. Но тези най-типични техни особености са неоспорима основа за установяване на Каравеловото фейлетонно наследство.

[1] Иван Вазов. Непубликувани писма. Под ред. на В. Вълчев, София, 1955, стр. 186—187.

ЛИТЕРАТУРНОТО ДЕЛО НА Г. С. РАКОВСКИ

Георги Димов

РАКОВСКИ И БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Георги С. Раковски е един от титаните на делото и мисълта на възрожденската епоха, първият организатор и идеолог на националноосвободителните борби. Той схваща ясно повелите на времето, разбира историческите задачи и тенденции на общественото развитие, отдава неизчерпаемата си енергия за тържеството на вековните народни идеали за политическа независимост и социална справедливост. Неговият живот и дело са органически свързани с развитието на българската обществена действителност от 20-те до 60-те години на миналия век. Тази действителност определя в главни линии националнопатриотичния и революционния характер на неговата обществена, научна, публицистична и литературна дейност. За тази взаимообусловеност между лична съдба и обществен живот сам Раковски има ясно съзнание и в недовършената си автобиография признава: „Никоги не бих ся усъдил на такова едно нещо (т. е. да разказва за жизнения си път бел. Г. Д.), ако описаните ми дела не биха имали една твърде тясна връзка с отъчеството ми, което съм от нежна йоще младост пламенно любил и комуто целия си живот драговолно съм искал да посветя.“[1]

Епохата, в която живее и работи Раковски, се характеризира с дълбоки социално-икономически промени, с национален и културен подем у поробения български народ. Още в края на XVIII, а особено в първите десетилетия на XIX в. започва разложение във феодално-спахийската система на Турската империя, чийто гнет тегне цели четири столетия над българите и над другите балкански народи. С развитието на производителните сили старото натурално стопанство се разрушава, създават се нови парично-стокови производствени отношения. Наред с произвеждането на земеделски продукти в българските земи постепенно се засилва производството и на занаятчийски промишлени стоки, които се изнасят по всички краища на Отоманската империя, пък и извън нея — по чуждите пазари.

Отоманската феодална система обаче пречи за нормалното развитие на производителните сили. Турските управници, феодали и спахии непрестанно увеличават икономическата експлоатация,

[1] Архив Г. С. Раковски. Т. I, изд. на БАН, 1952, стр. 499.

социалния гнет, налагат безброй данъци, ангарии, което предизвиква отпор у потиснатото българско население. Руско-турските войни от това време, зачестилите феодални размирици и бунтове против централната власт, националноосвободителните движения в Гърция и Сърбия спомагат от своя страна за порастване на националното съзнание у народа ни, за засилване на волята за протест и борба срещу поробителите. Надигането на „раята“ предизвиква ново засилване на турското потисничество, на асимилаторските домогвания на гръцката патриаршия. Разложителният социално-икономически процес обаче в Отоманската феодална империя се развива твърде бързо и довежда до съществени изменения в целия живот.

От друга страна, в резултат на развитието на производителните сили и сред българското население започва социално-класово разслоение. Наред с чорбаджийското съсловие се обособява и търговско-занаятчийска класа, която заедно със селяните съставя основната движеща сила в развитието на българския народ през Възраждането. Възмогнали се икономически, те започват скоро да играят ръководна роля и в обществения живот. На основата на създаващите се нови производствени отношения все повече се утвърждава националното съзнание у българите, засилва се стремежът им към национална просвета и независимост. Призивът на Паисий за народностно свестяване, за отпор срещу гръцките асимилаторски домогвания, за създаване на национална книжнина намира широк отзвук сред българите. Вече през 30-те години на XIX в. наред с килийните училища се организират и първите класни училища. Мощен тласък за развитието на националната просвета оказва и проникването за руската култура. Получилите образование в Русия млади българи стават ревностни пионери за създаване на национална просвета и книжнина, за извоюване на национална независимост.

Повишеното национално съзнание у българския народ засилва и стремежа му за отхвърляне на политическия и икономическия гнет. През 40-те години усилията са насочени предимно срещу потисничеството от страна на гръцкото духовенство, което не само икономически експлоатирало българското население, но било и най-голяма пречка за развитието на националната култура. Борбата за църковна независимост, която по това време увлича голяма част от търговско-занаятчийската класа, е борба дълбоко народностна, борба за национално обособяване и самоопределение.

Стихийните селски бунтове и въстания през първата половина на века, насочени срещу местните султански власти, след Кримската война вземат нова насока, прерастват в организирани акции. Националната борба придобива масов характер, хайдушките чети се политизират, налице са предпоставки за създаване на организирано националноосвободително движение.

Новият етап, в който навлиза националноосвободителната борба, е органически свързан с обществената и литературната дейност на Г. С. Раковски. Той пръв разбира по-дълбоко нуждите и задачите на борбата за национално освобождение, идейно я осмисля, поставя я на революционни основи. На нея той служи всеотдайно и като гражданин-патриот, и като книжовник и поет.

Произлязъл от будно търговско-занаятчийско семейство, получил значително образование за времето си, Раковски отрано проявява живо национално съзнание и до края на живота си използува всички възможности за последователна и непримирима борба против турския феодален гнет, против асимилаторските тенденции на фенерското духовенство, против всички и всякакви поддържници и съюзници на разлагащата се Турска империя. Цялата му дейност — като общественик, революционер, писател, публицист, историк, езиковед, фолклорист — има за основен принцип извоюването на национална, политическа и социална свобода за българския народ.

Едва 20-годишен Раковски вече участвува в подетата народностна борба в Цариград, става член на основаното в Атина „Македонско дружество". През 1841—1842 г. организира в Браила чета с цел да нахлуе през Дунава в България. Успял да избегне смъртната присъда, Раковски не престава да участвува най-активно в политико-обществения живот, заради което прекарва три и половина години в турските затвори. През време на Кримската война той се включва в най-опасни предприятия, съставя едно „тайно общество", чиято задача била да съдействува за победата на руските войски. Разкрит и осъден отново на смърт, той успява да избяга и организира хайдушка чета в Балкана. След неблагополучния край на войната емигрира в Румъния, ходи в Австрия, Русия,Сърбия, отдава се на книжовна дейност, създава „Предвестник Горскаго пътника" и поемата „Горски пътник", редактира последователно вестниците „Българска дневница", „Дунавски лебед", „Бъдущност", пише редица исторически съчинения. Стигнал постепенно до убеждението, че България може да се освободи само чрез всенародно въоръжено въстание, ръководено от един център, той създава в Белград българска легия, подготвя оперативен план за освобождението на България, учредява „привременно българско началство", започва да образува из страната тайни революционни комитети. През 1862 г. в специална прокламация Раковски призовава българския народ да се вдигне на въстание. „Време дойде векн и ние да съкрошим тяжкото иго на наште мъчители неверни турци... ставайте братя; на оръжие мало и голямо за нашта мила свобода и независимост... нашта свобода от нас зависи!"[1]

С цялата си дейност Раковски се издига като водач на българската революционна емиграция, става организатор и идеолог на националната революция. В служба на националноосвободителната борба той посвещава неизчерпаемите си творчески сили.

Животът и делото на Раковски са изпълнени с идейни богатства, граждански и нравствени ценности, които са оказали огромно въздействие за политическото и културното възраждане на нашия народ. Едно цялостно и пълно изследване, което да осветли и оцени по достойнство делото на Раковски като революционер и книжовник, като историк на народностното ни минало и борец за политическа свобода и национална духовна култура, ще окаже несъмнено благотворно въздействие и за патриотичното възпитание на съвременните поколения.

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 394.

Трябва да се каже, че българската наука от миналото е отделила не малко внимание на делото на Раковски, тя се е домогнала до значителни постижения, що се касае до издирване на историко-биографски материали, до проследяване на жизнения път, на обществената, научната и публицистичната дейност на българския революционер. В това отношение трудовете на Ив. Д. Шишманов, Б. Пенев, М. Арнаудов и други са несъмнен принос в осветляване на една или друга страна от неговото многообразно дело, в развенчаване на някои легенди около живота на автора на „Горски пътник“.[1] Върху литературните произведения обаче на Раковски те са се спирали само мимоходом. Единственото сериозно изследване в тази област е студията на М. Арнаудов за „Горски пътник“. Тук за пръв път се проследява генезисът и се прави опит за анализ на първата българска революционна поема. Няма съмнение обаче, че в много отношения днес нашата историографска и литературна наука е отишла по-напред. Това налага, като се използува създаденото досега, да се отиде по-нататък в осветляване делото на тази голяма личност — така богато надарена, с толкова разностранни интереси, с такова голямо значение за цялостното развитие на българския народ през епохата на Възраждането.

Настоящото изследване има за цел да осветли една страна от многостранната народополезна дейност на Раковски — да се разгледат и оценят неговите литературни произведения, да се определи значението им за националното пробуждане и революционизиране на българския народ, мястото им в развитието на нашата литература.

* * *

Литературното дело на Г. С. Раковски не би могло да бъде правилно разбрано и по достойнство оценено, ако не се вземат пред вид характерът и тенденциите на развитие на книжовния и литературния живот на епохата, в която той израства и се възпитава, в която се формира като гражданин и писател. Един поглед върху предходната възрожденска литература ще ни даде възможност да видим какво бъдещият поет-революционер наследява като книжовна традиция и какво ново внася с произведенията си за развитието на националната ни литература. Или с други думи — трябва да се държи сметка за облика на литературата до Раковски, за да се обясни появата и разберат достойнствата и слабостите на такива произведения като „Предвестник Горскаго пътника“ и революционната поема „Горски

[1] Иван Д. Шишманов, Г. С. Раковски като политик. СбБАН, кн. 9, 1918, Б. Пенев. Г. С. Раковски. Сборник по случай 50 години от смъртта на Раковски, 1918; Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. IV, ч. 1; М. Арнаудов. Раковски и „Горски пътник“. СбБАН, кн. 9, 1918; М. Арнаудов. Г. С. Раковски. Живот, произведения и дейност. 1922, 1942; М. Арнаудов. Г. С. Раковски. Съчинения. 1922; С. С. Бобчев. Раковски като публицист. СбБАН, кн. 9, 1918; Ив. П. Аджинов. Записки от живота на Георги Стойков Раковски. 1894; Б. Петров. Биография на Георги Стойков Раковски. 1910; Ч. Попов. Черти из живота на Сава С. Раковски. 1893; Г. Константинов. Раковски и българската революционна идеология. 1939; Андрей Цветков. Г. С. Раковски, Личност и дело. 1949.

пътник". На литературното развитие следва да се гледа като на непрекъснат процес, в който всяко литературно явление е резултат на редица обективни и субективни предпоставки и условия. Колкото и самобитен да е един писател, колкото и творчеството му да е качествено ново, то не може да се разбере, без да бъде поставено във връзка с предходното наследство. Зародишът на онези идеи и тенденции, които намират израз в творчеството на един или друг писател, са подхранени и от предишната литературна и културна традиция. Въздействената сила на литературата се състои именно в това, че читатели и писатели съзнателно или несъзнателно се сродяват с идейните и нравствените ценности, въплътени в нея. Без да се забравя нито за момент характерът на обществено-икономическата действителност, която дава жизнено съдържание на всяко литературно произведение, не трябва да се подценява и значението на книжовното наследство, което по видими и невидими пътища неминуемо въздействува върху всеки обществен и културен деец. Тези две страни именно на епохата от Паисий насам трябва да се имат пред вид, когато се разглежда многообразната дейност на Раковски, у когото писателят-книжовник и общественикът-революционер са органически свързани.

Известно е, че дълбокият обществено-икономически процес и свързаният с него народностен културно-просветен подем от края на XVIII в. намират отражение в една или друга форма и степен в книжнината, в литературата. Произведенията, писани към края на XVIII и особено в първите десетилетия на XIX в., макар и да носят още печата на средновековната традиция, са изпълнени и с нови елементи, съзвучни с характера на новата действителност. В най-добрите произведения на възрожденската епоха не се говори вече за „задгробния живот", не се поучава на покорност и примирение, а в образно-емоционална форма се рисува робското положение на народа, отправя се зов за народностно свестяване, за културно-просветен напредък, за национално освобождение. Авторите на подобни произведения са най-просветените умове на времето, хора, които съзнават и искат да използуват силата на словото, за да помогнат на народа да излезе от забвение.

Разбира се, първите литературни прояви на новата епоха далеч още нямат художествен характер. Новите идеи, мисли, чувства намират твърде своеобразен, примитивен книжовен израз. Създава се особен род книжнина, в която не може да се различи публицистиката от историческото описание, дидактично-патриотичната проповед от сантименталния разказ за тежката съдба на народа; писателството е продиктувано предимно от патриотични подбуди. Макар и жанрово необособена, а в идейно отношение твърде неизяснена, в литературата вече навлизат моменти, характерни за новото време. Появата на Паисиевата „История славяноболгарская" би била немислима, ако не съществуваше предходната книжовна традиция, ако не бяха написани дамаскините, произведенията на такива писатели като Вл. Граматик, Поп Пею, Жефарович и др. Но в основата на Паисиевата история са заложени нови обществени и културни идеали, подсказани са онези начала, върху които се развива цялата по-нататъшна

възрожденска книжнина. Книжовниците след Паисий, схващайки новите насоки на общественото развитие, се вдъхновяват от народностни идеали, променят постепенно облика на литературата. В случая не е без значение и благотворното влияние на сръбската, гръцката, западноевропейската и особено на руската литература. Книжовници и писатели от епохата на Възраждането се учат и от наследството на другите народи и по такъв начин ускоряват обновителния процес на националната ни литература.

Започналият процес на духовно пробуждане предизвиква дълбоки промени в характера и формите на образованието и просветата. Средновековните килийни училища не отговаряли на порасналите интереси, даваните в тях знания били негодни за нуждите на новите обществени сили, преподаването на гръцки език все повече се чувствувало като пречка за националното възраждане. Във връзка именно с организирането на новото училище се създава учебно-школска книжнина, започва борба за установяване на книжовен език на основата на живия народен говор. Най-добрите ни книжовници от началото на миналия век — и Софроний, и Берон, и Априлов, и Н. Рилски, и Бозвели — работят главно да просветят съзнанието на народа, да създадат книжнина, която да буди национални чувства. След Паисиевата история „Житието“ на Софроний е първото произведение с ярко подчертан национален характер. Разказът за личната съдба става на фона на вярно схванатата обществена действителност в различните нейни прояви. И с жизненото си съдържание, и с начина на изложение, с формата на повествование, с езика си „Житието“ е първата художествена творба, която заема особено място във възрожденската ни литература.

Все във връзка с културно-просветния подем се засилва и интересът към народното творчество, към фолклора. Книжовници и просветни дейци започват да събират, изучават и популяризират народните песни с цел да пробудят национално съзнание у българите.

В началото на 40-те години се появяват и първите периодични издания, в които се печатат материали от най-различен характер: педагогически, филологически, исторически, както и такива, в които се дават знания по земеделие, природознание и т. н.

Разгарянето на църковната борба по това време намира също отражение в литературата. Произведенията на такъв талантлив книжовник като Н. Бозвели са резултат именно на съзнанието за необходимостта от извоюване на българска национална църква: неговият диалог „Мати Болгария“, написан с полемична страст и патриотичен патос, е просмукан с безмерна омраза против фанариотите и техните поддържници чорбаджиите, разказва за безбройните злини, причинени от гръцкото духовенство.

Успоредно със създаването на историко-патриотична и школско-просветна книжнина се заражда и новобългарската поезия. Формирането на нови обществени отношения дава своето отражение в политиката, в морала, в мирогледа; започва постепенно да се оформя художествено съзнание, намерило израз в редица стихотворни опити. Появата на първите произведения, написани в стихотворна форма, се обуславя и от нуждата за емоционално-образно възпри-

емане на действителността, от по-непосредна изява на чувства и настроения, от повишените духовни интереси на българите. Примерът на руси, сърби, гърци и в това отношение е бил заразителен.

* * *

За да бъде оценен приносът на Раковски за развитието на националната ни литература, необходимо е да се държи сметка както за дотогавашната своеобразна национална литературна традиция, така и за въздействието, което той е могъл да изпита от общуването му с литературата на другите народи. Историческият призив на атонския монах: „Ти, българине, не прелъщай се — знай свой род и език и учи се по своему езику!“ — подобно на толкова други патриоти не напуща никога и съзнанието на Раковски. В стихове и проза, в публицистични статии и научни съчинения пламенният патриот следва завета на Паисий. Подобно на автора на „История славяно-болгарская“ Раковски обръща взор към далечното и близкото минало на народа, с възторг и преклонение говори за историята, бита, земята, книжнината на българите. В това отношение целта и на двамата е една — да дадат оръжие в ръцете на сънародниците си да се борят срещу чуждите поробители, да отстояват националните си права. Авторът на „Горски пътник“ чете историята на атонския монах, преписва отделни пасажи от нея, вдъхновява се от нейния патриотичен патос, бунтува се срещу разните родоотстъпници и „отцеругатели“.[1]

Очевидно книжовното дело на първите възрожденски писатели, като Софроний Врачански, Пейчинович, Йоаким Кърчовски, Берон, Априлов, Райно Попович, Венелин. Христаки Павлович, Бозвели, не е могло да бъде чуждо за големия родолюбец, който с такава преданост и последователност е издирвал и поглъщал всичко, което се отнасяло до духовната култура на народа ни. С каква радост той съобщава на учителя си Райно Попович още като ученик в Цариград през 1839 г. за трудовете на Венелин, за почина на някои образовани българи в Одеса и Атина да опишат българското минало! Как настоятелно моли по-късно съотечествениците си да издирват и изпращат стари ръкописи, откъдето е могло да бъдат почерпени сведения за една или друга страна от миналото на българите! А нима е могъл да напише той своите съчинения по исторически и фолклорни въпроси, ако не е познавал създаденото от неговите предходници в тази област! Налице са редица свидетелства, които говорят за преклонението, с което Раковски се отнася към тружениците на перото преди него.

Не може да има съмнение също така, че поетът-революционер е познавал стихотворните опити от първата половина на века. Известно е, че произведенията на първите стихотворци по общия си

[1] Трябва да се предполага, че Раковски се запознава с Паисиевата история чрез преписа на Софроний Врачански, за чиято книжовна дейност говори с голямо благоговение в писмото си до А. П. Гранитски от 1853 г. В архива на Раковски се срещат извадки от историята, а в съчинението „О Асеню Первому“ се говори обширно за нея.

дух и тенденции не се различават от другата патриотична книжнина. И тук предмет на възпяване е най-често славното минало, робското положение, страданията на българите. С твърде примитивни средства, тласкани повече от патриотичен порив, отколкото от поетическо вдъхновение, първите пионери в тази област не се домогват до някои особени успехи. И одата на Д. Попски от 1813 г., и откъсите на атонските монаси Никифор и Йеротей около 1822 г., и стихотворенията на Г. Пешаков, Т. Хрулев, Пишурка, Гранитски, Н. Рилски, Сичан Николов, Бозвели, З. Княжевски са еднообразни не само по своя тематичен обсег и идейни тенденции, но и са твърде елементарни като поетически творби. В тях или се възхваляват заслугите на известни дейци, или се изтъква ползата от просветата, или в сантиментални излияния се оплаква съдбата на поробеното отечество, или в дидактични проповеди се разказва за природни явления, за отделни обществени събития.

Първите стихотворни произведения носят несъмнено белезите на онази посредственост, характерна изобщо за литературата ни от това време. Сантиментално-патриотичният характер на творбата е бил критерий за нейната ценност. Но макар и да нямат някаква особена идейно-естетическа значимост, те имат своето оправдание и място в развитието на художествената литература, оказали са своето въздействие и на читатели, и на писатели. От друга страна, тези произведения свидетелстват как постепенно книжнината преминава в художествена литература, как бавно се формира художественото съзнание като форма на общественото съзнание. На основата на тези първи опити и търсения постепенно започват да се появяват истински поетически произведения.[1]

Очевидно е, че стойността на цялата ни литература до средата на миналия век не може да се мери от съвременни естетически позиции. В нея не могат да се намерят значителни поетически обобщения, емоционално-действени образи, психологически характеристики, по-широк епичен рисунък. Представите за обществото, за човека като творческа индивидуалност са твърде смътни, разбиранията за законите на изкуството — твърде елементарни и схематични. Наивен дидактизъм, патриотично-сантиментални нравоучения просмукват дори и природните описания. Най-често произведенията са рожба не на някаква вътрешна непреодолима сила за литературна изява, а плод на студена разсъдъчност и патриотичен порив; авторите им нямат ни най-малки познания за изискванията на подобен род книжовни занимания и най-често не излизат извън кръга на публицистиката. Изобщо домашната литературна традиция до Раковски е твърде бедна от идейни и художествени завоевания, все още стои в преддверието на поезията.

Единствените произведения, които се извисяват и говорят за наличието на художествени дарования у авторите им, са поемата „Стоян и Рада“ на Н. Геров, стихотворенията на Чинтулов и Славейков, написани по средата на века, т. е. по онова време, когато

[1] Срв. Г. Гачев. От синкретизма к художественности. Вопросы литературы. Москва, 1958, № 4.

и Раковски прави първите си литературни опити. Следователно авторът на „Горски пътник“ не е могъл да се поучи от някои по-значителни завоевания на художествената ни мисъл.

По жизнено съдържание и тематичен обсег неговите произведения носят много от белезите на предходната литература, особено на онези творби, които са били създадени по времето, когато и той започва да опитва перото си. Без да търсим някакви паралели и да изпадаме в компаративизъм, не може да не бъдат изтъкнати някои общи моменти между произведенията на големия революционер и на онези писатели, които пишат непосредствено преди него. И ако от любовно-сантименталните мотиви на „Стоян и Рада“ могат да се търсят само реминисценции в отделни опити на Раковски, израз на временни настроения и чувства, то песните на Чинтулов несъмнено са подхранили бунтовния дух на автора на „Отлъчие“ и „Горски пътник“, а може би са му подсказали и идеята да търси начин да изрази в мерена реч гражданските си пориви, революционните си прозрения.

Когато през 1849 г. в „Цариградски вестник“ биват напечатани патриотичните песни на Чинтулов „Стара майка се прощава със сина си“ и „Изпроводяк едного българина из Одеса“, Раковски се намира в турската столица, следи отблизо всяка национална проява и следователно не е могъл да не прочете стиховете на младия одески ученик. По-късно, в началото на 50-те години, когато обикаля българските земи, той не е могъл да не научи за Чинтуловите революционни песни, станали твърде популярни, заучавани и пети от патриотичната младеж. Съвременниците на Чинтулов свидетелствуват, че песните му произвеждали „фурор между гражданите. Това беше фортуна, която на своите криле понесе всичко..., а буйните характери почнаха да точат ножовете си и да изтриват ръждясалите си пушки и чакмаклии пищови.“[1] Макар че няма писмени свидетелства за пряко въздействие, като се имат пред вид съдържанието и идейно-революционната насоченост на стиховете на двамата поети, може да се смята, че Раковски е познавал голяма част от революционните песни на Чинтулов.

Трябва да се предполага също така, че авторът на „Предвестник“ е познавал първите стихотворения и поеми на П. Р. Славейков. По дух и тенденции първите поетически опити на бъдещия прославен поет не се различават от историко-патриотичните стихове, които създава по-късно Раковски. Така в стихотворението „Спомен“, печатано в „Смесна китка“ (1852), се славослови миналата слава на отечеството, загатва се за дълбоката вяра на поета в нейното възкресяване. С подобна вяра и бунтовен патос са пропити и стихотворенията „Спомняне“, „Бъдний ден“, „Връбница“, „Към българските юнаци“, „Глас от Балкана“, „На прощаване“ и др., писани около Кримската война.[2] И Славейков иска да припомни за минало

[1] М. Г. Грекова. Поетът Добри Чинтулов. Сб. Българско народно читалище „Зора“ в гр. Сливен, 1860—1910. София, 1910. Срв. също изнесените сведения от Н. Табакова. Добри Чинтулов. София, 1955, стр. 123 и сл.

[2] Много от тези първи творби на Славейков бяха издирени и обнародвани в последно време от С. Баева — Творчеството на Петко Р. Славейков от периода на Кримската война. Известия на Инст. за бълг. литература, кн. VII, 1958.

величие с цел да запали патриотичен огън у съвременниците. Макар че стиховете му от това време „не са напълно издържани в художествено отношение, но тяхната борческа устременост ги е правила особено актуални, придавала им е обществено значение, засилвала е вярата в неизбежния край на тежкото иго, вдъхновявала е борците срещу него“.[1]

Не малко от романтично-идиличните стихове на Раковски ни отвеждат също към някои Славейкови творби от началния период. Макар революционният патос да определя идейната основа на поезията на Раковски, той е опитвал перото си понякога да даде израз и на сантименталните си настроения и чувства. В такива случаи подобно на Славейков поетът използува широко природния декор, изпада в умиление пред природните красоти, за да изяви интимните си тежнения. И в това отношение Раковски, както и Славейков, внася нови елементи, непознати в дотогавашната разсъдъчно-дидактична литература. Авторът на „Отлъчие“ възприема по-цялостно обкръжаващата го действителност: общественият размисъл се съпровожда от зрителни впечатления, от звукови усещания.

Имал ли е възможност Раковски да се запознае със Славейковите стихове до Кримската война? Несъмнено да. Първите си опити Славейков печата в „Цариградски вестник“ през 1849 г. През 1852 г. той издава „Смесна китка“, „Песнопойка“, „Басненик“. Чрез тях името на поета става популярно сред българската интелигенция. По време на войната Раковски се среща и лично със Славейков и очевидно народният учител е споделил своите патриотични пориви, намерили израз в стиховете му.

Трябва да се изтъкне, от друга страна, че творчеството на Славейков от този период носи много от белезите на домашната литературна традиция. Дори и езикът, на който той пише, е църковнославянски. Едва след като се запознава с руската художествена книжнина, Славейков изявява поетическото си дарование.[2] Изобщо няма писател от епохата на Възраждането, който да е създал по-значителни художествени произведения, без да е изпитал в една или друга степен благотворното въздействие на руската литература. И поемата „Стоян и Рада“ на Н. Геров, и революционните песни на Чинтулов, и по-значителните Славейкови поетични творби са станали възможни благодарение и на школуването на тези автори в поетическата съкровищница на руския народ. Тази щастлива възможност за жалост никога не е имал авторът на „Горски пътник“.

Може да се каже, че Раковски усвоява, подема и доразвива най-съществените страни както на културно-историческата ни книжнина, така и на литературното наследство. Предходните поетични опити послужват като основа, на която израства и авторът на „Предвестник“. Макар неговата поезия да има качествено ново звучене, с редица страни тя е свързана с предходната литературна

[1] П. Динеков. Литературни образи. 1958, стр. 42.

[2] Вж. Б. Пенев. П. Р. Славейковата преводна и подражателна поезия. Пер. списание. 1906, стр. 227; С. Русакиев. П. Р. Славейков и руската литература. 1955, стр. 25—27.

традиция. Някои от разработваните от Раковски мотиви и теми са вече зачекнати от един или друг писател. Очевидно сходните обществено-икономически условия, еднаквите задачи, които е трябвало да бъдат разрешени, обуславят и близостта между произведенията на отделните поети и писатели.

Развитието на всяка национална литература се определя преди всичко от нуждите и задачите на обществено-икономическия и общокултурния живот на народа. Творческите личности отразяват не само онова, което вече съществува, но чертаят и перспективите на бъдещото развитие, първи долавят онези елементи и тенденции, които още са в латентно състояние и по силата на известни закономерности неминуемо ще се развият и утвърдят. В сложния и многообразен процес на художествено претворяване на реалната действителност оказват влияние редица предпоставки и фактори. Не на последно място тук въздействува и литературната традиция, т. е. онази духовна, интелектуална среда, в която писателят е расъл, оформил е гражданското си съзнание, влязъл е в досег с културните и литературните ценности на епохата. За личности, които са имали възможност да общуват не само с домашното, националното културно наследство, но и с културните и литературните завоевания на другите народи, очевидно е, че при проследяване пътя на тяхното творческо развитие ще трябва да се държи сметка и за характера на това чуждо наследство, което под една или друга форма и степен е могло да остави известни следи върху душата и съзнанието на писателя. Като имаме пред вид жизнения път на българския революционер, евентуални външни въздействия ще трябва да се търсят главно от страна на гръцката, сръбската, румънската и руската литература.

Известно е, че след завършване на основното си образование в Котел и Карлово Раковски учи в прочутото Куручешменско училище в Цариград. От писмата на будния ученик научаваме, че обучението в това училище е било твърде консервативно, пропито със схоластично-религиозен дух.[1] От художествената литература били застъпени само произведенията на класическите писатели. Училището било затворено за новите националноосвободителни идеи на гръцкия народ. Следователно едва по-късно, когато завършва училището и влиза в контакт с демократично настроените среди в Цариград и Атина, Раковски е могъл да се запознае с някои съвременни гръцки прогресивни литературни произведения. Ако за по-общо културно въздействие върху нашите книжовници, какъвто е например случаят с реформаторските идеи на Корай от първата половина на XIX в., биха могли да бъдат посочени преки указания, то за въздействие на художествената литература е трудно да бъдат намерени такива свидетелства. Досега ние не разполагаме с писмени свидетелства за влияние на гръцки художествени произведения върху писателите ни от времето на националноревюлюционните борби. Отделни общи реминисценции, които могат да бъдат забелязани между

[1] Вж. писмата на Раковски до Райно Попович. Архив на Г. С. Раковски. Стр. 3—17.

литературните творби на Раковски и произведения на някои новогръцки поети, не могат да се смятат като убедителен довод за наличието на конкретно въздействие.[1] Най-многото, което може да се допусне в случая, е, че историко-патриотичният романтичен дух на новогръцката поезия, доколкото е била позната на Раковски, му е допадал. В една бележка от суровите материали за „Горски пътник" Раковски пише: „Да се притури там где говори Горски пътник (что е живот наш в сие робство?) от Рангав."[2] Очевидно касае се за гръцкия поет и книжовник Ал. Рангабис, който подобно на Раковски пише поезия в историко-романтичен дух, възпява някогашното величие на Гърция в твърде риторичен стил. Гръцкият поет се е занимавал също и с филологически въпроси, в поезията си използува стари езикови форми. Следователно може да се предполага, че тази поезия и с патриотичната си насоченост, и с похватите, с които е била създадена, е допадала на българския патриот. Поезията на двамата братя Александър и Панайот Суцо, в която се възпяват също националните идеали на Гърция, възраждането на старата слава на Византия, може би по-малко е допадала на Раковски, тъй като е била обвеяна с религиозно-мистичен дух. Идейната насоченост в техните поеми, особено в „Скитникът" от Ал. Суцо, е твърде отвлечена. Раковски стои несравнимо по-високо в идейните си прозрения. По-вероятно е нашият революционер да е познавал поезията на един друг гръцки поет от това време — Дени Соломос, който в своя възторжен „Химн на свободата" (1824) е възпявал страданията на гръцкия народ, жертвите, дадени за свободата, надеждите за помощ.

Като се има пред вид общият дух на новогръцката патриотична поезия от това време, трябва да се подчертае, че нашият поет отива значително по-напред, написва стихове, наситени с бойка революционна устременост.

По-осезателно влияние на новогръцката поезия може би ще трябва да се търси в онези откъси на Раковски, които са израз на интимно-сантименталните му настроения и чувства. Известно е, че Славейковата любовна лирика има за извор гръцката поезия — доста популярна по това време. Особено в акростиховете на Раковски има основание да се търсят навеи, дошли от някои гръцки поети.

За влияние на сръбската художествена литература също няма преки указания Нашият патриот е имал възможност да се запознае главно със сръбската историческа и публицистична книжнина. В нахвърлените бележки от 1857 г., предназначени като материал за „Горски пътник", Раковски пише, че за турските злоупотребления трябва да се използуват сведенията „от Доситей и от Сръбска нова повестница".[3] Очевидно, работейки в библиотеката на Медакович в Нови Сад, Раковски е чел трудовете на сръбските книжовници, споделял е техните схващания за всемогъщата сила на на-

[1] Срв. в това отношение мнението на проф. М. Арнаудов — Раковски и „Горски пътник". Сб. БАН, кн. 9, 1918, стр. 55—61.

[2] Архив Г. С. Раковски. Стр. 556.

[3] Пак там.

уката за духовно пробуждане и национално освобождение.[1] Тези сръбски книжовници, оказали по-късно известно въздействие на Каравелов и на сръбската Омладина, несъмнено са подтиквали и Раковски в стремежа му да служи и с перото си на националните интереси.

В изследванията за Раковски вече е подхвърлена мисълта за евентуално въздействие на поемата „Горски венец" от черногорския патриот П. Негош върху автора на „Горски пътник". Наистина между двете поеми има някои сходни моменти, дадена е борбата на народа срещу турците-поробители, готовността за саможертва в името на националните идеали и т. н. И двете произведения са написани в диалогична форма, има нещо сходно и в идейните тенденции. Дали обаче българският патриот е имал възможност да познава тази поема, засега не съществуват никакви указания. И тук ще трябва да се ограничим с предположения и да говорим за известно въздействие само въз основа на някои общи реминисценции в двете поеми.

Известно е, че Раковски прекарва доста време в Румъния. През 1841—1842 г. той е в Браила, където създава въстаническа организация. От началото на 1855 до втората половина на 1856 г. живее в Букурещ и околностите му. Тук написва патриотичните стихове от „Предвестник" и други откъси. В Румъния българският патриот се е движел в среди, които живеели с идеите на революцията от 1848 г. По онова време сред румънската демократична общественост били особено популярни произведенията на писателите, които пишели на историко-патриотична тематика. Подобни произведения намирали широк резонанс сред тогавашната обществена действителност. Тежкото положение на народа, похитяването на националните свободи вдъхновявали редица писатели и поети да възпяват славното минало, за да повдигнат патриотизма на сънародниците си. Цялата румънска поезия от първата половина на века е пропита с историко-романтичен дух. Печалната картина от развалините на някогашния исторически град Търговище вдъхновява поетите Василе Кърлова и Елиада Рълулеску да напишат патриотично-патетични стихове, рисуващи контраста между величавото минало и робското настояще. Подобни мотиви разработва и Григоре Александреску. Загиналият едва на 22 години Василе Кърлова пише през 1831 г. „Марш на румъните", където се призовават румъните да грабнат оръжие, да се покажат достойни за славните си прадеди, да освободят поробеното си отечество. И по жизнено съдържание, и по идейна насоченост, по елегичен тон, по цялата емоционална атмосфера тези творби напомнят редица моменти от поезията на Раковски. Очевидно сходните обществено-исторически условия са обусловили и създаването на поезия с еднакъв дух. Може да се предполага, че някои моменти от стиховете на автора на „Предвестник" са били навеяни от румънската патриотична поезия. И възпяването на някогашни исторически селища, и рисуването на идилични

[1] Вж. Б. Пенев. Доситей Обрадович у нас. Сп. БАН, кн. 3, 1912, стр. 76.

природни картини, и използуването на образи от митологията — толкова характерни за тогавашната румънска поезия — срещаме в творчеството на Раковски. Едва ли може да има съмнение, че по време на престоя си на румънска земя нашият революционер е бил обвеян от патриотичния дух на тогавашната поезия.[1]

Що се касае до руската художествена литература, упражнила неизмеримо благотворно въздействие за развитието на цялата новобългарска литература, също разполагаме с твърде малко писмени свидетелства за някакво особено влияние и върху автора на „Горски пътник".

Докато в различните бележки в архива на писателя срещаме отбелязани заглавията на редица руски съчинения, използувани при заниманията му с исторически, езиковедски, етнографски въпроси, то за художествени произведения почти нищо не е посочено. Раковски очевидно не е имал възможност за широк досег с руската книжнина, преди да отиде в Одеса през 1858 г., от което време насетне той престава да се подвизава на поетичното поприще. Известно е оплакването на П. Р. Славейков пред Н. Палаузов през 1853 г., че нямал откъде да се снабди с руски книги.[2] Като оставим настрана историческите и учебните книги или съчиненията с църковно-религиозен характер, единственото художествено произведение, което към средата на миналия век е било по-разпространено в България, е повестта на Велтман „Райна българска княгиня".[3] Увлечен от съчиненията на Венелин, руският писател идеализира славянското минало, описва войните на българите и русите срещу гърците, вмъква имена и епизоди от българското минало. Тази повест бива преведена през 1852 г. едновременно от Елена Мутева и Йоаким Груев и бива четена с увлечение от мнозина българи. Много моменти и похвати, имена на местности и лица от повестта ни напомнят за хайдушкия епос на Раковски. И в двете произведения се разказва за руския княз Светослав, за престолния град Преслав, за Котел и околностите му и т. н. В материалите, останали в ръкопис, някои от които са използувани в бележките към поемата „Горски пътник", като описва околностите на Котел и по-специално някаква пещера („провала"), в която синът на цар Симеон Боян, който укривал в тази пещера „прекрасная княгиня българска щерка царя Петрова Райна", Раковски заключава: „спроти описание Велтмановия повести видет ся бити истая сия днешная провала. Но вход ея нест известен."[4] Това са единствените писмени указания, че Раковски е чел руски художествени произведения. Няма съмнение, че липсата на такава възможност се е оказала фатална за и без това слабите поетически дарования на Раковски. Нямайки възможност да школува в една по-богата идейно-художествена литературна традиция, той не съумява да преодолее елементарните си представи за специфичните изисквания на поетичното творчество.

---

[1] Вж. Al. Jordan. G. S. Racovsky si literatura Romînă. Bucaresti, 1940.

[2] Вж. Ив. Д. Шишманов. Наченки на руско влияние в българската книжнина. 1899, стр. 48.

[3] А. Ф. Вельтман. Райна королева болгарская. 1843.

[4] Архив Г. С. Раковски. Стр. 538—540.

Такава е в най-общи линии литературната традиция, която Раковски е имал възможност да познава и от която по всяка вероятност се е учил в опитите си да изрази в поетична форма народните страдания, патриотичните си пориви. Ревностният родолюбец не е имал възможност да получи по-голяма литературна култура, да школува у писатели със значителни идейно-естетически завоевания. Тук се крие и една от причините за нетрайните завоевания на Раковски като поет. Известно е, че най-добрите ни поети и писатели на възрожденската епоха — Чинтулов, П. Р. Славейков, Каравелов, Ботев — създадоха своите шедьоври, след като бяха пили от живителния извор на великата руска литература. Раковски не само че няма тази възможност, но увлечен по други планове, не е успял да се сроди по-дълбоко и с литературата на съседните народи. При все това много моменти и страни от неговата поезия ни отвеждат в общата атмосфера както на нашата литература от онова време, така и на литературата със съседните нам народи, които са живеели и развивали при еднакви условия. И като революционер, и като поет Раковски не изниква на празно място. Неговата поезия, родена от нуждите на времето и предназначена да служи на определени цели, се подготвя от цялата предходна традиция в тази област, представлява важен етап в развитието на националната ни литература.

* * *

Своеобразието на литературното дело на Г. С. Раковски не би могло да бъде правилно разбрано и обяснено, ако не се държи сметка и за характера на целокупната книжовна дейност на автора на „Горски пътник". У него и научни занимания, и публицистична дейност, усилията за поетична изява на патриотичните си терзания и блянове, жизнена съдба и революционно дело — всичко е свързано в едно единно цяло. Това многообразие от интереси и прояви определя образа на неповторимата творческа индивидуалност на Г. С. Раковски — родоначалник и идеолог на българското революционно движение.

Раковски е от онези възрожденци, които са многообхватни, работят с широк размах, отразяват най-характерните страни на епохата. Идейно-революционното му израстване е съпроводено с интензивна книжовна дейност като историк, етнограф и езиковед, като публицист и поет. Образованието, което получава — значително за времето, — общуването му с хора с повишени духовни интереси подхранват у него съзнанието да използува силата на перото в служба на националната кауза. Към този род патриотична дейност той пристъпва едва когато има вече натрупан значителен жизнен опит, когато е преживял и научил твърде много, когато е видял всичката трудност да се работи сред люде с притъпено чувство за национално достойнство и културна значимост.

Както бе вече посочено, още като ученик в Цариград младият патриот разбира колко е необходимо да се знаят историческите факти от миналото на народа, за да се оборят и обезоръжат шовинистич-

ните и мегаломански домогвания на съучениците му гърци. Той посреща с радост всеки почин, който цели да осветли далечното минало на българите. По време на обиколките си из българските земи като търговец и като войвода на хайдушка чета той посещава църкви и манастири, за да търси стари български ръкописи, всякакви писмени паметници, които говорят за миналото на народа. В многобройните писма до сънародниците си той моли, настоява да издирват и му изпращат подобни документи и свидетелства, широко използувани по-късно в историческите му съчинения и публицистични статии.

Раковски иска научно да обоснове историческите права на българския народ за самостоен национален живот, да покаже богатствата на българската духовна култура в миналото. А за всичко това му са необходими писмени свидетелства. Затова на Страцимир Шишманов в Темешвар той пише да му изпрати Венелиновата история, на Д. Т. Душанов — някакъв „драгоценен български ръкопис", на Никола Джамаджиев и П. Златев — турска история и т. н. На приятели в Котел съобщава: „В Котел аз зная добре, че има много български ръкописи, кои скриват много наши драгоценности и гният в прах захвърлени. Ако си дадете малко труд, уверен съм, че щете намери много. Колко полза ще изчерпим на наша възрождаема книжнина ... можете да разсъдите."[1]

През целия си живот, при всички случаи, под различна форма Раковски изтъква необходимостта да се опознае миналото, за да се извоюва бъдещето. Съзнавайки историческото значение на делото на първите възрожденци, той полага усилия да събере данни за живота им, да опише подвига им, дълбоко убеден, че всичко това ще съдействува за националното свестяване. На Н. Тъпчилещов в Цариград съобщава, че е „съставил кратко описание" на загиналия „от злоба гръцка в тъмна тъмница" Неофит Бозвели, интересува се за съдбата на „Мати Болгария". „Особено мое занимание е българская нова история, тоест от падения Българскаго царства даже до сега що е пострадал наш бедний народ... Събрал съм досега няколко вещество и събирам. Но еще не е доволно да стани съставно списание, както го аз желая. Писал съм на много приятели за разни известия мне нужна. Ето и вами доде ред да пиша и да ви умоля за следния твърде нужно за наша нова история" — пише Раковски на Драган Цанков. В писмото се изброяват редица документи около историята на българския църковен въпрос, споменава се за различни турски берати, за някаква турска история, от които имал нужда, и т. н.

Особено старание Раковски полага да събере български народни песни. На фолклора българският патриот гледа като на богат извор за проучване на живота и съдбата на народа през различните епохи. В множество писма до свои сънародници той настоява да събират и му изпращат народни песни, дава им указания, как да ги записват. А в писмото си до Драган Цанков от 1859 г. съобщава, че е приготвил сборник с народни песни, снабдени с обширен коментар

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 137 и сл.

Общото, което се долавя от съчиненията на Раковски, е историческата тематика, е непрекъснатият му стремеж да изнесе колкото се може повече материали от български и чужди извори, от народното творчество, от всякакъв род археологически и писмени паметници. Той се старае да изясни произхода на старата българска държава, нейните граници и управление, гражданските институции през различните периоди, семейния и гражданския бит, социалните и религиозните отношения, материалната и духовната култура на народа от най-древни времена, езиковата самобитност на българите и т. н. В плен обаче на своеобразни хипотези и романтични теории, той не рядко напуща научния критерий на изследвача и стига до твърде фантастични изводи и твърдения.[1] Днес, разбира се, ние можем снизходително да се усмихваме на тези с нищо необосновани теории на пламенния български революционер. Те обаче имат своето обяснение и оправдание във времето, когато са писани, в целите, които са преследвали. Дълбоко убеден, че народът ни е паднал в забвение, защото никой не е разкрил неговото богато минало, Раковски пожелава и в България да се роди един голям историк, който да разкрие миналото и „роду да бъди учител", защото който изгуби народностното чувство, не може да очаква никакво светло бъдеще — „той всячески остава презрян и укорен от всех". Трябва всеки според способностите си да принесе нещо „на олтар общаго просвещения и да осветлим и ми храм мъдричин в наше отечество. Доста сми бедни в мрачное невежество тъмнели и църнели" — неедноократно подчертава Раковски. И в това си старание пламенният патриот не знае граници. Искайки да намери и изтъкне повече аргументи за историческата значимост на българския народ, той изпада в увлечения, които учудват днес и най смелата фантазия. У автора на „Показалец" е налице твърде тясно преплитане на културно-историческите му занимания с литературно-художествените му опити. Еднаквата цел, която преследва и в двата случая, му налага често пъти да използува едни и същи средства и похвати при различните форми на книжовни занимания.

Друга важна страна от многообразната дейност на Раковски, която също трябва да се има пред вид при разглеждане на литературното му дело, е публицистиката. По-нататък ще имаме възможност да характеризираме автора на „Горски пътник" като журналист и публицист. Тук, набелязвайки само кръга на книжовните му занимания, ще спомена за усилията да издава и редактира политически и литературни вестници.

Както е известно, една от причините да се установи Раковски в Нови Сад е надеждата да намери сгодни условия да издава български вестник. За тези си намерения той съобщава и в обявлението, което разнася из крайдунавските градове, когато разпространява „Предвестник Горскаго пътника" в края на 1856 г. Кореспонденцията му от това време (1856—1857) свидетелствува за неимоверните огорчения и трудности, които е срещал при осъществяване

[1] Вж. М. Арнаудов. Г. С Раковски — живот, дело, идеи. 1942, стр. 167 и сл.

на тези си планове. С дълбока тревога той посреща хладнокръвието у мнозина. Много българи са се отрекли от своята народност, „преобразили ся са на гърци", а преселниците във Влашко са се наричали власи — „заборавили са свои златни векове, . . . не ищат и не обичат народное просвещение", спокойно понасят чуждото потисничество.[1] Дълбоко разтревожен за съдбата на народа, Раковски подобно на Паисий с болка се провиква: „О България мила! Кой с пристойни сълзи може да тя оплаче!" Тревогата още повече се усилва, като гледа как другите народи усърдно залягат за своето просвещение, издават вестници, отварят училища. „В Цариград, в Смирна и другаде ся издават толико вестници и повремени списания от турко поданни гърци, арменци и даже от евреи. А ми българи вище от 5 милиона счисляеми, народ трудолюбив и доволно богат, остали сми с един Цариградски вестник и хладнокръвно чяками от него народно просвещение!!! Жално!" — завършва Раковски писмото си до Костаки Попович в Браила.[2]

След много усилия Раковски успява да издаде първия брой на дълго мечтания вестник, наречен „Българска дневница", навярно по подобие на „Сръбска дневница". На 4 април 1857 г. излиза пробният брой, а на 26 юни с. г. — първият редовен брой. В уводната статия се очертава програмата на вестника: да разобличава „пороци и престъпления на управители било духовни или светски", да се бори за извоюване на „права граждански, държавни, църковни" за народа и т. н. Политическата програма на вестника трябвало да се съобразява с приятелските отношения между Австрия и Турция. Въпреки това обаче на страниците на вестника излизат статии, в които за пръв път така остро се атакуват както турските управници, така и гръцките попове, българските чорбаджии. През втората половина на същата година излиза и пробният брой на „Дунавски лебед" — вестник с културно-просветен и книжовен характер. „Той лист нарочно ще ся относи на българска книжевност . . . Вси наши учени трябва да помагат със свои преводи или съчинения" — пише Раковски на Иван Мавриди и братя х. Петкови в Русе.[3] Трябва човек да прочете преписката на пламенния патриот от този период за да види какъв нравствен героизъм е трябвало да прояви, с каква всеотдайност той е работил в осъществяване на благородния си почин.

Съзнавайки значението на националната книжнина, Раковски полага усилия да основе едно „дружество словесности" — книжовно дружество, „кое не само да издава българска една дневница политична, любословни народен лист и помесечно списание, но и разни учебни книжки да превежда и печата на наш език". Идеята за такова едно книжовно дружество Раковски подема и по-късно неколкократно, без да може да я осъществи. Трябваше обаче да минат само две години от смъртта му, за да се изпълни тази му мечта — основава се Браилското книжовно дружество, изиграло несъмнена роля за развитието на националната ни култура.

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 46 и сл.
[2] Пак там. Стр. 86.
[3] Пак там. Стр. 112.

В Нови Сад Раковски е изцяло погълнат от книжовна работа: редактира вестници, пише политически и културно-исторически статии, научни трудове, печата „Горски пътник", превежда някои общообразователни книги и всичко това великият патриот върши при непоносими условия. „Всеки иска много и мъдрува отдалеч, но не попитва как ся издава тая новина? Кой плаща оному, кой ся ден и нощ гнои гърди? Как ся той в странно място обдържава... Ако бих имал средства аз драговолно бих жертвал много години да работя народа ради. Но аз сам зная как приминувам. Умръзна ми веки да пиша на някои родолюбци да мя улеснят за малко време... Не са така други народи както наши българи... И затова им цвети литература. Наши българи се напротив вършат. Фотинов почна да издава в Смирна Любословие уставиха го та достигна да проси! Добрович исто пострада със свое Мирозрение кое издаваше у Беч" — пише Раковски с огорчение.

Принуден по искане на турското правителство да спре вестника и да напусне Нови Сад, Раковски заминава за Галац през октомври 1857 г. „ужален смъртоносно за прикращение на мое дело, тоест на издаване Българска дневница и Дунавски лебед". „То беши най-силний удар за мени, понеже тамо изгубих много, не разумявам вещественное средство изждивления, но народна цел, коя толико счястлив бях почнал да въздвижа."[1]

На румънска земя неуморимият патриот прави опити да продължи книжовната си дейност, подема отново идеята да основе „едно народно учебно българско общество", да организира българска печатница, издава позив за учредяване на българска книжовна община, изтъква необходимостта да бъде издаван български вестник в Европа, който да запознава европейското обществено мнение с историята и тежкото положение на българите. Турското правителство обаче и тук не го оставя и неуморният книжовник трябва да дири прибежище в Русия — „в благословеная земля России покровителка българам".

В Одеса Раковски прави постъпка да получи разрешение, за да поднови издаването на спрените „Българска дневница" и „Дунавски лебед", да основе културно-историческо списание „Български древности". И тези му опити обаче останали без резултат, защото царското правителство не искало да си разваля отношенията с цариградската патриаршия и не гледало с добро око на борбата, която водил Раковски срещу фенерското духовенство. Подозренията към българския патриот се усилвали и поради факта, че по това време селските маси в Русия все повече се надигали и монархическото правителство преследвало всяка свободолюбива мисъл. В Одеса Раковски успява да издаде само „Показалец" — труд с голямо културно-историческо значение, посрещнат с радост от всички българи, направил впечатление и на мнозина чуждестранни учени.

Междувременно васалното на Турция сръбско княжество започнало да прави опити да отхвърли опеката на отоманското правителство, издигало лозунги за обединение на всички поробени славянски

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 145.

народи срещу общия враг. Всичко това накарва нашия патриот в началото на 1860 г. да замине за Белград с надежда да намери посгодни условия за книжовна и революционна дейност.

В Белград Раковски издава готовите си съчинения, а на 1. IX. 1860 г. излиза първият редовен брой на отдавна замисления вестник „Дунавски лебед". С широката си обществено-политическа и културна програма този вестник представя първия сериозен политически вестник у нас, изиграл огромна роля в националното ни възраждане. На страниците на вестника намират място всички онези въпроси, които засягат тогавашното положение на народа и неговото бъдещо развитие. В уводните статии, писани от Раковски, се разглеждат най-актуалните политически въпроси. В отдела „Граждански обзор" се дават новини за политическия живот в Европа, за отношението на великите сили към Турската империя и националната борба на балканските народи. Редовно се поместват дописки от всички краища на страната. Българската история, книжнина, език, въпросите на културно-историческото ни минало са предмет на редица статии. Широката, разнообразна, политически насочена програма на „Дунавски лебед" го правят популярен вътре и вън от страната. Сам редакторът му е дълбоко убеден, че чрез вестника „наш народ и въпрос ще стане целому европейскому свету познат", затова решава го-важните статии да бъдат печатани и на френски език. Ако и това дело прекъсне поради липса на средства, „то ще бъде за мене по-горко и от смърт" — пише с болка неуморимият патриот, виждайки хладнокръвието на заможните българи. „Дунавски лебед" печели симпатиите на патриотично настроените българи, уважението на редица европейски редакции и държавници. Отвсякъде започват да се получават ласкави отзиви. „Братко, не можа ви описа какво впечатление принесе Лебеда бр. 17, отредом се прие с толкова отворено сърце щото аз до днес не съм съгледал и това направи да ся чудя. Да ви опиша възхищението самото ми е невъзможно нещо, освен отредом ся чуваше ура, да живее Раковски" — му пишат от Цариград. С подобен възторг се изказва и В. Д. Стоянов от Прага: „Без да ви лаская, всеки който е чул за вас, много ви почита, даже и неприятелите на български народ тука имат респект към Вас. Мнозина искат да предрекат, чи може да ся очаква от вас онова на Балканский полуостров, както ся дочака в Италия от Гарибалди."[1] В писмо от 8. II. 1861 г. Стоил Д. Попов с възторг съобщава, че българите гледат на вестника „като от всевишния пратен ... от когото ся чака злата наша бъдъщност, орган, който смаза крилете на неприятелите български". Подобни възторжени отзиви и пожелания идват отвред. Разбира се, не с добро око гледали на вестника и на неговия редактор консервативните слоеве на българското общество, хората около „Добродетелната дружина", особено когато във вестника започват да се явяват открити призиви за въстание, за революция.

Към края на 1861 г. Раковски вече е погълнат изцяло от пряка организационна революционна дейност: съставя план за освобожде-

[1] ДБВК — фонд Г. С. Раковски, инв. № 7893.

нието на България, организира специална българска легия, която трябва да навлезе в България, щом избухне очакваният конфликт между Сърбия и Турция.

Без да се спираме на по-нататъшния развой на събитията — материя извън нашата задача, — ще отбележим още само, че едва през 1864 г. Раковски успява отново да поднови книжовните си и публицистични занимания. След дълга подготвителна работа в Румъния той успява да издаде първия брой на в. „Бъдущност“ — 8. III. 1864 г. — вестник, ратуващ за един българо-румънски съюз, за съюз между поробените балкански народи. И тук той разобличава азиатската завоевателна политика на турците, асимилаторските домогвания на гръцката патриаршия, експлоатацията, вършена от румънските чокои и българските чорбаджии.

И този вестник обаче излиза само в 10 броя. Неговата широка демократична програма и социална насоченост тревожат българските нотабили в Букурещ и те побързват да направят невъзможно излизането му. Подобна съдба има и следващият вестник „Бранител“, излязъл само в 1 брой.

В Букурещ Раковски успява да издаде първата книжка на замисленото още от 1859 г. списание „Българска старина“. За програмата на списанието съдим и от молбата, която той изпраща през 1859 г. до одеската цензура. В изложението се казва, че в проектираното списание щели да се поместват статии по история, филология, митология, народно творчество, исторически материали за другите славяни, сведения за развитието и състоянието на българската книжнина и т. н. Тази програма е отпечатана и в „Дунавски лебед“ през ноември 1860 г. В излязлата първа и единствена книжка Раковски дава нещо като обобщение на своите издирвания върху българското далечно минало и върху българския език. Много от застъпените тук идеи са вече изразени в предишните му съчинения. Както е известно, по-голямата част от неговите изводи за българската история, език, култура и т. н. са плод на патриотически романтични увлечения, на необосновани фантастични твърдения. За времето си обаче тези негови теории — колкото и странни да ни изглеждат днес — изиграват известна положителна роля. Те са били оръдие в ръцете на българите срещу мегаломанията и фанатизма на гърците, срещу твърденията на някои чужди учени за татарския произход на българския език и т. н.

Изобщо през целия си живот Раковски полага непрестанни усилия за повдигане на народностното съзнание, за създаване на българска книжнина, на българска просвета и култура. Той предприема най-различни начинания, основава вестници и списания, пише научни трудове, съчинява поеми и стихове, заляга да се основе българско книжовно дружество, български училища, издава позиви, пише изложения, мемоари, статии, чете лекции и т. н. и т. н., използува всички и всякакви случаи и обстоятелства с единствената цел да пробуди националното чувство у българите, да мобилизира съзнанието, волята им за извоюване на политическа и духовна свобода. Раковски е дълбоко убеден, че е дошло времето да се отхвърли петвековното иго. „ . . . днешний век е век народности, век просве-

щения, век развития, щото ако умеем да ся възползуваме от такива и толкова благоволни нам обстоятелства, никакво извинение и оправдание не можем има нити пред други народи, нити пред наше потомство" — заявява проникновеният революционер.

Раковски добре разбира историческото значение на онова, което върши като общественик и писател, знае неизмеримата сила и на научния трактат, и на историческото изследване, и на публицистичната статия, и на литературната творба. Той ясно съзнава, че служи на едно дело, което потомците ще има да оценяват, и затова пази всеки документ, излязъл из перото му или дошъл като отзвук на дейността му. И в това отношение той е рожба на една нова епоха, с ново отношение за ролята и значението на творческата личност. Докато книжовниците от ранния период на Възраждането са твърде скромни в оценката на своето дело, наричат себе си „недостойний", „грешний", „непотребний", „раб божий" и т. н., Раковски се счита водач и пророк на своя народ, призван да осъществ исторически задачи.

Родолюбивата дейност на Раковски отеква дълбоко в душите на неговите съвременници, раздвижва умовете и сърцата на цяло поколение. С какво обаяние се е ползувал българският революционер-поет, личи и от множеството писма, изпращани му от всички краища. Той си е извоювал авторитет на всепризнат водач на националноосвободителната борба, затова и обръщенията към него са пълни с топлота и признателност: „брате", „жарки родолюбче", „благороднейший" и т. н. „Слава и благодарение на скъпите Ви трудове, с които откривате темната завеса на българската народност! Живейте, новий Венелине!" — му пише с национална гордост Т. Хрулев на 24. IV. 1859 г. от Свищов. С подобен възторг се откликва и Сава Доброплодний от Сливен на 25. XI. 1860 г.: „Вашите съчинения, които с възхищение непрестанно прочитам, правят добро впечатление на чувствителните и образовани хора, аз немога да им се начита! И отечеството ни ще бъде щастливо, ако се удостои да виде на свят сичките Ваши съчинения, за които предизвестявате..." А Дайнелов от Цариград в писмо от 23. XI. 1860 г. пише: „Господине, не можа как да Ви представя възторга с когото са чете милий „Лебед". Щом стигне пощата, всякому на лице са изобразява една възхитителност да чуй сладкий глас на чистонародната птица, която е летяла през толкова български градове и стигнала в столичний тойзи град." Васил Стоянов съобщава за големия интерес, с който се посреща вестникът в Прага. Редакторите на тамошните вестници искали да препечатат някои статии от „Дунавски лебед", а авторът им заслужавал „първое място нашия история нинешняго века".[1] Известни са високите оценки, които дават на трудовете на Раковски такива учени като Марин Дринов и Нешо Бончев.

В своето преклонение пред подвига на Раковски някои патриоти му посвещават и специални стихове. Към писмото си от 22. VI. 1858 г. Петър Оджаков — тогава ученик в Карловци — прилага стихотворение от осем четиристишия, озаглавено „Едному бълга-

[1] Архив на Г. С. Раковски. Т. II, изд. БАН, 1957, стр. 428, 716, 740, 850

рину благодарност", където се величае книжовният подвиг на автора на „Горски пътник".

Подобни възторжени стихове му посвещава и Райко Жинзифов от Москва, наричайки го „мудрий юнак болгарский", добил голяма чест и слава, затова и името му ще остане навеки. А ето как завършва писмото си от 10. IX. 1859 г. възрожденският поет Василаки Попович, тогава студент в Москва:

Ти пей, поет, догде в душа ти
Возвират чувства благородни,
Догде начальна мисъл гнети
И дави тебя и в край чужбинни;
В душа с презренйе пей свобода!
Да в бранний пир чада, отчизна
Свой длъг и жажда възпрещенна
Наситят с мъст в гори Балкана!
Кога порой на бран народна
Изпръсне с ключ, а огън пламне,
Ти пей им песни вдохновени,
Тоги свобода пей с надежда![1]

Подобни писмени свидетелства на признателност и възторг могат да бъдат приведени още много. Но изнесените тук вече говорят красноречиво каква оценка са давали тогавашните съвременници на книжовната дейност на Раковски, какво откровение е била тя за всички онези, които милеели за своя род и родина. Този факт трябва да се има винаги пред вид, когато се разглежда книжовната дейност на Раковски изобщо и литературното му дело в частност.

Характерът на научната, публицистичната и културно-просветната дейност на големия патриот има твърде общи неща с литературното му дело. Това са две области, в които Раковски се проявява като оригинално мислеща личност, като личност с дълбоки прозрения на ума и сърцето, със смели полети на мисълта и въображението. И тези две области от книжовното му дело не биха могли да бъдат правилно разбрани, ако се разглеждат изолирано, ако не се държи сметка за тяхната взаимна обусловеност. Своеобразието, патосът на Раковски като поет са подхранени от характера на другите форми на книжовното му дело.

* * *

Организаторът на браилския бунт от 1842 г., войводата на хайдушката чета от 1854 г., създателят на белградската легия и на първия революционен план за освобождението на България, редакторът на „Българска дневница", на „Дунавски лебед", на „Бъдущност", радетелят за създаване на общ съюз между поробените балкански народи, авторът на исторически и фолклорни съчинения е автор също така на искрени, емоционално написани мемоари, на елегично-романтични стихове за славното ни историческо минало, както и на бойки революционни стихове. И мемоарите „Неповинен българин" и „Пред-

[1] Архив Г. С. Раковски. Т. II, стр. 475.

вестник Горскаго пътника“, и поемата „Горски пътник“, и множеството други откъси в стихове и проза — всички създадени с цел да се услужи на великото освободително дело, са наситени с патриотичен патос и революционна романтика, разкриват съществени страни от тогавашната епоха, очертават по-цялостно и пълно делото на този „мечтател безумен, образ невъзможен“, както поетически сполучливо го е характеризирал народният поет Иван Вазов.

Изучаването на литературното наследство, завещано ни от Раковски, има значение не толкова за критика-естет, търсещ да намери в него онези художествени качества, които днес предявяваме към всяко поетическо произведение, колкото за литературния историк, за изследвача на духовния и културния живот на онази епоха. Историкът на литературата, който гледа на литературното развитие като на един непрекъснат процес, в който всяко произведение е било извикано на живот от определени условия и е изиграло определена роля, не може да не се спира и на произведения, които макар да нямат особена художествена стойност, разкриват интересни страни на дадената епоха, сочат тенденциите на културното развитие, говорят за идейния свят на една голяма личност. Такива произведения, макар и да не издържат строгата критика на поетическите канони, понякога имат дълбок исторически смисъл и значение, разкриват нови хоризонти пред поколенията, чертаят нови насоки на литературното развитие Такива са литературните произведения и на големия български революционер. При изучаване на тези произведения нужно е преди всичко да се имат пред вид обществените и културно-историческите условия, при които са били създадени, да се изясни идейната основа, на която са били изградени, смисълът, който е влагал в тях авторът, обективната роля, която са изиграли за прогресивното изменение на живота. От всестранния анализ на литературното дело на Раковски ще се видят особеностите на една личност, която е оказала мощно въздействие не само върху своите съвременници, но и върху по-сетнешните поколения, личност, ударила своя печат върху цялото наше тогавашно развитие. Такова едно проучване ще ни наведе на още много и много други въпроси от по-общ или от по-специален характер, въпроси, интересни не само за литературния историк, но и за изследвача на отделни страни от героичната и неповторима възрожденска епоха.

ПЪРВИ ЛИТЕРАТУРНИ ОПИТИ

Както е известно, след излизането от затвора през 1848 г. Раковски остава в турската столица и се занимава с търговска и обществена дейност. Оставането му в Цариград е продиктувано и от желание да бъде в досег с голямата българска колония, която по това време е била начело на все по-разгаряшата се църковна борба. Макар и изстрадал твърде много заради любовта си към народа, той нито за момент не мисли да се отказва да работи за извоюване на народни свободи; подкрепя усилията на цариградските българи да създадат своя църква и премахнат хегемонията на гръцката патриаршия, по време на обиколката си като търговец из

българските земи събира стари ръкописи, в които се говорело за миналото на българите, все по-отблизо следи развитието на обществените събития.

По това време именно Раковски за пръв път излиза на книжовното поле. През 1851 г. бъдещият поет и книжовник записва три свои съня. В твърде първична, алегорична форма тези сънища подсказват за преживяванията и чувствата, които са вълнували българския патриот. Докато в първия сън той ни запознава с някои битови подробности на родната си къща в Котел, във втория се говори за някакво си уловено от него птиче и за едно пътуване до Стара Загора, където го посрещнали радушно и със състрадание. Трудно може да се схване какво е искал да каже авторът в тези нахвърлени скици. По-интересен е третият сън. Тук и мисълта е по-ясна, образите-символи по-разбираеми. Налице са някои елементи, които така често се срещат в по-късното му творчество. В него се разказва как един личен юнак — неповинен България, — изправен на върха на Стара планина, вижда всички села и градове от Дунава до Стамбол потъмнели, потънали в мъгла, без да трепва някъде светлина, без да се чува отнякъде човешки глас. Черни грозни гарвани яростно връхлитат над селищата. От време на време се появяват красиви гълъби, които постепенно разсейват мрака. В развихрилата се борба между гарваните и гълъбите гарваните биват прогонени, сияйна светлина започва да озарява българските селища. Някои моменти на този сън ни припомнят за мемоарите на Раковски, които по това време той се готви да пише. Дори заглавието „Неповинен българин", което дава по-късно на спомените си, е употребено вече тук.

По същото време Раковски започва да пресъздава и отделни моменти от преживяно и претеглено в турските затвори, където прекарва три и половина години заедно с баща си. Освен това работи и над едно друго съчинение, озаглавено „България страждуща". За жалост и двете тези съчинения не са достигнали до нас. За тяхното съществуване узнаваме от една бележка на автора им, в която се казва: „А главното списание Неповиний българин и другото списание България страждуща нахождат ся в Цариград, несовершени иоще в Я. Р."[1] Тази бележка, писана към края на 1854 г., ни дава основание да заключим, че когато Раковски напуща Цариград при обявяване на Кримската война, той предава ръкописите на съчиненията си у поляка Ян Рудницки, с когото е бил в приятелски и търговски връзки.[2]

Докато за съдържанието на изчезналия ръкопис на „Неповинен българин" можем да научим от създадената по-късно нова редакция, то за „България страждуща" нямаме никакви указания какво е съдържал. Ако се съди по самото заглавие, трябва да се предполага, че авторът е искал да опише тежкото положение на

---

[1] Вж. заглавната страница на втората редакция на „Неповинен българин". Архив Г. С. Раковски. Стр. 450.

[2] Срв. Б. Пенев. Г. С. Раковски. Сборник по случай петдесетгодишнината от смъртта му. 1917, стр. 32, 132.

българите в духа може би на онова, което няколко години по-рано бе направил Неофит Бозвели в съчинението си „Мати Болгария". Раковски е имал богати непосредни впечатления за положението на изнемогващия народ, на собствения си гръб е изпитал прелестите на тройното робство. Несъмнено с изчезването на това съчинение ние сме изгубили един правдив разказ за онази епоха. Може да се предполага, че починът на Раковски да опише страданията на своята родина му е бил подсказан от опита на Бозвели. Още в началото на 40-те години, младият патриот се намира в тесни връзки с ръководителя на църковната борба по онова време. През целия си живот той запазва най-дълбока почит и благоговение към автора на „Мати Болгария", пръв проявява интерес за книжовното му наследство. Някои похвати, използувани от Раковски в покъсните му произведения, говорят в подкрепа на мисълта, че Бозвели е влиял на по-младия си съгражданин и съратник и с книжовната си дейност.

Обявяването на Кримската война прекъсва книжовните начинания на Раковски. За да даде своя принос за победата на Русия, от която българите очаквали своето освобождение, той постъпва като преводач в турския военен щаб със скритата цел да услужва на руските войски. За осъществяване на патриотичните си планове, минавайки през България, той основава едно „тайно общество" и мрежа от свои помощници. Плановете му обаче са разкрити. Той бива заловен и осъден на смърт. Спасен по чудо, той организира хайдушка чета и тръгва през Стара планина с цел да се присъедини към руските войски. Но обратът на военните действия, изтеглянето на руските войски оттатък Дунава осуетяват и това начинание на Раковски. При невъзможност да продължи борбата с оръжие пламенният патриот търси други форми и средства, за да служи на народното дело. От сега нататък именно той разкрива широките си творчески възможности, използува всички средства — и поезията, и публицистиката, и науката, и „пресата и сабята" — както изповядва сам, за да буди и поучава, да зове и разобличава, да мобилизира народното съзнание и воля за борба.

„НЕПОВИНЕН БЪЛГАРИН" И „ГОРСКИ ПЪТНИК" (ПЪРВА РЕДАКЦИЯ)

След като през септември 1854 г. разпуща хайдушката си чета, Раковски се скита известно време из Котленския балкан. Отдаден на дълбока размисъл върху всичко преживяно, той чертае нови планове, търси нови пътища, за да служи на поробеното си отечество. Безмерната му любов към народа го тласка към смели начинания, към героични подвизи, към дела, които изискват голямо напрежение на волята и решителност на духа. Едва тридесетгодишен той е видял, разбрал, изживял твърде много. Сега, когато е сразен в най-големите си надежди, когато от войвода на хайдушка чета е принуден да броди сам из Балкана и да търси тайно убежище в родното си място, непримиримият бунтовник ще се вглъби в себе си,

ще напрегне духовните си сили, за да завещае документ на поколенията за всичко онова, което е научил и преживял, което е мечтаел.

При такива обстоятелства Раковски отново се връща към решението си да запише спомените си, озаглавени „Неповинен българин", започнати още в Цариград и прекъснати поради избухването на Кримската война. Все по това време той за пръв път опитва перото си и в областта на поезията — решава да напише епична поема за живота и подвизите на народните хайдути. Върху тези две съчинения, започнати в Балкана, той продължава да работи през есента и зимата, когато е принуден да се крие близо четири месеца в Котел.

В първото си произведение, озаглавено „Част от списанието Неповинни българин разпален от любовта на отечеството" и с подзаглавие „Част от пострадането си в темницата в Цариград в лето 1843, което последува от безбожното клеветание от няколко от първите в Котел", Раковски е искал да опише всичко, което е преживял от момента на арестуването си в Котел в началото на 1845 г. до излизането си от цариградските затвори през 1848 г.[1]

Спомените на Раковски изнасят интересни сведения за определен момент от бурния му героичен жизнен път, разкриват характерни черти от личността на автора им. От друга страна, те рисуват правдиво някои страни на тогавашната действителност. Разказът за лични беди тук служи само като повод да се разкрият пред читателя страшната картина на робството, адските страдания, понасяни от народа, неугасващата му вяра в извоюването на свободата и правдата. Тук се крие и особената стойност на „Неповинен българин" като изповед на една голяма личност, като документ с голямо историко-познавателно значение.

Самото заглавие с няколкото подзаглавия на запазените две редакции на „Неповинен българин" подсказва, че разказаното в мемоарите засяга само част от онова, което авторът е преживял и претърпял следствие на „безбожното клеветание на няколко от първите в Котел", т. е. на котленските чорбаджии. С второто подзаглавие — „Сън вещественo виден от того българина в темницата в Цариград в л. 1843" (т. е. 1845, както вече бе посочено) — Раковски загатва, че е имал намерение да разкаже и за други страни от живота си през това време. Какво е щял да съдържа този разказ, трудно е да гадаем. Не е убедително обаче твърдението на Б. Пенев, че в случая се касае за третия от записаните три съня още като търговец в Цариград.[2] Що се отнася до третото подзаглавие — „Утешение писано в л. 1854 в планина котленска в югосеверната страна на място нарицаемо Оран срещу гериловските села близо при едно бистро и студено кладенчи", — едва ли то е предназначено за друго съчинение, както твърди Б. Пенев. При обстоятелствата, при които се е намирал след разпущането на четата,

[1] Посочената година в заглавието на спомените не е вярна. Раковски се завръща от Франция в Котел в края на 1844 г. и през януари на следващата 1845 г. бива арестуван.

[2] Вж. Б. Пенев. Пос. съч. Стр. 37.

Раковски е чувствувал душевна нужда да запише всичко онова, което е видял и преживял, да се върне отново към една действителност, която го е накарала да стане още по-непримирим враг на Османската империя.

Старанието, с което авторът отбелязва всички външни обстоятелства и вътрешни предразположения, при които начева мемоарите си, говори за достоверния характер на повествованието. Липсата на съществени различия в съдържание, композиция, емоционален тон между двете опазени редакции (освен че едната е значително по-кратка) говори, че авторът не се е колебаел при възсъздаване на историческите факти, на мъките и страданията, изтърпени в затворите. Тази близост между двете редакции, от друга страна, ни навежда на мисълта, че и оставеният в Цариград първоначален проект едва ли ще се е различавал съществено от двете запазени редакции.

Следвайки жизнената правда, Раковски разказва просто и убедително, нахвърля контурите на картини, наситени с драматизъм и нравствено напрежение. Изложението започва със сърдечна изповед на автора за чувствата, които са го вълнували при завръщането му след дългогодишно „от любезното си отечество отлучие". Той е обзет от сладостни трепети, че отново ще види родното си огнище, „което природата е заградила от страни с буйни хладни планини като крепости и с изобилни бистри и студени извори, с въздух, който дише живот и здраве, като и мъртвите че иска да съживи".

Още от първите няколко реда се долавя патриотичната идейно-емоционална насоченост на по-нататъшното повествование. Любовта към всичко родно е неотменима черта на всеки истински патриот. Удоволствието да бъде човек между своите сънародници е „неизказано", несравнимо с никаква друга радост. Началото на „Неповинен българин" сочи и начина, по който Раковски ще излага понататък своите спомени. Наред с разказа за лични неволи и беди, за народни страдания и тежнения, вплетени са и по-общи разсъждения за смисъла и значението на синовната обич, на гражданските добродетели, за красотите на родната земя. Повишената оптимистична жизненост в началото на разказа идва като че ли в пълен контраст с онова, което се разкрива по-нататък. Силно контрастиращите сцени и картини са характерна черта от писателския стил на автора на „Неповинен българин". Било при разказа за лична орис, било при рисуване на обществената действителност и природата авторът използува в широка мяра контраста, антитезата, сравненията. Този начин на повествование е в хармония както с неспокойния бурен живот на Раковски, така и с неговия темперамент и бунтовен дух, с напиращите революционни тенденции на тогавашния живот.

Класовото разслоение и обществените борби в Котел и в цялата страна са правдиво доловени. Откак България попада под турско владичество — изтъква Раковски, — никой историк не е писал за тежкото положение на народа „и като смисли человек каквой страдал тойзи бедний народ и какво немилостиво му се е проливала неповинната кров настръхват космите от мучителските злоби и от безчеловечната и немилостивата ярост, която е притиснала

того народа. И удивително дело е воистина... как тойзи народ в такова страшно страдание и немилостиво жертвование, как е долго терпял толко и как си увардил религията, язикът и народството?" И авторът сбито и релефно разказва за безчинствата на турските паши и бейове, на всевъзможните султански чиновници. Турският мюдюрин е пълновластен господар в поверената му област, безотговорно се разпорежда с живота и имота на поробеното население. „Ходи от село на село та се храни и съблача сиромаси и бедните болгари бие, убива, запира. Гдето има най-хубави девойки тамо кондисва, блудство, насилие, грабителство, всичко лукавство е в негу. Ако ли некои си сиромах иди негде да се уплаче он требе да умре." Под предлог, че търсят злодейците, турските властници вършат още по-страшни престъпления. „Нихното злодейство е неизказано и нето време постига, за да го упише человек всичкото."

Като изхожда от собствения си опит, Раковски прави и по-широки обобщения за характера на турската феодална система, за нравствения облик на гръцкото духовенство, за експлоататорската същност на българските чорбаджии. Самата турска система на управление създава условия за развихряне на най-долните човешки страсти, на най-страшен варваризъм, на нечувана корупция и разврат. Турската държава авторът сравнява с дърво „кому клонието ся отвътре изяли черви, а отвън натиснали гасаници и почнало да изсахва. Това древо или тряба человек да го изкорени и на мястото му да посей друго или да го прирежи до дъното, за да покара други младочки." С гняв и възмущение Раковски пита как е възможно европейските държави да покровителствуват такъв варваризъм, „а да затъпчат толкова милионий християнски народ, който от толкова векове тегли и въздиша и плаче със кървави сълзи от тия варвари и от тия фанатици", които гледат на българина като на животно, а себе си смятат, че са създадени не да работят, а да се хранят с грабежи, с труда и кръвта на раята.

В безбройните си злодеяния гражданските управници, които авторът уподобява на „вълци бясни пуснати между овци да ги давят и разкъсват немилостиво", усърдно са били подпомагани от религиозните властници — разните кадии и мюфтии. И едните, и другите тънат в страшен разврат. „Тия сичките що рекохме горе граждански управители и съдии... въобще са человеци неучени и необразовани, развращени, сластолюбци, грабители, вдадени в найгнуснавите скотски страсти, които человеку е стид и срам да ўпиши."

В по-кратката редакция на „Неповинен българин" Раковски споменава, че би искал да проследи все по-влошаващото се положение на българския народ още от падането му под турско робство. В осъществяването на това намерение обаче срещнал непреодолими трудности, „понеже никой историк нищо затова не е писал" и е трябвало той сам да възкресява картината на миналото. Но ако за по-далечното минало историческите данни били твърде оскъдни, то за по-ново време, за епохата на Пазвантоглу той разполагал с не малко сведения. Засега обаче възнамерявал да опише само онези събития, на които бил непосреден свидетел, от „времето на „Тън-

зимата“ от 1839 г.“ За по-отдалечените епохи щял да чака „друго по-благоприятно време“.

От повествованието читателят научава за конкретните обстоятелства, при които Раковски и баща му биват наклеветени от котленските чорбаджии и осъдени в Цариград. Тук наистина авторът показва качества на добър разказвач, който умее не само правдиво и емоционално да предаде другиму това, което лично е изпитал, но да покаже и цялата онази обществена атмосфера, в която се разиграват описваните събития. Бегло нахвърлените контури на мразовитата януарска зимна картина, бученето на ледения вятър, гърмът на вихрушките засилват емоционално-действената сила на разказа. Ето как сгъстено и релефно е дадена зимната буря: „Приз месиц януария северовъсточний вятар силно веяше, като страшен гръм вихрушки непрестанно ичяха, планини и чернъта земля с снег засипваха, всичко видно като с вар ся белосваше, темна мрач въздуха бе прикрила, небесните светила зрак не пущаха.“ Това развихряне на природните стихии като че ли идва да подготви психологически читателя за онези страшни престъпления, които се кроят за беззащитните патриоти. Въпреки зимната буря по замръзналите котленски улици излизат „мъжие, жени и деца“, за да изпратят арестуваните баща и син. „Ридание горко, плач и въпл велегласно чуваше ся... Кого карат? Где го закарват? Защо го карат! Убил ли е? Не! Украл ли е? Не! Но защо това зло? От завист. Так ся приказваши между слабий и распалений народ от това ненадейно случай и жалостно позорище.“

Мъчителното пътуване на арестуваните и оковани във вериги двама български патриоти до Русе и оттам до Цариград, животът им в турските тъмници са описани с всичкия им ужас. Четейки тези просто написани страници, човек настръхва от онези страхотии, които баща и син е трябвало да преживеят. Разказът за тежките физически страдания се преплита с душевните терзания, със законния гняв и погнуса от вероломството на чорбаджиите. Реализмът, вътрешното напрежение, емоционалната развълнуваност, с които Раковски рисува влажните и вонящи подземия или потъналите в блясък и ориенталски разкош съдебни зали, засилват белетристичната страна на спомените. За вълнуващата сила на разказа спомагат и умело разгърнатите контрастни картини. Тутакси след разказа за адската обстановка в тъмницата следва описанието на залятата в светлина и пищност съдебна зала, в която самодоволно и със съзнание за всесилие са насядали турските съдии. В осветлената „с красни кристални лампи“ зала, пред натруфените държавни чиновници, на които множество слуги в златни съдове поднасят скъпи питиета, се явяват окованите и превърнати в скелети баща и син. „Глядаха си състоянието един други, бради и власи на главите им разрошени, ду пояса порасли им бяха, лицата им помъртвели като из гроб извадени, нехтите им ся бяха продължили срамно, дрехите им от подземната влага изгнили и позилинели бяха от мухля.“ Все така контрастиращо е даден и вътрешният живот на двамата затворници. В момент на най-големи надежди, че ще излязат из студените подземия, съобщава им се жестоката присъда на съда. „Бед-

ний отец и син мисляха, че това премежди ся замина веки и че радостотворен конец го възприе... Вместо свобода, високо повеление дойде от ВП. За седем цели години да хвърлят тейзи бедни обковани в желяза в най-лютата и тяшката темница... О какво горко ридание и плач възприемна възрождаемата прежде мало в сърцата на страждущите радост. Окаяний старец скубяши си космите от главата с плач и с горест наряждаши как ще притърпи и притегли в старините си това строго и безправедно дълговремено наказание...“

Обкръжението от различни криминални престъпници прави още по-непоносими страданията. „Тая темница беши пълна с разнородни виновати затворени. Там ся виждаши изобразена всичката злоба и развращеност человеческому роду — убийства, кражби, прелюбодейства, блудности, содомства, лъжесвидетелства, творници на лъжливи записки и пенези и пр. Там виждаши человек син кой беши убил баща си, и баща кой убил сина си, брат, който убил брата си, мъж който беши убил вярната си съпруга. Нощни страшни цариградски разбойници, куито бяха съблекли много домови, църкви и жамии и търговски лавки...“

На непрестанните опити на котленци да освободят невинно осъдените си съграждани противодействуват чорбаджиите и княз Ст. Богориди, който „като тайний турскою държаву съветник и придател излял беше отровните си клевети противо бедните“. Злобата на чорбаджиите отива дотам, че те забраняват на котленци да посещават дома на Стойко Попович, да имат каквито и да било връзки със семейството му.

В „Неповинен българин“ за пръв път така ярко е дадено класовото разслоение на тогавашното общество, показани са характерът и ролята на чорбаджиите, както и нарасналото съзнание на народа за социална справедливост, солидарността във все по-засилващата се борба срещу поробителите. Погледнати и от такъв аспект, мемоарите на Раковски имат особено значение.

Разказът за перипетиите и страданията на двамата осъдени, за опитите им да се измъкнат от това свърталище на разбойници и убийци, за героичните им усилия да не бъдат сломени от мъките и терзанията не протича монотонно, не е безстрастно хроникиране на някога преживяното. Разказва се с определено отношение към събитията и явленията. Сатиричният изобличителен тон се чувствува навсякъде: негодувание, протест, бунт пронизват цялото изложение. Тук се крие и една от особеностите на „Неповинен българин“. И по начин на изложение, и по композиция, по целия си вътрешен строеж и идейна целенасоченост „Неповинен българин“ бележи напредък в мемоарната ни литература. Когато четем този откъс от автобиографията, ние узнаваме не само за богатия вътрешен живот на безсмъртния родолюбец, но чувствуваме, че той е изразител на народната психология от онова време. Мъките, копнежите, вярата на Раковски и баща му не са само лично техни. С подобни страдания и надежди живеят поробените българи. В тези написани с политическа прозорливост и идеен размах страници вече се долавят всички онези качества, които ще прояви по-късно Раковски като общественик-революционер и писател-публицист. Разбира се, органи-

заторът на белградската легия, редакторът на „Дунавски лебед“ и на „Бъдущност“, създателят на първия план за освобождението на България далеч надминава в идейно отношение автора на „Неповинен българин“. Още тук обаче се подсказва за наличието на огромни революционни и нравствени сили да се служи на едно велико дело.

За обществените възгледи на Раковски от онова време говорят и разсъжденията, които прави Стойко Попович за задълженията на старейшините, от какви народополезни принципи те трябва да се ръководят в обществената си дейност, как трябва да залягат за културното и икономическото повдигане на Котел „за слава и чест на България“. В цялото повествование няма нито намек на съжаление, че са застанали на страната на народа, против чорбаджиите, в резултат на което идват всички нещастия. Личните страдания се схващат като неизбежни при изпълнение на човешкия и патриотичен дълг.

Спомените на Раковски представляват неопровержим обвинителен документ срещу отоманската държава с нейните административни учреждения и правни институции, срещу противонародната чорбаджийска класа, срещу лукавото и лицемерно гръцко духовенство. Фенерските владици и попове най-често се явяват коварни съветници на чорбаджии и турци, врагове на всяка национална българска проява. Тази типична страна на възрожденската епоха е отразена в разглежданото произведение. Авторът навсякъде подчертава, че гръцкото духовенство е не по-малко виновно за тежкото положение на българите. Когато през 40-те години бил поставен въпросът народът ни да има български духовници, гръцката патриаршия подложила на жестоки преследвания родолюбците Иларион Макариополски, Неофит Бозвели – „починал в железа обкован в дълбините на една мрачна и влажна темнична кула в Света гора“. Показани са вероломството и велзевулщината на цариградската патриаршия, която правела всичко Раковски и баша му да не се върнат вече никога в Котел „за покой на подданите и на царщината тряба да погинат във вечна темница“.

Спомените на Раковски са незаменима историческа документация за онази епоха, правдив израз на собствения му жизнен опит и преживявания. Те са ценни не само със своята историко-познавателна стойност, но и като незаменим материал за големи творчески художествени обобщения. Те ни дават възможност да се вживеем в онази епоха, да почувствуваме по-непосредно робската действителност, неизчерпаемите сили на народа, патриотизма, нравствената възвишеност на българите.

Разказът за един къс период от богато осмисления си жизнен път Раковски е написал с емоционално приповдигнат тон. Характеристиката на социалната действителност не е външна, декларативна, а дълбоко изживяна. Личните страдания и несгоди, започнали още от най-ранна възраст, имат винаги обществена основа. Разказът тече непринудено, като се акцентува ту на една, ту на друга страна от всичко онова, което дава жизнен материал на „Неповинен българин“.

И ако имаме основание да оспорваме наличието на поетически дар у Раковски, то не бихме могли да не му признаем умение да разказва за лично преживяно и видено чрез правдива изповед, да нахвърля картини, които ни карат да се вживеем във възпроизведеното. Той е искал, без да си поставя някаква художествена задача, да направи достояние на сънародниците си едно минало, толкова поучително за поколенията. Епичният тон се вплита с вътрешен драматизъм. С какво напрежение е предаден моментът на арестуването на Раковски и баща му! Как дълбоко отеква в душите на котленци откарването на двамата патриоти през студения зимен ден! Читателят чувствува моралната сила, нравственото величие, душевното превъзходство на окованите във вериги български патриоти над имащите неограничена държавна власт турски чиновници.

Автобиографичният разказ „Неповинен българин", останал за жалост неизвестен за широкия кръг читатели, представя твърде интересен историко-литературен документ. Той е интересен като отражение на една бележита личност и на една епоха, еднакво богати и поучителни с духовните си ценности. Може би в никое свое произведение Раковски не се домогва до такава непосредственост и искреност, до такова психологическо вглъбяване както в „Неповинен българин".

Разбира се, и това произведение на българския революционер носи белезите на ограничената литературна, художествена култура. И тук изложението е композиционно нестройно, чести са повторенията, липсва грижа и усет за единство и хармония на отделните моменти. Но ако има нещо, за което най-много трябва да се съжалява, това е тромавостта на езика, употребата на архаични стилно-езикови форми и изрази — една от най-слабите страни на Раковски като писател.

Твърде своеобразните схващания на Раковски за езика намират най-пълен израз в „Горски пътник", но и тук вече се забелязват зачатъци в това отношение както в лексикалния състав, така и в синтактичната конструкция на речта. Макар че и с езика си авторът на „Неповинен българин" иска да бъде новатор, все още църковнославянската традиция е твърде силна. Наред с честата употреба на падежите среща се и членната форма, непоследователност при употреба на родовете и личните местоимения, смесване на думи от различен произход и т. н.

Стилът на Раковски съответствува на неговия неспокоен дух, отразява неговото вътрешно напрежение, особеността на неговия темперамент. Епично-баладичният тон бързо се сменя с гневния сарказъм. Неизразима болка от народни и лични страдания, гневен бунт и възмущение срещу тиранина определят основните качества на неговия стил. Така автобиографичното повествование се превръща в политически трактат, патриотична проповед и революционни призиви. Не рядко авторът прибягва и до разговорната форма, което придава по-голяма живост на разказа. При обрисовката на народните угнетители Раковски си служи с множество злъчни епитети, саркастични възклицания, иронични изрази: „лукавий, разорителний черний демон", турските управници са „человеци неучени, необразовани,

развръщени, сластолюбци, грабители", „о безумство, о дивота и фанатизъм отоманский" и т. н. Изпълнен с гняв, в невъзможност да унищожи физически противника, той иска да използува силата на словото, изрежда множество епитети, употребява смели метафори и сравнения, за да разобличи и заклейми врага.

Както в по-късните си творби, така и тук Раковски проявява склонност към употребата на сложни думи и изрази с цел да даде по-голяма изразност и живост на речта си: „добронравний", „человекоубийци", „чернозлъчна отровна мисъл", „прибежище доста утешително", „многовременна болест", „ръкопомощию" и т. н.

Несъмнено е силното влияние на Неофит Бозвели и върху стилно-езиковите форми и средства, употребявани от автора на „Неповинен българин".

Общото заглавие, което авторът поставя в началото — „Част от списанието Неповинен българин разпален от любовта на Отечеството", — ни навежда на мисълта, че в плановете на Раковски е стояла идеята да преразкаже всичко онова, което той е видял, изживял и почувствувал в неотклонния си стремеж да служи на народа си. Очевидно, ако българският революционер бе осъществил идеята си, днес ние бихме разполагали с неговата непосредна изповед и за участието му в атинското „Македонско дружество", и за организирането на браилския бунт през 1842 г., и за всичко преживяно от него. Ако се съди по онова, което Раковски е успял да реализира от така широко замисления си план, несъмнено днешният историк на възрожденската епоха, изследвачът на делото на патриарха на националната ни революция би имал незаменими документи, а литературният историк би могъл по-пълно и убедително да съди за писателските възможности на автора на „Горски пътник", за качествата му да създава правдив и увлекателен мемоарен разказ.

Като изключим житието на Софроний Врачански, спомените „Неповинен българин" със своята познавателна стойност и идейно-емоционална сила са сериозен опит да се обрисува тройното робство на народа в повествователна форма през първата половина на XIX в. Както „Житието" на Софроний, така и „Неповинен българин" на Раковски послужват като добро начало за по-нататъшното развитие на нашата мемоарна литература.

* * *

Все по това време, когато е още обладан от силните преживявания и патриотичните пориви на пръв войвода на хайдушка чета, Раковски идва и до идеята да възпее българското хайдутство — едничък закрилник тогава на потиснатия народ. Принуден да разпусне четата, която предвожда с такъв ентусиазъм и надежди, Раковски се оттегля скришом в Котел „и тамо стоях почти четири месеци съкрит, занимаящ ся в едно българско народно списание поема „Горски пътник". Самото заглавие на поемата показва, че тя е започната в дебрите на котленските планини, по-точно в местността „Оран" през 1854 г. Подбудите да се заеме с едно дело без прецедент в дотогавашната литература са очевидно същите, които са

го накарали да напише и спомените си. Натура дълбоко емоционална, с голям размах на мисълта и въображението, той търси средства и възможности да служи на своя народ. Порасналото национално съзнание към средата на миналия век намира ярък израз у богато надарената личност на Раковски. Като фокус тя събира и отразява най-прогресивните тенденции в общественото развитие. Като че ли за него важат думите на Енгелс: времената искаха велики личности и родиха такива по сила на мисълта, по страстност и характер, по многостранност и ученост.[1]

Че българският патриот-революционер, решил да стане и поет, е разбирал огромната роля на литературата за възпитанието на народа, личи и от едни откъси от десет стиха, поставени в началото, преди да почне самият текст на поемата. След като разсъждава за неумолимите закони на времето, което хвърля в разорение и забрава могъщи държави и громка слава, Раковски заключава, че литературата — „художество писменно“ — се явява съперник на унищожителната сила на времето.

Обикаляйки по разни стари селища и манастири из България, той открива множество старинни ръкописи, в които се разказвало за една или друга страна от миналото на българския народ. Тези паметници са се оказали по-силни от всички усилия на врага да хвърли в забрава и обезличаване един народ. Чрез тях българите са научавали за някогашното си минало, че не всякога са били „рая покорна“; те съдействували за пробуждане на националното им съзнание. С такова убеждение за силата и значението на литературата Раковски се заема да разкаже за патриотичните подвизи на народните хайдути и за светлите перспективи на народната борба с цел да пробуди „род български от глъбока сна“.

За да разкрие своя обществено-политически замисъл, за да сподели със сънародниците си онова, което е изпълвало съзнанието му и напирало в душата му, Раковски не търси да съчинява някаква многостранна художествена фабула, в която да бъдат вплетени лица и събития, а прибягва до една твърде използувана тогава форма — диалога. Действуващите лица са, както често се случва в народната песен, забягнал в Балкана момък и горско пиле. От техния разговор читателят научава за личната орис и стремежи на момъка, за тежкото положение на сънародниците му, за светлото бъдеще, което се очертава пред българското племе. За да настанат обаче щастливите дни, трябва българите да се покажат достойни за славните си прадеди, да извоюват с меч свободата, похитена от турчина-агарянин. Пилето предвещава скорошен край на народните страдания, уверява, че годината 1854, през която много народи са се дигнали на оръжие, е удобна и за българите да въстанат и с помощта на потомците на силния Светослав да бъде възобновена някогашната силна българска държава.

Когато Раковски пише тези редове, Кримската война още продължава. Макар и изгубил първите си надежди, той все още е дълбоко убеден в освободителната мисия на Русия — мисъл, която

[1] Маркс—Енгелс. За изкуството. 1951, стр. 190.

не го напуска никога и която е залегнала почти във всичките му произведения. Както в „Неповинен българин“, така и тук се загатва за враждебното отношение на западните сили към освободителната борба на българите.

Макар ярко да се чувствува борческата целеустременост на поемата, от стиховете вее и една тъга, един своеобразен сантиментализъм — твърде характерна черта за предосвобожденската ни литература. Неизмеримата любов на поета към всичко родно го кара да описва природата в най-светли краски, да идеализира миналото, да вижда в сияйна светлина мечтаното бъдеще. Тези полети на мисълта и фантазията идват обаче в пълен контраст със заобикалящата го действителност — оттук и онова угнетение на духа, заживяване със спомените, изпадане в меланхолично-сантиментални настроения.

Видял в лицето на горското пиле пълно съчувствие и готовност за помощ, юнакът го помолва, когато напролет всичко се събужда, с песента си да покани старите български юнаци да се облекат в „златотъкани одежди“, да развеят „пряпорци зелени“, „отечество наше да се освободи, народство же старое да се потвърди“. А до пукването на пролетта момъкът обещава да послужи за късо време на богиня Минерва, т. е. да издирва стари исторически паметници, доказващи богатото минало на българите, от които паметници може да се научи много за настоящето.

Не е трудно да се схване, че в образа на момъка авторът въплъщава собствените си чувства, тревоги и идеали. Както ще проличи по-ясно в печатания текст на „Горски пътник“, личните преживявания, съдба, идеи служат за основен жизнен материал на поемата. В отделните монолози на момъка са дадени жизненият път на поета, героичното минало на неговите прадеди. Загатвайки за някои страни от тогавашната действителност, поемата ни дава и интересни моменти от биографията на поета. Ако обаче чрез диалогичната беседа авторът успява да разкрие и жизнената си съдба, и патриотичните си идеали, то стремежът му да изрази всичко това в поетична форма не се увенчава с успех. Вместо художествена творба получило се е стихотворна патриотична проповед, външни описания на природата, елементарно предаден диалог, чрез който авторът прави достояние личната си орис и патриотични терзания.

Както в композицията на поемата, така и в нейния вътрешен строеж се чувствува безспорното влияние на народната песен. Сам Раковски е страстен поклонник на народното творчество, погълнало голяма част от по-сетнешната му книжовна дейност. Очевидно богатият хайдушки епос е допадал силно на бунтовния му дух. Още като дете той е слушал за легендарните хайдути, сам е изпитал романтиката на хайдушкия живот. И възторжените описания на природните красоти, и историческите екскурси из миналото, и избраната форма за изява, и изобилието на епитети, обръщения, специфични езикови обрати — всичко ни въвежда в идейно-художествената атмосфера на народната песен. За съжаление авторът, който е могъл да се сродява така дълбоко с идейните богатства на на-

родната песен, не е успял да усвои поетическата форма, да превъплъти в художествени образи нито външната действителност, нито вътрешния си мир, патриотичните си терзания и идеали. Използуването на диалогичната форма служи не за да се създадат драматични положения, да се даде по-непосредна емоционално-действена сила на повествованието, а за да се съобщят мисли и идеи, да се изкажат съображения от чисто публицистичен, пропагандаторски характер. За да прибегне към диалогичната форма на повествование, може би Раковски е имал примера и на Неофит Бозвели. Известно е, че и двете по-значителни произведения на Бозвели са написани в диалогична форма, пропити са със страстна публицистичност, с остър сарказъм срещу врага и безмерна любов към родината. Водачът на църковната борба през 40-те години е влияел и с книжовното си дело на бъдещия организатор на националноревюлюционното движение.

Разбира се, тук липсва онази непосредственост и ударност на словото, с които е написана „Мати Болгария". Понякога между отделните диалози на поемата няма и връзка, липсва всякакво вътрешно напрежение, честите повторения още повече утежняват изложението.

Но нашата цел в случая е не да изтъкваме в подробности идейно-художествените слабости на тази първа редакция на смело замисления хайдушки епос, а да посочим онези елементи, които, използувани и доразвити, две-три години по-късно ще послужат за основа на бележитата поема „Горски пътник".

Онова, което характеризира този първи проект на поемата, което я пронизва от начало до край, е нейният неизмерим патриотичен патос. Колкото и тромав да е стихът, колкото и изкуствени да са римите, колкото и архаичен да е езикът, чувствува се, че всеки ред е писан от човек, готов да се жертвува в името на народната свобода. Идейната насоченост на първите опити заляга в основата на по-сетнешната поема, печатана в Нови Сад. Очевидно днес тези опити имат за нас само историко-литературна стойност, те са документ за идейното и творческото развитие на Раковски.

Все от тях научаваме кога, при какви обстоятелства се е зародила идеята за епично възсъздаване на хайдушката борба, как постепенно се избистря съзнанието на автора за политическо осмисляне и организиране стихийния бунт на народните маси.

Една бележка в края на ръкописа показва, че този първи проект е бил приключен на 27. XI. 1854 г. в Котел. Следователно целият текст от 44 големи ръкописни страници е писан в продължение само на два месеца — в същото време, когато пише и „Неповинен българин". Като се прибавят и историческите бележки, предназначени да служат като коментар на стихотворния текст, следва да се отбележи голямата интензивност, с която Раковски е работил по време на няколкомесечното си тайно пребиваване в Котел. Бързината да изрази в стихове всичко онова, което е било натрупано в ума и сърцето на пламенния патриот, липсата на по-дълга литературна традиция, слабата художествена инвенция са се отразили твър-

де зле върху така оригиналното и широко замислено поетическо произведение.[1]

НОВИ ЛИТЕРАТУРНИ ТВОРБИ

Присъствието на Раковски в Котел не е могло да остане тайна дълго време. Непрекъснато дебнещите чорбаджии взели да надушват, че синът на Стойко Попович, когото те искали отдавна да видят обесен, се намира сред тях. А и турската власт не преставала да търси опасния революционер, изплъзнал се така неочаквано от ръцете ѝ. Чувствувайки грозящата го опасност, Раковски решава да се прехвърли във Влашко и оттам да мине в Русия. В навечерието на новата 1855 г., преоблечен в турски дрехи, добре въоръжен, той напуща родното си място, за да не го види никога вече. На път за Румъния Раковски се спира за няколко дни в Свищов. Тук той отсяда в къщата на Цвятко Радославов, среща се с члена на „тайното общество" от 1853 г. Апостол Конкович и с други родолюбци, на които по-късно изпраща своите вестници и книги, за да ги разпространяват сред българите. Краткият престой на Раковски в Свищов заслужава да бъде отбелязан и поради факта, че тук е съчинено стихотворението „Постъп (марш) български", гдето за пръв път той успява сравнително по-сполучливо да даде стихотворен израз на обществено-политическите си разбирания, по-ярко да очертае перспективите на освободителната борба. В патриотични, революционно-патетични стихове авторът призовава българския народ да се вдигне на въоръжена борба срещу вековните поробители :

Братя мили българи,
Време векы дойде,
Поприще ни с'отвори,
Север повод ни даде,

. . . . . .

Четеровечно турск' иго
Юначки да съкрушим
Отъчъство мило предраго
Храборно да с'оусвободим
Род наш да ся възроди.

Опората и надеждата на поробените славяни — Русия — е вече във война с азиатските поробители, а това налага всеки да се притече на помощ, да даде своята дан за освободителното дело.

В стихотворението се срещат някои мотиви, застъпени в предишните му литературни опити. Припомнят се величавото минало на народа ни, неговите военни качества и граждански добродетели, красотите на родната земя. Новите поколения трябва да се покажат достойни за някогашните славни прадеди — далеч по-известни от гърци и римляни. Поетът изразява надеждата, че усилията на западните сили да спасят „мъчителите-кръвопийци" ще се разбият

[1] Срв. М. Арнаудов. Раковски и „Горски пътник". Сб. БАН, кн. IX, 1918, стр. 23—44.

в славянската мощ, че и в България ще изгрее светлото слънце на свободата, че славянските племена начело с русите ще играят всемирноисторическа роля. Възторжените благодарствени слова на поета към руския цар в края на стихотворението са насочени по същество към руския народ, а не към царското самодържавие, което по-късно той така остро критикува.

Този пръв по-цялостен стихотворен откъс на Раковски съдържа вече онези елементи, които са характерни за цялото му по-сетнешно поетическо творчество.

Правото на българския народ да има самостоен национален живот се обуславя преди всичко от историческото му минало. Възкресяването на историята не само ще вдъхнови българите да се борят, за да вземат отново полагаемото им се място всред другите народи, но ще докажат и историческите си права. Ето това е един от лайтмотивите в дейността на Раковски като обществен деец, като писател и учен. Да се извика в съзнанието на народа споменът за славното минало, да се укрепи вярата в освободителната мисия на Русия Раковски смята като важна предпоставка, за да се премахне отоманският ярем.

Този марш-химн, писан на 1 януари 1855 г. в Свищов, запазен и в една втора редакция, съчинена месец по-късно в Букурещ, отразява най-добре мислите, вълненията и надеждите на Раковски по време на Кримската война, на която българите възлагали такива големи надежди.[1]

Подпомогнат от свищовските родолюбци, Раковски успява да се прехвърли във Влашко. По това време обаче румънските княжества били кръстосвани от турски и австрийски войски и минаването му на руска земя било невъзможно. За да не бъде открит, той се установява в имението на сродника си Никола Балкански в с. Станоя, близо до Букурещ. Тук, следейки най-отблизо развоя на политическите събития, мирните преговори между Турция и нейните съюзници, от една страна, и Русия, от друга, Раковски се занимава с усилена книжовна дейност.

Първите литературни опити, започнати в Котел, сега Раковски ще разшири, ще стане автор на пламенни революционни стихове, изследвач на българската история, бит и култура. Цялата тази разностранна книжовна дейност е подхранвана от едни и същи вътрешни подбуди, има една идейна насоченост — извоюване националната, политическата и социалната свобода на българския народ. Такъв е смисълът на думите борба „чрез пресата и сабята", както той тогава се изразява, т. е. чрез създаване на патриотична революционна литература да се разпространява идеята за въоръжена борба

---

[1] За неотразимата вяра на българите в Русия по време на Кримската война Раковски говори нееднократно и в по-сетнешните си поетически опити :

В петдесет и третая година,
Когда Европа разбой повдигна
Народи с надежда са изпълниха,
Свобода своя с радост чякаха.

(Архив Г. С. Раковски. Стр. 570—571)

като едничко средство за събаряне на тройното иго. През целия си по-нататъшен жизнен път Раковски ще следва неотклонно тези принципи, станали смисъл и съдържание на живота му. Разбира се, по това време националноосвободителната борба е още в своя зародиш, тя още не е обхванала народните низини, не се е превърнала в масова, което се отразява върху цялата дейност на Раковски; стеснява неговите идейни кръгозори и организационни методи. При тогавашните конкретно-исторически условия тази неизясненост е била неизбежна.

В Румъния в очакване края на водените мирни преговори Раковски продължава усилията си да създава патриотична поезия. От това време е недовършената поема „Неповинное нещастно рачителство Стоян и Бояна", дето авторът преплита твърде своеобразно мотиви от хайдушкия живот с една романтична любов; използува образи и похвати от митологията, рисува идилична природна картина, в резултат на което се е получила една несполучлива смесица и навярно поради това е изоставена. Тук той успява да създаде и други художествени откъси, които по-късно влизат в „Предвестник Горскаго пътника". Наред с това той издирва писмени паметници и други сведения за българската история, език и фолклор, използувани по-късно в историческите и езиковедските му трудове.

Раковски се запознава с демократичните кръгове на румънската общественост, както и с творчеството на някои румънски поети-патриоти като Димитрие Болинтинеану, Василе Кърлова, Йон Блиаде — Ръдулеску и др., които оказват благотворно влияние в стремежа му да даде литературен израз на патриотично-революционните си идеи, мечти и планове.[1] Както вече бе споменато, запознаването на Раковски с румънската патриотична поезия не е без значение за видимия напредък, който той бележи по-късно и в поетическите си опити, и в прозаическите си творби. Изобщо стоенето на Раковски в Румъния около година и половина спомага да се затвърдят у него усилията да използува литературата за патриотично въздействие.

Междувременно през март 1856 г. се сключва Парижкият договор, който слага край на Кримската война и който осуетява всякакви надежди на българите да се облекчи положението им. „Рат ся прикрати и Парижкий мир ся приключи, и наши български надежди изчезнаха кату сновидения" — бележи сам Раковски.[2]

Израз на дълбокото си огорчение и душевна потиснатост от тези неблагоприятни за българите обществено-политически събития Раковски дава в един поетически откъс, онадсловен „Напрасно отлъчие от Дакия 10-го юния 1856" с няколко подзаглавия: „нещастно възвръщане", „от нужда стихотворство", „възвръщение българом от бойное поле Кримско". Няколкото заглавия на стихотворението показват, че е писано под непосредния отглас на вестта за условията на Парижкия мирен договор от 1856 г. и оттеглянето на

[1] Сп. В. Христу. Раковски и румънската общественост. Сп. Балкански преглед, 1947, кн. 2.

[2] Архив Г. С. Раковски. Стр. 492.

българите, взели участие във войната на страната на Русия. А думите „от нужда стихотворство“ сочат, че той е искал да изкаже дълбокото си разочарование, бунта на възмутената си съвест, напора на патриотическите си чувства, цялото си душевно състояние по това време.[1]

Обратът на политическите събития, на които е възлагал толкова надежди, го навежда на тъжни размисли: припомня си за изминатия път, за претърпените страдания в името на отечеството, мъчи се да прозре бъдещето. Поетическият откъс представя изповед на най-съкровените чувства, вълнения, грижи и терзания на пламенния патриот. Мъката му от тежката лична съдба — да ходи по чужди земи, да живее сред непознати хора, без да знае какво му носи утрешният ден — се усилва при съзнанието, че сънародниците му вече четири века търпят чуждо иго и никой не им се притича на помощ:

Четири века от как страдайми
Под чюждо иго от как теглими,
От нигде помощ не сми приели,
От нигде приятеля не сми видели,
. . . . . .
Народ наш кървави сълзи пролива.

С неизразима болка изстрадалият патриот вижда, че всяка от великите сили гледа да завладее земята ни. Надеждите, възлагани на войната от 1853 г., в която са участвували мнозина българи „за отечество и за родина драга“, вместо освобождение им донася по-големи страдания. Ръководени от своите интереси, западните сили поддържат азиатските потисници, предлагат им „ново образование, разкошност, френско развръщение“ с единствената цел полесно да осъществят завоевателните си планове на Балканите — „народи бедний д'огнетяват, ярем железън да им налягат“.

Раковски преплита разказа за собствените си тревоги, разочарования и надежди с общото униние и покруса, обхванали българите след неблагополучния край на войната. Картината, която се откроява от самото начало, вече загатва за идейно-емоционалната атмосфера на цялата творба. Всичко се е смълчало в тревожно предчувствие, когато млад войник слиза уморен от коня сред пътя между Букурещ и Плоещ. Това място, където е изгряла свободата на гърците, навежда завръщащия се от войната с разбити надежди момък на тъжни размисли за съдбата на своите сънародници, за личната си нерадостна орис. И те, и той са изоставени да понасят „поганска злоба, зверско насилие“. Отвсякъде се чуват само стенания и вопли — „в България все ся е затъмнило“.

Би било неправилно да се правят пресилени заключения от наличието на редица идейни слабости и противоречия в мирогледа на Раковски от това време, отразени и в поезията му. Въпреки революционно-демократичните си по същество възгледи Раковски не се издига, пък и не можеше да се издигне до онези идейни висоти, на които по-късно застанаха Левски и Ботев. И в общест-

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 569 и сл.

вено-политическите си възгледи, и в революционната си практика, и в литературното си творчество той проявява редица колебания и люшкания. Призоваването обаче и на „божията помощ“ не довежда поета до квиетизъм и християнско примирение. В същото време, когато завладян изцяло от патриотичен патос и душевна покруса, зове намесата на свръхестествени сили, изпод перото на великия революционер излизат борческите стихове: „Народ, кой своя правда желае, тряба с оръжие да я добие.“ Някои религиозно-мистични отклонения в творчеството на Раковски трябва да се разглеждат и във връзка с църковната борба, която по това време е доминирала в обществения живот и има прогресивен характер. На нея нашият патриот отдава не малко сили, схващайки я като форма на борба за национално освобождение и народностно самосъзнаване.

От друга страна, като се има пред вид характерът на литературната традиция, която не могла да не окаже своето въздействие, по-обясними стават всички негови слабости в мироглед и литературна практика.

С укрепване на революционно-демократичните му възгледи за средства и форми на националноосвободителната борба и в литературните му работи се откроява по-здрава идейно последователна борческа целенасоченост. Окончателно обаче той не ще успее да преодолее характерните за него раздвоение и противоречивост. И по-сетнешните му значителни литературни творби — „Предвестник Горскаго пътника“ и „Горски пътник“ — не са лишени от тези слабости.

Изобщо отделните изказвания и постъпки на Раковски не трябва да се разглеждат изолирано, а в общия план на целокупната му дейност, във връзка с основната идейно-революционна насоченост на мирогледа му, с характера на тогавашната историческа обстановка. Всяко явление може да бъде разбрано в истинската му значимост само като се имат пред вид всичките онези условия, при които то се е появило.

„ПРЕДВЕСТНИК ГОРСКАГО ПЪТНИКА“

„Предвестник Горскаго пътника“ — така е озаглавен първият печатан труд на Раковски. Той представя малък сборник, съдържащ различни по характер и по форма произведения: публицистична статия, сатирично-изобличителни откъси, стихотворения с историческа патриотично-романтична насоченост. Съдържанието на „Предвестник“ говори както за политическите възгледи на Раковски непосредствено след Кримската война, така и за характера на неговата по-сетнешна публицистична и литературна дейност. От друга страна, тук се разкриват онези идейно-художествени особености, които намират пълен израз в поемата „Горски пътник“. „Предвестник“ представлява и първият реален израз на окончателното решение на българския патриот да служи на отечеството си „чрез пресата и сабята“.

В първата публицистична статия, с която започва „Предвестник“ — „Няколики речи о събитии в България в лет 1853 до лет

1856", — Раковски говори за характера на току-що завършилата война и за участвуващите държави в нея, за надеждите на българите и теглата, понесени от тях през време на военните действия. Изтъква се, че Русия влязла във война с Турция, за да защити и освободи „едноименните и единоверни народи" от лютото тиранство и свирепо насилие на азиатските варвари. „Оная силна държава, коя с неизказана храброст и с безчислени жертви в разни времена освободи вес мир от лютаго бича турскаго варварства и насилия . . . понеже она само отблизо и подробно познаваше, под каково люто тиранство и свирепо насилие стенат многочислени своеродни ей християни." За жалост вместо освобождение войната донася разорение на поробените народи. Турските войски, съставени от азиатски и арнаутски пълчища, минавайки през българските земи, „като гладни мечки разярени" грабели, опустошавали селищата, оскверняват българските домове, проливали невинна човешка кръв, налагали извънредни данъци.

Тези страдания българите претърпели, защото западните европейски сили подпомагали азиатските варвари да потискат и експлоатират балканските християнски народи. С възмущение и проклятие авторът говори за английски и френски политици, които одобрявали и насърчавали турската асимилаторска политика без никаква грижа „за страждуще человечество". Възторгът и признателността на пламенния патриот към Русия минава в гняв и отвращение към „хуманна" Европа. С възмущение той пита: „Знае ли Европа подробно в каково бедство, сиромашество, угнетение въздишат и до днес подвластний и зароблений от негово варварство и безчеловечно правление и тиранство бедни християнски народи? Знае ли Европа колко неповинни кърви ся проливат днес в България от турци кръвопийци?" Положението на народа след войната още повече се влошава. Обещанията, дадени с шумно провъзгласения Хати-хумаюн, са останали празни думи. „Европа скоро забораве своя человеколюбива обящания и занимаяща ся тъкмо за особния своя корестни ползи, никак не ще да знае за притесняющое бедство християнски народи. Вижда ся явно да я тя искала с несъществуемаго Хати-хумаюна да заслепи нас." Разбрал веднаж политическото лицемерие и моралната корупция на западноевропейските управляващи кръгове, Раковски съветва българите да не възлагат никакви надежди на тях. „Ми не тряба веки да ся толко глупави показвами и да в суетна обящания мечтаеми, лъскаеми от красноизречений слог (език) просвещених. Тряба и ми веки да правомислими и да повервами, что днешная дипломатическа система е такова, чтото, за да добие една ней полезна точка, съгледува (смята) множество человеков като вещества неудошевлена и мала грижа има за нихно изтребление. Тряба да знаем, че днешни европейски кабинети играят жребия человеческаго рода и с такова едно хладнокръвие, като че играят между си игри за приминуване времени."

Тези думи сочат колко добре Раковски е успял да вникне в същността на европейската политика. За пръв път в нашата книжнина така ясно се разкрива враждебното отношение на западноевропейските държави към освободителната борба на българския народ.

Тези свои убеждения Раковски не ще напусне през целия си живот, изтъква ги непрестанно в публицистичната и литературната си дейност.

И понеже при тогавашните условия не е имало никаква възможност да се помогне на народа било чрез външна помощ, било с вътрешни сили, Раковски апелира към султана да спре безжалостната експлоатация на своите поданици. За да изтръгне поне минимални права за сънародниците си, той го съветва да намали данъците, а в замяна на това да създаде модерно земеделие и индустриални занаятчийски заведения, за да не позволява на Европа да ограбва турското злато и сребро, защото ако в дадения момент западните сили поддържат и Турция, то утре те щели да откажат всяка помощ, щом интересите им налагали това. Реформите на Петър Велики могли да служат като пример на султана. На поданиците следва да се даде широка възможност за образование и просвета. Гражданската власт трябва да се отдели от религиозната. Върховен принцип на всеки държавник да бъде да способствува за всестранното развитие на народа.

Без да отстъпва от основните форми на борбата против турската тирания, Раковски има винаги реалистичен поглед върху политическите събития, проявява необходимата гъвкавост и такт, за да може при всички обстоятелства да допринася с нещо за облекчаване съдбата на изнемогващия народ. Не помирение със султана, а опити да се използуват всички възможности, дори и самата турска власт, за да се помогне на народа. В такъв смисъл следва да се разбират и някои по-сетнешни пожелания на Раковски към върховната султанска власт. Изтъквайки безбройните престъпления на турските паши и бейове, на местните малки и големи чиновници, той иска да предизвика намесата на султана за отстраняването им, уверявайки го, че това ще бъде от полза за държавата му.

Цялата статия е написана със злъч и омраза. Езикът на Раковски е особено остър, изпълнен с най-язвителни изрази и епитети срещу виновниците за народните бедствия. Иронията се използува нашироко, за да се осмеят лъжливите турски реформи и поведението на „хуманна Европа“. Като истински изразител на народните тежнения, на жизнената правда Раковски не може да пише безстрастно, а с цялата си неукротима мощ възвеличава истината, разобличава тиранията, лъжата.

С тази първа политическа статия Раковски се разкрива като майстор на публицистичното слово, който умее да даде израз на възмутената си душа от политическото и социалното безправие. Тя подсказва за таланта на бъдещия голям публицист, редактор на революционни вестници.[1]

Като се имат пред вид целокупната революционна дейност на Раковски, неговата борческа непримиримост спрямо външните и вътрешните поробители, едва ли може да се приеме за убедително твърдението на проф. М. Арнаудов, който по повод на горната статия пише, че някогашният организатор на съзаклятия, хайдушки

[1] Вж. С. С. Бобчев. Раковски като публицист. Сб. БАН, 1918, кн. 9.

чети и въстания дошъл до убеждението за „споразумение между раи и господари“.[1] Напротив, нашият патриот тепърва ще използува всички възможни организационни форми за въоръжена борба с поробителите. Цялата му по-сетнешна дейност потвърждава това. Че най-малко от отоманската власт е очаквал той да даде граждански национални свободи на поробената рая, говорят и другите творби от „Предвестник“, а и самият „Горски пътник“.

В следващите две статии, поместени в „Предвестник“ — „Просвета в турско“[2] и „Пиршество на турски велможи“, авторът злъчно иронизира жалките опити на европейците да „култивират“ и „превъзпитат“ турците; посочва разврата, корупцията на управляващите среди в Отоманската империя. Турските министри, съветници, велможи и висши чиновници, отивайки на Запад, за да се „европеизират“, научават на първо време всички пороци на капиталистическата класа: пиянство, разврат, разкош, содомство и т. н. След като се завърнат, те довеждат до най-голяма крайност тези пороци: устройват небивали оргии по своите палати и дворци, отдават се на нечуван разкош. С остра ирония авторът забелязва, че този начин на живот турците наричат „а ла франга“. В статията е използуван целият запас от сатирични и изобличителни изрази, за да се представи в най-уродлива форма модата сред турските държавници да подражават на западните управляващи кръгове. И с чувство на отвращение от духовната им нищета и тревога за съдбата на покорените от тях народи Раковски се провиква: „Горко на това царство, което ся управлява от такива чиновници! По-горко на неговите поданици!“

Това са първите по-цялостни сатирични откъси във възрожденската ни литература. Те, както и написаната няколко години по-късно сатирична „басноповест“ „Восточний въпрос“ говорят за наличието на известно умение у Раковски да използува различни форми при отразяване отделни страни на тогавашната действителност. Очевидно е, че авторът на романтично-патетични стихове може да използува и средствата на сатирата, за да посочи и заклейми грозното в живота, за да направи да изпъкне по-релефно положителният идеал. Разбира се, и тук публицистичният подход към жизнените явления, така характерен за цялото творчество на Раковски, придава особен облик на тези произведения.

Статиите са придружени с пет карикатури, които показват някои комични положения на турците в стремежа си да подражават на европейците в облекло, маниери и взаимоотношения. Това са и първите политически карикатури, имащи за цел да осмеят отделни страни на обществения живот на турските управляващи среди. Ботевият „Тъпан“ по-късно подема и развива почина на Раковски от 1856 г.

Тези два сатирични откъса сочат и за умението на Раковски да разобличава народните врагове със средствата на иронията и

[1] М. Арнаудов. Раковски и Горски пътник. Стр. 57.

[2] За тази статия е отбелязано, че е превод, но не се казва откъде. Ако се съди обаче по общия дух и стил на статията, трябва да се предполага, че преводът е направен доста свободно, като авторът е вмъкнал и свои мисли.

сарказъма, да представя в комична форма външния и вътрешния им образ. От друга страна, тези откъси напомнят в някои отношения фейлетоните на Каравелов и Ботев. По своя характер те стоят на границата между революционната публицистика и литературата. Ако мерената реч не се отдава на Раковски и накипялото му революционно чувство се излива в тромави стихове, то тук авторът с умение изразява законния си гняв: безпощадната му сатира като бич плющи по гърбовете на турските сановници и на европейските дипломати. Тук именно е и силата на Раковски като писател-публицист.

Особено важно място в „Предвестник" заема елегията „Отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина в лет 1853". Лирическата фабула има за основа прощаването на един родолюбец-българин с отечеството му, за да се присъедини към потомците на великия руски княз Светослав, дигнали се на бой с турците да освободят своите славянски братя — българите:

Свещени дълг и мене зове да ида
В юнашко пъприще жарко с устремление,
За вяра храборно д'умра и за свобода,
Тиранско да отхвърлим угнетение!

Както в избора на жизнения материал, така и в развитието на лирическата фабула силно се чувствуват личните преживявания и съдбата на автора по време на Кримската война.

Елегията започва с една лирична изповед на българина-патриот, принуден да се раздели с отечеството си и с майка си, защото му е дотегнало турското робство:

Дотегнало ми е веки се робство турско!
Не мога веки да гледам насилие,
Убийства, неправди от плем' агарянско,
Отчайност, бедност и безчъстие!

Този основен мотив, както и възхищението на поета от високохуманното дело на руските богатири пронизват цялата творба.

Централно място обаче в елегията заемат чувствата, настроенията, разсъжденията на „разпаления родолюбец" при вида на печалните развалини на някогашните славни и красиви български столици Преслав и Търново. „Дълбоко съжаление ме люто привзе, горчиво сълзи начнах да роня горко." Героят се пренася в славното минало на българския народ и с патетични, патриотично-романтични стихове говори за подвизите на българите, за разцвета на българската писменост и книжнина още от времето, когато Европа е тънела в невежество. Сърцето на безмерно любящия родината си патриот закипява от злоба и възмущение, съпоставяйки светлото историческо величие с окаяното и печално настояще.

Подобна тъжна картина момъкът намира и в Търново. Нищо не е останало от някогашното величие, „ръка отоманска сé е изкоренила": старите български църкви били превърнати в турски джамии, в чиито дворове „четници мохамедови гъмжат като зли змии", дворците — разорени, каменните надписи — унищожени, съборени били всички български старини. Със свито от печал и скръб сърце

момъкът се обръща към Янтра, преживяла всички превратности на съдбата, свидетелка на славното минало на българската столица, когато българските владетели в позлатено одеяние, на врани коне, със скъпоценно оръжие и с победни песни се връщали от военни походи, с молба да му разкаже причините за разрухата на България. Той обаче не се съгласява с онова, което чува от тайнствения глас на Янтра, че „черни бог“ е причинил всички беди, а посочва като главна причина за разоряване на някогашната българска държава политическата и моралната корупция на управляващите среди, откъснали се от народа, от „естествения живот“, отдали се на разкош и сластолюбие, хитро подтиквани към това от „лукавите гърци“.[1]

Тук поетът загатва за значението и силата на народностните традиции, на труда, на трезвия живот за опазване на държавата от всякакви посегателства и завоевателни домогвания. Все в тези стихове се развива и мисълта за жизнената необходимост от здрава връзка на държавните ръководители с народния живот. Уважението, с което Раковски говори за добродушието на българските царе, преклонението му към делото на тогавашните български водители идват от дълбокото му убеждение, че водачи и народ в онова време са били единни в интереси и стремежи. Дори в материалите, използувани като забележки към „Горски пътник“, Раковски пише: „Старобългарски цари ся носили просто испърво и ся били трудолюбиви, нихни царици и княгини такали ся платно, прели ся и ся учили и народа всяко къшно, и женско ръкоделие, както и цар е учил народа в уръжни изкуство, и земеделие и проч. — Поне в тях времена ся избирали за царя най-храброго, и най-искуснаго, и проч.“[2] Тези думи — плод на дълбока историческа романтика — говорят за склонността на Раковски да идеализира устройство на държавата и отношението между ръководители и народ в древността.

Когато човек чете стиховете, в които се говори за материалното и духовното величие на някогашните столици Преслав и Търново, за героизма и силата на българските държавници, за подвизите и добродетелите на българското племе, неволно се запитва не се ли явяват тези стихове отглас на пророческия завет на „История славяноболгарская“: „И вам потребно и полезно ест да знаете известно деяние отец ваших, како що знаят вси други родове и езици за техни род и език и имеют истории, и всякий книжник от них знаят и сказуют и хвалят се за свой род и език ... читайте и знайте, да не будете от други родове и язици подсмиваеми и укоряеми!“

По същото време много от поетите на славянските народи също възсъздават историческото минало. Това общо течение трябва да се обясни с пробуждането на националното съзнание у поробените народи, със стремежа им да извоюват националната си независимост.

[1] Раковски проявява особена склонност към възпяване на исторически места и паметници. Както тук, така и в „Горски пътник“, пък и в другите си поетически откъси той ще търси винаги възможност да припомни за „български наши скъпи древности“, за стари крепости и църкви, превърнати сега в развалини. Любовта му към българското минало, проявена в научните и в публицистичните му трудове, е отразена и в поезията му.

[2] Архив Г. С. Раковски. Стр. 256.

Оттук и онази историческа романтика, която блика от тогавашната книжнина.

Изобщо като се има пред вид характерът на целокупното книжовно дело на Раковски, може да се каже, че той подема, доразвива и осъществява заветите на Паисий. Цялото това възкресяване на миналото, за да укрепи вярата в бъдещето, носи белезите на историко-патриотичната традиция, осветена от „История славяноболгарская", подета и доразвита от най-изтъкнатите възрожденски писатели и поети.

Не изпитва ли същите чувства на скръб, на патриотична покруса и авторът на „Стани, стани, юнак балкански", когато се изправя пред развалините на Преслав и Търново? Не припомнят ли те и нему за минало величие на българите? Не възбуждат ли и у него размисъл върху тежкото положение на народа? Няма съмнение, че и елегията „Възпоменание", и поемата „Двама приятели" със своя историко-романтичен, патриотичен патос, с носталгията към някогашното славно минало звучат с акордите на „Отлъчие". И при двамата поети-възрожденци споменът за героичното минало извиква патриотичен размисъл за настоящето и бъдещето на народа, засилва националната гордост, желанието да се работи за възвръщане на някогашната слава. Да се възкресяват образи и моменти от историята, да се разкрива контрастът между минало и настояще е характерно за редица писатели-възрожденци. Колко силно са отекнали в сърцата на патриотичните българи заветите на Паисий! И Чинтулов, и Раковски, и Славейков се опитват да изразят в стихотворна форма пророческите мисли на хилендарския монах, да им дадат звучене съобразно с новите повели на историческия момент.[1]

Споменът за миналото у Раковски е споен със зов за революционна борба в името на бъдещето. Тъжното настроение и миньорният тон не потискат революционния дух на поета, способен бързо да преодолее навяната тъга и да заговори с жизнен оптимизъм и борческа устременост. Елегичният тон скоро преминава в героичен патос. Тръгналият да се присъедини към руските войски българин чува звуците на бойната тръба край Дунав, около Доростол (Силистра). Земята трепери от топовните гърмежи и победния марш на „храбри северни юнаци".

Събратия наши славяни православни,
За вяра ся бият устремително с турци,
Свобода и нам ще дадат своеродни!

Младият българин се изпълва със сладки предчувствия, че е близка мечтаната от векове свобода. В гърдите си той чувствува неукротим напор да отдаде всичките си сили в свещената борба. Героят се обръща с топли чувства и бодри думи към майка си, моли я да не тъжи, защото борбата против тираните е борба

[1] „От някое време насам аз се занимавам, доколкото ми е известна българската история, да я правя на народни песни. Види ми се този способ помага, щото и онези, които не улавят никаква книга на ръка, да знаят наизуст много от историята ни" — пише П. Р. Славейков на Палаузов в писмото си от 21. IV. 1853 г. (вж. СбНУ, кн. 20, стр. 46).

„щастлива, славна". Следващите две строфи се мерят с най-хубавото в нашата възрожденска революционна поезия:

Кога ти чуеш да съм погинал,
Да не плачеш, майко, ни да ридаеш,
За славно дело що съм юнашки съвършил,
Но гроба ми прилежно да издириш.

От мрямор камен знак да ми въздигнеш,
Слова златна надпис за вечна помян
Над него с следния речи да надпишеш:
„За вяра и за слобода погина славен!"

Не напомнят ли тези стихове Ботевата елегия „На прощаване" от 1868 г.? Не е ли подет същият мотив, не са ли развити същите идейни моменти, не бликат ли същите чувства и мисли, не са ли еднакви идеалите на двамата народни герои? Като оставим настрана несравнимите художествени достойнства на двете елегии, и за обикновения читател става очевидно дълбокото родство между тях. Авторът на „На прощаване" се е вдъхновявал от патриотичната жертвоготовност на своя предходник, дълбоко я осмисля, въплъщава я във високо художествени стихове.

По своя идеен замисъл, емоционална сила и патриотично-революционна насоченост „Отлъчие" представя една от най-сполучливите поетически творби на Раковски. Отделните моменти са обединени около основната идея. Всичко е нарисувано с топлота, обгорено е с пламъка на безпределна любов към родината, пропито е с омраза и презрение към потисниците. От елегичната канава на стихотворението блика бодър оптимизъм, чиито корени водят в неизмеримата му вяра в народните сили. Тази вяра се обуславя и от верните прозрения за обществената действителност и тенденцията на нейното развитие. Оттук и готовността на разпаления патриот да изпълни „свещений дълг". Въпреки редицата художествени недостатъци стихотворението притежава значителна идейна и емоционална сила, защото всичко е дълбоко изживяно и почувствувано от автора — двойник на лирическия герой. Безспорно и тук слабата поетическа инвенция, неумението да изгради художествени образи, да си служи с мерена реч намаляват действената сила на така хубаво замислените стихове. Поетът е чужд на вътрешната ритмика, на метриката, римите са твърде произволни. Своеобразният архаичен език затруднява четенето на искрените стихове. Тези именно органически недостатъци на цялото поетично творчество на Раковски са били причина да се подценява идейната и революционната сила на неговото литературно дело, оказало толкова мощно влияние върху по-сетнешната ни поезия.[1]

Както тук, така и в цялото си творчество Раковски поставя на поезията чисто утилитарна цел. Любовта му към народа, интересите на националноосвободителната борба са главната причина, която кара патриота да вземе перото. Затова и всички негови творби са със сходни мотиви, имат определена идейна насоченост, разработени са с еднакви художествени средства. Любима тема на ре-

[1] Срв. оценката на М. Арнаудов. Раковски и „Горски пътник". Стр. 63.

волюционера-поет е да разкрива величието на нашето минало с цел да събуди у българите чувство на национална гордост. В такава историческа перспектива именно трябва да се разглеждат стиховете на Раковски, посветени на епохата на втората българска държава, завоювала големи успехи и в областта на духовната култура. Народ, който не познава миналото си, е неспособен според поета да се бори за самостоен живот:

Народ лишен от славная старина,
Живее в скотско дълготърпение,
Не мисли за никаква праведна добрина
Отбягва всякое свободно устремление.

Какво силно въздействие упражнява „Отлъчие" върху тогавашните съвременници, говорят и признанията на Блъсков. „Предвестник Горскаго пътника" дал повод „на мнозина, които имаха щастието да се сдобият с тая книжка, силно да се заинтересуват за миналата слава на българския народ. Но не само това: унилият дух у българина като да се пробуди, изгубените надежди у него се възродиха и, можем да кажем, че в тия стихотворения се възпитаваха бъдещите борци за нашата свобода." Тези стихове извършили преврат в душата на младите и ги отвърнали от модните тогава любовни песнопойки.[1]

На българския народ, комуто векове наред е било втълпявано, че не е имал собствена държава и култура, че е бил всякога управляван от гърци и турци, стихове, подобни на тези от „Отлъчие", са действували като с магическа сила. Историческата романтика, примесена с един своеобразен сантиментализъм, е характерна за цялото литературно дело на Раковски. Но тази романтика не носи белезите на реакционния романтизъм, чиито представители, дошли в противоречие със заобикалящата ги действителност, обръщат поглед изцяло назад и там търсят храна за своите идеали. Във възкресяването на миналото те намират единствена цел. Без поглед към бъдещето поезията им не вдъхновява за борба. У Раковски историческата романтика е действена, борческа, върви ръка за ръка с революционната романтика. Възсъздаването на миналото не води до резигнация, до примирение и живеене само със спомена за минало величие, а тласка читателя да се бори против социалния и национален гнет. Историческата романтика у Раковски е такава романтика, която по думите на Горки укрепя волята у човека за живот, възбужда у него бунт срещу действителността, против всякакъв гнет.[2] Патриотичен патос, повишена емоционалност, борческа устременост характеризират романтизма у Раковски. Покрай тъгата от разрухата на старите български столици, на историческите паметници звучи и революционен призив за борба против тираните. Това именно е характерното за автора на „Отлъчие", новото, което не се среща в дотогавашната поезия, макар и тя да не е била чужда на историческата романтика.

[1] Ил. Р. Блъсков. Материал по историята на нашето възраждане. Шумен, 1907, стр. 231.
[2] М. Горки. О литературе. 1953, стр. 311.

В общото литературно развитие имат значение и произведения, които, макар и да не издържат една строга естетическа оценка, са показател за определени страни на времето, в което са родени, служат за преход между две литературни епохи. Такова произведение е именно и елегията „Отлъчие".

В духа на „Отлъчие", но вече на по-друга плоскост, е и следващият поетически откъс от „Предвестник" — „Спомен месторождение". Докато за изходен момент на „Отлъчие" е послужило прощаването на българския патриот с родината му, тук вече носталгията на прокудения българин кара поета да възсъздава картини от родното място, да извиква в съзнанието си онази обстановка на родния пейзаж, която подхранва волята за борба, от една страна, а, от друга, носи известно душевно удовлетворение. С неизмерима тъга и умиление поетът си спомня за родното място, за красивите планински околности: високи зелени планини, студени извори и бистри потоци, огласявани от медния кавал на овчарите и песните на момите. Стиховете ни запознават с героизма на Котел — в неговите непристъпни крепости са се разбивали не един път вражеските пристъпи. От рефренте, следващи всяка строфа, лъха и мъка, и патос, и радостни предчувствия, и дълбока тревога.[1]

Народността, която пронизва всеки ред, писан от Раковски, се обуславя от стремежа на поета да внуши национална гордост у сънародниците си както по отношение на историческо минало, така и по отношение на родно място, бит, култура, език. С оглед на това той еднакво идеализира и историята на народа, и земята, и всичко българско. Съпоставяйки така идилично нарисуваната картина на миналото с мрачната робска действителност, поетът постига поголяма сила на въздействие.

„Предвестник Горскаго пътника" завършва с един откъс, гдето авторът се впуска във философски размишления за „времето", което носи най-непредвидени промени в съдбата на отделните хора, на цели народи, държави. Нищо не може според поета да противостои на разрухата на времето; само „писменното художество", т. е. книжнината, е негов съперник, защото тя остава безсмъртна през вековете. И като припомня, че някога народът ни е имал цветуща книжнина, че е дал писменост на цялото славянство, Раковски го призовава да се пробуди от дълбокия сън и с мощен глас да възпее старата си слава. На възраждането на националната книжнина поетът гледа като на сигурно средство народът ни да се въздигне, да се раздвижат неговите духовни сили, да се възобновят неговите „име и чест". Така — заключава поетът — ще се отвори пътят към национална независимост и благополучие.

Тези няколко стиха, които в малко по-друга редакция са дадени и към котленския проект на „Горски пътник", ясно разкриват възгледите на Раковски за смисъла и съдържанието на худо-

[1] Колко силно Раковски обича родното си място, дето прекарва само юношеските си години, говорят и други поетически откъси, както и обширни описания в проза, посветени на героичния Котел. Вж. „Похвала села Котла", Архив Г. С. Раковски, стр. 565; бележките към котленската редакция на „Гореки пътник", Архив Г. С. Раковски, стр. 535; също поемата „Горски пътник" и бележките към нея.

жествената литература. На нея той възлага идейно-възпитателна революционизираща роля. Затова не са редки и разсъждения с историко-философски характер и с публицистична насоченост.

Такива са в най-общи линии жизненото съдържание и идейната насоченост на „Предвестник", печатан в Нови Сад през есента на 1856 г. Раковски сам се заема с разпространението на своята творба. За тази цел той предприема и специално пътуване през зимата на същата година из крайдунавските градове, като заедно с „Предвестник" разпространява и специално обявление за предстоящото излизане и на поемата „Горски пътник".

Като разпраща първия си труд до приятели и познати из България, Русия и други български емигрантски центрове, Раковски съобщава, че се е отдал на писателска дейност с единствената цел да помогне на народа си. Съзнанието, че в тогавашната робска действителност той може да направи достояние своите идеи на целия народ главно чрез литературата, да запали патриотичен огън у сънародниците си, да разбуди съвести, да издигне лозунги, способни да обединят умовете и сърцата на всички българи за национална и политическа независимост, кара Раковски да стане и поет. Раковски чувствува несъвършенството на литературните си творби — „аз, кой не съм роден за то", т. е. да пише поезия, — но все пак дълбоко вярва, че ще принесе известна полза. „Аз зная, че малий и ускъдний мой трудец не ще голям свят да разсее, но принасям го народу нашему от сърце великодушно и отодавно от всесвятая любов народна разпалено."[1] Не звучат ли тези искрени самопризнания със същата затрогваща сила както неоднократните изповеди на Паисий Хилендарски за подбудите, които са го накарали да предприеме с такава ревност изпълнението на едно велико дело? Не говори ли в същия дух и тон няколко години по-късно и авторът на „Нещастна фамилия": „Аз се надявам, че тази повест ще намери в сърцата на читателите съчувствие и одобрение, защото тя е пръв труд, а освен това тя е написана не от някое чувство щеславие, но от непреодолимо желание да принеса и аз нещичко майце си. Надявам се прочее, че вий, благоразумни читатели, които покажете благосклонност към моя слаб труд, ще ми дадете възможност да се сторя и принеса майце си и друга по-голяма полза..."[2] Подобни трезви мисли и самокритични преценки за литературното си дело Раковски изказва в множество свои писма от края на 1856 и началото на 1857 г. до някои българи, молейки за подкрепа, за да продължи с успех започнатото родолюбиво дело.[3]

„Предвестник Горскаго пътника" с всичките несъвършенства, които има в художествено отношение, бива посрещнат с радост от българите и изиграва голяма роля за разпалване на националната борба. Мнозина изразяват възторга си от произведението на революционера-поет. „Твой Предвестник Г. П. — пише Петър Оджаков от

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 55.
[2] В. Друмев. Нещастна фамилия. Предговор към II издание.
[3] Архив Г. С. Раковски. Стр. 47 и сл.

Плевен — много разпалил българи по тия места и много тя похваляват, братец, за това българом добро дело."[1] Блъсков нарича „Предвестник" хвърчаща брошура — „хвърчаща казвам бе тая брошура, защото тя хвърчеше от град на град, от село в село и се разпространяваше, без да се знаеше кой я носи и разнася. А тогава имаше даскали и даскалчета почти във всяко село. Събираха те своите селяни празничен ден в училището без някой да ги подозира и с разпаленост им прочитаха тая, току речи, бунтовническа книжка."[2]

„Предвестник Горскаго пътника" прави популярно името на Раковски. Всички с нетърпение очакват появата и на поемата „Горски пътник", която авторът в писма и специални обявления обещава да даде в ръцете на българите.

* * *

Освен „Предвестник" през време на престоя си в Румъния Раковски пише и други поетически творби, останали в ръкопис. По тематика и идейна насоченост те не се различават значително от включените в „Предвестник". И в тях в една или друга форма той загатва за някогашното могъщество на българската държава с нейните цветущи градове и непристъпни крепости. Имайки възможност да бъде непосреден свидетел на потъналите в „развалини, пусти старовременни" някогашни цветущи селища, да изпита всичката горест и мъка, на които е способно голямото патриотично сърце, авторът използува тези свои жизнени впечатления, за да ги завещае на поколенията в стихове и проза.

Подобно на превърнатите в развалини Преслав и Търново е и някогашното историческо селище Червена вода. По време на неколкократните си пътувания из крайдунавските градове нашият патриот е имал възможност да посети и това историческо място и когато по-късно, през 1858 г., на път за Русия е принуден да стои известно време на границата, спомените оживяват и за да запълни дългите си осамотени часове, той пише стихотворението „Възпомянание старобългарско на развалини старославнаго града Червеновода близ Рухчука".

С елегичния, историко-романтичен тон на „Отлъчие" поетът разказва, че и този славен български град, където някога са ставали „светли сборища и тържества", където се пеели народни песни и играели хора, където „храбри юнаци на врани коне" са влизали в бой, за да защитят народната свобода, където потомците на славния Крум са живеели свободен живот и с оръжие са бранели отечеството си — „свобода им пресладка скъпа била реч", — сега „турска ръка все поразила", навсякъде царяла мъртва тишина.

И с чувство на неизмерима горест и тревога поетът пита дали отново пак ще изгрее „свободи слънце", дали отново пак ще възтържествува „правда народна, закон свят, всеки доволен в отечество да живее?" Вярата в бъдещето превъзмогва тревожните съмнения и поетът се провиква:

[1] Архив Г. С. Раковски. Т. II, стр. 411.
[2] Ил. Р. Блъсков. Цит. съч., стр. 229.

Доста сми бедни в горест живели покорни
Турска да съкрушим власт.

Новите поколения трябва да се покажат достойни за прадедите си и да освободят отечеството си.

По време на престоя си в Кубейската карантина през март на 1858 г. Раковски пише и други стихове. В един доста обширен откъс, запазен също в ръкопис,[1] нашият революционер отново оплаква съдбата на „България мила мати", клейми поробителите и техните европейски помагачи. Саркастично-язвителният тон тук достига до своя предел. От изобличителното перо на поета не са пощадени поддържниците на свирепите азиатски варвари: папищашите с престъпно хладнокръвие гледат как народът ни гине, вселукавите немци помагат на агарянина, леконравните французи и горделивите англичани с човеколюбиви речи залъгват народите. Нахълталите в Турция „европейци спекуланти" са се впили като пчели на мед и изсмукват цялото богатство. Но угнетеният народ — уверява поетът — не ще търпи повече грозното иго, скоро ще извоюва свободата си. С големи надежди българите чакат помощ от руския народ, с когото ги свързва „вяра една, род един".

По замисъл и тенденции тези стихове не внасят нещо ново. Ако идейно-революционното развитие на Раковски бе съпътствувано и от повишаване на художественото умение, той би ни завещал несравними по патриотична сила поетични творби. За жалост дори и в тези по-късни стихотворни откъси той не се издига до по-значителни художествени завоевания. Авторът не се е домогнал до по-голямо богатство на чувствата, до по-дълбоко разкриване на идейния си свят, до образно виждане, до по-голяма сръчност в овладяване на поетическата техника и стилно-езиковите средства. И тук непринуденият лиризъм е заменен с исторически екскурси, с географски и етнографски описания, с дидактико-патриотични разсъждения. Онова, което придава известна значимост на тези произведения, е техният патриотичен патос, любовта към българското народно минало и най-вече революционният призив за борба срещу тиранина.

С появата на „Предвестник" и най-вече на „Горски пътник" се туря край на създалата се традиция да се пишат само хвалебствени оди, просветителски стихове, любовни песни. Патриотичните мотиви, характерни и за предходната литература, в творчеството на Раковски, както и у Чинтулов се изпълват с ново революционно съдържание.

ПОЕМАТА „ГОРСКИ ПЪТНИК"

Обнадежден от добрия прием на „Предвестник" и от интереса на българите към национална книжнина, Раковски започва да работи упорито над отдавна замисляната поема „Горски пътник".

Както вече бе посочено, поемата е започната още през есента на 1854 г. в Котленския балкан. Сега обаче, близо две години от този момент, написаната първа редакция не задоволява автора.

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 573.

През това време той е имал възможност да обогати своята литературна култура, вече е написал редица произведения в стихове и проза и е добил по-голяма сръчност да изказва политическите си идеи, патриотичните си чувства и стремежи в мерена реч. Погледнал с окото на вече школувалия известно време в „храма на поезията", котленската поема му се вижда твърде несъвършена, неотговаряща на идейния му замисъл и затова решава да създаде нова композиция. Макар да съобщава и в обявлението, и в писмата си от края на 1856 г., че поемата вече се печата, били са набелязани само основните моменти, нахвърлени главните мисли. Отдавайки голямо значение на този свой труд, през следващата 1857 г. Раковски хвърля цялата си неизчерпаема енергия час по-скоро да го завърши и напечата, за да отиде в ръцете на народа. Първите части се набират в печатницата на Медакович, преди още да бъде завършен краят на поемата. Междувременно нашият патриот пише непрекъснато на познати, приятели и други българи да събират абонати и му изпращат сумите, за да може да посреща разноските по печатането. В писмата си изтъква голямото значение на своята „първообразна поема", подканя да го подкрепят в народополезното дело, изказва възмущението си от апатията на някои българи.

Поемата, на чието революционно въздействие Раковски толкова много е разчитал и на която е гледал като на своя скъпа рожба, започва с един „Предговор българскому народу", където са набелязани в общи линии основните идейни моменти на цялата творба. Някогашната свободна и с богато историческо минало България е поробена и разорена от турците. Гръцките „хулни владици" изгарят и разпиляват нашата книжнина, като змии пият българска кръв, искат „да затрият цял народ". Това налага народът да не губи време, да съедини „мъдрост с храброст задружно" и да потърси своите права. За успеха именно на народната борба авторът поднася в дар своята поема, като моли да бъде простен за недостатъците ѝ.

Изложението на самата поема, както и при първоначалната редакция се открива с идилично нарисувана природна картина: всичко лъха на свежест и зеленина, слънцето блести, сладкогласни птички пеят, ехтят весели гласове, радват се на пролетта. Нарисуваната в светли краски природа идва в пълен контраст с по-нататъшния тон на поемата, с картината на социалната действителност. Още в началото се виждат същите похвати, които авторът използува и в предишните си творби.

След така загатнатия външен примамлив декор поетът бърза да загатне основния идеен замисъл: явява се главният герой на поемата — войводата, — застанал край Босфора с устремен поглед на север към поробената родина, готов да поведе дружината си към легендарната Стара планина:

Там! Там! скоро тряба да ида,
съдба отъчества мене зове,
лесища планини щя д'обида
наша свобода там ще с'основе!

Преди да тръгнат на хайдушки поход към своето обожаемо отечество, събраните четници-патриоти се заклеват пред войводата да се

борят за род, за вяра и свобода. Като им припомня за героичното минало на българите, когато „свобода им била най-сладка реч", войводата насърчава своите верни другари храбро да се бият и победят „мръсни, неверни, диви поганци", уверявайки ги, че благородството на тяхното дело ще накара и братята руси да се притекат на помощ:

Север же помощ ще нами даде!
Братска любов ще нами покажи!
Дълг священни го на то зове,
Никак от нас не ще ся откажи!

Но преди всичко българите трябва да разчитат на собствените си сили, сами трябва да извоюват свободата си:

Народ, кой своя правда желае,
Мила свобода и прелюбезна,
Тряба с оръжие да я добие,
С жъртва голяма и скъпоценна!

В горните няколко стиха са изразени основните мисли и идейни тенденции на цялата поема. Авторът е бързал да даде израз на напиращите в гърдите му чувства и идеи, без да се съобразява със законите на художествената литература.

За жизнен материал на по-нататъшното развитие на поетическата фабула служат разказите на отделните хайдути от четата, които трябва да докажат правотата на основния авторов замисъл — необходимостта от борба. В тези разкази е нарисувана потресваща картина на положението на народа под гнета на турските паши и бейове, на гръцките попове и владици, на българските чорбаджии-предатели. В разказите за тройния варварски гнет Раковски непрестанно вплита кратки жизнерадостни описания на природата. По този начин, от една страна, той изразява дълбоката си обич към българската земя с нейните плодородни долини и китни планини, а, от друга — робското положение на народа изпъква по-ярко с целия си ужас. Тук се крие познавателното значение на хайдушкия епос „Горски пътник".

Четникът Драгой от Върбица разказва за безчинствата и развратa на турците, които „пият немилостиво" българска кръв, „бракове сквернят", „безчестят неповинни девици, силом невръстни деца турчат, мъже въздишат в тъмни тъмници". Единствената му сестра е отвлечена в цариградските сараи. За нейната поругана чест Драгой се заклева да отмъсти и затова е поел Балкана.

Описанията на турските затвори, в които са изгнили много български патриоти, са дадени с такъв реализъм, че човек като че ли вижда пред себе си измъчените герои, чувствува адските мъки, цялата отвратителност и ужас на тези гробове с живи хора.

Разказът на другия четник Велко ни припомня за бедственото положение на народа, подложен на робски труд и ангария, на нечувана експлоатация от страна на турци и чорбаджии, както и за срамните издевателства над беззащитната рая. Сам Велко прекарва много години в тъмницата, загдето се осмелил да поиска да му се плати за 9-годишното аргатуване.

Момчил от Дряново започва изповедта си с дълги разсъждения за славното българско минало. Българите са имали богата история и писменост по времето, когато немците са били „съвсем безкнижници“ и са се хранили с жълъди по горите. Българите са побеждавали римляните и византийските императори, владеели са обширни земи. Той изпитва неизразима мъка, виждайки разрушени българските старини. Обвинява гърците, че са станали причина турците да се настанят в българските земи и да унищожат вековната култура на народа ни. Фанариотите гърци са се настанили в турската държава, с коварство и лъжи настройват Високата порта да преследва всичко българско, всяка народностна проява. Те са „главна причина нашего робства“, олицетворение са на най-гнусните пороци, затова и поетът ги рисува с язвителни епитети и саркастични изрази: „хитри, лукави са клеветници“, „изпълнители плътскаго похота на вся турци“, от угодничество пред турците „чест домородства си продават“, събрани са около патриаршията като „сбирщина от ядовити змии“, пият „ненаситно християнска кръв“.

При това състояние на народа кой честен българин „може мило отечество, сърце нечувствено да покажи“ — възкликва Момчил. Всеки патриот търси средства да избави народа си от робство, да излекува дълбоките му рани, готов е да пренесе в жертва личния си живот.

Четвъртият четник — Младен от Елена — говори за бедственото състояние на народа, ограбван безмилостно и от чорбаджиите. В Еленско чорбаджиите са си поделили селата, владеят жителите им и политически и икономически. Те се разпореждат като неограничени господари, събират безброй данъци, налагат лихви и ангарии, на пазара те са единствените купувачи, всеки е затънал в дългове към тях — „син и унука стар дълг посреща“. Чорбаджиите са и гръкомани, доносчици на гръцките владици — „дишащи блудност, гнъсно содомство“. Еленските чорбаджии са разорили целия Младенов род: баща му е обесен в Търново, домът им е запустял, Младен остава „клето сираче“. Поетът наподобява изедника-чорбаджия на ястреб-кръвник, който с ярост се спуща над невинното семейство, за да го разори и разпилее. За да се спаси от турския ятаган и от чорбаджийската експлоатация, Младен забягва в чужди земи, но не намерил никъде утеха, решава да отиде в Балкана и омъщава на мъчителите.

Подобно на другите четници и Радой с патриотичен възторг започва да описва родния си край, неговата някогашна слава, ярко контрастираща на сегашното жалко положение. Турците опустошили и неговия дом: заклали двамата му братя, родителите от скръб умират. Без никаква вина той бива затворен в търновската тъмница, гдето става свидетел на най-страшни мъки и страдания, на които били подхвърляни беззащитните българи. В тясно мрачно подземие, „натрупани един върху други“, с изнемощели сили затворниците тъжно стенат от мъки:

Някому с клещи зъби вадяха,
Что не бе сторил, бедни, казваше!
Другиму борина забиваха,
В нохти му огнем месо гореше.

С тяжки же камение на гърди
Нецим чърва из уста вадеха,
С нажежено желязо на глави
Мъчяще тях немилно питаха.

. . . . . .

Насред стоеше дебела клада,
Много в нея заклящени бяха,
В нози затекли меса им пада.
Страшно от болест бедни пищяха!

С все по нарастващ ужас пред нас изпъква картината на тези подземия, гдето, оковани в железни халки, висят човешки тела, носи се миризма от разлагащи се трупове, пълзят най-отвратителни паразити. „Тази картина, от която настръхват косите, по страхотност може да се сравнява само с някои страници от Дантевия „Ад“ — с основание подчертава П. Динеков.[1]

Изнемощял, превърнат в жив скелет, Радой дочаква решението да бъдат освободени невръстните затворници по случай султанската сватба. Внушително е даден моментът, когато железните ключове се раздрънкват, показва се кървавото лице на ключаря, който „с сипкав продран глас“ съобщава височайшата заповед. Вън освободените млади българчета са посрещнати от белобрад старец, който ги отвежда към българската църква и по пътя им разправя, че турците са решили да изтребят българската народност, но краят на мохамеданското царство вече наближавал и младите щели да дочакат щастливия ден.

Под грижите на родолюбивия старец Радой посещава училище, учи се да пише на дъсчици, защото гърците изгорили всички български книги. Едва когато се научава да чете, той развързва свитъка книжа, завещани от баща му, преди да умре. В тях Радой прочита как България била завладяна от турците, научава за безчинствата на еничари и кърджалии, за руско-турските войни. Българите не трябвало да се надяват другиму за помощ, защото всеки вършел това, от което имал лично той полза — завършва бащата завещанието към невръстния си син.

Не можейки да гледа повече страданията на своите съотечественици, Радой решава да отиде в странство, гдето науката цъфтяла и народът се радвал на мир и свобода. Но и тук пламенният патриот не намира покой. Видял благоденствието на другите народи, любовта му към отечеството заговорва по-силно, кара го да се върне отново при своите събратя. „В мило отечество да ся върна /мислях си аз всегда непрестанно/“. Щом започва войната между Русия и Турция, отново проблясват надежди у българите. Чувствувайки момента сгоден за борба, Радой идва в Цариград, за да се отправи към поробеното си отечество и да се бори за освобождението му.

Разказите на четниците за обстоятелствата, които са ги накарали да отидат в гората и поемат пътя на въоръжената борба, дават плътна картина на тежкото политическо и духовно робство

[1] Вж. Предговор към „Горски пътник“. Под редакцията на проф. П. Динеков, 1946, стр. 16.

на българския народ. Всички те се схождат по основния си замисъл: народът, измъчван и експлоатиран от турските управници, гръцкото духовенство и българските чорбаджии, е изпаднал в пълно разорение и забвение. Но макар и общи по основен замисъл, всеки от тях разкрива отделни страни и моменти от миналото и настоящето на народа.

Очевидно целта на автора е била, разкривайки съдбата на своите четници, да убеди читателите, от една страна, в непоносимото робско положение на народа, а, от друга — да приемат въоръжената борба като единствено средство за извоюване на свободата. От трета страна, личната съдба на излезлите в Балкана патриоти е трябвало да потвърди исторически правдивата мисъл, изказвана още в началото на поемата — народ, който желае свобода, трябва с оръжие да я извоюва. Жизненото съдържание на тези разкази само по себе си има голямо познавателно и възпитателно значение. В дотогавашната българска литература няма произведение, което така релефно, многостранно и същевременно вълнуващо да рисува картината на робството. И с тази си страна поемата „Горски пътник" е нещо ново в националната ни литература.

Изслушал мъките, страданията и подвизите на своите другари, войводата на четата възхвалява героизма им. Ако до този момент в юнашките си подвизи те са били подтиквани от чувство на лично отмъщение, да намерят удовлетворение за лични обиди и неправди, отсега нататък те трябва да се вдъхновяват от една обща идея — да извоюват свободата на целия народ, „освобождение общонародно". Те ще заслужат признанието на поколенията само тогава, когато си поставят за цел да отмъстят за теглата на целия народ, да извоюват свободата на всички поробени българи:

Коя по-сладка смърт може бити,
Разве за свобод' общенародна
В пъприщя юнашко сладко умрети?
Коя наслада по-благородна?

С патриотична романтика войводата им рисува красотите на родните балкани, които ги зоват, да забият отново българското знаме върху старите исторически крепости. Речта на войводата, наситена с патриотични чувства и революционен патос, разкрива величието на народната борба, на саможертвата за свободата на „милото отечество":

По-добре смърт с юнашка борба,
Нежели живот се безчъстън!
По-добре свобода минут' една,
Нежели цял век жизни рабствен!

За да възбуди националното чувство, той припомня моменти от славното героично минало, когато българската държава е била най-силна и славна в Европа. В поемата се проследява хайдушкият поход на дружината, описват се облеклото, оръжието, редът на четата. Най-напред върви напет знаменосец, всички са облечени в народни носии, а войводата със „златотъканна светла одежда".

Редят се една след друга картини на местата, през които минава дружината. Отвсякъде се чувствува дъх на свежест и младост, даже и птиците с песен посрещат хайдушката чета.

С големи подробности и твърде правдиво е предаден първият досег на дружината с турците. След като са опозорили млада майка и убили невръстното ѝ дете, в момента, когато разделят ограбената плячка, турските разбойници са нападнати от храбрите български хайдути. Преди нещастната майка да умре от скръб, тя благодари с топли думи на дружината, загдето е отмъстила за смъртта на детето ѝ. Описан с дълбоко състрадание, този епизод авторът свързва с безбройните други престъпления, вършени от поробителя над беззащитната рая:

Колят, съблачат, грабат, бият,
Звери азийски, люти кръвници,
Българска кръв немилно пият
Турци, злобливи мухамеданци!

Раковски се бунтува с цялата си съвест срещу всички, които позволяват да се шири такова варварство. С историческа прозорливост и жизнена правдивост, с чувство на погнуса и възмущение той отново заклеймява Западна Европа, която поддържа варварския отомански деспотизъм. Поетът изтъква, че всичко у европейските правителства е лицемерие и корист, техните добрини, хуманност, образование — всичко е наситено с отрова, „ищат да завладеят цял свят с хитра лъскателна политика".

Интересен откъм идеен замисъл и живост на разказа е разговорът между войводата и тримата старци, повикани по негово поръчение, за да приберат труповете на майката и детето, жертва на разбойниците. Войводата разкрива своята жизнена съдба, поел отрано трудното поприще да помогне на народа си:

Радостно кръв моя ще пролея
До следня капка за отъчества!
Не ща в мъчителство да живея,
Стидно е мне иго губителства!

Старците с горест разказват за робското си положение, измъчвани, ограбвани от три страни. И чорбаджии, и турци, и гърци грабят бедния народ. Нищо не е останало в сиромашките домове:

Гладни щ'умрат нежни дечица!
Де, що имахми, г'изпродадохми.
Зърно н'оста в село пшеница,
Силом за турци я се дадохми.

По селата ходят разярени турски войски и всичко плячкосват. На грабеж са се отдали и европейските войници, дошли на помощ на агаряните срещу русите.

Като изслушва жалбите на старците, войводата им разяснява, че причините за това състояние на българите идват не че „божий гняв изпаднал на нас", а от факта, че турци-кръвопийци, хитри владици и чорбаджии-предатели — всички тъпчат потъналия в невежество народ. След това войводата повежда дружината нататък из „Стара юнашка наша планина". Така Раковски завършва първата част на своя хайдушки епос „Горски пътник".

Поемата никне не като плод на някакво непреодолимо поетическо вдъхновение, а на дълбокото съзнание на автора за огромната роля и значение на поетическото слово за пробуждане на националното съзнание, за мобилизиране на силите за борба срещу вековната тирания. И трябва да се подчертае, че макар и с ограничени литературно-художествени възможности, което сам Раковски неднократно признава, той успява в значителна степен да постигне целта, която си поставя с написването на поемата. Че Раковски е съзнавал значението на делото, което върши, говори и творческата история на поемата. Докато в първоначалния котленски проект всичко е твърде сурово, то в печатания текст идейното съдържание е по-разширено, по-здраво са обособени отделните моменти, дадена е по-голяма политическа и революционна заостреност, поемата е подобрена както в композиционно, така и в стилно-езиково отношение.

Основните мотиви, на които се гради фабулата на поемата, са няколко.[1] Както в началото на повествованието, така и между отделните жизнени моменти и ситуации значително място е отделено, за да се представи красотата на родната природа, на легендарния Балкан — закрилник на хайдутите. Да свързва разказа с определен природен ландшафт е характерен художествен похват на Раковски. Природата се рисува с прекомерна идеализация, в нея всичко е свежо, красиво, от всичко диша живот, тя е извор на жизнеутвърждаващи настроения. Характерна в това отношение е картината, с която се открива поемата, както и моментите, когато войводата застанал край морето размишлява за поробеното си отечество, срещата със знаменосеца, полагането на клетвата и др. Тези жизнерадостни, романтично предадени природни картини не са случаен, външен декор в поемата, а се коренят в нейното дълбоко патриотично съдържание. От една страна, те разкриват чувствата и бляновете на автора, неговата целеустременост към свобода, волност и човешко щастие, а, от друга страна, ярко контрастиращи на социалната действителност, те помагат да изпъкне порелефно цялата мизерия и нищета на пъшкащия под тройно иго роб. Използувайки похватите на народния хайдушки епос, Раковски умее да създаде атмосфера на общуване между природата и народните хайдути. Образите и картините въпреки пронизващата ги разсъдъчност и дидактизъм са дадени със значителна простота и романтично обагрен реализъм. Не малко сравнения и поетически похвати от „Горски пътник" се използуват по-късно от революционната ни поезия.

В стремежа си обаче да даде по-голяма убедителност и сила на разказа Раковски стига до крайности: натрупва много ненужни епитети, отделните картини нямат своя типична физиономия, преливат се една в друга, използуват се определени клиширани изрази, когато трябва да се изрази известно вътрешно настроение или да се подхване отделен момент и т. н. Това увлечение на Раковски към романтично-сантиментални описания на природата, както вече бе изтъкнато, идва по две линии: от една страна, то идва от народната песен, към която поетът се отнася с голямо уважение, а, от друга

[1] Срв. М. Арнаудов. Раковски и „Горски пътник". Стр. 50 и сл.

страна — от романтичните веяния, на мода тогава в литературата на балканските народи. На трето място, тази черта у Раковски се обуславя от неизмеримата му любов към родната земя, от неизмеримия му патриотизъм, от целия му идеен свят.

Във връзка с това трябва да се изтъкне и една друга особеност на „Горски пътник", характерна впрочем и за цялото му творчество. Това е неотразимият му стремеж да подчертава историческото минало на народа ни, както вече бе посочено в предходните глави.

Авторът твърде умело съпоставя минало величие и плачевно настояще както в областта на материалната, така и в областта на духовната култура. Било чрез думите на войводата и хайдутите, било в дългите тиради на поета се рисуват „златните векове", „старая наша слава", когато държавата ни е всявала респект у съседните народи, а книжнината ни е отворила очите на целия славянски свят. Възвеличаване миналото на народа е основна направляваща тенденция в поетическото творчество на Раковски, пък и в цялата му публицистична и научна дейност. Такава тенденция просмуква и цялата поема. А всичко това помага да изпъкне по-релефно ужасът на робската картина, да развълнува по-дълбоко читателя, което и съставя основния замисъл на поемата. И в този пункт Раковски се домогва до значителни постижения. Сам той е натрупал значителен запас от непосредни наблюдения върху робската действителност. Собствената му съдба и преживявания предлагат богат жизнен материал, който може да бъде въплътен в образи и картини. За жалост Раковски не успява да създаде пълноценни художествени обобщения, отговарящи на широтата на идейния му замисъл. Въпреки това поради силата на жизнения материал разказът вълнува всички способни да се вживяват в миналото, да почувствуват неговата героика.

Колко дълбоко са се врязвали в сърцето на беззаветния патриот народните страдания, личи и от думите в „Неповинен българин": „Като смисли человек каквой страдал тойзи бедний народ, и какво немилостиво му са е проливала неповинната кров, настрахват космите от мъчителските злоби и от безчеловечната и немилостивата ярост, която е притиснала того народа. И удивително дело е воистина как тойзи народ в такова страшно страдание и немилостиво жертвование, как е дълго терпял толко, и как си увардил религията, язикът и народството?"[1]

Издевателствата над беззащитните българи, мъките, търпени от тях, умението на потисниците да изобретят най-страшни средства за мъчение намират в поемата значително място. И ако към народа-страдалец поетът се отнася със съчувствие, готов и живота си да отдаде, за да му възвърне свободата, то когато заговори за поробителите и експлоататорите, сърцето му закипява от гняв и злоба, в душата му бушува непреодолима сила да отмъщава, да се бори. Използуван е целият арсенал от саркастични изрази и епитети, за да обрисува ликът на народните врагове: нарича ги „бесни", „свирепи", „диви", „зверообразни", „гнусни", които „пият ненаситно християнска кръв", „губят чест и имот", „подлагат на мъки нечути безчеловечни" и т. н.

[1] Вж. Архив Г. С. Раковски. Стр. 445.

Наред с турците виновници за безкрайното тегло на народа са и гръцките владици и попове. Те клеветят, горят българската книжнина, преследват българската просвета, искат да асимилират народа ни. Затова и Раковски ги характеризира с думите „предатели", „лъскатели", „угодители", „злобни", „лукави". Цариградската патриаршия се е превърнала в змийско гнездо, която „злато и сребро само събира, в блудност, в содомство ся занимава".

Поетът не пропуща да разобличи и заклейми всички, които под една или друга форма угнетяват народа. Българските чорбаджии са едни от тези угнетители, затова и те са постоянен прицел на Раковски както в публицистиката, така и в художественото му творчество. Като непосредни изпълнители на правителствените разпоредби чорбаджиите се явяват по-страшни и жестоки мъчители от самите турци.

В числото на онези, които Раковски смята като виновници за робското състояние на българите, са и европейските правителства. Тези мисли, изразени така ясно в „Предвестник", тук поетът отново подлавя. Той се бунтува срещу лицемерната хуманност на управляващите кръгове, искащи чрез хитра користна политика да владеят света. За да запазят колониалните си интереси в Близкия изток, те подкрепят най-страшните варвари в света. Зад техните думи за правда и любов към ближния се крият користни интереси. „Гола е ближнаго любов реч! То е измама за прости люди."

Изобщо Раковски улучва правдиво всички виновници за народните тегла. „Горски пътник" е пръв опит да се дадат на широка епична основа непоносимото робско състояние на българите, както и нарастващият стремеж да се събори вековното иго. Тази широта в съдържанието на поемата авторът постига най-вече чрез разказите на отделните герои. Макар в техните изповеди пред войводата да има твърде общи, повтарящи се моменти, Раковски е успял в известен смисъл да даде определена жизнена атмосфера в разказа на всеки един. Всички преследват една и съща цел, реалните поводи обаче да поемат пътя на хайдутството са различни за всеки един. Така Драгой търси възмездие за поругана семейна чест, Велко поема Балкана, защото е жестоко експлоатиран, Момчил търси удовлетворение на националната си гордост, Младен разкрива безчинствата на чорбаджийската класа, Радой изразява мъката на прокудения от отечеството си патриот.

С думите на войводата Раковски изразява своите схващания за характера, целта и значението на националноосвободителната борба. Докато в разказите на хайдутите авторът цели да обрисува на по-широк фон различните страни на тогавашната историческа действителност, то чрез устата на войводата той чертае пътищата за изменение на тази действителност, насочва, революционно осмисля бъдещото развитие на народната борба. Тук е именно и лайтмотивът на цялата поема — преодоляване разкъсаността и идейно неосмислената хайдушка борба, издигането ѝ на по-висок организационен и политически етап. Колкото и да са благородни и хуманни съображенията, поради които хайдутите са поели пътя на борбата, все пак личното отмъщение ограничава, не може да изкорени до дъно

злото. За да се извоюва освобождението на целия народ, е необходимо всички усилия да се обединят, да се организират.

Това убеждение идва у Раковски от цялото обществено-политическо развитие след Кримската война. Той все по-ясно съзнава, че свободата може да се добие чрез задружни собствени усилия — „всяки от другиго да не чяка, нека що можи себе да стори". В поемата вече са дадени някои от принципите на политическата програма, революционна тактика и стратегия на Раковски. Думите „мъдрост с храброст задружно" идват да докажат, че Раковски иска политически да осмисли безпримерната храброст на хайдутите. Без една обща идейно-политическа програма, само с храброст и героизъм борбата не може да се увенчае с успех. А оттук и необходимостта от нова организационна форма. Хайдутинът вече не трябва сам да броди из гората, а трябва да се влее в редовете на „вярна сговорна дружина":

Хой обичам в гора да ходя
С вярна, сговорна, мила дружина,
Млади юнаци славно да водя
Българи храбри, наша родина!

В тази светлина трябва да се разбират и думите на Раковски от 1855 г., че решава да се бори „чрез пресата и сабята". Не се касае тук за някаква раздвоеност между революционера и просветителя, а за разширяване на обществено-политическото съдържание на зараждащата се национална борба. Няма тук два идеала — просветителски и революционен, — както се твърди от някои, а един цялостен идеал, насочен към политическото и духовното освобождение на народа, като се използуват всички средства и възможности.

Раковски иска борбата да се води „за вяра и свобода". Този лозунг в тогавашния момент е имал своето историческо оправдание. Църковната борба, която по същество е била национално-политическа борба за признаване на българския народ като отделна етническа единица, е била тогава в разгара си и е обединявала усилията на всички патриоти, „в нея бе въвлечена цялата нация, цялата българска народност".[1] В понятието „вяра" Раковски съвсем не влага някакви религиозни схоластични догми, а целия духовен бит на народа: нрави, обичаи, книжнина, културни традиции и др. Борбата за вяра в тогавашния конкретен момент е борба за свободно духовно развитие, за еманципиране от гръцкото влияние, за изграждане на самобитна национална култура. Затова и Раковски има съвсем друго понятие за грях от това, което проповядва официалната религия. Чрез думите на войводата той реагира на християнското примирение на старците и заявява: „грешен е кой е прост, от робство не знае да се отбрани, скотски търпи неправедна власт".

Макар и не така ясно, както прави това по-късно Ботев, Раковски сочи на социалния облик, който трябва да носи борбата на хайдутите. Заедно с националната свобода той мечтае да възтържествува „правда народна, закон свят", „секи доволен в отъчество да живее".

[1] Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. 1949, стр. 50.

Демократичната насоченост на революционната борба, която Раковски издига като знаме на хайдутството, се чувствува в цялата поема. Навсякъде се изтъква, че народните права са потъпкани, че „правда по-силнаго днес владее", че трудът на народа е ограбван че „градските старейшини-изедници се хранят от народната пот".

Ядовитите, гневни стрели на поета са насочени не към турския народ изобщо, не против всички гърци, а срещу отоманското правителство и срещу всяка власт, която потиска народа. Той недвусмислено заявява: „Мразя правителство губителско, власт, коя род наш е узлобила."

Основният извод, който се налага от цялото идейно и жизнено съдържание на поемата „Горски пътник", е, че народът трябва да се вдигне на борба, че „наша свобода от нас зависи", че няма кой „друг да ни пожали", че свободата може да се извоюва с дружна въоръжена борба. Този извод е прекрасно формулиран от поета в стиховете:

Народ, кой своя правда желае,
Мила свобода и прелюбезна
Тряба с оръжие да я добие
С жъртва голяма и скъпоценна.

Саможертвата в името на този велик идеал трябва да бъде най-голямата наслада на всеки патриот:

Коя по-сладка смърт може бити
Разве за свобода общенародна
В поприщ, юнашко славно умрети?
Коя наслада по-благородна?

Така се разкриват в общи линии жизненото съдържание и идейните тенденции на първата революционна поема. С тези си страни „Горски пътник" утвърждава борческо-демократичната традиция в литературата, дава насока на по-нататъшното развитие на възрожденската революционна поезия. Безпощадната критика срещу причинителите на всички злини е в неразривно единство със смелите полети на мисълта и сърцето за реализирането на един високо хуманен и революционно-демократичен идеал. Така Раковски става създател и на революционно-демократична литература, намерила по-късно своя апогей в лицето на Ботев.

Неразделна част от поетическия текст на „Горски пътник" представят бележките, които по обем се равняват на стихотворната част на поемата. В тях авторът изнася множество сведения от исторически, етнографски, фолклорен, митологически характер, както и факти за тогавашното обществено-политическо положение. Тези „замечания", предназначени да служат като коментар на казаното в стиховете, трябвало да допълнят, изяснят и разкрият по-пълно всичко онова, което е загатнато или бегло споменато в поемата. Тук авторът за пръв път дава израз на дълбокото си влечение към исторически издирвания. Със своя тематичен обсег и съдържание тези бележки представят програма на по-нататъшните му занимания с българското минало.

Като оставяме настрана въпроса, доколко този начин на писане му е бил подсказан от гръцката литература, трябва да се подчертае, че главното съображение на автора на „Горски пътник“ да снабди поемата си с един коментар в проза е да покаже здравата историческа основа на всичко онова, което е споменато в стиховете като история, предание и традиция, като домашен бит или обществени прояви на миналото.[1] И в бележките Раковски проявява основните качества на поезията си — подчертан стремеж да изтъква миналата слава и величие на народа ни, вековните борби на българите срещу турски, гръцки и български потисници. Даже и тогава, когато се изнасят исторически данни или се правят научни разсъждения, Раковски влага нещо от своя страстен темперамент и мощна фантазия. Разказът за отделни епизоди от по-новата ни история, особено от епохата на Възраждането, като напр. за Дибич Забалкански, за Георги Мамарчев, за Индже войвода и други, се следят с интерес. На места авторът влиза в спор, полемизира с мненията на други историци, вмъква анекдоти и с това придава голяма живост на изложението, което някъде съперничи по емоционалност на стиховете му.

Разбира се, и тук Раковски не може да отбегне характерните за него романтични увлечения и патриотична наивност, особено когато иска научно да трактува известни проблеми. Той скача от епизод на епизод, от описание на описание. Наред с не малкото верни догадки и преценки, особено за новата българска история, за положението на народа през епохата на робството, за войнствения дух на българина, голяма част от неговите исторически екскурси са плод на патриотично увлечение, на романтична идеализация.

* * *

Раковски замисля поемата си като широка епична картина на живота на българския народ около 50-те години на миналия век, като апотеоз на революционното хайдутство. В реализирането на този план той дава израз и на най-съкровените си социално-политически и патриотично-революционни възгледи. Затова и така правдиво звучат думите на Иван Вазов, че Раковски подобно на Каравелов и Ботев „е всецяло син на своето време, цял е погълнат от интересите му“.[2] Основната концепция дълго време зрее в съзнанието му и всичките му по-предишни поетически опити водят към този широко замислен идейно-художествен план. След няколкогодишна подготовка и размисъл той успява да завърши само първата част, която и печата с намерение да продължи работата и над една втора част. Увлечен обаче в научно-публицистична и революционна дейност, Раковски изоставя поетическите си планове и едва през 1861 г. в „Дунавски лебед“ печата „Отломък от вторая част Горскаго пътника“, около 63 строфи, в които продължава да разказва за похода на хайдушката дружина из дебрите на Стара планина. Този малък

[1] Вж. М. Арнаудов. Раковски и „Горски пътник“, стр. 148 и сл.
[2] Ив. Вазов. Събр. съч. Т. XXI, стр. 221.

откъс по своите идейни тенденции и жизнен материал не се различава от завършената първа част, но все пак той не ни дава достатъчно основания да заключим в каква насока е щял да развие авторът тази втора част от поемата, още повече като се вземе пред вид, че реалните епизоди от живота на хайдушката чета, която той предвожда през 1854 г., са вече разказани.

Макар поемата да е незавършена, развитието на фабулата е доведено до известен завършък. Сюжетното развитие на поемата е трябвало да разкаже за похода на организираната от самия автор хайдушка чета по време на Кримската война, за пътуването от Цариград до Източна Стара планина с намерение да се съедини с настъпващите руски войски и помогне за разгромяването на турците. Фабулата е съставена от отделни моменти: встъпление на автора, разказите на отделните хайдути, дидактическо-лирични изповеди, романтично-приказни описания на природата. Така разгърнатата фабула съвпада с художествената композиция. На Раковски обаче не му се е удало да превъплъти в художествени образи богатото идейно-революционно съдържание на поемата. Наистина той се старае да предаде както външната атмосфера, така и вътрешния идейно-патриотичен и интимен свят на героите, да ги отличи и разграничи един от друг, като използува много биографски и автобиографски елементи, но в този си стремеж той успява само в твърде ограничена степен. Героите са слабо индивидуализирани, психологически характеристики почти няма.

Сравнително по-завършен е образът на войводата. Неговата доминираща и обединяваща личност се чувствува в цялата поема. Поетът тук се домогва до по-пълнокръвна обрисовка, защото е изхождал преди всичко от собствената си личност, от своя личен жизнен и идеен свят. Изобщо в цялата поема най-сполучливи са онези места, върху материала на които авторът е имал непосредни наблюдения.

Войводата е носител на бурния революционен устрем. В него неудържимо бушува волята за борба, за саможертва. Той вижда не само в далечното минало, но чертае с революционен оптимизъм и бъдещето. В името на това светло бъдеще повежда вярната си дружина из родните балкани, издига революционния лозунг, че свободата само с оръжие може да бъде извоювана.

И от външния образ, и от вътрешния идеен и психически свят на войводата се долавя личността на самия Раковски: неговата богато надарена натура, горещ темперамент, смелите полети на въображението му, широтата и неспокойствието на неговия дух. Колкото и слаби да са поетическите му дарования, авторът на „Горски пътник“ не е лишен от способност да възпроизвежда и обогатява с нещо ново някога изживяното. Той се домогва да очертае революционния идеал в такава сияйна светлина, с такава искреност и топлота, че заразява, вълнува всеки български патриот. Революционната романтика се чувствува навсякъде. Своите смели мечти и видения поетът иска да превърне в реална действителност, да преобразува поробената родна земя в страна на щастлив, волен и свобо-

ден живот. Величието на героичния Балкан, красотата на родния природен пейзаж се използуват, за да се нарисуват картини, които да хармонират на революционно-оптимистичния устрем на поета. Въвеждането на природата е характерно за националнореволюционната поезия. Чрез съответни природни картини поетът иска не само да разкрие душевните си тежнения, но и да ги даде като неделима част от битието на човека. Нещо повече, тук за пръв път се забелязва и чисто съзерцателно отношение към природата — явление, непознато в дотогавашната литература. Пейзажът у Раковски има онази привлекателност, която има въобще Балканът за народните хайдути. В природните описания поетът не се ограничава от рамките на разума, а се носи на крилата на своята фантазия, хиперболите и метафорите се използуват в най-широка мяра. Като подема традицията на народната ни песен, Раковски влага ново съдържание — създава от родните балкани верен съюзник на народните борци-революционери.

Цялата поема е написана с едно повишено чувство, с приповдигнат тон. Чувствува се вътрешният стимул у поета да изкаже в мерена реч това, което е съставяло смисъл и съдържание на живота му. Честите удивителни и въпросителни, натрупването на епитети, бързата смяна на картините, ярките контрасти на чувството при спомена за минало величие, робско настояще и перспективи за светло бъдеще създават известно разнообразие в повествованието.

Пресилено е твърдението, че в „Горски пътник“ нямало връзка между отделните части, че нямало обединяваща идея, нито образ. Въпреки не малкото отклонения, необусловени от характера на фабулата, отделните епизоди са свързани от общата идейна насоченост, а образът на войводата, макар и не навсякъде да е показан, се чувствува в цялото повествование.

Несъмнено е, че на Раковски му липсва поетически талант, за да даде по-стройна идейно-художествена композиция, да изведе на преден план централните обединяващи моменти, заедно с развитието на фабулата да се увеличава и напрежението. Разказите и картините се редуват едни след други, будят чувства и размишления чрез собственото си съдържание, а не в плана на общата художествена композиция. Общите представи изместват конкретното рисуване на образа. Мерената реч се използува откъм нейната външна страна. За да се изразят интимни чувства и настроения, в повествованието се въвеждат обикновено славеи, звезди, пеперуди, благоуханни цветя и т. н. Многото повторения, прекаленият дидактизъм, голата умозрителност нарушават единството на фабулата. В същност усилията за композиция са се изчерпали с подреждането на разказите на отделните хайдути и с разсъжденията на автора, както и с честите природни описания. Въпреки композиционната разпокъсаност обаче в цялото епическо повествование се чувствува личността на автора, всичко е сгряно от неговия патриотичен огън, от бунтовния му дух. В съзнанието на читателя се налага онова емоционално отношение, което поетът има към отделните явления.

Като се характеризира литературното дело на организатора на българската национална революция, не може да не се обърне вни-

мание на специфичните черти на неговия метод. Какви са идейно-художествените позиции на автора на „Горски пътник“? Как отразява и обобщава той жизнения материал, как рисува настоящето и бъдещето на народа?

Известно е, че възрожденската литература се заражда и развива при специфични обществено-исторически условия, призвана е да служи за разрешаването на конкретни национални задачи. Произведенията на най-добрите писатели и поети имат определена идейна целенасоченост — да повдигнат националното съзнание у българите, да пробудят патриотични чувства, да мобилизират волите за борба за събаряне на политическото и духовното иго. Изискванията на тази върховна задача са определяли и подбора на мотиви и сюжети, и начина на тяхното художествено превъплътяване, формите и похватите на тяхното опоетизиране. Тласкани към поетическа изява най-често от патриотически подбуди, писатели и поети е трябвало да говорят с приповдигнат тон, да зоват към едно по-светло утре, да разкриват най-съкровените си мечти и блянове като близка реалност. Трябвало е потисканото векове наред народно съзнание да се просветли, да се възвърне националното самочувствие на народа, да се убеди, че не всякога той е бил „рая покорна“, както са му втълпявали политическите и духовните угнетители. Така, на тази основа, и в науката, и в поезията се заражда една своеобразна историческа романтика. Да се идеализират обществения бит и духовната култура на миналото става неотменна черта на книжовниците от епохата на националното ни възраждане. Водени от патриотични чувства, те чертаят миналото в най-светли краски, възпяват го в патетични стихове, приканват младите поколения да се вдъхновят от подвизите на прадедите им.

Непрекъснато растящите социални и икономически противоречия, засилващата се националноосвободителна борба правят да изпъкне по-релефно всичката грозота на робството, величието на свободния живот. Оттук и устремът към това бленувано бъдеще се изявява с непреодолима сила. Отразяването на всички тези явления неминуемо е изисквало революционна романтична трактовка, явила се като реакция на абстрактно-дидактичния просветителски подход към актуалните въпроси на времето. Сантиментално-пасивното примиренческо отношение към социалните злини, към националната съдба не намирало повече отзвук във все по-революционизиращата се действителност. Със старите литературни форми е било невъзможно да се отрази бурният кипеж на епохата, чувствата и стремежите на национално осъзнаващия се български народ. Романтичният начин на художествено виждане и отразяване се явява естествен за този културно-исторически момент. Следователно и в нашата литература романтизмът се явява като исторически закономерно явление, придобивайки обаче твърде специфичен облик вследствие особеностите на културно-историческия процес през епохата на Възраждането. Мисълта на Чернишевски, че само тези литературни направления достигат до бляскаво развитие, които възникват под влиянието на силни и живи идеи, които преодоляват непреодолими потребности на епохата, ни позволява да си обясним редица

страни от художествения облик на българската възрожденска литература. Разрастването на националноосвободителното движение, растящият отпор срещу икономическата експлоатация на турските феодали, на гръцките попове и българските чорбаджии, търсенето на пътища за отхвърляне на вековното иго — всичко това слага дълбок отпечатък върху целия духовен живот на онова време. Разрешаването на тези задачи чрез средствата на художественото слово вече определя и дълбокото различие на българския романтизъм от западноевропейския, както и съществените му отлики от романтизма на другите славянски литератури.

За да се утвърди такова отношение към миналото и в нашата книжнина, наред с изтъкнатите обективни предпоставки безспорно влияние са упражнили и тогавашната преводна литература, която е съставлявала почти единственото художествено четиво на българската интелигенция, както и характерът на книжнината на другите славянски народи. Известно е, че историческият романтизъм е твърде характерен за редица славянски народи по време на тяхното национално възраждане. Като чертае картината на духовната култура на славянските народи от това време, Боян Пенев пише: „Ние виждаме всички поробени славяни с особено усърдие, със страстно увлечение да се стремят към миналото, да насочват погледите си към него, да възкресяват из неговия мрак забравени подвизи и герои. Пишат се обширни исторически съчинения, събират се и се издават исторически паметници и всевъзможни документи, които хвърлят светлина върху някогашното величие на народа. Там, където историческите данни се оказват недостатъчни, фантазията допълня историческата картина, историята се превръща в повест... Този историцизъм и романтизъм на патриотическа основа започва да влияе у нас още преди втората половина на 18 в. Ние го долавяме в Славянобългарската история на Паисия, в историческото съчинение на йеросхимонаха Спиридон, по-нататък в многобройните преписи и преработки на Паисиевата книга, в увлечението на нашите книжовници от историческите съчинения на Венелина, които се четат у нас в оригинал и в превод, също така в чудатите исторически теории и открития на Раковски...“[1]

Очевидно тази обща черта на книжнината и поезията на славянските народи се определя от сходните обществено-политически условия, от еднаквите исторически тенденции на развитие.

Докато в другите славянски страни, като Полша и Чехия, романтизмът се оформя и като цялостно литературно идейно-художествено течение, което определя облика на поезия и проза за подълъг период от време, в България поради закъснялото развитие романтизмът не получава такъв размах в художествената литература. Преди още романтическото светоусещане да успее да пусне дълбоки корени, то започва да отстъпва на реализма. Дори и в онези произведения, които имат подчертан романтичен облик, вътрешното им съдържание е с реалистична насоченост.

---

[1] Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. III, стр. 164, 165.

По-трайни следи романтизмът оставя в литературата ни от средата на века, когато започва решителен национален подем, отразен ясно в обществената и литературната дейност на Раковски. Произведенията от това време се отличават с ярка национална самобитност, разкриват черти от народностния български характер, отразяват онова, което съставя най-съкровените пориви на широките маси. Историческата романтика съставя основата на тогавашната литература. Обръщайки взор към миналото, писателите са чертаели бъдещето, възкресявайки минала слава, са зовели към борба за извоюване на национална свобода. Романтизмът от това време е свързан с зараждането на националноосвободителното движение. И когато говори за миналото, Раковски знае, че само в бъдещето ще се осъществи това, което така страстно желае. За реакционния романтизъм само миналото съществува като реална възможност, той остава чужд на историческото развитие, враждебен е на бъдещето с всичко ново, което то носи. Авторът на „Горски пътник“ е устремен в бъдещето, неговият идеал ще се осъществи, когато бъде премахнато националното и социалното робство, когато се създаде общество, което дава простор на всяка нация, на всяка личност.

Цялата ни литература от 50-те години насам отразява именно борбата за създаване на такова общество, което определя и революционния характер на художествените обобщения. Национален патос, героична романтика, социално-бунтовен устрем бликат от творбите на най-добрите възрожденски поети.

Както вече бе подчертано, идейната основа на творчеството на Раковски е в неразривна връзка с първите опити за революционна борба. Неговите произведения са наситени с безмерна любов към всичко родно, с кръвна омраза към всички угнетители, с неизмерим устрем за борба в името на националните идеали. Революционерът-поет иска да тласне народа към освободителна борба, като разкрива моменти от славното минало, като рисува величието на онези, които са излезли в открита разпра с поробителя, като посочва героиката на хайдушката борба. Когато пламенният революционер, принуден да стане и поет, пише патриотическите си стихове, борбата за освобождение е още в своя зачатък, затова и тя се рисува най-вече като възможност на близкото бъдеще. А това е обуславяло и формите и средствата, с които тя е била изразявана. И когато възкресява миналото, и когато рисува величието на предстоящата борба, поетът неизбежно е трябвало да използува средствата и похватите на романтизма. Героите на тези произведения на Раковски носят характерните черти от бунтовната свободолюбива личност, изразяват идеи на бъдещото прогресивно развитие. Затова и изключителните положения, необикновените обстоятелства, неочакваният обрат в развитието на действието, намесването на фантастиката и алегорията — характерни за романтизма — се срещат твърде често у автора на първата революционна поема. В този етап на развитие средствата на романтизма са се оказали подходящи за отразяване на наситената с борчески устрем атмосфера. Прозрял бъдещето развитие, поетът разкрива патоса на започващата се борба за извоюване на светлото бъдеще. Организи-

раната революционна борба се рисува като нещо близко, исторически неизбежно. Съзнанието за човешко достойнство и национална гордост кара верните народни синове към нечувана саможертва. Мисълта за свободен живот окриля, вдъхва сили и радостни надежди. Образът на борeца за национална свобода е даден в най-привлекателни черти, надарен с добродетели, способен на изключителни дела. За разлика обаче от безпочвените романтици-фантазьори идеалът, към който се стреми героят у Раковски, не е нещо илюзорно, утопично. Той се основава на обективната необходимост да се унищожи чуждото робство и да възтържествува свободата. Осъществяването на този идеал отговаря на обективния ход на общественото развитие. Това именно определя и революционния характер на романтическото виждане и обобщение у Раковски. Същността на романтическия подход към живота се състои в разкриването на противоречията между реалната действителност и света, към който се стремят героите на автора. От една страна, старият отмиращ свят с всичко ретроградно и сковаващо човешкия дух, от друга — раждането на новото, носещо в себе си идеалите на най-будните умове на времето. Поради това именно романтизмът е характерен за онези епохи от миналото, в които са ставали големи социално-политически промени, когато са се решавали дълбоки национални и общочовешки проблеми. Такова е и времето на българското национално освободително движение. Романтичният патос е характерен за поезията на това бурно, изпълнено с големи надежди време. От нея блика страстно изобличение на похитителите на народните свободи, възторжен призив за борба, прослава на героя-борец. Контрастното изобразяване на явленията — така характерно за романтизма — е любим похват и на Раковски.

В поезията на автора на „Горски пътник“ са отразени революционните тенденции на епохата, мислите, чувствата, тежненията, стремежите на най-прогресивните слоеве на тогавашното българско общество, съзнанието на които постепенно се изяснява, духовният им кръгозор се разширява. В нея се разкрива душевното благородство на патриота, всеотдайната саможертва в името на народното добруване. Този именно етап от процеса на национално свестяване е доловен правдиво от Раковски — тук се корени и идейната сила на творчеството му. От друга страна, етапът на общественото развитие, в който се е намирал тогава българският народ, не е давал възможност на Раковски да прозре ясно онези идеи и пътища, чрез които ще се стигне до идеала — както това прави по-късно Ботев. Във всеки случай революционно-романтичният идеал на автора на „Горски пътник“ отговаря на обективния ход на общественото развитие, а неговото творчество подготвя почвата за появата и процъвтяването на реалистичната и критико-реалистичната литература.

И ако една от основните черти на романтичния метод е да се даде художествено отражение на противоречията между действителност и идеал, то първата революционна българска поема е характерно романтично произведение във възрожденската литература. Изградена на основата на историческата романтика и народно-поетичната традиция, тя разкрива героизма на народните хайдути, бла-

городното дело, което те са призвани да извършат. Само с широтата на отразената в нея действителност, с идеализацията на всичко родно — история, бит, природа, — с дълбокото романтично очарование, което тя носи, следва да се обясни и голямата ѝ популярност на времето, неизмеримата действена роля, която изиграва въпреки всички несъвършенства като поетическа творба.

С появата на революционно-романтичната поезия на Чинтулов и Раковски започва нов етап във възрожденската литература. Дотогавашните отвлечено-дидактични, сантиментални стихове започват да звучат като анахронизъм сред революционизиращата се атмосфера. С разрастването на националноосвободителната борба сантименталните възклицания и състрадания е трябвало да отстъпят на безпощадното разобличение на всички народни угнетители, на бойките призиви за организирана всенародна борба.

По думите на Белински романтизмът за А. Бестужев бил не преходна мода, а „потребност на века", „жажда на народния ум", „зов на човешката душа". Такъв е той несъмнено и за Раковски. Обществените идеали на поета, макар и с романтична окраска, имат за основа правдивото виждане на живота.

Романтичният патос, бликащ с такава сила от стиховете на Раковски, съставя важна страна в творчеството на най-добрите поети и писатели на възрожденската епоха, не стихва дори и у някои следосвобожденски поети.

Революционно-романтичната литература подготвя почвата за появата на по-сетнешната реалистична и критико-реалистична литература. А у поети като Ботев трудно може да се разграничи къде свършва романтичното и къде започва реалистичното отразяване на действителността.

* * *

Особена проблема представя и езикът на поемата „Горски пътник". Трябва още веднага да се каже, че тук именно е най-слабата страна на Раковски като поет. Чертите на неговия своеобразен език идват от езиковата традиция на епохата, когато въпросът за книжовния ни език е още предмет на горещи спорове. Раковски се явява привърженик на църковнославянската традиция, поддържана от Венелин, Фотинов, Н. Рилски, Хр. Павлович.[1] Ревностните му занимания с въпросите на езикознанието обуславят неговата страстна защита на езика, на който са били писани старите български паметници. Като поддържа славянската традиция, Раковски се ласкае от мисълта да спомогне за сближаването на славянските народи. Воден от тези съображения, той употребява език, който представя изкуствено съчетание на говоримия език със старобългарски и църковнославянски форми. Едва ли може да се намери друг възрожденски автор с такъв изкуствен език, с такава странна смесица от стари глаголни и падежни форми, с такъв неправилен синтаксис и с честа употреба на сърбизми. „Братски моля г. Раковского

[1] Вж. М. Арнаудов. Раковски и „Горски пътник", стр. 122 и сл.

да не допуща в своето си прекрасно съчинение сербизми и т. н., а да си пиши чисто по български, котленски; тогава неговото произведение ще има още по-голяма цена“ — му пише Сава Филаретов.[1] Чувствувайки недоумението, което поражда употребяваният от него език, в редица писма Раковски предупреждава своите познати, че особеният негов „слог“ (език) щял да се „изясни, оглади и пречисти“. Същевременно обещава научно да обоснове схващането си за българския език в един специален труд — „Ключ българского езика“.

Без да се спираме подробно на езиковите теории на Раковски, обширно изложени в съчиненията му, ще отбележим само, че и тук той се ръководи от патриотични съображения. Като изтъква предимствата на стария български език, той иска да покаже историческата роля на народа ни от най-древни времена. Старае се да пише според морфологията на старобългарския език, но не следва никакво правило. Падежни форми, инфинитиви, причастия се редят без система. Във всеки случай от езика на първите поетически опити до езика на „Горски пътник“ има значителна разлика в положителна насока. Макар все още да избягва членната форма, той по-рядко употребява падежите. Правописът е също изпълнен със старинни знаци, юсове, ерита и разни придихания.

В стилно отношение Раковски следва примера на Бозвели, с когото е свързан не само чрез лични връзки, но и чрез народностната борба, чрез единството на волите да служат всеотдайно на народа си. Стилът на епическото изложение се мени в зависимост от жизненото съдържание: той е ту елегичен, ту сатиричен, ту революционно-призивен. Елегичен е, когато авторът говори за някогашното величаво минало; с остър сарказъм са написани стиховете против поробителите и експлоататорите; светлото бъдеще, което народът трябва с оръжие да извоюва, се разкрива в бунтовно-революционни стихове. А в описанията на природния пейзаж авторът изпада в лирично-сантиментален тон. Поемата изобилствува от епитети, сложни прилагателни, натрупване на едни и същи съчетания на прилагателни със съществителни, механично свързване на няколко епитета, особено при природните описания. Напр. „весели, селски, сладки припевки“, „златни пеперуди“, „тънки, високи, гладки тополки“, „красиви, зелени, къдреви липи“, „светла бъдност“, „сладка и неповинна целувка“, „злоба свирепа зверска бесовска“, „неповинни девици“, „листокитна гора“, „сладкогласни славеи“, „цветопокрити поленки“, „ранопойна птичка“, „веселовидни долини“, „красновидни ливади“ и пр. и пр.[2] Някои от тези словосъчетания не са лишени от свежест и ярка изразителност.

Раковски не отива по-далеч от примитивните поетически средства на даскалската поезия, особено що се касае до римуването, до ритмиката и метриката на стиха. В десетостъпните четиристишни куплети, на които е написана поемата, липсват ритъм и рима, а за да запази определения брой срички, авторът прибягва до най-своеобразни съкращения, което още повече загрозява речта. Голямо не-

[1] Архив Г. С. Раковски. Т. II, стр. 166.
[2] Вж. М. Арнаудов. Раковски и „Горски пътник“, стр. 136 и сл.

умение е показано по отношение техниката на стихосложението. Най-произволно се прави елизия на гласните, препинателните знаци се слагат най-безразборно.

Цялото това своеобразие на езика, неговата отдалеченост от живата говорима реч, както и неумението на автора да си служи със стихотворната техника, слабите му познания за поетическото изкуство придават тромавост на стиха, на места неясност в мисълта, правят поемата трудна за четене.

И ако до днес поемата „Горски пътник“ още не е получила припадащата ѝ се оценка за развитието на литературата ни, причината се крие най-вече в нейния старинен език, в онези стилно-езикови форми, които са погребани от книжовната реч още от времето на Възраждането. Тези стилно-езикови недъзи, както и слабостите от художествено естество пречат да изпъкне в цялото си значение богатото идейно-революционно съдържание на „Горски пътник“.

Обаче, въпреки архаичността и прекалено субективния елемент на езика, от поемата се долавя богатият и неукротим революционен дух на Раковски, неговото мощно въображение, фанатичната му вяра в светлото бъдеще, неговата силна воля за подвиг и саможертва в името на народната свобода.

Неумението на Раковски да предава в ярки образи и картини своя идеен замисъл не ни дава основание да отричаме историческото значение на творбата му. Неговата поезия е наложена от нуждите на историческия момент. Тя носи публицистичен характер, отговаря на конкретните обществено-исторически задачи. При такъв род поезия силното въздействие на ярките художествени образи се компенсира в известна степен от величието на въплътения в нея идеал, от идейно богатата личност на автора, способна на силни преживявания, на смели полети в бъдещето, на интензивен борчески живот.

Поемата „Горски пътник“ носи ярко национален характер. Тя звучи в хармония с конкретната жизнена атмосфера. И природни картини, и исторически екскурси в миналото, и разкази за народни съдбини и лична орис, и революционни призиви, и борчески оптимизъм — всичко се развива на широка народностна основа. Поетът е свързан кръвно с народа. Народните съдбини съставят неговия жизнен идеал. Изобщо цялата поема носи яркия колорит на възрожденската епоха, и то в онзи момент, когато се разгаря национално-освободителното движение. Макар че народът не е показан като масов участник в начеващата се борба, героите на поемата са от народните низини, всичко, което вършат, вършат го в името на народа. В хайдушкия си поход четата се среща с хора от народа — овчаря, майката с детето, старците; в поемата се чувствува присъствието на ограбения, измъчен народ, чиито най-верни синове вече са поели пътя на въоръжената борба.

Идейно-социалната насоченост на поемата е в пълно съзвучие с дълбоко осъзнатите народни интереси. Минала, сегашна и бъдеща съдба на широките народни маси, техните най-съкровени въжделения съставят смисъл и съдържание на творбите на Раковски, а това определя и тяхната историческа стойност.

При разглеждане на „Горски пътник“ не може да не бъде засегнат и въпросът за влиянието на народната песен както върху съдържанието на поемата, така и върху нейните идейно-художествени, композиционни, стилни форми и похвати. Без да правим подробен анализ на всички онези места и моменти, в които се чувствува полъхът на народното творчество, особено на хайдушкия епос, трябва да се изтъкне, че нашият революционер е черпил с пълни шепи от народната поетическа съкровищница.[1] В жизнената съдба на хайдутите, в съдържанието на епизодите, които те разказват пред войводата, в разкритата картина на народното тегло, в идилично рисуваната природа, в описанието на хайдушките дрехи и оръжие, в подбора на образи, епитети и сравнения, изрази и думи се чувствува една непосредна близост с народната хайдушка песен, чийто свеж полъх е заглушен за жалост от изкуствения език и тромав стих на така смело и новаторски замислената епическа поема. Запазените ръкописни материали и бележки за „Горски пътник“ са изпълнени с множество преписани откъси от народни песни. Многократните повтаряния и настоявания пред своите спомоществователи да издирват, събират и изпращат народни песни, усилията му да издаде специален сборник от такива песни вече говорят за едно поблизко отношение на Раковски към народното поетическо богатство[2] Не трябва да се забравя, разбира се, че авторът на „Горски пътник“ гледа на народното творчество през очите на фолклориста — като на документ, в който са отразени едни или други страни от миналия живот на народа. Следвайки традицията на Венелин и Априлов, той вижда в народните песни преди всичко исторически паметници и малко внимание обръща на тяхната поетично-художествена страна. Оттук и сродяването му с народното творчество върви по линията на съдържанието и общата идейна насоченост, по усвояване на външната форма.

До каква висота би се извисил Раковски, ако, използувайки богатството на народната песен, не се бе увлякъл в маниерно търсене на един с нищо неоправдан архаичен език, личи от историческите бележки, коментар на поемата. Тук честата употреба на народни изрази и думи, уместното вплитане на цели стихове от народни песни придават на историческото изложение една жива непосредственост и увлекателност.

С „Горски пътник“ се утвърждава политическата насоченост на литературата, борецът за политическа национална и социална свобода става основен герой в поезията, влиза в личното поетично творчество.

Първата революционна, патриотична поема у нас „Горски пътник“ успява да завладее умовете, душите и сърцата на своите съвременници, да упражни мощно влияние върху цялата наша посетнешна национална революционна литература. Нейното жизнено съдържание, патриотическият й патос, революционната романтична

[1] Вж. по този въпрос Ив. Бурин — Ботев и народният поетически гений. 1954, стр. 21 и сл.

[2] Вж. Архив Г. С. Раковски. Стр. 536.

целеустременост, широтата на идеалите допадат твърде много на борчески настроените кръгове. В поемата се преплитат обществените конфликти с личните човешки драми, героиката на българите — с падението на врага. Поемата идва да отговори на определени обществени потребности. Тя разгаря още повече революционната атмосфера, създала се у нас през 60-те години. Успял да се издигне като всепризнат вожд на националната революция, с името си Раковски действува като хипноза над българите, а с това и поемата му добива все по-голяма популярност. Тя се чете и препрочита с вълнение и трепет, става евангелие на борците за национално освобождение. В името на идеите, вложени в нея, се кълнат хиляди патриоти.

За стойността на Раковски като поет важат думите на Белински: първите дейци в полето на литературата никога не се забравят; тъй като били те талантливи, или бездарни, и в двата случая те са исторически личности. В продължение на няколко десетилетия, когато българският народ е турял в действие всичките си физически, революционни, нравствени сили, за да скъса с едно непоносимо петвековно робство, поемата „Горски пътник“ се е разпространявала от ръка на ръка, обайвала е читателите с патоса на своето съдържание, с благородството на своите идеали, с жизнения подвиг на нейния автор. Макар и със сериозни слабости като художествено произведение, тя улучва основните жизнени проблеми на епохата, задоволява значителни обществени потребности, отговаря на повелите на времето.

Тогавашните читатели се вълнуват силно от творбата, която им говори за минало величие, разказва им за сегашната робска участ, посочва им пътя към щастливо бъдеще. В своето увлечение и възторг П. Оджаков, оставен да се грижи за доотпечатването на „Горски пътник“, в писмото си до автора на поемата, емигрирал в Одеса, му пише, че „Горски пътник“ ще играе такава роля, каквато е играл епосът на Виргилий и Овидий.[1]

В цялата ни по-сетнешна възрожденска революционно-патриотична литература, която се развива в най-тясна връзка с националноосвободителните борби, се чувствува не само духът на „Горски пътник“, но и влиянието на Раковски, на неговите похвати, образи и картини, на типичните сравнения, на идейните тенденции. Раковски внася в българската литература такива идеи, теми, мотиви, които се подемат и доразвиват от най-добрите ни писатели. Идеите за осмисляне борбата на хайдутите, за поставяне освободителната борба на общонародна основа, за разкриване положението на народа в условията на турското робство, за революционно-патриотичното въздействие на литературата — идеи, които дават цялостния облик на по-сетнешната литература — се намират в една или друга степен в творчеството на Раковски. От неговото творчество се учат и Войников, и Друмев, и Каравелов, и Ботев, и Вазов. Без „Горски пътник“ не е мислимо да се обясни сетнешната революционна поезия. Поемата се изучава наизуст, чете се „с възторг и умиление“, както

[1] Архив Г. С. Раковски. Т. II, стр. 330.

признава Вазов за себе си. Изучава се от наши книжовници дори когато вече има изтъкнати майстори на художественото слово, каквито са Славейков, Ботев, Вазов. С истинска благодарност към автора на първата българска революционна поема Константин Величков признава, че „в съчиненията на Раковски се е възпитало цяло поколение“, мнозина са декламирали цели пасажи от поемата.[1]

Наистина трудно е да се разберат и „Нещастна фамилия“ на Друмев, и „Изгубена Станка“ на Блъсков, „Горчива съдба“, „Войвода“, „Дончо“, „Богатия сиромах“ на Каравелов, „Епопея на забравените“ на Вазов без по-слабото или по-силното въздействие на литературното наследство на Раковски. Героичният образ на народния хайдутин, станал обект на поетическо възсъздаване най-напред в народната песен, се утвърждава като положителен герой в най-добрите произведения на по-сетнешната ни художествена литература.

Сравнително по-цялостно е въздействието на Раковски върху Васил Друмев, и то не само в писателската му дейност, но и в демократическата насоченост на възгледите му. Макар поемата „Горски пътник“ да е била отпечатана изцяло едва през 1860 г., когато „Нещастна фамилия“ е вече готова, несъмнено е, че Друмев е чел отпечатаните петнадесет коли още през 1857 г., които Раковски е имал при себе си в Одеса. С общуването на младия одески семинарист с българския революционер, с четенето на бойките стихове от „Горски пътник“ трябва да се обясни и заминаването на Друмев за Белград, за да се включи в първата българска легия, организирана от Раковски. Редица моменти и похвати в „Нещастна фамилия“ напомнят пряко „Горски пътник“.[2] И описанието на страданията на българите от безчинствата на турци, еничари и кърджалии, и разказите на отделните хайдути, особено на Радой, и похитяването на българската девойка, и образите на българските юнаци, и описанието на Балкана и на хайдушкия живот от „Горски пътник“ се срещат в една или друга степен в Друмевата повест. Тук могат да бъдат приведени не малко примери. С какво друго може да се обясни, ако не с пряко въздействие, такава прилика, каквато намираме при разказа за любовта между брат и сестра, похитена от еничарите. Пред войводата младият Драгой изповядва:

Аз имах за все сестра едничка
Сама тя ми беше утеха
Бедно сираче мене миличка!
Наши родители починали бяха.
Нямаше нигде ней прилика
Светло бе слънце, сияйна звезда;
Криях я аз от злоба поганска
Нъ не отбягна горчива беда!

С подобни сърдечни думи говори и Пометко за своята сестра. „Аз имах едничка сестрица... тя ми беше за майка и за баща, и

---

[1] Вж. Български писател под ред. на Вазов, 1914, стр. 13.

[2] Срв. Б. Пенев. Първата българска повест „Нещастна фамилия“ на В. Друмев. 1929, стр. 150.

за брат... Аз я пазех като очите си... Но тези яничери, тези дяволски деца убиха я пред очите ми."

Известно влияние се чувствува и в стилно-езиково отношение. И Друмев изпуща определителния член, употребява стари падежни форми, много славянски думи. Общо има и в строежа на фразата, и в изказа на мисълта между двамата български възрожденски писатели.[1]

Народният поет Иван Вазов признава, че под прякото въздействие на историко-патриотичната романтика в творчеството на Раковски той начева първите си поетически опити — „Крум и Никифор", „Преславски развалини", „Самуил или мечтание на Перник" и др.[2]

В една малка книга, озаглавена „Жален спомен за лютите рани на България през годината 1856", съставена от Илия Р. Блъсков и издадена в Букурещ в 1878 г., след като се говори за турските зверства по време на Априлското въстание, са поместени и няколко стихотворения от Вазов, Славейков, Стамболов. Тук е даден и един откъс от „Горски пътник" под заглавие: „И Раковски вика из гроба: Сгоден час!" Откъсът почва със стиховете:

Доста сми бедни горко теглили
Турско поганско насилие
Поданни тем откак сме станали
Нямаме никакво веселие!
. . . . . .

Но ако у Блъсков, Войников, Друмев, Каравелов, Вазов и други възрожденски писатели влиянието се движи по линията на общата идейна насоченост — дълбоко сродяване с живота, с бита и борбите на народа, патриотична романтика, гняв и омраза към чужди и свои поробители, — то у Ботев въздействието е пряко осезаемо както в политико-революционната наситеност на поезията му, така и в използуване на някои художествени средства и похвати. Това пряко литературно въздействие се дължи преди всичко на родството в идеологията на двамата революционери.

Безсмъртният певец на „Хаджи Димитър" се прекланя пред революционно-патриотичното дело на Раковски. В моменти на напрегната революционна дейност не един път призовава духа му. „Де го Раковски, за да станем другари и да преобърнем всичкото хорско злато на олово и желязо" — пише Ботев на приятеля си Драсов през 1875 г. А в „Знаме" от 6. VI същата година заявява: „Нямаше само Раковски да изкове от камък или дърво пари и да оправдае своето мнение, че и с въпкашни чети само може да се произведе революция в България." И като революционер-демократ, и като гениален поет Ботев продължава традицията, осветена от Раковски. Дълбокото и благотворно влияние, което Раковски оказва, може да се обясни главно с идейното богатство на творчеството му.

Върху въпроса за въздействието на Раковски върху Ботев са се спирали редица изследвачи. Макар че някои от излезлите работи страдат от известен компаративизъм, в общи линии този въпрос е

[1] Вж. Б. Пенев. История на българската литература. Т. III, стр. 929.
[2] Вж. Ив. Д. Шишманов. Иван Вазов, спомени и документи. 1930, стр. 21.

изяснен.[1] Като се спира на въпроса за някои общи моменти в поезията на Ботев и Раковски, проф. М. Арнаудов пише: „За да разберем повод и настроение за „На прощаване", би трябвало да помним обаянието на Раковски като организатор и водач на чети... Раковски е поразявал още младежа Ботев с поемата си „Горски пътник", апотеоза на хайдутството, и с „Предвестника" към него, гдето един елегичен къс „отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина в лето 1853" предава препоръка на въстаника към майка му да не плаче и ридае, а да издири гроба му и да постави надпис: „За вяра и свобода загина славен."[2]

Изникнали при сходни реални поводи и вътрешни настроения, подхранени от еднакви идейно-творчески импулси, някои стихотворения на двамата поети-революционери си приличат и по жизненото съдържание, и по идейно-художествения замисъл. Налице са ясно доловими сходства напр. между „Отлъчие" и „На прощаване", без да става дума, разбира се, за някакво механично подражателство, още повече че Ботев пресъздава с ненадминато художествено майсторство онова идейно съдържание, което у автора на „Отлъчие" е изразено в посредствени стихове.

В „Отлъчие" героят поема пътя на въоръжената борба, прощава се с отечеството и с майка си, защото не може да понася повече турското робство:

Дотегнало ми е веки се робство турско!
Не мога веки да гледам насилие
убийства, неправди от племе агарянско,
отчайност, бедност, безчестие!

В „На прощаване" Ботев изповядва пред майка си, че бил прокуден от отечеството си, защото не можел вече да търпи „турчин да бесней" над родната му земя. Подобно на Раковски и Ботев заявява, че отива да се бие с оръжие в ръка за народната свобода. И двамата са обхванати от непреодолимо чувство за подвиг: у Раковски — „Пламти възторгно кръв моя играе", у Ботев — „как тупа сърце играе". С пълно съзнание за суровостта на борбата Раковски заявява: „Ужасний час веки ся той приближи... за отечества славна смърт мне надлежи", а Ботев възкликва — „дружина тръгва отива. Пътят е страшен, но славен: аз може млад да загина..." Пред мисълта, че може да падне в жестоката, но величава борба, Раковски отправя следния си завет

Кога ти чуеш да съм погинал,
Да не плачеш, майко, ни да ридаеш,
За славно дело что съм юнашки свършил,
Но гроба ми прилежно да издириш.
От мрямор камен знак да ми въздигнеш
Слова златна надпис за вечна помян
Над него със следния речи да надпишеш:
„За вяра и за свобода погина славен!"

[1] Срв. Д. Осинин. Раковски и Ботев. Сп. Просвета, 1942, кн. 2, стр. 74; Ив. Хаджов. Ботев и Раковски. Сп. Златорог, год. XVI, кн. 3, стр. 106; Образът на хайдутина у Ботев и Раковски, в същото списание, кн. I; Кр. Генов. Българска литература. 1947, стр. 124.

[2] М. Арнаудов. Предговор към събрани съчинения на Хр. Ботев. Под ред. на Ал. Бурмов. 1940.

Подобен завет отправя и Ботев към майка си и я моли: ако чуе, че е паднал прободен от куршум, тя да не плаче, но да разкаже на невръстните му братя, че е умрял „за правда и за свобода".

Влиянието на „Отлъчие" се чувствува в цялата емоционална атмосфера на Ботевата елегия, в развитието на лиричната фабула, в интонацията и вътрешния строй на стиховете.

По-цялостно и по-дълбоко влияние обаче върху Ботевата поезия упражнява хайдушкият епос „Горски пътник", станал настолна книга на възрожденските писатели. Редица жизнени моменти, идейни подбуди, интимни настроения, художествени похвати: сравнения, епитети, образи, картини и особено образът на хайдутина, на народния бунтовник, на Балкана, цялата революционна романтика на борбата, загатнати в „Горски пътник", намираме в една или друга степен и в поезията на Ботев, издигнати на несравнимо по-високо идейно-художествено равнище. Задълбоченото вникване в поемата и в някои Ботеви стихотворения като „На прощаване", „До моето първо либе", „Хайдути", „Хаджи Димитър" и др. ще ни доведе до редица сходни положения, плод не на подражателство или робско копиране, а на творческо използуване и доразвиване на вече създаденото в поезията.

Силното идейно-художествено влияние на „Горски пътник" се чувствува и върху Ботевата поетична творба „До моето първо либе". Революционно-романтичният копнеж към Балкана, в чиито дебри народните въстаници намират закрила и откъдето ще изгреят първите лъчи на свободата, готовността да се посрещне смъртта с усмивка на уста, легендарният образ на хайдутина са един от основните мотиви и в двете произведения. Сходни са и поетическите похвати: епитети, обръщения, възклицания и др. В революционната романтика, с която е предаден хайдушкият живот в „Хайдути", в подвига на бунтовника от „Хаджи Димитър", в природните картини и одухотворения на „Пристанала" се чувствуват духът, атмосферата и тонът на „Горски пътник". От друга страна, картината на народните страдания, грозният, отвратителен образ на народните душмани, изградени с такъв реализъм и правдивост у Раковски, Ботев ги рисува със сгъстени бои, насища ги с тонове, и те добиват осезаема релефност, с поетическата си сила направо завладяват човешкото съзнание, веднага спечелват читателя на страната на високо хуманната справедлива борба на народа.

Внимателното проучване на поетическото наследство на Раковски и Ботев ни довежда до извода, че родоначалникът, първият организатор и идеолог на революционното движение, създателят на революционната поезия у нас е влияел и върху автора на „Хаджи Димитър", „Борба", „На прощаване" както в жизнената практика на революционер-патриот, така и в практиката му на възторжен и вдъхновен, гениален поет на българската национална революция. Началото, сложено от Раковски, намира своя гениален продължител в лицето на Ботев, който го излива в класическа форма, образи и картини, в стихове, които звучат с изумителна емоционална сила и идейно богатство.

Като говори за „свободолюбиво-революционния характер“ на Ботевата поезия, за преклонението на автора на „Хайдути“ и „Пристанала“ пред героичния и обаятелен образ на хайдутина, Вазов пише: „Не знаем у кого да познаем повече екстаз, повече ентусиазъм за балканските хайдути: у Раковски или у Ботев? И за двамата тайственият образ на хайдутина служи за вдъхновяваща тема, той дава първата пища на техните лири и техните най-първи звукове са посветени на волните юнаци в Стара планина.“[1]

Революционният лозунг „свобода или смърт“, издигнат от Раковски, става у Ботев знаме на революционната борба и с личния си пример като революционер-поет той го завеща на следващите поколения. Разбира се, всичко, което Ботев наследява, получава неговия неповторим индивидуално-творчески печат. Със своя мощен поетически талант, с идейното си проникновение, той въплътява наследеното в безупречни художествени стихове, притежаващи голяма действено-революционна и емоционална сила, някои от които са си извоювали значението на сентенции, на бойки лозунги. И с революционното си дело, и с поетическото си творчество Раковски подготвя почвата, върху която израства гениалният революционер-поет Ботев.

А този факт сам по себе си вече красноречиво говори за историческата стойност на поетичното дело на Раковски.

Такова мощно влияние е присъщо само на онези литературни произведения, които са разкрили важни страни и моменти от определена историческа действителност, подсказали са тенденциите на нейното развитие, наситени са с идеи, чувства и емоции, способни да вдъхновят човека да се бори за високи национални и общочовешки идеали. Докато предишната ни поезия засяга твърде едностранчиво само отделни, и то несъществени страни от тогавашната действителност, поезията на Раковски е просмукана изцяло от идеи и стремежи, които разкриват същността на тази важна историческа епоха. Раковски внася в българската поезия революционно-борчески тон, бодър, жизнеутвърждаващ патос.

Авторът на „Горски пътник“ проявява небивала за времето си прозорливост за характера и тенденциите на бъдещото национално развитие. Идейната проблематика, с която е наситено литературното творчество на Раковски, е качествено нова, както качествено нов е и етапът на националноосвободителните борби след Кримската война. С тези характерни страни на поетическото си дело Раковски определя идейната насоченост на цялата по-сетнешна възрожденска поезия, създава здрави традиции, на чиито основи се раждат и процъфтяват дълбоко-идейни и високохудожествени литературни творби.

За да разбере и оцени по достойнство историческата роля и значение на поетическото дело на Раковски, трябва човек да се пренесе в онази епоха на политическо робство и духовен мрак, да вникне в жизнената стойност на тогавашното време, да се сроди вътрешно с духа на тези титани на делото, които заложиха ос-

[1] Ив. Вазов. Събр. съч. 1950, т. XXI, стр. 243.

новите на националния ни обществен и книжовен живот, за да не се отнася с естетско високомерие и национален нихилизъм към творби като „Предвестник“ и „Горски пътник“. Както не от гледището на историческата достоверност ценим днес „История славяноболгарская“, така също не от чисто естетически критерии ще трябва да пристъпваме към „Горски пътник“. И едното, и другото произведение следва да бъдат ценени главно като отражение на една епоха, които изиграват неотразима роля в целокупното ни обществено-политическо, културно-историческо и литературно развитие.

Творчеството на Раковски представя важен етап в създаването и утвърждаването на българската национална литература. От Раковски насам художествената литература започна да играе важна роля за създаване на национална култура, става силно идеологическо оръжие за преобразяване на социалната действителност. Организаторът и идеологът на национално-революционното движение спои в неразривно единство делото на революционера-практик с идеалите и бляновете на революционера-поет. По такъв начин Раковски създава традиции, които по-късно бяха подети и развити от най-светлите умове на народа ни.

ЛИТЕРАТУРНО-ПУБЛИЦИСТИЧНА ДЕЙНОСТ СЛЕД 1858 Г.

Последните опити на Раковски да изрази в стихотворна форма патриотичните си пориви, да възпее освободителната борба датират от пролетта на 1858 г. След като пристига в Одеса, той подлавя да осъществи другите си книжовни планове, да напише съчинения, в които по научен път да посочи богатото историческо минало на българите, да обоснове народностния характер на борбата за църковна независимост, да разобличи асимилаторските домогвания на гръцката патриаршия, да издири, събере и издаде паметници на българската стара култура. По всички тези въпроси той е имал събран богат материал и сега е искал да обобщи историческите, филологическите и фолклорните си схващания за миналото положение и сегашното състояние на българския народ. И в научно-книжовната си дейност българският патриот се ръководи от същите принципи, както и при поетическите си творби.

Характерът на студията ни не налага да разглеждаме всички тези произведения. Не може обаче да не спомена за „Показалец или Ръководство как да ся изискват и издирят най-стари черти нашего бития, языка, народопоколения, стараго ни правления, славнаго ни прошествия и проч.“, което произведение прави популярно името на Раковски и сред научни кръгове в чужбина. От друга страна, и по третирания материал то е най-близко до литературните му произведения, разкрива неизмеримото влечение у Раковски към народното творчество, към бита и културата на миналото.

Както самото заглавие, така и мотото „Бащино огнище не оставяй, стари обичаи не презирай“, пък и цялото изложение говорят за намеренията на автора да реабилитира в очите на новите поколения българската култура, незаслужено и преднамерено подценяване от чуждестранните историци. „Показалец“ се явява нещо

като енциклопедия на българското народознание. Различните области на народния бит — обществен, стопански, семеен, културен, нравствено-религиозен — са възпроизведени с патриотическо въодушевление. В създаденото през вековете народно творчество — във всичките му проявления — Раковски съглежда неопровержим документ и сигурно доказателство за правото на народа не само да се мери, но в известни отношения да стои по-високо от другите стари културни народи. Примерът на Венелин и Априлов за него се явява още в по-сияйна светлина, защото е имал възможност да почувствува непосредствено чара на народните песни. Обичащ безпределно отечеството си, той е влюбен и в народната муза, което съставя и основният патос на цялото му книжовно дело.

След „Горски пътник" „Показалец" най-много привлича вниманието на българската интелигенция, пък и на учените в разните страни и спомага за издигане авторитета на автора му. Появата на „Показалец" се смята за голямо културно събитие. Българи от Одеса пишат: „Сега Шафариковци, Карамзиновци и Гилфердинговци остават да лапат вятър и сички тези кои имаха, че българи са най-последно семя рода человеческаго... О! де да ся намерят йеще някои чисто българи момци, кои да посветят и жертвуват свой живот на това за народа ни книжевно поприще и покажат целому свету наше старо и славно битие."[1] А Васил Стоянов от Прага пише: „О „Ръководстве" или „Показалце" говорят и мислят всякак тук учени и днес даже писали, четъх, в тукашних новинах о нйем, че: излязло било в Одессе йедна забележителна българска книга от йеди кого... родом българин."[2] Теодосий Икономов също съобщава, че „Показалец" харесал „тукашним ученим чехом". Какво силно впечатление е направил сред чехите „Показалец", говори и фактът, че някои части били преведени от Божена Немцова.[3]

При все че усилията му са насочени вече към други задачи, и в Одеса Раковски не престава да опитва перото си в областта на литературата. През 1858 г. той написва публицистично-сатиричното си съчинение в диалогична форма „Иступлений дервиш или Восточний въпрос".

Докато в предишните си литературни произведения българският революционер води сюжетното действие в няколко плана, тук всичко е насочено, за да се изобрази картината на социалната и моралната поквара на турската феодална класа, на целия обществен строй, да се разкрие основата, на която се гради „приятелството" между Турската империя и европейските капиталистически правителства.

Както вече бе отбелязано, авторът на „Горски пътник" проявява особена склонност към диалогичната форма. Очевидно тя се е оказвала твърде подходяща и по-леко достъпна, за да се направят достояние другиму идеите и плановете на автора, да се осмеят и разобличат враговете на народа. В това отношение Раковски вече е имал и образци в предходната книжнина.

[1] Архив Г. С. Раковски. Т. II, стр. 517.
[2] Пак там. Стр. 461.
[3] Вж. Zdenek Urban, Zdějin Česko-bulharských kulturnich stykn, Praha, 1957, стр. 110 и сл.

Повод да напише това си произведение и задачите, които цели да постигне с него, авторът обяснява в краткия „предговор". Виждайки, че европейските писатели, които разглеждат „източния въпрос", ръководени от користни интереси, изопачавали „с най-безстидни лъжи" положението в турската държава в ущърб на българския народ, Раковски решава да напише диалога „Иступлений дервиш". В него той си поставя за задача да опише „с най-големая верност и точност днешное турское състояние и негово мнимо преобразование". Авторът се надява, че като посочи истинското състояние на нещата в Турската империя, ще подтикне поробените народи към по-смели действия за разрешаването на „източния въпрос", толкова усложнен от преплитащите се интереси на европейските държави. А европейските писатели, защищаващи целостта на Турската империя, „нека опровергаят наше описание", ако намерят аргументи — заключава Раковски.

В сюжетната линия на своята „баснословест" авторът включва определени исторически факти, станали в Османската империя от 1839 до 1858 г. Около тези факти той измисля цяла редица събития, създава интрига, за да даде по-голяма сила на въздействие на идейния си замисъл.

Основната мисъл на произведението — да се покаже, че усилията на европейските правителства и на отделните турски държавници да реформират изостаналата във всяко отношение феодално-крепостническа империя ще бъдат безрезултатни и че тя непременно ще рухне — е набелязана вече и в другите творби на Раковски.

Изложението започва с една ярко нарисувана картина на европейския бряг на Босфора с типичната за този край ориенталска атмосфера. Седнали на лазурния бряг, двама европейци в самодоволно блаженство разсъждават върху „източния въпрос". Дочул разговора им, до тях се приближава „дервиш от бектишийската секта" и им разказва за разочарованието си от турските държавни и религиозни наредби.

В диалогична форма се предава разговорът между починалите султан Махмуд II и министъра му Рашид, главен привърженик на реформите, провъзгласени с Хатишерифа от 1839 г. Султанът иска да узнае от някогашния си министър, починал цели 18 години след него, какво е станало с провъзгласените от него реформи при наследника му султан Меджид. Твърде предпазливо и с нескривана ирония Рашид подсказва как вследствие на стремежа да се „европеизират" турските държавници започнали да подражават на разкоша и на разгулния живот на европейските „висши" кръгове. Постепенно все по-откровено Рашид разказва за плачевното положение, в което е достигнала турската държава, „коя днес ся клати да падни и достигнала е играчка на европейская лукава дипломатика". Наследникът на Махмуд — султан Меджид — имал особена наклонност към разгулния живот. Харемите и сараите се умножили. Разточителството и покварата обхванали всички държавници и чиновници. „Казано е — заключава Рашид, — че турчину е прописано всяко наслаждение и нему труд, ускъдност и занимание не тряба." Стремежът на султана да модернизира държавата си, като отвори ши-

роко вратите ѝ за всички европейци, превръща Турция в колония, гражданската и моралната корупция се разширяват. „Европейци наюриха от всяка страна да идат в Турско, като пчели на мед; но какви европейци дойдоха, се шарлатани и пристъпници изгнани, кои не можаха да живеят в Европа: ни един свесен не доди. Тии найдоха в турско царство не само прибежище, но и чинове, тии вместо да ползуват наше отечество еще го повредиха, понеже въведоха най-развращенная разкошност и безбожество. А наши млади турци лесно се вдадоха на това зло, понеже от самая вяра са склонени на разкошност и разлада." И по-нататък продължава авторът чрез устата на Рашид: „Чиновници въобще вдадени в разкошност, трябваше да ся вдадат и в грабителство и така от най-високостъпенний чиновник до най-низкий, вси без изключение, грабят и най-големи злоупотребления творят..." Изтъква се големият шум, създаден от високо прокламираните реформи с Танзимата, но като всяка турска работа всичко било само празни обещания към поробените народи: „...в наша държава царски ферман само три дни важи, после три дни остава бяла книга. Така и Гюлхански Хати-хумаюн изчезна и вятър го занеси." С Хатихумаюна обаче турското правителство успява да заблуди Европа, че християнските народи са получили исканите права. „Европа, изключаема Русия, мисляше, че ми напредвами и сми дали равноправност и праводаяние в наша държава, и всякоги противодействуваше Русии, коя само ся интересуваше за поддания в турское едниверние ѝ християни и ищащи да им помогни и да ги улегчи." С продължаването на разговора все по-мрачна и окайваща изпъква пред нас картината на турската действителност. Султан Меджид, ограден от ласкатели, потънал в разкош и пиянство, „достигна като една сянка". Европейските капиталисти разполагали в султанската империя като пълновластни господари, сами си издавали банкноти, „най-искусния и лукав дипломат" лорд Рейдлих английски „е достигнал кормчий политичнаго корабля османския държави" и постепенно изцяло подчинява турската политика на английските интереси.

Събрани около цариградската патриаршия, фанариотите се били превърнали в най-верни помагачи на султана. С лукавата си политика те причинили раздори в самата Гърция, нанесли неизброими щети на българския народ: премахнали са българското духовенство, изгорили са българските книги, спомагали са за потискане на народа ни. Чрез думите на султан Махмуд II Раковски характеризира фанариотите в най-черни бои: „тии са ласкатели, угодители, придатели; тии сами себе си измежду си издават; в тях не съществува чювство честолюбия и народност."

Когато идва ред да говори за подвластните на султана народи, Рашид подчертава, че народът в княжествата Влашко и Богданско не бил способен да води никаква освободителна борба, защото изнемогвал под жестоката експлоатация на местните помешчици и боляри. „Тамошний народ впаднал под голямо робство, угнятаем скотски от помещики — притежатели земли, боляри зовими, и никоги не ще помисли да вдигни глава. А боляри ся вдали в най-голяма разкошност и нравствено заблуждение: тии никакво народ-

ности чювство нямат; увлякъл се е и тамо европеизъм и вее заразителния вятър развращенства. Тии са разхождат по Европа и разносят свои доходи без мярка; всичко тяхно занимание е игри на карти и блудство.“ С тези думи, вложени в устата на някогашния турски министър, Раковски показва дълбоко вникване и разбиране на социално-икономическата същност на феодално-чокойския строй в румънските княжества. От друга страна, той съзнава, че икономическото робство спъва националноосвободителната борба. С отрицателното си отношение към тази експлоататорска класа, със съчувствието си към потиснатия румънски народ революционната идеология на Раковски добива подчертана социално-интернационална насоченост, националната борба прераства в борба против всяко робство и тирания, откъдето и да идват те, над каквито и народи да се простират. Българите за разлика от гърците — признава Рашид — „са съхранили еще войнишки дух“, готови всеки момент да въстанат, за да извоюват независимостта си. Българите са участвували в руските военни походи, в сръбското освободително движение, във войската на Пазвантоглу, сражавали са се за гръцката свобода, понастоящем — изтъква Рашид — много български хайдушки чети действуват из Балкана. Ако досега не са успели да се освободят, едни от главните причини били предателството и шпионството на гръцкото духовенство.

Към края се говори за събития, станали през време на Кримската война, за последвалия Хатихумаюн от 1856 г., с който отново искали да залъгват покорените народи с голи обещания.

Съчинението не е довършено. За по-нататъшното развитие на разказа съдим по нахвърления план от автора. Той е имал намерение да опише положението на Турция след Кримската война, когато тя изцяло попада в лапите на англичани и французи, чиито войски се разпореждали с имота и честта на турското население. Книгата е трябвало да завърши с разкриване отношението на самите турци към опитите за реформи и преобразования в страната им.

Цялата „баснословест“ е написана в публицистично-сатиричен план. Отделните части на изложението са групирани около основната мисъл на автора — да се покажат загниването и разпадането на турската феодално-крепостническа империя, невижданата социална и нравствена корупция на нейните държавници и чиновници, пълната й зависимост от правителствата на европейските държави, напразните опити да се въведат известни реформи и да се облекчи тежкото положение на поробените народи. Изложението е изпълнено с исторически факти, особено такива, които доказват престъпната роля на гърците-фанариоти спрямо българите. С остра ирония и ядовит сарказъм Раковски осмива и жигосва конкретни прояви и дела на турските държавници и на фенерските владици. Образът на Рашид, този хитър и лукав турски министър, възпитан в прийомите на западната дипломация, е характеризиран чрез собствените му думи. Циничната откровеност, с която той разкрива тайните подбуди на цялата си 20-годишна държавническа дейност, поражда отвращение у читателя.

Отделните случки и анекдоти, които изобилствуват в изложението, са свързани с основния авторов замисъл. Използувани са и

някои турски поговорки, за да се даде по-голяма убедителност на мисълта. На автора не липсва умение да използува и хумора, за да изрази отношението си към отделните явления. Както вече бе изтъкнато, още в статиите „Просвета в Турско“ и „Пиршество на турски велможи“ — печатани в „Предвестник Горскаго пътника“ — Раковски използува тази форма на повествование. Макар с цялото си светоусещане той да е склонен повече към изобличителната сатира, на места авторът умее да обуздае гнева си, тънко да иронизира и осмее противника си, и то със собствените му думи и дела. И в това отношение Раковски внася нещо ново в българската литература. До него само Славейков и Н. Геров използуват хумора като средство за борба с враговете на българите.

Произведението на Раковски „Иступлений дервиш“ дава правдива картина на турската обществено-политическа действителност през 40-те и 50-те години, има важно историко-познавателно значение.

* * *

Във връзка с все по-разгарящата се националноосвободителна борба към края на 50-те и особено през 60-те години Раковски бива изцяло погълнат от организационна и публистична дейност. Сега вече той не съчинява, пък и няма време да пише стихове, а в бойки публицистични статии клейми и разобличава поробителите, организира белградската легия, във възвания и прокламации зове всички патриоти на въоръжена борба.

В многобройните си статии по политически и културно-исторически въпроси, печатани в „Българска дневница“, в „Дунавски лебед“, а по-късно в „Бъдущност“, Раковски се проявява като талантлив публицист. Тук е неговата истинска стихия. Тук той успява да превъзмогне много от онези своеобразни стилно-езикови похвати, които характеризират поетичните му творби. От перото на пламенния революционер излизат бойки статии, пропити с възторжен патриотизъм, със страстна полемичност и язвителен сарказъм. Неговата широка политическа и културна осведоменост му позволява да развие активна публицистична дейност, да атакува и разобличава скритите и явните врагове, да чертае насоките на бъдещото обществено развитие, да използува конкретните обстоятелства в полза на националното дело. Тук Раковски проявява несъмнени качества на писател-публицист, който умее леко и ясно да изяви мъсълта си, да предаде вътрешния напор на чувствата си, да тласне другите към изпълнение на патриотични задачи. Затова при една цялостна оценка на писателското дело на Раковски не може да не се вземе пред вид и неговата публицистична дейност.

Качествата, които проявява Раковски в статиите си, печатани още в „Предвестник“, характеризират в общи линии почти цялото му публицистично дело. Тук се разкрива най-релефно писателската стихия на българския революционер, тук той намира и истинското си призвание. С това непреодолимо влечение трябва да се обяснят и непрестанните му опити да основава и редактира вестници и списания. Докато с писането на художествени произведения той се

прощава твърде скоро, то до края на живота си той не престава да търси възможности, за да тури в действие острото си публицистично перо.

Като оставим настрана статиите от „Предвестник“ и дописките, печатани през 1856 г. в редактирания от д-р Медакович вестник „Сръбска дневница“, Раковски се проявява като талантлив журналист при списването на „Българска дневница“. Както вече бе изтъкнато, издаването на този вестник се предшествува от оживена преписка с редица българи, в която той обосновава обстойно нуждата да се създаде един политически и литературен вестник. Тази преписка разкрива може би най-интересните страни от неговата така щедро надарена личност: неговата богата душевност, непрестанния му размисъл за народното дело, неговите прозрения и планове, пориви и блянове. Онова, което не е могло да бъде казано открито във вестниците, прозорливият патриот го споделя с близки и познати. Тук широтата и непримиримостта на бунтовния му дух, емоционалното му сърце се проявяват в пълна мяра: „О, България мила! Кой с пристойни сълзи може да тя оплаче“ — се провиква Раковски подобно на Паисий и Бозвели. „Жално ми е кога смисля, че наш народ еще не е усетил что е отечество? Что е просвета? Но еще дреме и ся прозява“ — пише той в друго писмо.

Още в първите статии, печатани в „Българска дневница“, изпъкват онези страни, които характеризират обществената, революционната и културната дейност на Раковски: вярата в неизбежния край на отоманското иго, усилията му да свърже освобождението на българите с борбата на другите поробени балкански народи, съзнанието му за пагубната асимилаторска роля на гръцката патриаршия, значението на църковната борба за националното свестяване на народа. На страниците на „Българска дневница“ за пръв път така открито се заявява за правата на българите, за престъпленията на турските управници, на гръцкото духовенство, на чорбаджиите. И всичко това е казано с един тон, който не търпи възражения, с една увереност, която може да запали и най-хладнокръвните; думите излизат дълбоко от изстрадалата му душа, сгряни са от патоса на една неизмерима любов, свойствена само на голямата личност. Тук именно може да се види колко далеч отива редакторът на „Българска дневница“ в сравнение със своите предходници, какви духовни ценности завещава на своите следовници.

С многообразната си дейност като политик, поет и книжовник Раковски цели да извоюва цялостно освобождение — политическо, социално, духовно. За ускоряването на този неизбежен исторически процес той отдава особено значение на просветата и културата. Затова и усилията за организиране на училища, за създаване на културни огнища, на национална книжнина изпълват голяма част от публицистичните му статии. Борбата, която той води срещу двойното иго, е неразривно свързана с борбата за национална просвета. Разбира се, просветата, за която ратува редакторът на „Българска дневница“ и „Дунавски лебед“, се различава от онази, проповядвана от цариградските вестници. Той осъжда както политическата, така и културно-просветната програма на „Цариградски вестник“, а

за цариградската книжовна община пише: „С жалостия пред няколко дни приех първо издание техно дело в Цариград Месецослов и казвам ви безпристрастно, че няма български народ от тамо нищо добро да ся надява, освен раздор и междуособна религиозна мълва, ако тако следват и в бъдъщност како ся почнали."[1]

Публицистичният талант на автора на „Горски пътник" се проявява с още по-голяма сила на страниците на „Дунавски лебед". Тук най-подчертано изпъкват неговите качества на страстен журналист, на зрял политик, на проницателен революционер, на безпощаден изобличител. И докато в научните си съчинения той често се оказва в плен на несъстоятелни теории и хрумвания, а в поетическите си творби изпада в сух дидактизъм, то в публицистичните си статии той се представя като проникновен общественик-реалист, който разбира повелите на времето и се старае да действува съобразно с тях. „От нас ся изисква днес много и наши потомци ще имат горко да разсъждат наши дела, ако ние не бъдим и не ся покажим истинни българи в тия просветени времена, кога веки сички народи си отвориха очи и шествуват напред... Това сичко що сме до сега вършили е едно най-малко и най-незначително начяло, сравнително с онова, що нам принадлежи и е свята длъжност да вършим от сега нататък."[2]

Публицистичният диапазон на Раковски е твърде широк. Всичко обаче е целенасочено — извоюване на „правда гражданска, държавна и църковна". Многобройните статии улучват под разни форми отделните врагове на народната свобода. Макар и да менят обекта и тона си съобразно условията, всички са наситени с ясна мисъл, написани са на жив език и стил, пропити са с патриотичен, революционен патос.

Редакторът на „Дунавски лебед" проявява рядка за онова време осведоменост върху политическото положение в Европа, ясно вижда противоречивите интереси на западните сили и на Русия на Балканите, разбира характера на феодалната Турска империя, целите на гръцката патриаршия. Проницателният политик предупреждава балканските народи „да видят и упознаят що им мислят приятелите им человеколюбиви и образовани европейци! Нека ся събудят веки от умаятелний сън на тая европейска политика и да свършат поскоро с угнетителите си! Най-сгодната и най-умната политика днес за тях е тии сами да решат въпроса си и сами да разполагат в отечеството си."[3]

И ако в някои статии непримиримият враг на турското иго смекчава тона към Високата порта и апелира към справедливостта на султана, това е продиктувано от практически съображения — най-често в интереса на твърде назрелия по това време църковен въпрос. Политическата и революционната тактика на Раковски, така последователно и релефно изразена в публицистиката му, е обусловена от характера на тогавашната конкретно-историческа действителност. Редакторът на „Българска дневница", на „Дунавски лебед"

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 109.
[2] Пак там. Стр. 223.
[3] Дунавски лебед. Бр. 56, 25. X. 1861.

работи в един преходен момент, когато освободителното движение е още в начален организационен стадий, когато формите на борба още не са установени, когато главните сили са били насочени към извоюване на национална църква. Оттук и неговите непрекъснати търсения, пресмятания как да се стигне до крайната цел. Всеки, който пръв трасира пътища, който пръв търси форми, чертае програми, за него е естествено да мени тактиката си, пътищата на действие да бъдат понякога зигзагообразни. Тук изпъкват и историческите заслуги на Раковски: след не малко търсения, след непрекъснат размисъл, излъган няколкократно в предприети начинания, той пръв прозря някои от онези форми на борба, които легнаха в основата на идеологията и тактиката на националноревюлюционното движение. Неизбежната идейна неизясненост и колебливост в практическата дейност на българския патриот бяха считани от някои буржоазни изследвачи като доказателство за либерално-просветителския характер на идеологията му. Те изкарваха родоначалника на националната революция за просветител-еволюционист, съзнателно раздухваха някои противоречия, разглеждаха изолирано някои негови изказвания с цел да принизят значението му като революционер-демократ.

Статиите, печатани в „Дунавски лебед", са особено показателни и за идейно-революционното израстване на Раковски. Докато в първия брой той пише: „Наш главний ход бище следний: имеяще под видъм днешное състояние и положение българскаго народа, потрудещям ся по възможностия, да му показвами път образования и развития му съобразно с обстоятелствам под коим ся днес находи. Особено же наше старание бище народна наша книжнина т. е. наши драгоценни древности и старини, от коих сме доста събрали и открили до сега", то само няколко месеца по-късно, в началото на 1861 г., статиите му вече носят далеч по-друг характер. Църковният въпрос, който заема такова видно място в обществената и книжовната дейност на Раковски, постепенно отстъпва на заден план, за да изпъкне задачата за настъпателна организирана борба срещу отоманската власт. И ако в печатаните си статии разпаленият революционер е принуден все още да се съобразява с редица обстоятелства и да обуздава бунтовния си устрем, то в писмата той дава израз на най-съкровените си мисли и смели дързновения. „Ах! де ся сега родолюбиви българи да ся решат да мрат и да освободят беднаго си народа от монголскаго тиранство! Едно юначко в Стара планина движение сичко можи да уничтожи. Там, там нашя свобода ще се основе! Може ли да бъди по-горко и по-жалостно положение от нашего днес?... Не е ли по-сладка от всички тия една юнашка смърт? Смислете хубаво, братия, и решете вие сами. Аз съм готов да ви предведа, когито ми явите и еще да ви издействувам и нещо си средства" — пише той на приятеля си Дайнелов в Цариград.[1]

Неуморимият революционер следи отблизо развитието на политическите събития в Европа, старае се да ги използува за българ-

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 275.

ската кауза. „Най-голямо дипломатическо изкуство е кога можи някой си съобразно обстоятелства да действува, т. е. ни една благоволна минута в предмета му да му не отбягва. Това с други речи ся казва присъствие духа и онзи кой можи да схваща всякоги благовременния минути, той всякоги успява, това е счястие на свят що ся казва."[1] В друго писмо той предупреждава българите, че Източният въпрос е навлязъл в решителна фаза, че и сърбите, и гърците, и влахо-богданите се готвят да извоюват правата си. Българите също трябва да се възползуват от благоприятната обстановка и да предявят исканията си: „...сега или ще излези и наша народност на свят или ще ся потъпчи от други някои си завладетели и бог знай веки колко века ще тряба да тъжим под чюзда власт..."[2]

И в по-късната си публицистична дейност като редактор на „Бъдущност" и „Бранител" въпреки ограниченията, наложени му от разни среди, Раковски е непримирим изобличител на политико-икономическите и духовните угнетители на народа, смел организатор на националноосвободителното движение.

Да се проследи и анализира публицистичното дело на Раковски това значи да се очертае неговият образ като общественик и революционер, да се изясни идейното развитие на автора на „Горски пътник" — задача, която засега не стои пред нас. В случая публицистиката му ни интересува дотолкова, доколкото тя има известни допирни точки с литературното му дело, доколкото показва възможностите му като писател. Ако в стиховете си принуденият да стане и поет революционер е трябвало да се съобразява с редица условности на поетическата техника, то в публицистичните статии проникновените му идеи и планове за национално свестяване и освобождение са изразени непринудено, естествено и плавно, обгорени от пламъка на бунтовно-емоционалния му темперамент. Разбира се, публицистиката на Раковски далеч няма онези литературни качества, каквито притежава публицистиката на Каравелов и Ботев. Редакторите на „Свобода" и „Независимост", на „Дума" и „Знаме" и в обществено-политическите, и в литературно-критическите си статии проявяват своя художествен талант, способността си образно да мислят и обобщават. От друга страна обаче, не трябва да се забравя, че статиите на Раковски не само по идейно-политическото си съдържание, но и по форма на изложението, по яснот на мисълта, по гъвкавост на израза стоят много по-високо в сравнение със статиите, печатани в дотогавашните периодични издания, като „Любословие", „Цариградски вестник", Мирозрение" и др.

Многобройните статии на автора на „Горски пътник" се посрещат като откровение и програма за действие от българите както вътре в страната, така и от живеещите в емиграция. Бойкият тон, патриотичният патос, непоколебимата вяра в бъдещето, призивите за борба, характерни за публицистиката на Раковски, особено са допадали на по-будните българи. В множество писма те изразяват възторга си от народополезното дело, което неговите вестници

[1] Архив Г. С. Раковски. Стр. 267.
[2] Пак там. Стр. 279.

вършат: „Господине, не мога как да ви представя възторга, с който са чете милий „лебед“. Щом стигне пощата всякиму на лице са изобразява една възхитителност да чуй сладкий глас на чистонародната птица, която е летяла през толкова бълг. градове и стигнала в столичний тойзи град“ — му пишат от Цариград. Подобни признания изобилствуват в писмата на българите до Раковски.[1]

В многообразната си книжовна дейност публицистиката е онази област, в която Раковски прави сравнително големи и трайни завоевания. Публицистичното му перо се чувствува и в научните му трудове, и в литературните му произведения. Публицистичният облик на цялата му книжовна дейност се определя от задачите на времето, от дарованието на Раковски. Националноосвободителната борба е налагала и научните издирвания, и поетическите виждания да бъдат просмукани от борческа публицистичност, за да бъдат възприемани по-лесно от читателите, да въздействуват по-непосредно на умовете и сърцата им.

* * *

След обнародването на „Горски пътник“ Раковски се прощава с поезията. Новите условия му налагат да прояви други страни от своето богато дарование, да търси други форми за служене на народното дело. Но макар от 60-те години нататък той да е погълнат изцяло от организирането на националноосвободителната борба, да предприема широки политически акции, да съставя смели революционни планове, от вниманието му не изпада и литературата. Съзнанието за действената сила на художествената книжнина никога не го напуска. И когато сам не е в състояние да създава такива произведения, той полага усилия да открие и направи достояние на българите творбите на други патриоти. Така на страниците на „Дунавски лебед“ за пръв път се появява „Житието“ на Софроний Врачански, което редакторът получава от Виктор Григорович в Одеса през 1860 г. Тук за пръв път се печата и одата на Димитър Попски от 1813 г., посветена на възрожденския книжовник. Благодарение на грижите на Раковски читателите на „Дунавски лебед“ имат възможност да прочетат патриотичните стихове на Константин Миладинов, като „Тъга на юг“, „На чужбина“ и др., дописките на Димитър Миладинов от Охрид, да научат за сборника от народни песни, издаден от двамата братя. Обичащ неизмеримо поетическите творби на народа, Раковски отделя значително място от вестника си, за да обнародва народни песни, като ги придружава с обширен исторически коментар. В бр. 6 и 7 на „Дунавски лебед“ е обнародвана интересната песен за Индже войвода, снабдена с обстойни обяснителни бележки за дейността на този народен герой, за безчинствата на кърджалиите и т. н. Във вестника намират място и някои литературни откъси, писани по повод на конкретни тогавашни събития, като например драматичните опити на Йосиф Дайнелов от Цариград, в които се осмиват униятите и католишката пропаганда.

[1] Архив Г. С. Раковски. Т. II, стр. 748, 850 и др.

Всички тези факти говорят за непрекъснатите усилия на българския патриот да пробужда националните чувства на българите и чрез художественото слово, сочат за ясното му съзнание относно ролята и значението на литературата в общия възродителен процес. Непрекъснатите грижи за развитието и популяризирането на произведенията на българските книжовници и поети свидетелствуват и за широтата на възгледите на Раковски за форми и средства да се служи на народното освободително дело.

Колко много Раковски е възлагал на книжнината, която може да пробуди патриотични чувства, да раздвижи волите за борба, да вдъхнови за героични дела, свидетелствува и опитът му да завещае на поколенията документ за собствената си жизнена съдба, така тясно свързана със съдбата на отечество и народ за цели десетилетия. Когато е лишен от възможността да реализира революционните си планове, през зимата на 1866/67 г., прикован на легло, в тревожно предчувствие за близкия край, Раковски решава да опише бурния си жизнен път с надежда, че той ще бъде поучителен за следващите поколения. Макар да чувствува неудобство да пише сам за себе си, съзнанието, че животът му е органически свързан с отечеството, че събитията, които описва, „са имали голямо влияние за развитието на народнаго духа“, че от тях читателят ще научи „как се възражда народната любов от младости в сърцето едного человека, каква голяма сила има тя в него когато съзрее и стане постоянно негово начало, предмет и цел, колко ще може тя да го ухрабри, какви гонения, мъки ускъдности и проч може да притърпи един человек поради тая само свята любов и до де може да го отвлече неговото в нея постоянство“, му дава сили и смелост да пристъпи към осъществяването на този си замисъл. Имайки пред вид някои подобни опити от миналото, Раковски озаглавява своето животоописание „житие“ — „Житие Г. С. Раковскаго, написано от него самаго“ (1866).[1]

В увода на „Житието“ Раковски прави интересни разсъждения за силата и значението на любовта към отечеството: тя превъзхожда всички добродетели, кара човека да предприема най-опасни действия, тя съставя смисъл и съдържание на човешкия живот. Няма по-голямо душевно задоволство за човека от мисълта, че служи на родината си, че работи за доброто на сънародниците си. Следва по-нататък кратка характеристика на епохата, в която се е родил, говори се за обществените събития от второто десетилетие на XIX в., за положението на българския народ, изнасят се сведения за родното място и семейната среда. Обществено-историческата широта, с която Раковски започва своето животоописание, правдивите характеристики, които дава за събитията от онова време — за кърджалийските нападения, за пагубната роля на гръцкото духовенство, за класовите борби в Котел и т. н., — дават основание да се заключи, че ако авторът бе успял да завърши труда си, в него той би разкрил вярна картина на епохата, би ни оставил незаменим документ за зараждането и развитието на националноосвободител-

[1] Вж. Архив Г. С. Раковски. Стр. 499 и сл.

ното движение, за живота и дейността на родоначалника на българската национална революция. За жалост Раковски успява да изпълни само един малък фрагмент от широко замисления си план, написва само увода към проектираното жизнеописание. В запазения план на съдържанието на „Житието", останал също недовършен, са набелязани по-важните моменти и събития до отиването му в Яш на път за Русия през 1858 г.

Оставените ни в наследство няколко страници от автобиографията на Раковски говорят за широтата и зрелостта на неговите обществено-политически и културно-исторически възгледи, за обективните му и трезви преценки на събитията, на които е бил свидетел и участник, за значението на онова, което е извършил за общото повдигане на съзнанието и активността на народа по пътя на националното възраждане и освобождение.

Запазеният откъс от автобиографичната изповед на големия български патриот е показателен и в друго отношение — налице е значителен напредък в стила и езика на автора на „Горски пътник". В значителна мяра той се е освободил от някои архаизми, своеобразни езикови съчетания, безразборно натрупване на епитети, употреба на неразбираеми от народа думи и т. н. Очевидно с идейно-политическото си израстване той все по-добре разбира несъстоятелността на предишните си езикови схващания и започва да пише на език, стоящ сравнително по-близо до говоримия. Прави впечатление, от друга страна, стегнатата композиция, хармоничното разположение на отделните части. Разказва се просто и увлекателно, с една искреност и историческа прозорливост, свойствени на човек, който много е видял и изпитал и който може да погледне с чувство на изпълнен дълг назад по изминатия път, да го посочи за пример на идващите поколения.

Запазените откъси от „Житието" на Раковски се четат като хубаво написана историческа белетристика. Каква огромна разлика между първите му литературни опити и този непринуден разказ за изминат граждански път! Колкото е голямо съжалението ни, че ранната смърт е попречила днес да имаме една всестранна характеристика на епохата, една искрена оценка на собствените дела на общественика, революционера, учения, поета, публициста Раковски, толкова трябва да съжаляваме, че ни е отнета и възможността да съдим по-цялостно за онези завоевания, до които се домогва като писател-историограф на една епоха, изпълнена с толкова надежди и разочарования. Недовършеното „Житие" на Раковски представя наистина вълнуващо написан разказ за политическото положение, за обществената и семейната среда, в която е расъл бъдещият революционер и поет. От запазените фрагменти, от широко и смело замисления план на историческото повествование може да се съди за неизмеримите историко-познавателни, идейни, патриотично-възпитателни ценности, които е трябвало да съдържа тази летопис на възрожденската епоха, видена и отразена през сърцето и ума на една голяма личност.

Несъмнено „Житието" на Софроний Врачански, публикувано само няколко години по-рано на страниците на „Дунавски лебед"

не е било без значение за почина на нашия революционер да се наеме с осъществяването на такова едно дело. Днес ние четем с интерес разказа за страданията на „грешнаго Софрония". С какво по-голямо увлечение бихме чели и се възхищавали от житието на Раковски, играл далеч по-значителна роля, отишъл много по-напред и в идейните си прозрения, и в дейността си като патриот и писател.

* * *

Съзнанието на Раковски за национално-историческата стойност и значение на неговото дело се оправда от цялостното по-нататъшно развитие на революционното освободително движение. По-сетнешните велики апостоли на това движение Каравелов, Левски, Ботев, и др. оценяват по достойнство делото на първия организатор на националната революция, отнасят се с преклонение към неговия подвиг, подемат неговите завети. С чувство на най-голяма почит и уважение Каравелов пише: „Раковски само орал, а неговите последователи захванали да сеят и жънат." В негова памет авторът на „Хубава си, моя горо" написва и вдъхновени стихове — „Песен на Раковски". Все със същото чувство на преклонение се отнася и Ботев към историческите заслуги, към революционната мощ и нравствения подвиг на Раковски. В моменти на трудности и изпитания в борбата, в минути на върховно революционно напрежение Ботев призовава безсмъртния дух на Раковски, изразява съжалението си, че народното дело е лишено от такъв вожд.

Животът и делото на Раковски бяха вдъхновяващ пример за всички онези, които подеха и продължиха националноосвободителната борба до нейния победоносен край. Апостолите на Априлското въстание, героите на Шипченската епопея, хилядите народни борци против турската тирания помнеха и следваха завета на Раковски — „народ кой своя правда желае, тряба с оръжие да я добие".

Великото дело на българския революционер вдъхновява и народния поет Иван Вазов да му посвети едни от най-хубавите си стихове от „Епопея на забравените". Подвигът на Раковски, неповторимо художествено пресъздаден от певеца на възрожденските борби, не бе забравен и през годините на въоръжената антифашистка борба, когато животът и делото на възрожденските апостоли служеха за опора и извор на сили за българските патриоти. На страниците на нелегалните издания наред с бойките революционни стихове на Ботев, Вазов, Смирненски и Вапцаров се препечатват отделни стихове и от „Горски пътник".

Всичко това доказва, че колкото и остаряло да ни се представя днес литературното дело на Раковски в художествено и стилно-езиково отношение с идейните си богатства, с националната си героика, с революционния си патос то не е изгубило своето историко-литературно значение. И „Неповинен българин", „Предвестник „Горскаго пътника", и „Горски пътник" изиграват определена роля както за националното свестяване на българския народ, така и за развитието на националната ни литература.

СТАРИ СЛАВЯНСКИ ТЕКСТОВЕ[1]

Боню Ст. Ангелов

VIII. Откъслек из обширното житие на Кирил Философ

Важна задача на славистиката е да издири и обнародва по възможност повече материали, свързани с живота и епохалното дело на славянските просветители Кирил и Методий. Познатите днес материали красноречиво говорят за голямото разпространение на култа към Кирил и Методий у славяните през средновековието.[2] От друга страна, запознаването с възможно повече такива материали подпомага правилното разрешаване на ред важни въпроси из историята на славянските литератури. Между другото те улесняват осветляването на въпроса за литературното наследство на двамата братя, особено наследството на Кирил Философ.

Обширното житие на Кирил Философ (Панонска легенда) е познато на науката по много преписи — М. Г. Попруженко и Ст. Романски през 1935 г. посочиха 34 негови преписа.[3] Заслужава да се изтъкне обаче, че броят на тези преписи е по-голям — около 60.[4]

Обширното Кирилово житие обаче е познато не само в пълни преписи. Характерно е, че от него често са били правени извлечения на известни пасажи, които се разпространявали отделно. По-често се срещат като извадки определението на Кирил за философията, разчитането на надписа на Соломоновата чаша, прението с патриарх Йоан Граматик и други.[5]

---

[1] Вж. Известия на Института за българска литература, кн. III, 1955, стр. 167—182; кн. VI, 1958, стр. 251—276.

[2] Вж. М. Г. Попруженко и Ст. Романски. Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. София, 1935; Б. Ст. Ангелов. Към историята на празника на Кирил и Методий през средните векове. Сборник в чест на акад. Александър Теодоров-Балан. София, 1955, стр. 55 - 68.

[3] М. Г. Попруженко и Ст. Романски. Цит. съч., стр. 27—33.

[4] В своята библиографска работа Славянски извори за Кирил и Методий (Известия на ДБ „Васил Коларов", кн. VI, 1958, стр. 181—185) аз отбелязвам всичко 59 преписа. По-нататъшните занимания със старите славянски ръкописи несъмнено ще увеличат посочения брой на преписите.

[5] К. Ф. Радченко. Отчет о занятиях . . . Университетские известия. Киев 1898, апрель, стр. 48; П. А. Лавров. Материалы, стр. XXVIII; Описание славян-

Тук обнародвам едно извлечение из Кириловото житие по ръкопис № 267(820) на бившата Московска синодална библиотека (сега Государственный исторический музей — Москва) от XVII в., л. 69—73. Характерно за него е това, че то не представлява извлечение само на един епизод из живота и делото на Кирил, но излага няколко по-важни момента: разчитането на Соломоновата чаша; посланието на моравския княз Ростислав до византийския император Михаил; императорската поръка Кирил да състави славянска азбука; Кирил изнамира азбуката; императорът изпраща Кирил всред моравците — неговото писмо до Ростислав; посрещането на Кирил в Моравия и неговата борба срещу враговете на славянския културен подем; Коцел Панонски посреща Кирил; Кирил Философ в Рим — славянско богослужение в римските църкви.

Известие за този препис дадоха Горски и Невоструев в своето „Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки“ (Москва, 1862, II, 3, стр. 296). Между другото за него те пишат: „В повествовании есть разность от других списков жития. Напр. здесь сказано, что царь греческий, получив от Ростислава Моравского прошение о присылке переводчиков, собрал ѡ азбѣке рѣском соборѣ, что Кирилл составил свою азбуку из 40 букв, которыя и исчитаются: се же есть бѣква словенска и болгарска, еже есть рѣскаѧ.“

Най-важната отлика на този препис в сравнение с другите е онази прибавка в него, която посочва създадените от Кирил славянски букви (писмена). Важна е също мисълта на преписвача за единството между славянското, българското и руското писмо. Това е добър белег за късна добавка от руския преписвач или компилатор, който по този начин е изразил не само своето патриотично чувство, но също и съзнанието си за общославянско единство, добре изразено чрез делото на Кирил и Методий.[1]

Твърде важна тук е и добавката на русина-преписвач, говореща за изнамирането на славянското писмо, което той определено назовава азбѣка рѣска. Поръка за нейното съставяне Кирил Философ получил на специалния съборъ, свикан от императора по повод молбата на моравския княз Ростислав.

ских рукописей библ. Свято-Троицкой Сергиевой лавры, III, 1879, стр. 188, 227; А. Е. Викторов. Описи рукописных собраний в книгохранилищах Северной России, стр. 73; Описание рукописей Соловецкого монастыря, I, 1881, стр. 381; И. И. Срезневский. Сведения и заметки, № XL, стр. 96; А. Петров. Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христе, находящееся в пространном житии Константина, по списку XIII века. Памятники древней письменности, ч. CIV, 1894; R. Jakobson. Стихотворные цитаты в великоморавской агиографии. Slavistična revija, X, 1957, стр. 115—116.

[1] Вж. по този въпрос по-подробно Б. Ст. Ангелов. Кирилометодиевото дело и идеята за славянско единство в старославянските литератури. Славистичен сборник. Т. II, София, 1958, стр. 41—49.

Ѡ ЖИТИА СТГО ѠЦА НШГО КОНСТѢНТИНА, НАРЕЧЕННАГО КИРИЛА, УЧИТЕЛА СЛОВЕНСКА ꙗЗЫКА И БОЛГАРСКИ ѳИЛОСОФА[1]

Есть же во сѣ̃н Софѣи потнр' ѡ драгаго камениа, Соломона дѣла; на нем' сѣть писмена жидовска и самарѣнска[2] грани написани, ихже никто же не можаше ни почести[3], ни сказати. Взем' же филосо-ѳ, почте[4] и сказа[5]. Еже сице первая[6] гран': „Чаша моа, чаша моа, прорица тон, дондеже звѣзда. В пиво бѫдетъ[7] гдвн[8] первенца, ндѣющ[9] нощию". По сем же дрѫгѫю[10] грань: „На вкѫшение гдне сотворена от древа иного[11]. Пии и ѫпии сиа веселимь, и возопии аллилуиа". И по семъ третиа гран': „І се кназ' их' ѫзрит', и вес'[12] сонмъ славѫ егѡ, і Дѣдь цр̃ь посрѣдѣ их'". И по семъ число написано девят' сотъ і девяторо. Счеть[13] же его по т(ь)нку ѳилосо-ѳ' wбрѣте wто второго на десять лѣта цр̃тва Соломона до цр̃тва[14] Хва девят' соть и девять лѣть. І се его[15] прр̃чество w Хрѣ.

Веселящ же сиа о бѣ ѳилосо-ѳ, паки дрѫгаа рѣч' приспѣ и трѫднее мнѣ первыхъ. Ростиславъ бо[16] моравскии кнзь, бгомъ ѫстимъ, совѣтъ сотвори со кнзи своими і со моравлены. Посла ко цр̃ю Михаи, гла: „Людемъ и(а)шимъ поганства са отвергшимъ и по хр̃тиански са законъ держащымъ, і ѫчителя не имам(ы) таковаго, иже б(ы) ны (въ) свои ꙗзыкъ и стѫю вѣрѫ хр̃тианскѫю сказалъ, да быша[17] і ины

[1] Разночетенията са по рък. от XV в., по Ал. Т.-Балан, Кирил и Методи, I, 1920 г.

[2] самарѣньскы (стр. 56).

[3] прочисти (стр. 56).

[4] прочьте (стр. 56).

[5] ськаза ѥ (стр. 57).

[6] прьвыи (стр. 57).

[7] боудн (стр. 57).

[8] господи (стр. 57).

[9] бѣдещоу (стр. 57).

[10] дроугын (стр. 57).

[11] древа иного (стр. 57).

[12] Се кнеѕь; и оузрить вьсь (стр. 57).

[13] Расчьть (стр. 57).

[14] рождьства (стр. 57).

[15] ѥсть (стр. 57).

[16] В текста е во.

[17] да се быше (стр. 57).

страны, того зряще, вподобнлн намъ. То послн ны, влдко, епкпа і вчителя таковаго. Ѡ вас' бо на вся страны добрын законъ исходитъ."

Собравъ же ѡ азвѣке рѣскон црь соборъ'[1] и призвавъ[2] Констнантина филосо-ѳа, и сотворн его слвшатн рѣч' сню. И рече: „Филосо-ѳе, вѣм тя трвдолюбнва свща[3]; но достонт' тобѣ[4] тамо нттн. Сея бо рѣчн не можетъ ннъ нникто ж' исправнтн якоже ты". Ѡвѣща филосо-ѳ': „Трвден' сын тѣлом' и болень, радъ і нд8[5] тамо, аще нмѣтъ вѣкви в свон язык." Рече[6] црь к нем8: „Дѣд' мон і оцъ мон, і нніи мнѡзи искаша[7] того и не обрѣли того свть, то како аз' мог8[8] обрѣсти?" филосо-ѳ' же рече: „То кто можетъ на водѣ бесѣд8 напнсатн ілн[9] еретнческое нма себѣ обрѣсти?" Ѡвѣща ем8 црь пакн с вардою оумь[10] своим': „Аще ты хощешн, то может' бгъ тебѣ дати, нже дает' всѣмъ, нже просятъ 8 него не сомнѣнѣмъ[11], і отверзет' толкущым'".

Сшед' же филосо-ѳъ по первом8 обычаю на мтв8 ся положы и со нн҃ѣмн поспѣшнкн. Во скорѣ же ся ем8 бгъ явн, послвшавн мтвъ своих' раб'. И тогда[12] сложн пнсмена: а, б, в, г, д, е, ж, ѕ, з, и, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ѣ, ѥ, ю, ѧ, ѡ, ѧ, ѱ, ѯ, ѳ. Се же есть вѣква словенска и болгарска, еже есть рѣскаѧ. И нача бесѣд8 пнсати еѵгласкую: „Іспервa бѣ слово и слово бѣ у бга, і бгъ бѣ слово" и протчее.

---

[1] Сьбравь же сьборь царь (стр. 57).

[2] призва (стр. 57).

[3] вѣмь те трудьна сущa, философе (стр. 57).

[4] нь потрѣба iесть тебѣ (стр. 57).

[5] сь радостню иду (стр. 57).

[6] глаголa же (стр. 57).

[7] искавьше (стр. 57).

[8] могу то (стр. 57).

[9] и (стр. 57).

[10] В ръкописа — с правдою умом-

[11] вьсѣмь просещнмь безь сумнѣнніа (стр. 58).

[12] и абие (стр. 58).

Возвеселн же сѧ цр҃ь и бг҃а прославн со своимн вгодникн и совѣтникн[1]. И посла (его) з дары мнwгимн[2], напнсавъ[3] к Ростнславѹ епнстолню снцевѹ посланіе[4]: „Бг҃ъ, нже велнтъ всѣкомѹ чл҃кѹ[5] да бы в разѹмъ нстиннын прншелъ, і на болшаѧ чины[6]... и спѣшнлъ[7], вндѣвъ вѣрѹ твою и подвнг' сотворн нн҃ѣ[8] в наша лѣта, ѣваль бѹквн вь вашъ ѧзыкъ, егw же не бѣ давно было[9], токмо[10] в первыѧ лѣта, да и вы прнчтете сѧ в великнх'[11] ѣзыцех', нже славѣт бг҃а своимь ѧзыкомъ. И то тн послаѯом' того, емѹ же сѧ ѣви бг҃ъ[12], мѹжа чтна и бл҃говѣрна, книжна фнлософа зѣло[13]. Сен прнимъ дар' болін и честнѣн паче всего злата и сребра, и каменіа драгаго, и богатества прнходіащаго[14]. Подвнзни сѧ с нимъ спѣшно ѵтвердити рѣчь и всѣм' ср҃дцем' взыскати г҃да. І общаго спсенія не отрнни, но всѧ подвнгни не ленити сѧ, но ати сѧ во нстиннын пѹт'. Да ты ѧ приведет' ѧ[15] подвигомъ своимъ[16] в бжын разѹмъ, прінмеши мзд҃ѹ свою в того мѣсто, в сен вѣкъ и в бѹдѹщын, за всѧ тѣ дша[17], хотѧщаѧ вѣровати въ Хр҃о бг҃ъ нш҃ъ, w҃ нн҃ѣ и до вечны[18] и памѧт' твою[19] wставлѧѧ прочнм' родом', і подобно[20] Костѧнтнню цр҃ѹ великомѹ".

І дошедшѹ[21] же емѹ Моравы і с великою[22] честню прнѧтъ и Ростнслав'[23]. И собравъ вченикн и дастъ ѧ вчитъ[24]. Во скоре же

---

[1] сь своимн сѣвѣтьникн (стр. 58).

[2] сь дары многы (стр. 58).

[3] пнсавь (стр. 58).

[4] епнстолню снцевѹ (стр. 58).

[5] вьсакомѹ (стр. 58).

[6] Следва нечетлива дума.

[7] большнн се чинь сѣтежалъ (стр. 58).

[8] и нынѣ (стр. 58).

[9] егоже не бѣ испрьва было (стр. 58).

[10] нь тькмо (стр. 58).

[11] великыхь.

[12] немѹ же и богь ѣви (стр. 58).

[13] книжьна зѣло и фнлософа.

[14] прѣходещаго.

[15] да и ты. поведь и подвигомь (стр. 58).

[16] твоимь.

[17] за вьсе ты дѹше (стр. 59).

[18] и до коньчины.

[19] паметь свою.

[20] подобьно великомѹ цароу.

[21] дошьдьшоу.

[22] сь великою.

[23] прнеть его Растнславь.

[24] вьдасть нхь оучнти.

вес' цр҃ковныи чинъ прелож', и навчи ѩ вторе године, і wбеде, и вечере, и павечерници, и таинен слѫжбе. И ѡвѣрзоша сѧ по пророчьскомѹ словесы: „Оуши главхих' вслыша(ти) книжнаѧ словеса, и ѩзыкъ ѩсенъ быс(ть) гѫгнивых'". Бг҃ъ же сѧ возвесели о сем' велми[1], а дьѩволъ постыде сѧ[2]. Растѹ(шѹ) ж(е) бжию ученіе[3], злыи завистьник' исперва дьѩволъ[4], не терпѣ сего добра. Но вшед' во своѧ сосѣды, и начат' много воздвизати, гл҃ѧ им': „Не славитъ сѧ бг҃ъ w сем'. Аще бывы (sic) емѹ сице годе было, не бы[5] ли могълъ сотворити да бы исперва[6], писмѧны пише[7] беседы своѧ, славѧи бг҃а? Но три ѩзыкы ес(ть) токмо избралъ: евре(и)ски, і в латыньскы и греческы, ими же достоит' бгѹ славѹ воздати"[8].

Четыре же десѧт' мць сотворив' (вь) Мораве, и іде ст҃ити вчикъ своих'. Прия же их' Кочел' кнзь (па)нонанскы[9], еже зовет' сѧ побанскы. И возлюби[10] велми словенскыѧ бѹкви[11], и на(ѹ)чи сѧ[12] ими, і вда до .н. вченикъ ѹ(чи)ти сѧ ими. И великою[13] емѹ ч(ь)сть сотворы, мимо про(во)дѧ и. Не взѧтъ же ни w Ростислава, ни w Кѣче(л)ѧ ни злата, ни сребра, ни иноѧ вещи, положе еуг҃льское слово[14], но токмо плѣнникы испрошьше[15] w wбоѧ девѧт' сотъ и отпѹсти ѩ.

Ѹвидев' же[16] римскы папеже[17], посла по и(ь). Дошедшѹ же емѹ Рима[18], изыде сам' апостолик' Андриа(нь) противѹ емѹ со всеми гражены (sic)[19], свѣщи носѧщи. И ѹвѣдевше, ако несѧт' мощи[20] ст҃го

[1] о семь.
[2] и дѧволь постыдѣ.
[3] божию оученію.
[4] проклетыи дѧволь.
[5] то не би (стр. 59).
[6] да бише и сии испрьва.
[7] пишоуще.
[8] вьздаѧти.
[9] В ръкописа — нонанскы.
[10] и вьзлюбь (стр. 60).
[11] книгы.
[12] наоучити се.
[13] и велію.
[14] слово, и безь пище.
[15] нь тьчію плѣньникь испрошь.
[16] и оувѣдевь о нѣмь (стр. 64).
[17] римьскыи папа.
[18] въ Рим.
[19] граждане.
[20] ако и светаго.

Климента мчника и папеже римскаго. И тогда бгъ нача чюдеса створити[1]. И славлен'[2] же тъ чловкъ изцелн[3] и нині мнози ѡ различныхъ' недугъ изб(ав)ыша (се)[4] и нарекшн памят' стго Климента. И празноваша свѣтло. Приимъ же папеж' книги словенскиа и устн, и положи а во цркви стыа Мариа, аже се нарицает' ѳатанъ, пѣша[5] же над нимъ литургию[6]. І по сем' повеле папеж' двема епѳома, ѳормѣсѣ и Гондрихѣ, устити словенскиа вченикъ(и); ако устиша а, тогда[7] пеша литургию во цркви стго Петра[8] словенскым' языкомъ. І во дрги день пеша во цркви стыа Петроніды. І во г. день (пѣша) во цркви стго Андреа. И ѡ тѣдѣ паки в великого[9] вчителиа языческаго Павла[10] апла во цркви. В ноцин[11] пеша ствю литургию словенски над стым' гробом'[12], имеюще на помощь стго Арсениа еппа[13], единосѣщиа[14] ѡ седми епъ, и Настаса[15] вивлотникариа. ѳилософ' же со своими вчініки не престаше достоінвю Хвалѣ бгѣ воздавая ѡ сем'. Римлане же не престаахѣ идѣще к немѣ, вопрошаше[16] ѡ всем', и сказание[17] сгѣбь и трегѣбо[18] приимахѣ ѡ него.

IX. Две неизвестни творби на Димитър Кантакузин

Макар и потиснати, през средата на XV в. южните славяни — българи и сърби — упорито поддържали своите културни традиции; полагали усилия, жертвували средства за писане на нови съчинения, за преписване на стари ръкописни книги, толкова необходими за

[1] и авие богъ чюдеса пръславьна сътвори тоу.

[2] ослабленъ бо.

[3] исцѣлѣ.

[4] исцѣлише се.

[5] и пѣше (стр. 64).

[6] светоую литоургыю.

[7] и якоже светише се, авие (стр. 65).

[8] апостола Петра.

[9] въ великаго.

[10] вьселенскаго Павла.

[11] и въсоу нощ.

[12] гробомь его.

[13] Арсениа епископа.

[14] единого соуща.

[15] Анастасиа.

[16] и въпрашающе его.

[17] съказание.

[18] и трьгоубь.

църковна и проповедническа практика, чрез която се укрепва народностното чувство и съзнание.

Един от известните южнославянски книжовници през това време е Димитър Кантакузин. Вестите за неговия живот и книжовно дело са твърде оскъдни. Доскоро той бе известен със следните произведения: 1. Служба на Иван Рилски; 2. Житие с похвала на Иван Рилски; 3. Молитва към Богородица.[1] В по-ново време нему се приписва и едно послание до Исайя.[2] Твърде известен е той със своята стихотворна молитва към Богородица, днес позната по 17 преписа.[3]

Тук обнародвам две нови творби на Димитър Кантакузин: Похвално слово за Димитър Солунски и Похвално слово за Николай Мирликийски. Съобщение за тези негови произведения даде В. Джорович през 1936 г. в работата си „Прилози за нашу стару књижевност и хисторију".[4] В българската научна литература тях отбелязват проф. Ив. Дуйчев и В. Сл. Киселков.[5] Те се намират в старославянски ръкопис от XV—XVI в., л. 15—20, 47—49, съхраняван по-рано в манастира „Св. Никола" (Николац) край Бяло поле в Югославия.[6]

За втори препис на Кантакузиновата Похвала на Димитър Солунски извести Джордже Сп. Радойичич по ръкописен панегирик № 440 на Хилендарския манастир от 1623—1624 г.[7]

И накрая като ново произведение на Димитър Кантакузин, доскоро съвсем непознато на науката, трябва да се посочат ония „Молитви", които се намират в хилендарския ръкопис № 364 от XVII в. Те носят наслов: Молитвы събранные ѿ бжтвныхъ писанiй, множанша же ѿ Ефрема, хотѣщимъ оплъчатн се протнвѣ страстем' н сластем', належащим' пронзволенiю.

[1] Неофит Рилски. Служби с житием Иоанна Рилскаго. Бялград, 1836, л. 38 и сл.; Йорд. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски, 1936, стр. 22—25, 86—102; В. Сл. Киселков. Проуки и очерти по старобългарска литература. София, 1956, стр. 328—335; П. Динеков. Стара българска литература. II, 1953, стр. 132—136; Ђ. Сп. Радојичић. Стари српски књижевници XIV—XVII века. Београд, 1942, стр. 37—38; Б. Ст. Ангелов. Няколко нови вести за книжовното дело на Димитър Кантакузин. Известия ИБЛ, кн. II, 1954, стр. 249—262.

[2] В. Сл. Киселков. Проуки и очерти, стр. 335.

[3] Към посочените от мен през 1954 г. (Няколко нови вести за книжовното дело на Димитър Кантакузин) 12 преписа следва да се отбележат още: 4 преписа, намиращи се в хилендарските ръкописи № 353 (XVII в.), 364 (XVII в.), 369 (края на XVIII или началото на XIX в.) и 495 (XVI—XVII в.) (вж. Ђ. Сп. Радојичић. Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару. Сп. Архивист, II, 1952, св. 2, стр. 66); един препис по руски сборник от XVII в. (вж. А. А. Титов. Рукописи славянские и русские, стр. 160).

[4] Зборник за историју Јужне Србије и суседних области. I. Скопље, 1936, стр. 86—87; Ђ. Сп. Радојичић. Стари српски књижевници XIV—XVII века, стр. 37—38.

[5] Ив. Дуйчев. Естествознанието в Средновековна България. Сборник от исторически извори. София, 1954, стр. 377; В. Сл. Киселков. Проуки и очерти, стр. 328.

[6] Подробно описание на ръкописа вж. у В. Джоровић. Прилози за нашу стару књижевност и хисторију, стр. 86 и сл.

[7] Ђ. Сп. Радојичић. Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару. Архивист, II, 1952, св. 2, стр. 66.

Встрани на текста със същия почерк е написано „твореніе Дмнтріа Катанкѵзіна“ (sic).[1]

По-подробните издирвания из старославянските ръкописи безспорно ще доведат до откриване на някои нови творби на Димитър Кантакузин. Това предстои да се извърши.

I

СЛОВО ПОХВАЛНОЕ СТМѴ ВЕЛНКОМ҃НКѴ ДІМНТРІЮ МѶРѠТОЦѲ, ТВОРЕНІЕ ДІМНТРІА КАНТАКѲЗІНА

Єлнцн нетлѣнія д(о)брѹѣншінм' обогатнсте се стежаніем', тлѣнія нзвѣгше н съмрѣтныхъ свобождьше се вз҃ь радн съмотренія вачнлаа н кранналагѡ(?), нже о нас' чл҃вколюбнааго съхожденіа. Єлнцн рая жнтеліе бытн желающе н ц҃рт҃вія нбснааго наслѣдницн радн творенія бл҃гыхъ' ѥѵгласкыхъ' заповѣден, паче же радн мтн неисповѣдимые н безмѣрные пѣчнтѣ щедрѡтъ Ха н ба нашего. Єлнцн Хр҃во нменованіе на себе носещен нко многоцѣнн҃ю одежд҃ѳ н внсѡкыхъ' сѳщен рачнтеліе н гѡрнлаа мѳдрѣствѳюще по снлѣ н по єлнко моцно бл҃гынм' рѣтеще се. Єлнцн праздникол҃юбцн н мчнколюбцн, н бл҃голюбцн достоннын(?) днъ съставлъше слов҃ѳ мѣтежъ н землънныхъ' ѳклон'ше с(є) млъвъ н попеченін въ малѣ. Н цр҃ков' постнгше мчнка бжтвн҃ю, праздн҃ѳнмъ свѣтло, праздн҃ѳнмъ въ веселін, дх҃ѡм' радѹюще се. Велнкаа бо въ нстнн҃ѳ бл҃гочтнвынмъ радос(ть) н веселіе днъ въсіа.

Прінднъ ѳбо мы днъ, хр҃тіанское съвъкѳплснеіе н цр҃квы Хр҃вен чеда, въсн съгласно въспонм' ѳ҃ нашем҃ѳ бл҃годар'стъвное пѣніе, похвалнѭще мчнка свѣтло. Аще ѳбо н не по дос(т)оанію сіе бо нам' невъзможно, обаче по єлнко моцно произволенія любвѣю, на се понѳждаемын. Н якож(є) нѣкынм' снлѣншінм' вѣтрѡм' нѳжднѣ порѣваем', нзвленнын краснынм' н свѣтлынм' праздьствомь страданнія

[1] Ђ. Ст. Радојичић. Пос. съч., стр. 66. Снимка с началото на молитвите вж. там, стр. 65. Желателно е това Кантакузиново произведение да се издаде, защото ще допълни нашата представа за него като книжовник.

гнѣ. Съ ѡѡ людѣмъ хр҃тіанскыимъ ꙋдобреніе въ истинѹ и похвала дивнаа. Съ инокол҃ѣнныимъ (sic) варварѡмъ безбожіа дрꙋзостнѣишін обличитель и зловѣріа показатель, свѣтлаа и красна цр҃кви сѣзда.

Слава тебѣ, слава тебѣ, Хе цр҃ю, прославлѥн на земли с҃тыихъ твоихъ славою въсемирною и негибнꙋщою, славою свѣтлою и въсечтною, славою бе҃зтр҃дною, и вѣчные намъ вѣнцеходатайствꙋющою.

Слава тебѣ, въсачъскыихъ творче, и г҃н прославлѥн, памет ꙋжьшихъ ти и възлюбльшихъ те, прославлѥе же се и самъ въ тѣхъ чтнѣи паметн, подавии тѣмъ трѣпѣніе непоколебимое и крании, еже къ твоеи любви желаніе.

Слава тебѣ, иже въ трест҃ѣи славимыи тро(и)ци и ѡ҃ въсее тварь славимии, бже, иже по тебѣ страдавшимъ б҃гаа подавын, якоже око не видѣ, ни ꙋхо слыша, якоже обѣщал есн малыихъ ради и скоропрѣходныихъ трꙋдовъ великаа и вѣчнаа и нескаазнаа тѣмъ подаваѥ б҃гаа. Исцѣленіа бо недꙋжныим богатнѣ намъ здѣ подаваютъ и бѣсы силою с҃тго дх҃а прогонѣтъ. и съ аггльскыимн на нбсехъ въдваряют се прѣдъ славою твоею чнимн.

Нъ, ѡ бжіи словѣ и владко въсѣхъ, иже дос(то)нніихъ нас сътворивъ, недос(то)нніихъ и скврънныхъ семꙋ въсечтномꙋ твоего ꙋгодника быти тръжьствънікы свѣтломꙋ праздникꙋ, ѡ҃връзшихъ смрадьнаа и пр(и)сно блѣдословиаа ꙋста подаждь ради твоее мати, къ похвалѣ ключимое и подобное слово въ ѡ҃връзенін нашихъ ꙋстъ похвалити въ мчнцѣхъ великаго твоего ст҃тръпца и воина непобѣдимаго въсеславнаго Димитріа, яко древо бо насажденное при исходищихъ по прꙋкꙋ водъ, краснѣ сѣлꙋ добродѣанін висютою възрасте къ нбснѣи вънспрѣ досезае высютѣ. Тврьдѣ въдрꙋзивш се основанію корѣнꙋ, г҃ю вѣри, мнюговѣтѣно окр҃тъ и листвіем обогащенно ꙗченінхъ. Иже възнонвшихъ се тогда зловѣріемъ въ сѣнъ въводе ꙗченінхъ.

И прохлажда благочтіа словесн и ѡ малодꙋшіа въскорѣ прѣлагае къ истинѣи высютѣ великодꙋшіа. Красно цвѣтъвно же и къ видѣнію

зрѣщихъ' привлаче очеса, иже здравѣ къ сыномъ' възрѣти могѫщихъ. Къ прѣзрѣднѣи тѣла чтотѣ іавѣ іако и съвръшенномѫ цѣломѫдрію, чтотою бо срца въсіа: аще кто ниъ и вѣрно ѳбо нам' зрѣти страдалца ба, аще истиньнъ глѣи. Бл҃женни чтіи срцемъ, іако тіи ба ѳзрѣтъ. Възжделѣнъ бл҃говханіа плѫд' принесе хс гви своемѫ — въсечтное свое и свѣтовидное, иже въсѣми ѳкрашенное добродѣтел'ми чтнѣишее тѣло, еже невъходно грѣхѫвныим' показа страстѣмъ, ино ѳдобъ пристѫпно доблыи.

Како тъма свѣтѫ пристѫпила би, изсѫши бо мокрое грѣхѫвнихъ'... дх҃а въ гѫрѣніемъ бж҃тъвныим', поѭдающиим' огнь подобнѣ сѣно. Из чрѣва бѫ мр҃ніаа ..... пріетиліще избранное, бж҃тьвныихъ' ..... іави се[1]. Растіи въ врѣмена ониа іакоже цвѣтъ бл҃гѫѳхаиннѣншіи вѣры посрѣд(ѣ) многаа трънія невѣріа, творе и ѳче по словесни гню, наказѳе и ѳвѣщавае, и дѣлы вѣрѫ извѣствѳе, многобожіа вьсѣхъ ѳдалити се, и еллінскааго блѣдословіа съвѣтѳе, ствднаа тѣхъ облічае и неподобнаа таинства. Єдиного же исповѣдати ѳче ба въ ѡцѣ и сн҃ѣ и ст҃ѡмъ дс҃ѣ, познаваемагѡ трісъставна и единосѫщна, иже ѡ҃ несѫщіи въса съставлъшаго, и чл҃ка ѡ҃ пръстіи създавшаго. Того вѣровати подобаетъ и томѫ покланяти се лѣпо є(сть).

На славословіе бо ба нашего създаны быхѡм', іако тъ единъ' живыими и мр҃твыими обладаетъ, такожде и о съмотренін сна бжіа. И слова, еже о нас' матиѳно бывшемъ исповѣдаше, ключимаа ѳчителствѳ и ѕѣлѡ сладостнаа въсѣмъ, іасно и съ дрѫзновеніем' проповѣдае многѡм'. Бл҃городъи' ѳбо сн҃ ст҃ыи и ѡ҃ црен ѕѣлѡ чѣтом' и вѣдом' въсѣми, тѣлесномѫ бл҃городію и дшевное бл҃городіе прилоижвъ добрѣншее, еже ѕѣлѡ болше вѣсть прославляти имѫщихъ' ѥ и въ нніашнем' и въ ѫдѫщем' вѣцѣ.

---

[1] Снимката е твърде бледа, поради което разчитането на някои думи е несигурно. Всички такива места са означени с точки.

Мню 8бо w въсечтнаго и въсемирнаго мнчъскаа нніашніааго праздника, свѣтлін тръжъстъвнніцн и любъзное събраніе, іако не невѣдомо вамъ є(сть), нже и малъ писанін нм8ще нск8съ. Таковаа тогда съдѣаѯ8 се по въселєннѣи лютаа ѿ многобwжнінх' wнѣхъ, истѣе же рецін ѿ безбожныхх'. И колнкаа неисповѣднмаа наношааѯ8 се на исповѣдающінх' сна бжіа и ба бытн ха, разлнчнаа и мнwгw образнаа и неисповѣднмаа въ истнн8 лютѣншаа мчніа: стръганіа ражнн, бодѣніа ножн, сърѣзованіа, въ водаѯъ заточенія, въ огнъ въмѣтаніа, и елика сего м8чнтелства с8тъ съмрътнаго и сінмъ подобнаа. А еже разграбнтн нмѣніа, нх' въ тъмніц8 въврѣцін, нли нѣкын ѿ 8дwвъ ѿѣтн, кто нскажеть?

Nъ 8бо въса сын доблєствінѣ тръпѣаѯ8, нже ха ради прѣмо сынх' злочъстнвннх', вѣрою въорв̑женін бжтвныи мніи, и въ тѣлесн свще, іако безтѣлеснін тръпѣаѯ8. Нх' же тръпѣнію по реченном8 8дневлѣаѯ8 се аггли. Єлма 8бо злаа сіа бвра поспѣшеніемъ чл̑ковбінце одръжаше землю, съмвщающін въса повелѣніа же ѿ начелствующінхъ. Злѣ тогда въсакъ градъ постнзааѯ8 и стран8, еже нникакоже жнтн повелѣвающе хр̑тіанwм'.

Въ лѣта же онаа прилвчн се самом8 влдчъствующіом8 въ ст̑го ѿч̑ъство прінтн. Съ же прншъдын є(сть) свршѣншін и безчл̑овечныи звѣръ, нже въ злінх' нарочнтын и нменнтын, безаконныи цр̑ь Маѯ̑імінъ. Nъ 8бо въсеславныи Днмнтріе, іакоже прѣвѣе оповелѣнін бѣ нерадѣ, такожде и мтєіа самого и цра не 8боа се прншъдша. Nъ іакоже выше слово сказа, съ дръзновеніем' многwм' навленнѣ бѣше и вче и ха проповѣдае пред' въсѣмн, іако да и сам' ѿ ха неповѣданъ бѣдетъ пред' оцемъ его нбсныим' и пред' ст̑ынмн аггли.

Єлма же по пнсанном8 градъ 8крытн се не может' врѣхѯ8 гwрыстое. Прінде 8бо въ 8шн мтіа въсе, еже о мніце, какоже и съкрытн се хотѣаше. И абіе того повелѣніемъ въ тъмніц8 въмѣтает се доблын.

Нже ѿ тъмнице грѣха ѿ юности нзбѣжавын, недонны бо въмѣнѣаше по апл8, трвды нніашнѣаго врѣмене къ хотѣщен въ нас' славѣ ѿкрытн се ѿ ба. Въ тъмницн 8бо сын мнікъ непрѣстанное съ радостію възсылааше пр̃но пѣніе бл̃годарстъвное. Н съ мнwгынм' веселіемъ крѹвь ради хр̃ые нзліатн хотѣаше любвѣ, ѩко да къ желаемом8 елнко моцно въскорѣ прѣндетъ.

Н таковаа по моем8 възываашe слов8, пое съ бг̃оwщем' н глѣ снце: „Нм же образомъ желаетъ еленъ на нсточнникы вwдные, снце желаетъ дша моа к тебѣ, бже. Въждеда дша моа къ б8 крѣпком8 н живом8. Когда прінд8 н ѩвлю се лнц8 бжію? Н гwтово ср̃дце мое, бже, готово ср̃дце мое."

Въ сінхъ н снцѣвінх' с8щ8 мнік8 н тъщещ8 се въсако ѿ тѣла разлѧчнтн се, н съ х(рист)wм' бытн . . . . . нечтнвѣншом8 въ бѣсо-8гwднынх' свонх' 8пражнающ8 се. Н о нѣкыим' самоборц8 хвалещ8 се, нже чл̃кы 8мрѣщвлѧаше сатанінскыим' нѣкыим' бwрѣніем' въ сласть н 8годное безчл̃чно цр̃8 зрѣніе, егоже побѣдамн на чл̃кы насоваше се sѣлw. Ліе 8бо том8 м8ж8 нме. Бжтъвнаго раздждргшн ревность нѣкотораго юнош8 ѿ хр̃а с8ща съсловіа, велнком8 же Днмнтрію с8щаа рѣвнителя, н мтвамн ст̃го въорѫжн се н пропо-вѣдію 8тверъдн се, Ліа снлою бжтъвною ннзложн н мрътва пред въсѣмн показа. Не мал8 8бо несътрѣпнм8ю же паче цре Ліе дше печалъ внесе. Н самъ 8бо мніа вѣнцем' 8вѣзе се. Сен ради вины н Днмн-тріе велнкын, въ тъмницн сын, копін събадает се.

Сіе нам' ос8ждение повелѣнно непщію ѿ мтелиа, ѿ мл(а)д(е)нъства 8бо въсакъ добродѣтелнн прошед' пѣтъ. Н бжтъвнаго дх̃а храм' бывъ н обнтѣлнце, паче же ст̃ые тронце жнлнце. Ха възлюбнвъ н том8 послѣдовавъ н 8гwднвъ, н крѹвь свою его ради напослѣдъкъ проліавъ, къ вышнним' прѣнде.

Малꙗю ѳбо вамъ, ѡ любослышателіе, честь житіа с҃тго и въкратцѣ прѣдлежнх҃. Къ похвалѣ же ѳклонити се нѣжда. Ни єдино мню, аще кто съмыслитъ ѳмѡм҃ или изречетъ ѿ добрыих҃ дѣлъ, аще и ѕѣлѡ мѣдрѣншін бѣдет҃, еже с҃тго сего ѳбѣже. Тако мнѣ и вам҃ не п҃щю любомѣдрьство дати се о житіи сего прѣхвалнаго мнка. Аще ли речешн кротость, трѣпѣніе, мт҃вѣ, смѣреніе, въздрѣжаніе, бдѣніе, правдѣ, мѣдрѡс(ть), иже по бс҃ѣ, цѣломѣдріа чтное. И любви вънстинѣ съвръшенное, еже къ бѣ и чл҃кѡм҃. Сіа добродѣтели врх҃, якоже ѳчитъ апл҃ъ и сам҃ Хс҃. Въса сын и сынх҃ . . . . . вѣрꙋю въ себѣ събратн и съ . . . страдалцѣ, єдина бо дрѳвѣч. . . се и съдрѣжати се. . . якоже вернгы златын. Въ житіи ѳбо сни мнкъ, тѣлѡм҃ одѣанъ, мыслены очнма кранне съзрѣцаваше бл҃гыих҃.

Нна же тамо прѣшъд҃, быстрѣ зрити... прикрнвалѡм҃, наслаждает҃ се бжтвънаго свѣта въ ѥтость, съ агглъскынми въдварает се чнъми. Въспрiет҃ ѳбо мничъскꙋю кончнѣ страдал҃цъ и естъвнѣн послѣжналъ съмрътн. И дш҃а ѳбо въ рѣцѣ прѣнде бжіи (и) чтное же тѣло вѣрныих҃ рѣками земли прѣдает се, ѿ нѣ же създанно бы. Нъ, ѡ колъ много мнѡж(ь)-ство твоѥи нензслѣднмне бл҃гости и . . . пѣчнна твонх҃ щедротъ, юже подалъ есн любещінм те, ради тебѣ пострадавшінм҃, гн. Ѡ, мнѡгне славн и . . . . . , ихже стежа на земли прѣчтне твое стр҃ти, носе образь славныи побѣдоносьцъ, твоа прѣбж҃тъвнаа и нас҃ ради . . . прободеннаа ребра копіе, кръвъ намъ источнше очѣщенїа Дмнтрiева же; тебѣ ради копiем҃ прободеннаа ребра, мѵро нам҃ источнше бл҃гѣханіа.

Єлма ѳбо здѣ тлѣнное и мрътвъное ѿ тебѣ тако прославленно бы тѣло. Въ каковне ѳбо почъсти и славѣ бесъмрътное дши тамо ѿ тебѣ, влкѡ, облѣче се свщъство. Прѣбываваше ѳбо въ земли с҃тое мнка тѣло, мрътъвно свщіе по естѣ и недвнжимо. Паче иества же бжъствъною л҃х҃а снлою осѣненно и дѣнствъно. Ндеже бо хощет҃ бъ, побѣждает се иества. . . И д҃х҃ъ с҃тын, ндѣже хощетъ дншт҃, различнаа и

нескѣдная подаваше нсцѣленiѡмъ множ(ъ)ства, къ тон прнтѣкающiнм
съ вѣрою бжтѣвна мнiка рака, тлѣнiа же и гнiлостн нскѣсъ тѣло не
пострада. Нъ iакоже днвлѣ мрътъвныи онъ каменъ водние нспѣщае
стрѣе, напаiаше Iнна въ пѣстынн.

Сице и нна мнiка тѣло бжтъвнынм повелѣнiем нстачаетъ не-
постанню стрѣе мура и въсъ новын обагоѫхаетъ Iнъ. Свщею ѡ езык
цркwвь, новын ѳбо кнѣwтъ твою рак нe срамлаю се нарецни, страстотрънче.
Самаранiне Хс жнвою пода(с)тн обѣщаваше водѫ. Се ѳбо обѣщанное
стежа, славныи Днмнтрiе. Въ мѣсто ѡw жнвне вwдн прно текѫщнн,
мнwго цѣннаго мура нсточнникъ Хс бъ томѫ дарова, крънь свою въ
еднн днь Ха ради нзлiа и въ мнwгаа лѣта муро нстачает, днвно
здѣ възмъздне прiем и тамо съ Хwм на нбсехъ цр̃твует.

Гредн ѳбо мн, ѡ мнколюбъзное събранiе, и свѣтлое праздньство,
нже днъ събрав'шее се въ бжтъвнѣмъ мнiка Храмѣ трѣжъство, свѣт-
лiнмн и чтнiнмн вѣнчанм главѫ страдалца Нже по снлѣ похвалн,
аще и недwнны свщiе, на выше наше мѣрн свщiаа дрѣзаем. Не ѳбо
ради грѣха нас ѡринетъ стын, прiнмет же въсако. ѳповаю iако матнвъ
нас грѣшнне, и къ влцѣ въсѣхъ нас мл̃ѫ прнносетъ ѳсрѣдно. Тѣм
же срцемъ и ѳстнамн, дховнѣ радоующе се, въсн възьпiнмъ. Такwваа
вѣщающе и гл̃ющс: Радоун се, ѡ въсечтн, нже ннчтоже паче Ха
възлюбнвын ѡ свщнх. И томѫ прнмѣсне се въсе и ѳсрѣдно срцемъ и
дшею порaботавъ, и ѳмъ къ нкмѫ въпернвъ, своего създателя добрѣ
ѳвѣдѣлъ есн.

Радоун се, чтне, нже въсе добродѣтелн въ юннѣмъ нсправлъ
тѣлесн Хвою помощню. И того же любовю и страхwм, iакоже брѣздою
обращае се ѡ тъмныхъ и грѣхwвныхъ мира. . . . и пропастен ѳбѣглъ есн.

Радоун се, чтын цѣломѫдрiа и бг̃олюбъзныи, бл̃гwѫханныи цвѣте,
въ нним же. . . . . скврънныи грѣхwвнаагw дѣанiа нлн помысла, нн

же малѣнша. . . . честь. Въ ѕвѣрѣніе же сем8, еже чтнаго тѣла и не . . . . бг҃ов8ханное мѵрѡ.

Радѹи се, нже ѥ твое побѣд . . . . доблестію пронзволенїа и страда҃ги за Х҃а изволивын. Нъ . . . . приведе къ вѣрѣ и къ спсенію наставн словѡм', прѣм8дрѣ, навчивъ и ѕтвръдивъ.

Радѹи се, плѡдовнтаа домѕ бжїа масанно, и лозо бгонасажденнаа, весела чисты вѣрнынм' подающынм' пиво. Краснын чрвеностію шипче, крвнн и страданїн ѕкрашенїн.

Радѹи се, нже цра безаконна дрзостнѣ обличивын и мнѡж(ъ)ства безбожнннх' ѕченїа прѣм8дрнм' словом' ѕжаснвъ и православныхъ ѕтвръдивъ.

Радѹи се, нже крвѣ свою Х҃а ради изліавъ и раны прѣтрѣпѣвъ, вѣнецъ славы въспрїелъ есн.

Радѹи се, Нестоѵа къ подвигѕ ѕтвръдивын и Лиевѕ низложивын грѣдыню, мыслѣнааго sѣмїа побѣдивын и въсѕ діаволю лѣстъ крѣтною низложивын сілою.

Радѹи се, исцѣленїа богатные ѿ Х҃а прїемнн дари, чюд(о)творче славнѣ, бѣсѡм' прогоннтелю н. . . . ако съ нмн снн въ бѣдах', тебѣ призывающынм', обрѣтателю, въсѣлннаагѡ въса исплънъ ес(ть) твонх' чюдесъ.

Радѹи се, солѕнанѡм' надежде, и на те(бе) ѕповающынм', спсеніе въсѣмъ хр҃тїанѡм' радостнаа похвала.

Радѹи се, скрѣбещынм' скорын прѣдстателю и ненадежднымъ' застѕпленіе, обѕреваемынм' пристанніце; въсѣмъ сын въсакъ, обрѣтае се благтію, ѿ Ба҃ данною тн.

Нъ, ѡ красное и мнѣ сладчаншее нме Днмітріе, что ѕбо дѡнно обрѣтѕ къ твоен высотѣ добродѣтелнн и чюд(е)съ похваленію? Обаче аже въмѣстнти мн възможно ѿдах'. И се ѿ твоегѡ дарованїа. Прінмн ѕбо сіа, прінмн малѣншаа. И толико дѡнинства растоещаа се, елико нбсе земаа нли въстокъ западъ. Мнѡгаа дарованїа подалъ

есн н невъзбагтныи навнхом се. Вѣрвю же вбо н въ пръдняа
багтаствовати се ѡ тебѣ намъ бѡгатнѣ. Не нстъщает бо се твонх
багтелственн скровнще, нн нсчрѣпает се чюд(е)съ нсточнник'. Не бо земленно
нес(ть) скровнще цр҃твіемъ нбснынм' обогатна се есн. ѠТ радостн вбо
срца н веселем' дх҃а пакы възовв, гл҃е:

Радѹн се, мнкѡм' вдобрѣніе н похвало, веселıе аггелѡм' н
арх҃аггелѡм' съжнтелю. Радѹн се, нбснаго наслѣдннче цр҃твıа. Весел
се н радѹн се, прѣбезначелные н еднносвщные н непостнжнмые тронце
славжнтелю, н внстро бжтва трісіаннаго зрнтелю. На тебѣ възложнх'
надѣждв н въ бжтвныи съшъдшнх' се твон храм' всръдно помннан.

Нъ, ѡ стр҃тотръпчъскын лѣтныи съшъдше се зде ннıа почъстн
праздникъ, тръжествовавше къждо по снаномв, квпно съшъдше се въсн
къ стрвам' мра, нже ѡ мнчъскааго нсточнника тѣлесем' нсходещнм'
прнпаднем' н незавнстные дары почръпѣмъ обнанѣ. Вмастнм же н
чювства, помажемъ н снлы дше благовханıем', похвалнм' мнка велн-
каагѡ, вблажающе, прославнм' ха ба, нже такѡваа дарвющаго того,
нелъжно любещнмъ. Томв подобаетъ въсака слава, чть н покланнаıе
съ ѡщемъ н стынмъ дх҃ѡм' ѡ ннıа н прнсно н въ вѣкы вѣкѡм'.
Амінъ.

II

ДНМНТРІА КАН'ТАКВЗІНА ВЪКРАТЦѢ ПОХВАЛНОЕ СТ҃МВ АРХІЕРЕВ Н ЧЮД(О)ТВОРЦВ ХВ҃В ННКОЛАВ

Твонхъ чюдесъ несказанное мнѡж(ъ)ство, сл҃нцв равно осıаваетъ
подневснвю. Н ово вбо въ дне свѣтнтъ тъчıю. Твоа же, ѡ оче, н въ
ноцın н въ дне просвѣщаютъ чюд(е)са на свшн н въ морн, н въ нвждн
н бранн, н болѣзныих', н съкращенне рещн — въздѣ, въсѣмъ, въсѣкъ,
ѡ всръдıа тъчıю прнзнвающнм те, скорърпомощнкъ н нзбавнтелъ

навлѣешн се. Н зрѣтъ сіа землѧнорѡдныхъ' очеса н ѹшн слышетъ, вѣрныхъ' вскѹпѣ н невѣрныхъ'. Н никто ѡѵ ѿ тебѣ прошеніе проснвъ, подобьно сѫгрѣшн когда, нн же мл҃ѣніе прннесъ, възврати се тѫщъ.

Н что въздам тн, ѡ блаженнѣ, въ сінхъ мѣсто? Насыщаемін н наснтнтн се чающе, ненстѫщнмо ѡѵ нс(ть) бжтвное, еже въ тебѣ даровање, нн же прѣстающе. Блвенъ, възъпіемъ бг҃ъ, нже тако възлюблъ свое ѧгѡдннкы, н тако прославлъ, славн дѡннінхъ' вънстнн8, н том8 нскрънно рабѡтавшінхъ'.

Тн же, ѡ сщенне Нпколае, възмъздіе ѿ нас' нще бл҃говонніе добродѣтелнн по моем8 непщеванію. Б8 ѡѵ любъзнаа н того вѣрвю, ѧгѡдннк8 бытн любъзнаа. Н не обрѣтае развѣ ѧвіе съпротнвное, по нѣю же ѿ словесъ хвал8 прінмн. Радѹн се, тебѣ, радѹн се, н пакн радѹн се, оче, зовемъ. Н ѧмножителнѣ тожде гл҃емъ: радѹн се.

Подобно ѧбо сіе тебѣ н sѣлѡ да прнложнмъ сіа. Ты мнщѣмъ въспнтатель, ты юностн наказатель, м8жъств8 пронзводнтелъ, старостн чъсть, въкѹпѣ н жъзлъ. Слѣпінмъ ѧѡжда, слвкінмъ нсправленіе, ѧѡлѣщінм' врачъ, немощінімъ помощь, плавающінмъ наставннкъ, потаплаемінмъ нзбавнтелъ н прнстанніце, пѣтъшъствѣющінмъ сѫшъствѣннкъ, плѣннникѡм' нзбавленіе, нже въ тъмннцахъ своѧѡжденіе, н въ ѧзахъ раздрѣшеніе. Ты ннщінмъ богатодавъцъ н ѧѡгатъства строителъ, сырінмъ ѡщъ, н въдовнцамъ промыслнтел', архіерен (н) архіереѡм' ѧкрашеніе, постннкѡм' ѧдобрѣніе, цремъ похвала, свщінмъ въ властѣхъ наказатель, свщінмъ под' властію промыслъннникъ, вѣрѣ правнлѡ, н добродѣтелнемъ ѡбразъ. Н насъ прѣдъзвѣдн къ лвшемѣ, недостаткн богатнѣ нспълнае, нако же тебѣ любъзно н възможно вънстнн8, ст҃ѣ.

X. Служба на Георги Софийски

В началото на XVI в. турската власт засилила своята тирания над българския народ. Една от острите форми на тази тирания била потурчването, заставянето на българите да възприемат мохамеданството. Разбира се, тази политика срещнала решително про-

тиводействие от нашия народ, изразено в различни форми. Такъв един случай станал през 1515 г.

В София живеел българинът Георги, родом от Кратово, Македония. Той бил много красив младеж. Занимавал се със златарство. Турците решили да го накарат да приеме мохамеданството. Понеже Георги отказал да стори това, те го подложили на различни изтезания, които завършили с неговото изгаряне на клада (около днешния площад „Ал. Невски").

Този героичен подвиг на Георги Кратовски (Софийски), който бил израз на неговото патриотично съзнание, на обичта му към своя народ и своята вяра, направил силно впечатление не само на българите, но и на неговите мъчители. Наскоро след неговата мъченическа смърт подвигът му бил прославен писмено. Съвременникът му поп Пейо написал житие и служба в чест на Георги. Описвайки доста подробно страданията и прославяйки постъпката му, поп Пейо целел да насърчи българите в борбата срещу потурчването.

Подвигът на Георги Кратовски (Софийски) не останал известен само в пределите на българската земя. Неговата слава се понесла и по безкрайната руска земя. В руската литература почнали често да преписват житието му. Но не само това — там се появили и нови, оригинални руски творби за българина-мъченик за вяра Георги Софийски. Такова е например житието му, написано от псковския свещеник Илия през 1539 г. Това житие е едно от малкото руски оригинални съчинения, посветени на български дейци. За написването на житието поп Илия обилно използува разказа на двамата български монаси Митрофан и Прохор, които по това време били изпратени от Зографския манастир в Русия за помощ. Тук те били извънредно радушно посрещнати от прочутия новгородски митрополит Макарий, който се заинтересувал за живота на християните, живеещи под властта на турците. Монасите разказали „за много насилия и гонения над християните от безбожните и скверни сарацини (турци)". Един от разказите им бил „за подвига и мъчението на Георги Нови". Именно чутото при този разказ писмено изложил поп Илия по поръка на Макарий.[1]

В съчинението е показана тежката робия на българския народ, твърде подробно е разказано за кръвния данък — събирането на малки българчета, които отпосле били обучавани в специални училища и ставали едни от най-жестоките потисници на своите сънародници.

Старата руска литература познава още едно съчинение, прославящо героичната смърт на Георги Софийски, написано също през XVI в. от Василий. Тази служба, позната по няколко преписа, изразява възторжени чувства към Георги и към град София (Средец). В него например се казва: „Радвай се и весели се, български граде, славний Средец, гордей се и ликувай, понеже в тебе израсна

[1] Житието е печатано от А. И. Яцимирский (Из истории славянской проповеди в Молдавии. Памятники древней письменности и искусства. № CLXII, 1906, стр. 99—109).

плод славен, прекрасният и добропобедният велики Христов мъченик Георги."

Съчиненията на поп Илия и на Василий не са плод само на обич към християнската вяра, към прослава на нейните мъченици. От тяхното съдържание, от тона на разказа им се чувствува пооопределена обич към балканските славяни.[1] Те имат за цел да засилят тази обич в руското общество. Авторите величаят българина Георги, гр. София, в който той се е подвизавал. В същото време те подхранват гняв и възмущение у слушатели или читатели към жестоките дела на турците, потисници на балканските славяни.

Тук обнародвам службата на Георги Софийски, писана от русина Василий през XVI в. Ръкописът се съхранява в Държавната библиотека „В. И. Ленин" — Москва, № 397 от сбирката на бившия Румянцовски музей.

в' тонж(є) дн҃ь[2] страданіе стго великомч҃нка хва гєѡргіа новаго, м8чнв'шаго с(а) в сред҃ѣ градѣ болгар'ском ѿ безбѡжнаго ц҃ра селима тоурскаго.

Радоуй са, прехвалне мнче хв҃ъ Гєѡргіє, тебе нн свєрєвъство (sic) мҵтла, нн славєс' ласканін, нн моукамн прещєніа, нн гор'каа бієніа, нн тем'нніца ѿ ха не ѿвер'гоша, слав'не. Но в толнко сѣровъствѡ нечестнвін пріндоша, еже сцен'нымъ' твѡнм' пѧтємъ съ жезлы възнѡснтн са на воздоух', н земан ѡбагрнтн са крѡвію твѡєю. Ты ж(є) нн гласа непоустна' есн, мнче, но в' таннѣ оустнамн дєнжа мҵтвоу, всылаше бг҃оу, єгоже нз млад(ь)ньства възлюбнлъ есн, емоу ж(є) н молн са даровати дш҃амъ нш҃нмъ мноъ н велію мать.

Радоуй са, страстѡтрьп'че хв҃ъ, Гєѡргіє прехвалне. Ты крѡвію, сѣѡєю чтнѡю землю ѡстнлъ есн н скверныа крѡвн, прнносимыа бѣсѡм', оупразнна' есн. Н вѣнець нетлѣн'нын ѿ роукы гна на вѣрѣ своємъ

[1] Тези две съчинения са запазени по твърде много славянски преписи, предимно в руски ръкописи. Библиографски указания вж. у С. Н. Смирнов. Сербские святые в русских рукописях. Юбилейный сборник Русского археологического общества. Београд, 1936, стр. 161—264.

[2] 26 май.

пріатъ, всечтне. Не ѡ каменіи чтныхъ ѹкрашенъ, но своею кровію пролiавенъ. Тѣмъ ж(е) молн сѧ Хвн дароватн дшамъ ншнмъ мнр҃ъ и велію мать.

Радуйсѧ, великомчнче Хв҃ъ, Гевргіе всечтне. Мы ощаемн есмы, твоа, сщнне, борениа и пѡдвнги славаще. Еже подвизалъ сѧ еси по Хе бс҃ѣ в лѣтехъ послѣдннхъ протнвѹ невиднмагѡ врага кознемъ и срачньскоую вѣру безбожноую попралъ еси свонм терпеніем. Тѣмъ ж(е) и съгражаннкъ аггловъ бы, преславне, и всѣм стр҃тотер҃пьцемъ спричастнкъ, с нимн ж(е) молн сѧ гвн дароватн дшамъ ншнмъ мнр҃ и велію мать.

Слава. глас҃ .s. самогланъ.

Пріидѣте, мнколюбцн вси, лкъ съставнмъ, вен҃ца похвалами плетѹще и чтнвю гв҃ѹ великомнка Хв҃а Гевргіа новаго венчающе, на послѣдокъ лѣтомъ в срѣдцѣ града мченіа двер҃ добрѣ прошедшаго. Сен бо храбор҃нкъ Хв҃ою въоружнв сѧ вѣрою и в пѡдвигъ вниде мужественѣ. И Ха нспшвѣда, сна бжіа и бг҃а, творца и сѹдію всѧческнмъ. Пред т҃мою чнсленым народомъ и Махметова преданіа и законы и ѹченіе его до конца низложи(н), мучнтела и цра безбожнаго Селнма тур҃ского поправъ, мнкомъ бывъ ѡбразъ и надпнсаніе.

Пріидѣте, црі и кнзи, сего пѡдражанте, да и подобным вѣнцемъ прнѡбщите сѧ. Богатін и нищін, здравін и недужнін, почерпете ѡбнанѡ исцѣленіа въ сл҃вѣ Хѹ бг҃в ѡ ковчега сщнаго яко ѡ нетлѣнна нстѡчнка. Сен же на земли пострадавын и нынѣ на нбсѣх҃ цр҃твѣа и съ аггалы и с лнкн мнкъ, и съ всѣмі ст҃ымн. И молат сѧ сп҃сѹ о нас҃ ѹмнрнтн мнръ и сптн дша нша.

И нынѣ бг҃ѡ. бце, ты еси. Нли кртѡ. Бѡ.[1]

— — — — — — —

[1] Богородичния тропар изпущам.

На с. стры. въ мчнк8. стн. глас' .д. пѡ яко до праведнік' яко фінік'.

Страдалець доблественын и вѡінъ непобѣдим' стымъ дхѡмъ показа сѧ. И низлѡжил' есн сопостата м(8)дростію слѡвесъ и дѣлъ свѡих', славне, и терпелівымн показанін. Тѣмъ ж(е) прілъ есн вѣн'ца нетлѣн'ныя ѿ рукн гнѧ и с вышнімн лікн съчета сѧ, мчнче хрⷭ̃ъ Геѡргіе, молн спаснти сѧ дшамъ ншнм'.

Слава. глас' .н. сам(о)глн.

Велікомчнче Хрⷭ̃ъ Геѡргіе, ты ѡклеветаемъ ѿ нечестнвых' и бг̃о-мерьскнх' сентъ (sic) и предсталъ есн мчтлю. Мчтль же ѹдівн сѧ тѣѡемѹ възрастѹ и красотѣ лнца. И нача ласканіемъ ѹвѣщати та, ѡкаіанныи, ѿ Хртьіаньскіа вѣры. И тафію възлѡжи на честнѹю главѹ твою, юже ѡнн безаконьнін ношахѹ. Ты же, мчнче, дрьзостно попра подъ носѣ свон и поплева лнца нхъ, и безбѡжныи нарѣкъ, и іасн̃ѡ Ха, сна бжіа съ ѿцемъ и стымъ дхѡмъ прѣд' всѣмн прѡповѣдалъ есн. И срачиньскѹю вѣрѹ и законы нх' до кон'ца низлѡжилъ есн бжтвеною ѹтѣшителѧ силою.

И по мнѡгн мѹках' злѡмыслены мѹчнтель ѡгнемъ нскѣсн плѡт' твою. Ты ж(е) яко хлѣбъ сладок' трцы прнесе сѧ, бл̃жене, и нбнымъ прнчтав'ша сѧ агглом'. Тѣмъ тѧ мѡлнм': мѡлн спти сѧ дшамъ ншнмъ.

И нн̃ѣ бѡ нлн крⷮѡ. бо.

На древѣ вндяще въздвнжена сна своего, прчтаѧ, ѹтробою материскын растерзающе сѧ, звяше: „Ѹвы мнѣ, како зандѣ, свѣте мон безлѣтный“.

Тро апл̃ѹ. глас' .г̃. апле сты. Слава. другн трⷱ. мчнкѹ. гл(а)с' .д̃.

Бжтвеным' желаніем' ѿ юнаго възраста вес' самъ себе гн̃ въз-лѡжнвъ в' мт̃вах' и постех', ѡбразъ быв добрѡдѣтелн, богатьствѡ

ж(є) и славоу, и добродѣтелство телесныѣ ꙗко несоущее презрѣвшин и Хѵ̀ єдинаго ѡ҃ дша (sic) възлюбилъ єси. Того истиннаго соуща бг̀а, въ трцы покланаема, пред' нечтивыми тоурѣхи проповѣдалъ єси, и срачинь-скѹю вѣроу и законы Махметовы под' ногама поправъ. И моучителѧ ѹжасивъ и мчніа вѣнцемъ ѹкрасив сѧ, славне, и к нбным' въстекалъ єси лкостованіемъ, прем(8)дре Геѡргіе. Моли Хѵ̀ ба̀ съхранити ѡ҃чествѡ свое и спасти православнаго цр̀а, и людн, и град', иже твоа подвиги почитающихъ'.

И нын(ѣ) ѳѡ нан кр҃тѡ. ѳѡ. наѹ҃р. єдинъ. канон'. в ѡ. на .s. апла҃ .д҃. и мчнкоу .д҃. канѡн' мнкоу.

Тѣѡреніе Васил(н)ево, емѹ ж(є) краегранесіе снцевѡ:

Новомоу мчнкоу ново моу плетоу похвалоу. Глас' .д҃. пѣснь .а. Ірмос'. Мора чрьмнаго поучинѧ.

Новонавленъ мчнкъ, бл̀жне Геѡргіе, вселенныи напослѣдокъ явн сѧ. Тѣм' же подай же мн слѡво твоею бл̀гдтію, твоа подвиги въспѣвати по достоѡнію.

Очима мысленыма предстоа на соудищи, мчнкѡм' зряще чтное съслѡвіе, тебѣ призывающихъ' рад(о)стно, Геѡргіе, и подобнымн вѣн'цы ѹкрашающихъ'.

Въ нньством' достоѡюдным' твоег(о) спрѡтивленіа погасивъ Махметова преданіа и законы, и вѣроу нх' срачньскоую поралъ єси, достоѡюдне Геѡргіе, ѡ Хе ѹкрѣпляѧ сѧ и злочтиваго моучителѧ свершене посрамивъ, славне.

Одѣѧв сѧ въ брѡнѧ исповѣданіа вѣры, и шлем' възлѡжие' бл̀гти, свѣтлѣишін ꙗзыкомъ, Геѡргіе, бг̀ѡвѣщанным' и чтным' ꙗкоже мечем' сосече безоумнаго мтлѧ.

Без' семене ѡ҃чею волею ѡ бжтвенаго д҃ха бжіа зача сна и плотію породила єси, иже ѡ оца без' мт҃ре и нас' ради нс тебе безъ ѡ҃ца.

Пѣ .г҃. Ірмос'. веселит сѧ ѡ тебѣ.

Ополченіе злѡчтивое ꙗко воевѡда сленъ побѣдилъ есн и стрѡптивагѡ зміа всѧ хитрѡстн попралъ есн, мѵченнце Гевргне. О владыце первіен гн насытнша сѧ Нудѣе законопрестѹпнин и прркоѹбінствении. Но и того мнкѵ разрѣзаемѹ тѣлѹ и ѡгнем' опалаемѵ немативнѡ и воднмѹ по градѹ ѿ слѹгъ нечтіа.

Єпархъ сѣтн простнраше слѡвесы ласкателнымн к лѡвленію страдалца прем(ѳ)драго, но ѡнъ въпіаше к' немѹ: „Престанн на мнѡсѣ бладослѡвіа. Азъ бо бѣсом' не поклѡнюсѧ, нн пожрѹ пач(є) твор'ца, нас' создав'шаго".

Бо. Ты еднна сѹщнмъ на земли паче естества, блгнмъ Ходатанце, мтн божіа, ꙗвн сѧ. Тѣмъ ж(є) тн радѹй сѧ, въпіем' тн, ꙗко гѧ рождешн, спніе дшамъ ншнмъ.

Сѣ. глас' .а. пѡ агглъскіа.

Вънньствѡ, еже на земли възненавндѣвъ, мнче, юже на нбсѣх' въждєлѣлъ есн славѹ, и болѣзнн претерпѣлъ есн по Хе бѕѣ, и ѡгнепалнѹю смерть ѿ безбѡжных' и скверных' тѹрковъ, и безакон'нагѡ цр҃ѧ Селнма посрамилъ есн Хв҃ымъ пособіемъ. Тѣмъ ж(є) днь ст҃ѹю тн памят' праздноѹемъ, гвн прнносяще хвалѹ, преблаж(ь)не стр҃тѡтр'пъче Хв҃ѣ Гевргіе. Мѡли Ха бг҃а съгрѣшеніемъ оставленіе даровати чтѹщнм' любовію ст҃ѹю памят' твою. Бг҃ѡ.

Мтр҃ь тѧ бж҃ію, мѡлнмъ всн и дв҃ѹ вънстнню, в' щедроты твоа въпіемъ, любовію прнбѣгающа и въ твою блгть, тѧ нмамъ грѣшнін застѹпннцѹ, тебе стѧжа Хѡм', в напастех' спніе еднѹ, пречтѹю.

Нли крт҃ѡ. Бг҃ѡ.

Зрящи тѧ, Хе, всенепорочнаѧ мт҃н мертва на крт҃ѣ прѡстерта, въпіаше: „Снѹ мон, з (sic) безначалне ѿцѹ и дх҃ѹ, чтѡ нензреченнѡе смѡтреніе твое се, нм' же спасъ есн прст҃ою рѹкою твоею щедре създаніе".

Пѣ .Д. Ірмwс'. Въздвижена.

Чтw мн мнwгаѧ словеса н wбещаемаѧ, ѩж(є) безꙋмнѣ предлагающи, Геwргіе, гл҃ше к мꙋчителю: „Сіа всѧ мнѣ жолчи гwрчаншн, но твwрн, еже хощешн, w зломⷭ(8)дрене. Дзъ бо въпію — слава снѣ твоен, гн҃.“

Нзнꙋрнвъ плот' твwю мнwгнмн ранамн зwмⷭ(8)дренын мчтль, ты ж(є), треблажене, помыслъ непрнклоненъ сплъ есн, поа ꙋсердnw тѧ ꙋкрѣпльшаго: „Слава снѣ твwей, гн҃“.

Нникако же тебе послꙋшлю к' пагꙋбѣ прнвлачающа, еже слꙋжнтн нечтымъ бѣсомъ, еже вы, нечтнвін, слѣжнте помраченнон прелестн. Геwргіе к' мꙋчителю вещаше: „Ѡумрꙋ ж(є) паче ꙋсердnw за ꙋмершаго мене радн, н-съ мѣченнкн въпію: „Слава снѣ твwей, гн҃“.

Бw. Ненскwсо брачнw рwднла есн, w двца, н по рож(є)ствѣ навн сѧ дѣствꙋющн пакн. Тѣмъ ж(є) не молчнꙗмн гл҃сы „Радꙋн сѧ, вчще“ вѣрою несꙋмѣннwю възываемъ.

Пѣ .є. Ірмwс'. Ты, гн, мн свѣ.

Нзнемогоша бющін стртwтерпческіа плwтн, ꙋтвердн сѧ н мчтль томленіа нзыскꙋа. Ты же добластвене терпѧше, красова сѧ ранамн, нхже за любовъ подꙗтъ гл҃ своего. Коль страшнw ж(є) н славнw о Хе спрwтнвленіе твwе, емꙋ ж(є) ѣбо почюдншa сѧ племена, wбрѣт'шаѧ сѧ на подвнзѣ н похваляша трьпѣніа. Тꙋрцы ж(є) н срачннѣ стѣдомъ wболкъше сѧ.

О нрава блгочтнва, о дwблаственомꙋ разꙋмѣ, w вѣры теплейшен честнаго стртотер'пца Геwргіа, ею же радн бг҃а полꙋчилъ есн.

Тѧ wрꙋжіе непобѣднмо на враги прелагаемъ, тѧ дръжавꙋ н надеждꙋ нашемꙋ сп(а)сенію, бг҃оневѣстнаѧ нмамы.

Пѣ .ѕ. Ірмос'. пожрꙋ тн со гл҃сом'.

Нникако ж(є) поколѣбаша столпа бг҃очестіа сверепьство повелевающагw без'бwжнаго мчтлѧ, нн жезлы біанія, нн горкаѧ темннца, нн раны, нн ж(є) смерть нwжнѣншаѧ.

Окѡ Херѹвимъскѧ ѹма твоего чтота ѹподобн са, доле бо мѹжескн терпаше мѹченіа н горе предстоа владчцѣ, нн же послатн венець побѣдителныи.

Взыграша са свѣтаѡмчнчестін тогда анкове, видѣвше твое дрьзновеніе н прнникше компнѡ съ аггалы, невиднмо ѹкрѣпляхѹ та в пѡдвизѣ.

Бгѡ. Ѡ чюд(о) всѣхъ чюдесъ новѣе, ако дѣва въ ѹтробѣ вса съдръжащаго, женскоусомѹжнѡ прнемшн, не стѹжн сн.

Кѡ. глас' .д. пѡ. Скоро предва.

Звѣзда свѣтлаа авн са не прелестнаа мнровн, сланце Ха възвѣщающн заѧмн твонмн, стр҃тѡтерпче, велнкін мчнче Хв҃ъ Гевргіе. Н прелесть погаснлъ есн срачнньскоую всю н Маѳметова преданіа н законы под нѡгама свонма попралъ есн. Н безаконнаго цра н мчтлен ѹжаснлъ есн крѣпькнмъ тн трьпѣніем'. Н вѣрным' подаваешн свѣ, моля са непрестанно к бг҃ѹ ѡ всѣх' нас'.

Ѵкос'. Прем(ѳ)дрын знжнтель владка н гдн винограда мысленаго. Ако же прест҃ым' ѹсты, нже ѿ прнтчн винограда гл҃еть, ако ж(е) въ еднъ на десатын часъ дѣлавшнх' подобнѹю дасть цѣнѹ, тако ж(е) н ѿ перваго ча дѣлавшнмъ; н нын(ѣ) дѣлы извѣстн въ прнтчн крыемое, Гевргіа ново показавъ свѣтла мчнка, нх саборьнка прензрадна. Преданіа н законы Маѳметовы под' ногама своима поправша н безаконнаго цра Селнма н мчтлен ѹжасивша крѣпкнмъ трьпѣніемъ. Но самын ѹбо послѣдокъ лѣтным' тысащамъ н подобна бывша первымъ страдалцемъ. Н Хс прославн нетлѣніемъ, нсцѣленіа н вѣрным' подаешн свѣтъ, люде моля са непрестанно к' бг҃ѹ ѡ всѣх' нас'.

Пѣ .з. Номѡс'. Въ пещи Аврамъск(н).

Прнносімаа тн страданіа, Гевргіе достѡчюдне, елнко пестрын ѡнъ н ковадрын мчтль наношааше, ты ж(е), страдалче, мѹж(е)ствене

терпаше за любовь Хā своего и радостнѡ поѣше: „Поемтын wць нашихъ бже, славнъ есн. Истиненъ аз мчнкъ истиннаго Хā бгā ншего страдалець взываше к безаконнымъ. Біанїа же жезленаа и wгнь, и иныа моукы готовъ есмь сладцѣ пѡдѣтъ за любовь Хā моего". И радостно поѣше препѣтын.

Зѡбы скрежещюще оубиственне безаконнїи тоурцы, ѣко звѣрїе въсхитивше бгѡѣвленнїка и wгню предаваху. Мчнкъ же радостно поѣше: „Препѣтын wць ншихъ".

Бгѡ. Вышняго, w сцинно бжтвеное селеніе, радоуи са. Тобою бо дасть са радость, бце, въпющимъ: „Славна ты в женах, всенепорочьнаа владце".

Пѣ .н. Ирмс. Роуцѣ распостре Даниль.

Оублажиша та цріе, славиша сталіе, слышаще твѡе моуж(е)ственое терпѣніе, къ Ху ходатаа стажав'ше та. И нинѣ приходящимъ чтнымъ тн моцемъ поклѡнают са, възывающе: „Славнте вса дѣла гна, га понте и превоз(носнте)".

Хвала са ѣзвамн Хсвымн, к вечным' востече обітелемъ, в' багранницу wдѣянъ, моуч(е)нче Гевргіе, ѣже w кровен твонхъ обагреному. И свѣтлѡ царевн сламъ предстоншн, съ моуч(е)ннкн анквїа: „Славте".

Играет' великнн град' Средець и всн wкрѣтъные грады и вѣсн, тебе въспнтѣвын. И красит са памятю твѡею чтьною, страстотрьпче Гевргіе, моученіе бо в немъ скончалъ есн, и вѣнцу побѣдѣ спѡдобилъ са есн. Славте вса дѣла гна.

Бѡ. Ты еднна въ всѣх' родѣх', дѣѡ прчтаа, мтн иавн са бгу, ты бжтвоу бы пребываліце, всенепорочнаа, неѡпалшн са wгнем' непрестоупнаго свѣта. Тѣмъ же всн та благослѡвнмъ, М(а)рїе бгонеѣвстнаа.

Пѣ .ѳ. Ирмс. Камен' нерук(отворенъ).

Вънѫ истиныи Хва проповѣданіа іавн сѧ, Гєѡргіє, и безбѡжіа л'сти срачинскіа потребитель бы. Тѣмъ же ннѣ молитвами сн потребн варварьское въстаніе, православным' цр҃ем' пѡд' ноги сн, славне, ннзлагаѧ.

Аще и разсѣаннѣ быша сщнныа, м(8)дре, плѡти твѡен, и аще крови нзліаша сѧ, но побѣдителѧ іѧ нс тебе прѡндоша. Тѣм' же на нас' въстающих' снлою сн посрамн, и бг҃wвенчалнаго цр҃а ншго роускаго побѣдителѧ іавн, нже любовію тебе славѧщаго.

Нже желаѫмъ памат' свѣтозарноую твою и чтноую пріаѫмъ и почитаѫмъ, радѹющє сѧ дх҃wмъ и нграющє. Мл҃нм' сѧ, бл҃женне Гєѡргіє, мѣсто се ст҃ѧ и людн, ндѣж(є) нзбѡлн славнти сѧ нмѧ твѡе, съхранѧн невредно, и цр҃ю ншемѹ роускомѹ и воемъ скнпетра ѹтвердн.

Бѡ. Блвноую Мр҃ію и божію мт҃рь и дв҃у, пріндѣте всн вѣрою и любовію непрестанно въсхвалнмъ, ею же рад҃н wбрѣтше вѣчное радованіе.

Свѣ. Пѡ. плт҃ію всноу҃въ.

Свѣтоу не вечернемоу предстоѧ, бл҃жнне, съ мчнческнмн лнкн въспѣваюшіѧ тѧ в памѧтн твоей, ѿ нскоушенія спсан мл҃твами сн.

Бѡ. Незаходнма свѣта носнло, прнѡ дв҃ѡ, просвѣщъшаго седѧшнх' въ тмѣ невндѣнія прелестн, свѣта сна твѡего и бг҃а нашего.

На Хвала. стры. на .д҃. глас'. н҃. сам(о)гл(а)сн(о).

Нензреченныхъ' подвнгъ твонхъ, мчнче Гєѡргіє, ты бжтвеною распалаемъ любовію, терпѧ жезлное бієніе и ножн разрѣзаніе плѡти твоей, и свѣщамн wпаленіе, и нникако же преклѡненъ пребылъ есн, показоуѧ страдалцемъ первым' равнѡ спрѡтнвленіе свѡе, ѡ Хе ѹкрѣпляемъ. И гордаго зміа и мѵтлѧ посрамилъ есн, и Махметова безаконіа и преданіа и законы поправъ пѡд' носѣ свнн. Тѣмъ же всн, съшедше сѧ любо(в)ню памат' твою почитаемъ, стртwтерпче.

Терпѣливѡ свѣщами опаляемъ по всѣмъ телесн за владкоу всѣхъ цра Ха и ранами хребетъ съкрвшаемъ, и нѡжи разрѣзаемъ, и по граду воднмъ, поругаша са тобѣ нечестнвін и законопрестоупнін тоурцы. Надѣяхоу са оуловнти адаманта и к свѡей прельсти привлещи, но Хс та крыаше своею десннцею. Ты же, мчнче, претерпѣлъ есн, зовын: „Хвы любѣве ѡнюдь нничтожь ма разлоучнт' — нн смрть, нн живот', нн всакоа дроугаа мѣка". Тѣмъ же та всн любовію оубл(а)жаемъ и свѣтоносныи днь страданіа твоего почитаемъ.

Ты подобнікъ великомчнкоу Панделеймѡна былъ есн, мчнче Хѣ Гевргіе. Ѡн' бо помолн са въ врема стрти своен, и вращее олово встыдѣ. Тебе же злѡм(ѕ)дренын мчтль по мнѡгнх' моуках' преда огню и пе мнѡжествѡ въверже, не хота безоумныи чтным' твѡнм' моціем' славнмым' бытн ѡ хртіанъ. Бгоу же та велми прославльшѕ, мчнче, въ врема страданіа твѡего дождемъ и грѡмом' страшным', свѣтом' великнмъ, показа чтнѡе и многострадалнѡе твое тѣлѡ невреднмѡ. И ннѣ молн са гвн, емоу же съ мчнкн предстоншн ѡ твѡрщнх' памат' твѡю.

Слава. Глас' .s. сам(о)гл(а)сн(о).

Радоуи са и весели са, болгарьскін градѣ славныи Средець, красоуи са и ликоуи, нж(е) в тѡбѣ прѡзабе плѡд' славенъ, прекрасныи и добрѡпобѣдныи великін мчнкъ Хѣ Гевргіе. Все бо коварствѡ мѕчнтела врага мѕжескн поправше и венець побѣде достѡйнѡ пріалъ есн' прѡповѣдавше людемъ чтнѣ покланатн са въ тро(н)цн едномоу бгоу. Тѣмъ же и мы съ дрьзновеніемъ въпіемъ: „Сего прѡславльшемоу Хоу бгоу ншмоу, оумирнти мнръ и спти дша нша".

І нын(ѣ) бѡ. Никтѡ ж(е) притекаа к тебѣ нли Бце, ты есн лоз(а) кртѡ. Бгѡ. Се оубо вѣдѣх' копіе, прѡшедшее срдце мое, чадѡ, нако ж(е) прѡрекоша мн древле, егда та оузрѣхъ всѣхъ сновъ земныхъ

краснѣнша. На крѣ̀ бо волею с разбоиникы якоже заждѣн wбѣшенъ
бы, Хе.

На стн, Стры. в w. Слава мчнкоу. Глас' .ѕ. самогл(а)сно.

Пріндѣте, моучениколюбцы, насладнм са мыслено дх̄вныа дне
трапезы, юже намъ предложн мчнкъ Геwргіе, еюже н аггли наслажают
са по рек'шемоу пророкоу: „Хлѣб' аггльскін ѣде, с нимн же н дх̄wмъ
въдwржет са". Н намъ прwснть w̄ спса Ха грѣхомъ оставленіе, нже
twго чтноую памат' съверьшающимъ.

І ннѣ. бгw. нли крtw. бw. На древѣ крtнемъ та, Іс̄е, прwстерта
зрящи ненскоусобрачнаа, плакаше н глаше: „Чадо сладкwе, въскоую
оставна ма есн, рождешоу еднноу". Свѣте непрестоупныи безначалнаго
wца, пwдщи са н прwславн са, яко да славы полвчать бжтвеныа,
нже бжтвеныа стр(а)стн твwа славящен на лнт(ѕ)ргін, блжнна.

ИЗ ПРЕПИСКАТА НА ИВАН ВАЗОВ

I. ПИСМА НА К. ВЕЛИЧКОВ ДО ИВ. ВАЗОВ

Величко Вълчев

Навикът на Вазов да не пази писмата на близки и познати ни е лишил от възможността да вникнем по-дълбоко в редица проблеми и въпроси, които са били предмет на обсъждане между поета и неговите приятели и почитатели. Малко по-внимателен е бил видният наш класик към писмата на своите домашни — на майка си, братята и сестрите си.

Вазов започва да запазва писма едва след настойчивите молби и упреци на проф. Ив. Д. Шишманов. Без тия упреци навярно ние днес не щяхме да имаме запазени писмата до поета и от самия Шишманов.

Съзнавайки важността на получаваните от народния поет писма като ценен извор на вазововедението, ще публикуваме в няколко книги на „Известия на Института за българска литература“ подбрани писма от различни лица, между които на първо място писмата на Константин Величков.

* * *

Ив. Шишманов особено е съжалявал, че Вазов не е запазил писмата на К. Величков, писани по време на изгнаничеството на двамата наши поети. Тия писма той е смятал за безвъзвратно изгубени. В писмото си до д-р Борис Вазов, брата на Ив. Вазов, Шишманов пише по въпроса за създаване на Музей Иван Вазов: „Идеята да се преобърне един ден домът на Вазова в музей аз я одобрявам, щом и Вие я възприемате по начало. Одобрявам я, защото е в най-голям интерес на Вазовата памет, в интерес на националното възпитание, в интерес на книжовната и културната ни история. Аз съм развивал тая идея пред покойния и в нашите срещи (водейки се главно — toute proportion gardée — от примера на Гетевия дом във Ваймар), когато съм се мъчел да го убедя да не унищожава вече нищо от своята преписка и своите ръкописи и да ги пази за един б ъ д е н архив. Вазов ме слушаше винаги с внимание, но един ден ми отговори с добродушния си хумор: „Да, но ти ми приказваш за Гете. Аз не съм Гете. Кой ще се интересува някога за моите парцали, които изгарям или изхвърлям в книжния кош.

отгдето ти ги вадиш с такова трогателно усърдие, като не преставаш при това да ме ругаеш най-безбожно за минали или сегашни прегрешения към литературната наука и критика? Може би само ти." И след това Шишманов добавя: „Истина е, че не можах да простя Вазову особено унищожението на Величковите писма."[1]

А в бележките към една книга за Вазов, която изтъкнатият наш учен не можа сам да изладе, той е отбелязал:

„Какво не бихме дали да бихме имали поне няколко страници от ръката на Шекспира или Молиера, а не само няколко надписа. Също е и с преписката на Вазова. И тук той беше нехаен и почна да пази писма, само след като го убедих, че един ден ще имат голяма ценност за биографа...

И вечно трябва да се скърби особено за писмата на Величкова от Италия..."[2]

На нас се удаде щастливият случай да открием писмата на Величков до Вазов. Те са били запазени от С. С. Бобчев. Тия писма съставляват вече едни от най-ценните документи в ръкописната сбирка на Музей Ив. Вазов създадена за съжаление не едновременно със самия музей в 1926 г., а едва след реставрирането на музея — есента на 1948 г.

Сега, когато писмата на Величков до Вазов са проучени, ние се убеждаваме, че наистина е имал основание Ив. Шишманов, а заедно с него и други наши литератори да съжаляват за мнимата загуба на тия писма. Те разкриват нови, неизвестни досега сведения за живота, творчеството, светогледа и политическите разбирания както на Вазов, тъй и на Величков. Тия сведения запълват някои щърбини в тяхната биография, запознават ни с тежките дни на изгнаничеството им, допълнят картината на политическия терор и произвол в България през време на Стамболовото управление.

Политическите събития след детронирането на Ал. Батенберг разделят двамата наши писатели за дълги години. До тия събития Вазов и Величков са развивали съвместно с младенчески устрем литературна и обществена дейност. Те са горели в своята работа с възторга на възрожденските културни дейци, с идеализма на стотиците патриоти, отдали живота си, здравето си, младините си на високия национален идеал.

Когато Вазов идва през 1880 г. в Пловдив, той намира там Величков, спечелил вече славата на голям оратор, чието обаяние изпитвали дори и политическите му противници. Наистина на първо време в Източна Румелия не е имало партии. Но не след много там се очертават две групировки: едната — с русофилско направление — била възглавявана от Ив. Ев. Гешов, другата — обединена около главния губернатор Алеко Богориди, наричана по тая причина „казионна". Към първата, наричана „народна" или „съединистка", се включили К. Величков и по-късно Ив. Вазов. П. Р. Славейков и П. Каравелов пък работят временно съвместно с „казионната" партия след превратa на Батенберг от 1881 г.

[1] Музей Иван Вазов, инв. № 877.

[2] Ив. Д. Шишманов. Ив. Вазов. Спомени и документи. София, БАН, 1930, стр. 354.

Вазов и Величков изявяват своя демократичен светоглед както в борбата срещу лъжепатриотизма, бюрократизма и алчността, показани от зараждащата се българска буржоазия в Източна Румелия, тъй също и срещу авторитарните домогвания на Ал. Батенберг. След детронирането на последния и двамата наши писатели били принудени да водят тежкия живот на политически емигранти — Вазов в Турция и Русия, Величков в Италия и по-късно в Турция, — защото те и двамата са били посветени в заговора за свалянето на Батенберг и като отявлени русофили сигурно щели да бъдат подложени на същите преследвания в България както други техни политически съмишленици.

Публикуваните през 1949 г. Вазови писма до К. Величков[1] хвърлиха обилна светлина върху редица обществено-политически и културни въпроси, както и върху отношението на двамата писатели към тия въпроси. Ако в тия писма политическите и културните проблеми са осветлени предимно от народния поет, то предлаганите сега неизвестни писма на Величков ни запознават с отношението към същите проблеми на Вазовия приятел. Успоредно с това се разкрива по-пълно и искреното другарство, което е съществувало дълги години между Вазов и Величков.

Намерили се вън от пределите на своята родина, нашите писатели изпитват дълбока скръб по своите другари и близки, страдат при мисълта за тежкото положение, в което австрофилската клика е хвърлила цял един народ. Те се окайват и изплакват взаимно, изказват огорченията си, споделят нерадостните си преживявания.

Вазов, приет радушно и съчувствено в братската славянска страна, е запазил своята вяра в близкото разрешение на политическата криза, намерил е сили в себе си за литературно творчество и създава значителни художествени произведения. Величков е бил обаче в по-тежко положение в далечната Италия. Родината на Петрарка, Данте, Микеланжело отдавна привличала младия поет със забележителните си паметници на културата. Но в нея той водел тежък живот на самотник, обречен на лишения, болести, хипохондрия.

Че Величков виждал в лицето на Ив. Вазов свой най-близък приятел, научаваме от много писма и особено от някои, които имат за предмет политическата дейност на българските емигранти по онова време. В тях Величков на няколко пъти моли Вазов да не съобщава неговото мнение на С. С. Бобчев, М. Ив. Маджаров и др.

На пръв план в публикуваните тук писма изпъкват политическите въпроси. Вземал години наред дейно участие в обществения живот на страната, Величков до такава степен се свързал с политиката, че му било трудно да не мисли за разни събития, които ставали в България или вън от нея по онова време. Но далеч от своята родина, писателят си е дал ясна сметка за резултатите от буржоазните котерийни борби. И често в писмата си той излага своето отрицателно отношение общо към политиката. К. Величков се колебае по някои

[1] Вж. С. Радев. Непубликувани писма на Ив. Вазов до К. Величков. Сборник от материали и документи. София, БАН, 1949, стр. 360—402.

политически проблеми. Това той често прави наред с колебания да се върне в родината си. Те особено се засилват, стават мъчителни, след като част от емигрантите започват да се връщат в България.

Величков остава вън от пределите на своето отечество и след връщането на Вазов. В нежеланието на писателя да се види лице с лице с тия, които са станали причина да се покрусят толкова младежки идеали, трябва да дирим неговия стремеж да остане колкото може по-дълго вън от сферата на партийно-политическите борби.

Величков пише на Вазов, че съзнателно отбягва да чете новини от България — те го връщат към печалната действителност, съобщава, че вестниците са му станали „отвратителни". В писмото си от 22 ноември 1886 г. той пише на Вазов: „Да можеше да не говорим за политика в писмата си! Самата дума ми е станала омразна. На политиката дължим и своите, и обществените си беди. Тя направи от България вертеп на всичките низки и недостойни страсти..." Авторът на „В тъмница" е виждал ясно как много „обществени" дейци в България са използували обществото си положение за користни цели, вършили са нечестни сделки в името на патриотизма, за сметка на родината. „Никой не търсеше в нея друго — пише той — освен случай и възможност да си направи кариера на гърбът на отечеството." Но тъй както болният — по фигуративния израз на Величков — не може да не говори за болестта си, тъй и сам писателят-изгнаник напразно се е заричал да не мисли и говори за политика в писмата си.

Демократизмът на Величков е изразен в няколко писма. Той се проявява ярко например в писмо № 7, в което поетът силно негодува срещу Фердинанд по повод избирането му за княз на България. Според него Фердинанд „не е друго, освен един агентин на Австрия, изборът на когото е едно предателство". Той смята, че трябва да се вземат енергични мерки за борба. По-късно обаче тия пориви биват заглушени от раздвоението и отвращението му от политиката.

Упадъкът на нравствените сили на Величков особено личи в писмото му от 11 май 1888 г. Като отговаря на Вазов, който го кани да отиде сред приятелите си емигранти, за да даде душа на всички им, той пише: „Как ще дадеш другиму това, което сам нямаш?"

Но има наред с това и случаи, при които той изказва верни съждения, проявява здрав политически усет. Тъй например в писмото си от 5 януари 1887 г. той застъпва гледището, че в борбата си срещу тираните на българския народ емигрантите трябва да разчитат на себе си, да не се надяват на „външни фактори". В противен случай — подчертава Величков — ще се правят само грешки, емигрантите ще губят енергията си на халост.

В писмата са засегнати също тъй въпросите на литературата и изкуството, на които Величков е горещ поклонник, при все че за тях е оставало по-малко място. „Има ли нещо, което може да се сравни с могущето влияние на литературата върху съдбините на народите?" — възкликва той във връзка с литературното творчество на Иван Вазов.

Твърде интересни са сведенията, които намираме в няколко писма, за Вазовата пиеса „Скиптър и сопа“, писана по време на емигрантството на народния поет в Русия (писма № 5, 6 и 7). За пръв път от тия писма научаваме, че в Русия Вазов е написал сатирично произведение, насочено срещу режима на Ст. Стамболов.

Както в посочените по-горе, тъй и в други писма Величков се явява застъпник на аполитизма в литературата. Той смята, че Вазов трябвало да изостави политическите събития, защото те не заслужавали вниманието на писателя. Не е трудно в тия писма да се открие влиянието върху Величков на консервативния романтизъм, познат на писателя от френската литература. Двамата наши писатели се различават по естетически възгледи и творчески метод. За Вазов е било невъзможно да се вслуша в съветите на своя приятел, тъй като той винаги се е стремил да отразява в творчеството си живота и борбите на своя народ. Ако Вазов приемеше съвета на своя приятел, това би означавало конкретно той да скъса в художествената си практика с такива проблеми, които са имали жизнено значение за българския народ.

Величков се е интересувал от творческите планове на своя приятел, радвал се е, че Вазов работи и като емигрант за обогатяване на българската литература. Сам той обаче, измъчван от несигурността на положението, от безпаричие, съмнения и колебание, не е могъл особено в Италия да създаде в областта на литературата нищо значително. Самата тая мисъл го е измъчвала не по-малко. Само в едно писмо поетът-изгнаник заявява, че поезията заема всичкото му време (писмо № 18). Това е през лятото на 1888 г., когато Величков, завърнал се от Флоренция от едномесечна почивка във Виарежио, се „оглубил в поетически занятия“ над превода на IV глава от поемата на Т. Тасо „Освободеният Ерусалим“.

Ние знаем, разбира се, че в Италия той е превел и няколко стихотворения и сонети на видни италиански поети, написал е ред оригинални стихотворения, събрал е също обилен материал за книгата си „Писма от Рим“. Но при по-благоприятни условия поетът би могъл да създаде много по-ценни поетични творби.

Освен раздвоението между литературата и политиката Величков има още едно силно влечение — живописта, — което го и довежда във Флоренция. Покрай ядните изказвания по адрес на Стамболов и неговите помощници, покрай сведенията, че не може да се съсредоточи за литературна работа, Величков говори в много писма, че истинско удоволствие намирал само в живописта. Тя само го отвличала от нерадостната действителност в България, от несгодите на емигрантския живот, давала му импулс за работа, поддържала вярата му в хубавото и доброто. В едно писмо той признава: „Живописта зима всичкото ми време и ми попречи да науча италианский язик, както бих искал и бих и можел може би в толкова време“ (писмо № 10 от 12 февруари 1888 г.). И ние виждаме, че Величков, който се кани да учи живопис при италианския професор Чаранфи само няколко месеца, остава при него и през втората година.

Писмата на Величков са написани с не твърде четлив почерк. Често в ръкописа са изпуснати препинателни знаци. На много места

отрицателната частица е слята с глаголите (напр. *незная* вм. *не зная, немога* вм. *не мога* и пр.). Широкото *ж* в края на думите е предадено с *а*: почнаха, завърша и др. Величков пише, както и други по това време *нъ* вм. *но, Росия* вм. *Русия, испрата* вм. *изпратя* и др. С квадратни скоби са оградени букви, срички или думи, пропуснати при писането от Величков. Всички други езикови особености на писмата са запазени. Пунктуацията им е съвременна.

* * *

Писмото от 23 януари 1889 г. не е последното, което К. Величков е писал до своя приятел. След пристигането си в България Ив. Вазов е писал до Величков още 12 известни досега писма, пазени дълго време от Ст. Атанасов и обнародвани от С. Радев в посочваната неколкократно негова работа. Четири от тях са от 1889 г. (2 май, 29 ноември, 6 и 16 декември), 6 от 1890 г. (8 и 12 януари, 13 и 17 февруари, 8 и 22 април), 1 от 1891 г. (16 декември) и 1 от 1895 г. (4 януари). Като знаем изразеното от двамата приятели желание да си пишат постоянно и като вземем под внимание, че през 1890 и 1891 г. Ив. Вазов е редактирал сп. „Денница", в което Величков е вземал активно участие, трябва да приемем, че народният поет е писал повече писма до Величков, отколкото са публикуваните досега.

Но ако все пак от тоя период са запазени и публикувани макар не всички Вазови писма до Величков, то от Величков нямаме досега открито нито едно писмо до Вазов след последното от тук публикуваните. Във всяко от посочените току-що Вазови писма намираме указания, че Величков е поддържал преписката си с Вазов било за да отговори на зададени от своя приятел питания, било за да изкаже мнение по различни въпроси. Възможно е да бъдат открити впоследствие и тия негови писма, ако изобщо не са унищожени или изгубени безвъзвратно.

Интересна е била и преписката между Вазов и Величков, започната след като Величков заминал през есента на 1880 г. да следва право в Париж, а Вазов останал в Пловдив и редактирал в. „Народний глас" до завръщането на своя приятел. От Вазов имаме следните редове за онова време: „С Величкова в Париж завързах жива кореспонденция. От нея се убедих, че той тъгува за Пловдив и че призванието юрист, за което се готвеше, не му е присърце..."[1]

Като имаме пред вид бурния период, през който се е водила тая преписка — суспендирането на Конституцията от Ал. Батенберг на 27 април 1881 г., политическите борби в княжеството, започнали след тоя брутален акт, масовите протестни събрания и митинги в Южна България, — трябва наистина да вярваме, че преписката между двамата писатели е била не само „жива", но и доста ценна.

Доскоро обаче ние нямахме никакви други сведения за тая преписка, никакви запазени писма. Едва в последно време Централ-

[1] Вж. Ив. Д. Шишманов. Пос. съч., стр. 65.

ният държавен исторически архив се снабди с едно само писмо на К. Величков до Ив. Вазов от края на м. май 1881 г. Това писмо разкрива твърде важна страница от политическия живот на България непосредствено след погазването на Конституцията от Батенберг. То посочва и доказва същевременно авторството на Величков на една статия в „Народний глас", насочена срещу Ал. Батенберг.[1]

Към края на миналата година на нас пък се удаде да открием и единственото засега Вазово писмо от онова време до К. Величков, писано от Пловдив с дата 13 май 1881 г.[2] Писмото на К. Величков, което публикуваме тук, е отговор тъкмо на това Вазово писмо.

1

Флоренция, 1/19 ноември 1886

Любезний ми Вазов,

Г. Шопов[1] ми писа, че сте в Цариград с братята си и с много други приятели, които са намерили там убежище против дивото и тираническо правителство, ако може да се нарече правителство тая сган от непосредствености, от тъпоуми и въплощения на злобата, които са зели България в ногтите си като една беззащитна жертва, за да я погубят.

Няма що да ти пиша за себе си. Подир злочестий оборот, който зе 9 август, аз не можех вече да се реша да се върна в България и останах в Пеща, отдето преди 19 деня дойдох тука.[2] През всичкото време само съм [се] мъчил и занапред не виждам друго освен мъки. Шопов ми пише да дойда в Цариград. Само що не съм плакал, когато прочетох в писмото му колко души приятели са били принудени да бягат там. Може ли да има погорчива ирония на съдбата от тая! Цариград — място за спасение на българи от българи! И какво ще правя да дойда там, да се сберем повече злочести на едно място? Поздрави всички приятели.

Чета сега, че Каулбарс[3] е скъсал сношенията с правителството и напуща България с всичките руски представители. Може би скоро ще настъпат ония фатални събития, от които най-много сме се бояли и за спреварването на които толкова златни момци и патриоти пожертвуваха — на халост уви! — всичко, което може да пожертвува един човек по-скъпо и от живота.[4]

---

[1] Ето началото на статията: „За никого не беше тайна, че българската Конституция имаше неприятели. Те се обявиха още при изработването ѝ. Враждата, с която се отнесоха към нея тия, които отпосле се нарекоха консерватори, е още прясна в умът на всекиго. Имаше люде, които вярваха, че веднаж България освободена, ще им я поднесат на блюдо и ще им кажат: ваша е, правете с нея каквото знаете. Българската Конституция съкрушаваше тия златни сънища и сладки илюзии. Когато патриотизмът, самостоятелността и високий политически разум на Търновското учредително събрание надариха България с тая хубава Конституция, която я правеше господарка на съдбините ѝ и туряше новоизвоюваната свобода в безопасност от всяка узурпация, тия люде изпуснаха една дълбока въздишка, като да им са отнимаше нещо, което им принадлежеше..."

[2] Вж. сп. Септември. Год. XII, кн. VII, 1959.

Пиши ми, дай ми каквито можеш сведения за работите. Нещастната Румелия е станала цял разбойнически вертеп, тя плати и кой знае с още какви бедствия ѝ е съдено да изплати греховете на авантюристите и разбойниците от София. Грешна земя била! Писал съм на Говедарова[5] и сега се кая, защото писмото ми може да пропадне и той да си изпати.

Целувам те братски.

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 458

[1] Атанас П. Шопов (1853—1922), български общественик и книжовник. Учил се в Цариград, Петербург, специализирал в Париж. Бил е в продължение на 13 години секретар на Българската екзархия в Цариград, като е вземал активно участие в обществените борби, проявявайки своя здрав патриотизъм. Още като студент в Медицинския факултет в Цариград той събрал и предал на чуждите консулства в турската столица сведения за зверствата на турските орди по време на Априлското въстание, поради което бил изгонен от факултета.

След Освобождението Ат. Шопов съчувствувал на русофилите-съединисти, емигрирали в Цариград. Ив. Вазов съобщава, че емигрантите се събирали обикновено в квартирата на Шопов да обсъждат различните политически въпроси (вж. И в. Д. Ш и ш м а н о в. Ив. Вазов. Спомени и документи. София, БАН, 1930, стр. 74). Шопов е редактирал вестниците „Новини" и „Вести", органи на Екзархията. Написал е трудовете: „Из живота и положението на българите във вилаетите" (1894), „Из новата история на българите в Турция" (1895), „Народността и езика на македонците" (1888) и др. Някои от книгите му са написани на френски език: „Les Réformes et la protection des chrétiens en Turquie", „La Justice turque et les Jeunes-Turques" и др.

[2] За тоя момент от живота на Величков намираме сведения още в книгата на Даная л Юруков (Константин Величков. София, [1921], стр. 23—24).

[3] Барон Николай Василиевич Каулбарс (1842—1905), руски генерал, изпратен в България през 1886 г. с мисия да възстанови престижа на Русия в България след абдикирането на Ал. Батенберг. Мисията му излязла несполучлива. Каулбарс напуснал демонстративно страната на 5 ноември 1886 г. По тоя начин били прекъснати дипломатическите отношения между България и Русия за цели десет години. (Вж. по тоя въпрос История Болгарии. Т. I, АН СССР, Москва, 1954, стр. 401.)

[4] Величков и в други свои писма до Вазов се страхува от нахлуване на Русия в България. Вазов също пише в някои свои писма, че Русия прави приготовления да действува в България с военна сила, или пък негодува, че не предприема по-сериозни мерки. В същност Русия не е смятала да предприема военни действия. По тоя въпрос проф. В. М. Хвостов, като отбелязва, че руското правителство е поменавало по онова време за окупация на България, пише: „В същност това са само приказки Царят се бои да изпрати руски войски в България. Заплахите са предизвикани само от желание да се накара съюзът на трите императори по дипломатичен път да принуди българските регенти към покорност и така да отърве Виена от неприятната за Австрия перспектива да види руски войски в България." (Вж. История на дипломацията. Т. II, София. 1949, стр. 79.)

[5] Иван Говедаров бил активен член на съединистката партия в Южна България. Бил е началник на канцеларията на Постоянния комитет при Областното събрание. След Съединението бил директор на Пловдивската народна библиотека и музей. Узнал за връзките на Величков с Говедаров, Ст. Стамболов предупредил последния да пише на Величков да се върне в България. По-късно, знаейки, че Говедаров поддържа парично Величков, Стамболов го уволнил от длъжността директор на Народната библиотека.

2

Флоренция, 22 ноемв./4 дек. 1886

Любезний ми Вазов,

Приех писмото ти и бързам да ти отговоря. Крайно ти съм благодарен за предложението, което ми правиш, да си пишем. За мене е една нужда да се усещам близо до тебе, особено при нещастията, които ни било писано да изтеглим толкова несправедливо и незаслужено. Не бих желал да бъдем заедно, много тъжни щяха да бъдат разговорите ни и само напразно щяхме да се топим. Имаме нужда сега повече от всякога от душевна енергия и трябва да я щадим като очите си. Ако съдбата и хората постъпиха подло с нас, не трябва да оставим да измачкат духът ни, от който както ний, така — дълбоко съм убеден в това — и отечеството ни има и ще има нужда. Ти особено, любезний ми приятелю, пази се от униние и спаси във вихрът на събитията светлий плам на генийт си. Ни хората, ни събитията, колкото и подли и бездушни да бъдат, няма да окършат значението на името ти. Там дето го е поставил талантът ти, нищо няма да го заличи. Ако не си решен да мълчиш, додето мине бурята, старай се да търсиш вдъхновение в сюжети, които не само да нямат нищо общо с българските работи, но да могат дори да те накарат да ги забравиш.

Да можеше да не говорим за политика в писмата си! Самата дума ми е станала омразна. На политиката дължим и своите, и обществените си беди. Тя направи от България вертеп на всичките низки и недостойни страсти. Никой не търсеше в нея друго освен случай и възможност да си направи кариера на гърбът на отечеството. Народните проклетии няма никога да бъдат достатъчно силни за подлите комедиянти, които хвърлиха на зар съдбините на него, като помислиха, че може да се тури на една терезия бъдещето на един народ с техните[1] егоистични честолюбия. Най-подлия[2] от тях отиде, след като ни озлочести, да се наслаждава отдалече с бедите ни. Светът ръкоплеска на Батенберга и на низките креатури, които остави след себе си, да довършат мръсното му дело.[3] Него и тях само ний имаме право да ги съдим и пред нас те са виновни за най-черното престъпление, което може да се извърши на светът — за погубване бъдещето на един народ.

Имам писма от Пловдив и зная, че положението там е полошо, отколкото в 76,[4] когато бесеха и колеха турците. Оттам ми казват същото, че народът не чака спасение освен от чужда намеса. Мен космите ми настръхват, като помисля за това. Церът няма ли да бъде по-лош от злото, което го прави необходим? Ще има ли вече свободна България? Аз не вярвам, че русите ще ни простат някога, дето измамихме надеждите им — подир толкова жертви и добрини те имаха право да вярват, че ще чакаме да им се отплатим, като им бъдем съюзници в първий случай, който им се представи да имат нужда от нашата помощ. Ний се стараем да подигнем кръстови поход против тях. Това не може да се прости

и забрави. Тука се запознах с един руски артист и като го слушах с каква скръб и огорчение ми говореше, едва не дойдоха сълзи на очите ми. Нашите политикаши имат обичай да делят руското правителство и руский народ. Бедни умове и кални сърца, в които не прониква една лучь от човешко чувство! Възмущението е общо в Русия от поведението им.[5]

Аз пиша твърде малко, с писание не успявам да се отвлека от тъжните мисли, които кипат в гърдите ми. Спокойствие някакво намирам само когато рисувам и затова съм се предал съвършено на художеството. Постъпих при един от първите италиански живописци и при него работа от заранта до вечерта. Ще бъде истинско щастие за мене, ако мога да остана тука поне шест месеца, през които се надявам да достигна до някакви горе-доле задоволителни резултати.[6]

Предай сърдечните ми поздравления на всичките ни неизменни приятели. Увери ги, че ако не съм при тях, споделям с тях всичките горести на изгнанието. Помоли които обичат да ми пишат, писмата им ще получат веднага отговори. Пиши ми стигнал ли е Юруков[7] в Цариград и кажи му да ми пише.

Сърдечни поздравления и целувки на братята ти.[8] Радвам се, [че] Георги е бил честит да не изпадне да го изтезават глупците, които владеят в София. В Търн. Констит. четох, кога бях в Пеща, един дневник в подлистник от Радомир,[9] чини ми се да беше от Михала. Пиши ми де е.

Прегръщам те.

Твой предан като брат

К. Величков

БАН. Музей „Иван Вазов", 457

[1] В ръкописа — тяхното.

[2] Величков има пред вид Ал. Батенберг.

[3] След абдикацията си Ал. Батенберг оставил регентство в състав: Ст. Стамболов, П. Каравелов и С. Муткуров.

[4] Става дума за Априлското въстание.

[5] Тия редове говорят за неправилен възглед на К. Величков. Някои представители на либералната партия с основание са изтъквали, че трябва да се прави разлика между руския народ, дал скъпи жертви за освобождаването на своите братя през 1877—1878 г., и руското царско правителство, последна крепост на реакцията и консерватизма.

[6] Става дума за италианския професор Чаранфи, при когото К. Величков остава не шест месеца, а две години (вж. писмо № 9).

[7] Касае се за Данаил С. Юруков, зет на К. Величков, емигрирал също в Цариград след контрапреврата през 1886 г.

[8] Касае се за Вазовите братя Георги и д-р Кирко Вазови, които били също в Цариград. Георги Вазов е взел активно участие в свалянето на Батенберг.

[9] Касае се за подлистника „От дневника на един от арестуваните в гр. Радомир" с дата 24 септември, печатан в „Търновска конституция", III, бр. 49, 16 октомври 1886, стр. 1—3, с подпис Unius.

3

Флоренция, 15/27 дек. 1886

Любезний ми приятелю,

Приех писмото ти и бързам да ти отговора. Било ни писано да изпитаме изведнаж всичките нещастия. Единствената утеха, която мога да ти дам, е, че споделям скръбта ти така дълбоко, като да бях загубил свой брат.[1] Желанията, които правиш за отмъщението му, са и мои. Нему ще дължи историята ни единствений протест, който се е изказал в полза на България, така подло и изменнически забравена от всички за един гнусен и подъл чужденец.

Далече от България, аз нямам право и да разсъждавам за деятелността на другите. Те са близо до работите, знаят всичките обстоятелства и могат по-добре да оценят какво трябва да се прави. Вестниците дадоха твърде недостатъчно съкращение от мемоарът, който нашите приятели са подали на Портата и на другите сили, но мене не ми прави твърде добро впечатление. Мене ми се чини, че ако не може да се действува в народа и чрез народа, по-добре ще бъде може би да се не върши нищо. Събитията ни са поставили в едно наистина страшно положение и трябва да се пазим да го не направим сами по-страшно, отколкото е, и да не си затворим пътя за деятелност в бъдеще, в случай че развитието на работите остави на самите българи със собствените си сили и с вътрешна борба да се избавят от мъчителите си. Бъдещето е страшно, защото е пълно с неизвестност и трябва да бъдем крайно осторожни.[2]

Зная какви тежки чувства вълнуват всичките ни приятели и затова ти се моля да не съобщаваш никому мислите, които си позволих да изкажа за мемоарът. Много малко мога да бъда полезен кога и да било, но ако стане нужда, няма да се откажа да работя.

Не се чуди, че светът ръкопляска на тираните, които изтезават България. Целта на всички е да напакостят на Русия и на славянството и всички славянски неприятели експлоатират и насърчават за своите собствени интереси чудовищната ни и непростителна измяна. Говориш ми за италианците, но италианците са днес по-австрийци от самите австрийци, правителството не допуща ни най-малката антиавстрийска демонстрация. Не вярвам, че Италия ще види облаги за интересите си и бъдещето си от тая безнравствена политика, в която са я въвлекли дворът и късогледите политикани.[3] Не трябва да ни вълнува какво мисли и крои светът. Задачата на българските патриоти е да съобразят интересите на една свободна и независима България с общите и велики интереси на Русия и на славянството. Тая задача е велика и бляскава и в нея само трябва да търсим своите идеали и кураж за деятелност. Предай сърдечните ми поздравления на Кирко и на Георги, и на Савата.[4] Приключеното писмо е за Юрукова.

Ти знаеш с какво нетърпение очаквам писмата ти и ще се надея за бърз отговор.

Прегръщам те

Твой като брат

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 456

[1] В издадените от С. Радев Вазови писма до К. Величков липсват първите писма на народния поет до неговия приятел. Вазов сигурно му е съобщавал в едно от тия писма за смъртта на брат си Михаил Вазов, убит през контрапреврата от 1886 г. (Вж. Ив. Д. Шишманов. Ив. Вазов. Спомени и документи. София, 1930, стр. 73.)

[2] Тази мисъл Величков е изтъкнал и в някои свои писма до Вазов (в писмо № 4 до Вазов от 5 януари 1887 г. и др.). Иван Вазов също не е одобрил тая стъпка на емигрантите и не подписал мемоара. Вж. Ив. Д. Шишманов. Пос. съч., стр. 74.

[3] През февруари 1887 г. Величков пише в писмото си до Д. Юруков за политиката на Италия следното: „Италия играе в латинския свят мръсната рол, която ние по примера на Сърбия искаме да играем в славянския свят. Как е гнусно това! Италия, Сърбия и България оставят на германизма да съсипва латинското племе на запад и славянското на изток! И какво ги очаква после? Робство, икономическо и политическо — ето какъв ще бъде плода на измяната им. Жално е обаче, че в случай на една война между Франция и Русия, от една страна, срещу Тройния съюз, от друга, ако България не изгуби независимостта си, ще остане отритната и презряна от целия славянски свят" (Данаил Юруков. Константин Величков. Стр. 23–24).

[4] Савата — навярно С. С. Бобчев, наричан интимно от Вазов Сава Степанич.

4

Флоренция, 5/17 януари 1887

Драгий ми приятелю,

Приех писмото ти от 23 дек.[1] и бързам да ти отговора. С мъка се решавам да ти честита новата година, що има друго да си пожелаем освен близък край на годинясалите ни вече нещастия, но подир толкова патила и при такава неизвестност пред нас не е лесно да вярваме и да се надяваме. Кризата е страшна особено затова, че не може да се предвиди ни кога, ни как ще се свърши. Умът и сърцето търсят безспирно тая непозната развързка и търпат напразно жестоки изтезания. В такова ужасно положение сме поставени, щото не знаем дали и при най-добра развързка, и то ако тя изпадне, ще имаме право да се считаме доволни и честити. Това, което най-силно можем да желаем днес, утре може да дойде в противоречие с чувствата ни. Видиш, че не съм по-малко песимист от тебе. Не зная защо мислиш, че схващам от тука по-вярно положението. Дали не е за това само, че казвам, че трябва да бъдем предпазливи? Ако е за него, не е някое голямо достойнство. Неприятелите ни направиха толкова много, за да ни компрометират и да ни турат в борба с най-хубавите ни чувства, щото престъпно ще бъде от наша страна да им помагаме за това със собствените си погрешки. Такава погрешка са сторили според мене приятелите ни с подаването на мемоарът. Толкова други пътища имаше и невинни, и по-целесъобразни да се предадат на публичност неистовствата на правителството. Защо не са искали да изберат друга форма, не разбирам. Трябва да забравим, че има други външни фактори, замесени в нашите ра-

боти, и да действуваме, като че сме сами в борба с неприятелите си и че няма да разчитаме освен на себе си и на своите сили. Додето не се поставим[2] решително на тая гледна точка, ще правим само погрешки и ще губим на халост енергията си. Решението на офицерите е мисъл мъжествена и достойна.[3] Тя отговаря, не съмнявам се, на желанията на целий народ, който трябва да кипи от негодувание против умразните си мъчители, но това за жалост не стига за успехът на предприятието. С нетърпение ще чакам да се науча какви мерки зимат и на какви средства разчитат, за да подигнат едно успешно въстание. Преди всичко трябва да се избегне една нова катастрофа — то ще бъде върхът на нещастията. Не разбирам защо офицерите не искат да присъединят към себе си граждански елемент, те ще намерят в него много пъти обезсърчителни колебания, но и самите тия колебания са нужни за по-добро подготовление на делото. Цанков[4] е стигнал в Цариград и вие трябва да знаете вече защо е бил повикан. Европейските вестници не дават почти никакви сведения за мисията му. Аз нито я разбирам, нито виждам какъв резултат може да излезе от нея. Страх ме е с виканието му в Цариград да не го компрометират само напразно, което ще бъде жалко, защото той е нужен. Той има големи качества и главно характер и политическа далегледност, но кърваво е оскърбен и лесно може да отиде до опасни и невъзвратни крайности. Пиши ми щото знаеш за мисията му. Колкото за Вълковича, за да тури край на своите гнусни инсинуации, няма друго средство, освен да му се даде да разбере, че няма да му се позволи да се подиграва безнаказано с нещастията на емигрантите.[5] Свирепостите в Пловдив и вярвам в цяла Румелия и България продължават. От Пловдив ми пишат, че полицията е нападнала и насилила къщата на Манчова,[6] който не е искал да й отвори и е гърмял с револвер във въздуха. Полицията го е била и него, и жена му и ги е затворила. В затвора те били изново Манчова до смърт. Колко право имаш да наричаш отмъщението сюблимно. Как можеш да слушаш тия зверства и да не станеш сам свиреп. Може ли тия ужаси да останат ненаказани? Видях в последните избори в Пазарджик какво нещо е народът и вярвай, че да успее веднаж да стане господар на правата си, ще мсти ужасно. Не съм срещнал статията на Бендерева.[7] Бъди тъй добър да ми я изпратиш. Питаше ме в предпоследнето си писмо как се нарича живописецът при когото работа. Името му е Чаранфи, професор е в тукашната академия на изящните изкуства. Пиши ми излязла ли е шестата книга от „Зора". Аз съм довършил статията за Каравелова, излезе много разтегната и хлабава. Ако ни е съдено един ден да продължим литературните си занятия, ще я прегледам и поправа.[8] Как я намери? Българските делегати са в Рим. Италианците в желанието си да правят голяма политика особено за угода на Австрия и от ненавист към Франция не искат да пропуснат тоя случай, без да направят малко шум. Но след всичко това — що? Може би всичко ще се свърши както казваше L'Italie (вестник, който се издава на френски в Рим) с това, че делегатите са направили един voyage d'agrément из Европа на разноски на княжеството. Тия мръсници сеят навред престъпни и идиотски злословия против Русия, за да получат няколко заинте-

ресувани и глупави брава от руските и славянски неприятели, и мислят както те, така и ония, които са ги изпратили, че вършат велики работи![9]

Приключеното писмо е за Юрукова. Сестра ми пише, че имал намерение да замине за Одеса и като не съм получил отговор на последното си писмо, боя се да не е вече заминал. В такъв случай ще те моля да научиш адреса му и да му изпратиш писмото в Одеса.

Сърдечни поздравления на Кирко и на Георги. Поздрави всички приятели.

Прегръщам те

Твой предан като брат

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 463

[1] Вазовото писмо, за което става дума, не е от 23, а от 26 декември 1886 г.

[2] Думата поставим е повторена в оригинала.

[3] В посоченото от Величков писмо Вазов пише от Цариград: „Вчера пристигнаха от Одеса неколцина офицери, между тях майор Стоянов, бивши командир на Струмския полк, и доколкото можах да разбера, с цел да работят за приготвянето и организирането на едно движение напролет в България, дето, уверяват, растящата реакция приготвя почвата му. Но това положително още не зная. (Трябва да ти кажа, че военните решили за сега само те да земат инициативата и воденето на делото.)" (С. Радев. Пос. сборник, стр. 384.)

[4] Драган Цанков (1828—1911), изтъкнат български политически и държавен деец, един от водачите на либералната партия. Бил е на няколко пъти министър. Когато в 1883 г. либералната партия се разцепва, Др. Цанков застава начело на една от фракциите (цанковисти). Като изтъкнат русофил, той също емигрирал след контрапреврата в 1886 г. отначало в Цариград, а после в Русия.

През есента на 1886 г. Драган Цанков бил повикан от великия везир в Цариград за преговори с представители на българското правителство. Турция, настроена враждебно срещу Русия, се страхувала от една нова война с великата славянска страна и дала идеята за тия преговори. Резултат от преговорите обаче не се получил. Привържениците на Англия и Австро-Унгария отказали да дадат доброволно властта на русофилите. След несполучливите преговори бил съставен т. нар. махзар, за който се изказали и Вазов и Величков.

[5] Д-р Георги Вълкович (1833—1892) бил по онова време дипломатически агент на България в Цариград. Вълкович бил един от най-активните привърженици на Стамболовото правителство.

[6] Драган В. Манчов, учител, книжовник, виден издател и книжар в Пловдив, род. от Батак (1834). В Букурещ Манчов издава първата Вазова сбирка „Пряпорец и гусла" (1876). В Пловдив е издавал дълго време в. „Народний глас" (I—VII, 1879—1885), редактиран от К. Величков, Вазов и др. В това и в следващото писмо Величков разкрива интересна страница от живота на заслужилия български деец, неизвестна за широкия кръг читатели.

[7] Атанас Г. Бендерев, български офицер, взел активно участие в детронирането на Батенберг. След контрапреврата емигрирал в Русия. Написал е редица трудове на български и руски език, между които: „Сливницкий герой князь Александръ Батенберг". Плевен, 1886; „История на българското опълчение". 1930 и др.

[8] Статията на Величков за Л. Каравелов е печатана в сп. Денница (I, 1890. кн. 1, стр. 36—41; кн. 3, стр. 118—125; кн. 4, стр. 171—174; кн. 5, стр. 221—227), Виждаме, че тая критическа студия, която покрай някои сериозни и правдиви изводи не е лишена и от погрешни оценки, започната навярно за сп. Зора още преди превратa, е била завършена във Флоренция.

[9] В правителствения орган намираме следната бележка за българската делегация: „Както се вижда от депешите, българската депутация е приета с най-голяма симпатия в Рим. Италия показва голяма последователност в свободолюбивата си политика по нашите работи“ (Свобода. I, бр. 17, 1886, стр. 3). Статии има още в бр. 23, стр. 2, бр. 24, стр. 3—4.

5

Флоренция, 25/6 февр. 1887

Драгий ми приятелю,

Очаквам с нетърпение писмата ти, но след като ги получа, усещам такава дълбока тъга, щото трябва да минат няколко деня, за да мога да ти отговора със спокоен дух. Мислили ли сме някога, че ще си пишем в такива печални условия. Не можем да си кажем ни една блага дума, не можем да разменим ни една приятна. Сега разбирам какво дълбоко непроницаемо и страшно значение имала думата съдба. Аз съм наклонен да припиша много от това, което изпатихме и изпащаме, на собствените ни погрешки, но каквито и да са тия погрешки, не заслужаваме за тях толкова да теглим и ако изтеглихме толкова нещастия, то е преди всичко, защото ни е било писано това. Кой повече от нас е желаял съединението на Румелия и България? Кой повече от нас е направил за вкоренението на тая идея в умовете и в сърцата? Кой повече от нас се е ръководил във всичките си дела от своите само идеали?[1] И длъжни сме днес да теглим, да се скитаме в изгнание, да стоим чужди за собствените си идеали и чувства, като да сме [не]приятели на отечеството си и на интересите му! Не искам да губа надежда, че събитията, които ни заплетоха тъй страшно във фаталното си стечение, ще ни дадат възможност един ден да се оправдаем и да стъпим пак в ролята на полезни патриоти, но колко мъки и изтезания трябва да се изпитат, додето дойде това време. Каква енергия на дух и характер се изисква, за да се издържи глава на тия страшни изпитания!

Не съм се бил лъгал в страховете си за Цанковата мисия. Меморандумът му е едно дело на самопожертвуване, какво обаче ще излезе от него, повече е за вярване, че нищо, и ще остане за Цанкова и за приятелите му, че са се само безполезно компрометирали. Не разбирам ни защо му са го искали, ни защо го е дал, когато е трябвало да се стигне до тоя резултат. Турция, както ми се види, играе една двуелична роля и не гледа без удоволствие мъчнотиите, които посреща Русия по разрешението на български въпрос. Тя чака събитията и ако види, че се разрешават във вреда на Русия, то и тя ще скокне против нея, ако ли излезе противното, ще се съобрази с нуждата.[2] Тъй се обяснява нерешителността на всичките ѝ досегашни действия и старанието, което полага да се покаже същевременно приятна на всички. Цанков и нашите приятели падат невинно в един капан. Русите знаят навярно всичко това и не виждам защо излагат така безполезно приятелите си. Ний дължим толкова много за нещастията си на погрешките им, които почнаха от петий септември и се продължаваха досега. Още ли? И при това намеренията им остават и за нас все една непроницаема тайна.[3]

Благодара ти крайно за сведенията, които ми даваш за „Зора". Това е едно от най-хубавите възпоминания, които имаме от миналото. Ако събитията бяха толкова грозни за нас, то имаме да се утешаваме поне, че ни завариха с такова хубаво предприятие на ръцете си, което, надявам се, няма да загине за името ни и паметта ни.[4]

От писмото ми си видял, че знаех, преди да беше ми писал, за нещастието, което е постигнало Манчова, и за голямата доблест, която е показал. Не може ли да се направи нещо в негова полза в Цариград сега, когато са там българските делегати и се намират уж в преговори за споразумение с Цанкова. И аз като тебе се боя, че правителството ще го погуби, а Манчов заслужи да стане мил на всички. Вярвал ли си се някога такава енергия, такъв непоколебим характер да има у Манчова. Легенда от римските времена изгледва героическата и безнадеждна решителност, с която е противостоял цели часове против войската и полицията. Няколко крушума са ударили на два пръста над главата му.

Сърадвам те за драмата, която си написал. Защо не пишеш други работи, некасаещи се до политиката? Исках в това писмо изключително за литература да ти пиша, политиката ме пак отвлече. Ще остане за следующето писмо.

Поздрави Кирко. Предай на Георги горещите ми благопожелания за бързо оздравяване.

Прегръщам те.

Твой предан

К. Величков

Промених квартирата и моля ти се да адресираш писмата ми Via del Sole, № 8, p. 1.

БАН, Музей „Иван Вазов", 462

[1] К. Величков действително е взел твърде активно участие в борбите за съединение между Княжество България и Източна Румелия. Той е делегат на Южна България на едно нелегално съвещание в София още през 1880 г.

[2] Вж. писмо № 4, заб. 2.

[3] Без да е скъсвала с мисълта да разреши тоя въпрос и да възстанови влиянието си в България, Русия е срещала доста трудности от международен характер. На тия намерения твърде рязко се противопоставяли Англия, Австро-Унгария и Италия. По едно време руската дипломация намерила вероятен съюзник в лицето на Германия. Когато Русия взела обаче решителни мерки за отстраняване на антинародното правителство на Стамболов, Германия изразила категорично своето несъгласие, тъй като се намирала в съюз с Австро-Унгария и Италия. (Вж. История на България. Т. II, 1956, стр. 122.)

[4] В своето писмо (писано вероятно през януари 1887 г.) Вазов ще е съобщил на своя приятел, че материалът за следващата шеста (и последна) книжка на списанието е бил оставен за печат. Когато излиза книжката, той съобщава съдържанието ѝ на Величков. (Вж. С. Радев. Неиздадени писма на Ив. Вазов до К. Величков. Стр. 367.)

6

Флоренция, 18/30 юний 1887

Драгий ми Вазов,

Повече от четире месеца става как чакам напразно да ми пишеш. На последнето ми писмо, което ми прати от Одеса, отговорих чрез доктора. Бях писал и нему отделно, но отговор не получих и до днес ни от него, ни от тебе. Искам да мисля, че не си получил писмото ми, било че не са ти го изпратили, било че е пропаднало, и затова не си ми писал. Или пък си намерил може би, че преписката ни е много тъжна, и си размислил, че е по-добре да я прекратим?

Пиша ти чрез г. Маджарова, като вярвам, че той ще се постарае да изпрати писмото.

Имах нещастието да боледувам напоследък от простуда и едва преди няколко деня зех да излизам.[1] Ще отида да поживея в едно близко село и оттам може да ида на морето за морски бани. Проклет е тукашний климат. Просто се задушава човек от горещина.

Пиши ми щото знаеш по нашите работи. Напоследък съм престанал да чета и вестници и не зная нищо, но ако видиш, че няма нищо добро за писание, недей ми писва нищо. Можем в писмата си да оставим политиката.

Ако си стоял досега в Одеса, не си губил времето си навярно и си писвал. Празниците в чест на Пушкина може да са повлияли благотворно на музата ти.[2] Пиши ми, ако си напечатал драмата си „Скиптър и сопа".

Аз се не занимавам сега положително с нищо. Нямам воля да похвана перо.

Прегръщам те

Твой всепредан като брат

К. Величков

Адресът ми е все същий: Via del Sole, № 8, p. 1.

БАН, Музей „Иван Вазов", 461

[1] Това заболяване се оказва съдбоносно за здравето на Величков. Останал без материални средства, сломен от скръб, писателят по-късно заболява от туберкулоза.

[2] На 22 януари 1887 г. в Русия била отпразнува а петдесетгодишнината от смъртта на А. Пушкин. Вазов се спира обстойно на тържеството по тоя случай в Одеса в записките си „Извън България" — Денница. II, кн. 1, 1891, стр. 25—26.

7

Фиезали, 22 юл./3 авг. 1887

Драгий ми Вазов,

Моля да ме извиниш, че отговарям малко късно на писмото ти. Очакваш навярно да ти пиша преди всичко решил ли съм се да

дойда в Цариград. От когато съм получил писмото ти, постоянно мисла за това.[1] Дотегнал ми е страшно, особено подир болестта, скитнический и осамотен живот и нищо не може да ми бъде тъй приятно, както да се намера между свои и приятели. За жалост не мога още да се реша да тръгна от тука, едно, защото съм още слаб и главно, защото не искам тъй скоро да се излагам на вълнения, каквито несъмнено ме очакват в Цариград. Всяко вълнение е вредно за сега за здравието ми. Тука аз съм се отказал дори да чета. Вестниците ми са станали отвратителни, не ми се иска да ги погледна и затова твърде недостатъчно зная що се върши в България и за България. Ще почакам още един месец, през което време се надея да се поправа съвършено и тогава ще зема едно решение. Дотогава и положението ще се проясни по-добре и ще може полесно да се види какво има да се прави. Съгласен съм с тебе, че настъпва време на деятелност за опозицията, но мъчно е да се каже още в какво трябва да състои тая деятелност. Всичко ще зависи може би от това, ще се реши ли или не Кобург да дойде в България. Днес четох една телеграма от Вена, според която той бил решен наскоро да замине за България. Това — ако стане — ще ускори събитията, ще накара Русия да излезе от своето ожидателно положение и ще покаже на опозицията какво има да работи. Според мене ние трябва да излезнем решително против новий княз, който не е друго освен един агентин на Австрия и изборът на когото е едно предателство.

Твърде късно узнах, и то от писмата на г. д-ра Драгомирова, че и ти си бил заминал заедно с цариградската депутация за Петербург.[2] Беше желателно да видиш из Русия, пътуването ти из нея ще разшири литературната ти деятелност. Ще станеш по-малко българин и ще бъдеш повече славянин и сигурно това не е зле, каквото щат и да казват босите български Белинсковци.[3] Може би добре си сторил, че си турил под ключ последнята си драма. За съвременните работи да се пише литературно не заслужава много. За тях приляга само газетната маниера за писание.

Благодара ти за вестниците, които си ми изпратил, но не можах да ги чета, прегледах един и после ги захвърлих. Няма да жалиш навярно, че си си давал безполезен труд и няма да ми се сърдиш, че не съм искал да се възползувам от него. Да четеш български вестници, и то сега! Трябва да има човек много силни нерви за тая работа. Много жала своите, за да ги изложа на такъво неблагодарно изпитание.

Поздрави братята си. Чуда се как да не си получил писмото което ти бях пратил чрез доктора. Юруков ми пишеше, че му го е предал.

Прегръщам те

Твой всепредан

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 466

[1] Писмото на Вазов, за което поменава тук Величков, не е намерено досега. Първото запазено и публикувано писмо на Вазов до неговия приятел е от 26 декември

1886 г., второто — от 25 август 1887 г. Но от настоящото писмо на Величков се вижда, че Вазов го е канел да дойде между своите приятели в Цариград, докато сам той не бил още заминал за Одеса (20 януари 1870 г.) или пък след като се бил върнал временно в Цариград от Одеса.

[2] Вазов бил поканен от български офицери, емигранти в Русия, да посети Москва и Петербург. Вж. Ив. Д. Шишманов. Ив. Вазов. Спомени и документи. София, 1930, стр. 76, 77.

[3] Тук Величков, излизайки навярно от възгледите на официалното славянофилство, иронизира българските последователи на Белински, каквито по онова време той е виждал в лицето на З. Стоянов и някои негови съмишленици, разкривайки по тоя начин консервативни страни на своя светоглед.

8

Ливорно, 1/13 септември 1887

Драгий ми Вазов,[1]

Приех писмото ти от 25 миналий. Скърба, че с късний отговор на предпоследнето ти писмо ти съм дал повод да мислиш, че съм ти сърдит. Вярваш ли, че мога да ти се разсърда дори и когато не бихме мислили еднакво по въпроси, много по-важни от тоя, за който ми товариш такъв тежък грях на гърба. Нашето приятелство стои по-високо от тия мизерии. Ти знаеш от взглядовете, които съм изказвал в предишните си писма за Русия и за нашето поведение спрямо нея, че за депутацията мисла като тебе. В България са ангажирани и интересите, и честта на Русия и тя ще ги запази по който начин намери най-изгоден за себе си, без да гледа що се иска там. Защо тогава да се компрометираме безполезно? Без никаква нужда зимаме тежки отговорности на себе си. Не писах на приятелите ни в Цариград нищо за това и моля ти се и ти да не казваш никому мнението ми, просто защото няма полза и защото не искам да се мисли, че съм си дал за задача да осъждам това, което вършат другите, когато сам не права нищо.

Писах ти преди десетина деня и вярвам, че Юруков, комуто бях адресирал писмото си, ти го е предал, преди да заминеш за Одеса. От писмото ми си видял, че и аз се страхувам като тебе, че положението няма скоро да се измени. Желателно е да излезем излъгани в своя песимизъм, защото е вече несносно теглото ни. Кой знае дали едно решение, дори лошо, не би било по-добро от тая неизвестност, която се проточи вече повече от година и заплашва ни, че ще трае още. Най-последните вестници обаче донасят известия, от които може да се съди, че Русия тоя път е решена да свърши въпросът бързо и по желанието си, особено ако излезе вярно, че Турция се съгласява да направи и да представи на силите като свои предложенията на Русия. Положението скоро ще се обясни. Колкото за мерките, които зима князът и правителството му, то са бедни паужини, стига Русия да се реши да действува. Ни князът, ни генералите му ще се видат при появлението на русите и при негодуванието на народа, което ще избухне като един вулкан. Колко мъки, колко ненавист, колко негодувания са се набрали в сърцето на народа! Да може само един ден да се види

свободен. Много е тежко да не вярваме, че това ще стане и че престъпниците, които погубиха България, ще бъдат наказани.

Само у нас може наистина да се постъпва с чуждите подписи, както е направил бай Миларов, но какво ще сториш? Той нито е помислил, че прави едно непростително злоупотребление. Колкото за постъпката на нашите двама приятели Хаканова и Павлитова, колкото и егоистична и чудовищна да е, аз си я обяснявам и я дори и извинявам като резултат на носталгията и на душевний упадък, от което страдаме всички, едни повече, други по-малко.[2] Стр[ува][3] ми се, че те са се разкаяли сами и не [вя[4]рват, че ще се възползуват от [по[5]]стъпката [си].[6] Във всякий случай телеграмата им [е][7] един грозен факт. Вчера праш[аха][8] депутация в Русия против правителството и днес се молят на това правителство да ги пусне да идат у дома си. Да ги би чакало поне добро у дома им! Постоянството в страданията е единствената добродетел, която хората и събитията в ожесточението си против нас ни оставиха. С тая добродетел само можем да се надяваме за уважение и бъдащност. От писмата на Юрукова и на Маджарова виждам, че никой няма да помисли да повтори постъпката на Хаканова и Павлитова.

В последнето си писмо ми говореше за Каравелова по повод на новото произведение на бай Захария.[9] За това аз нито загатнах в писмото си. Отсега нататък можем да си пишем по-често и по-обширно за литературни въпроси. Ще зависи от политиката във всеки случай. Според мене не трябва много да се вълнуваме от литературний успех на тия раз[нос]вачи на чужди идеи и от влиянието, което упражняват — и успехът им, и влиянието им са временни и повърхностни и ще минат като всичко, което няма почва и истинно вътрешно достойнство.

Не бави моля ти се отговорите си. От своя страна обещавам най-строга акуратност.

Поздрави братята си и приятелите, които са в Одеса.

Прегръщам те

Твой всепредан

К. Величков

Адресирвай писмата си: Italie, Florence — Accademia delle belle arti, al signor P. Klissouroff,[10] за...

БАН, Музей „Иван Вазов", 460

[1] Вж. С. Радев. Неиздадени писма на Ив. Вазов до К. Величков. Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, 1949, стр. 360.

[2] В свое писмо до Светослав Миларов Вазов осъдил постъпката на емигрантите д-р Хаканов и Павлитов, които поздравили възкачването на престола на Фердинанд. Без да съобщи на Вазов, Миларов публикувал това писмо във в. „19 Февруари".

[3—8] На тия места писмото е повредено.

[9] Писмото на Вазов, за което говори Величков, навярно е изгубено. То не е публикувано заедно с другите писма от С. Радев. Вазов е писал сигурно по повод на книгата на Захари Стоянов „Документи по преврата на деветий август", издадена в София през 1887 г., или за т. II от „Записки по българските въстания", издаден в Русе през същата година. През 1885 г. З. Стоянов издава книгата „Любен Каравелов и неговите клеветници". Но Величков не може да нарича през септември 1887 г. тая негова брошура „ново произведение".

[10] Величков е дал адреса на българския художник Петко Клисуров (1865—1933), който по онова време е следвал живопис във Флоренция. По-късно Клисуров е бил преподавател в Рисувалното училище в София.

9

Флоренция, 28 септ. 1887

Драгий ми приятелю,

Получих вчера писмото ти от 22 тек. Извини, че не съм отговорил досега на предпоследнето ти от 9.[1] Не ти писах от голямата досада, в която се намирам. От месец и половина не съм получил ни писмо, ни пари от Пловдив. Пари ми праща Говедаров и досега е бил всякога акуратен. Много пъти ми е пращал пари, преди да му искам, като е мислил, че имам нужда. Не мога да си обясня, защо ми не пише. Страхувам се да не му се е случило някое нещастие. Имах изново случай да се убеда какво златно сърце е бил тоя человек. Той е бил в тия тежки времена истинско провидение за мене. Не зная дали ще мога някога да му засвидетелствувам колко съм му признателен за услугите и добрините, които ми е направил и продължава да ми прави.

В Ливорно стоях всичко двайсе деня и пак се прибрах във Флоренция. Измъчих се това лято. Упадъкът на здравието ми и големите горещини бяха усилили до безкрайност нравствените ми мъчения. Сега се чуда как съм ги изнесъл. Горко на неприятелите ни, ако им бъде писано да ни отплащат един ден за мъченичеството, което теглиме! Постъпих при ланский си учител. Нямам никак воля да работа, но ако не права нищо, трябва да се пукна от скука. Занятието ми доставлява единствените моменти, в които забравям тежкото си положение. Опитах се няколко пъти да пиша, но не излезе нищо и се отказах и да мисля за умствени занятия.

Споделям твоите мисли и огорчения относително до постъпката на Хаканова и Павлитова и бай Миларова. Наказанието на Хаканова и Павлитова ще бъде, че не ще могат да се ползуват от постъпката си, а ако ли се пък приберат у дома си, горчиво ще се разкайват за това един ден.[2] Не трябва да приписваш лоша умисъл у бай Миларова. Всичко, което е направил, направил го е несъзнателно. Тоя човек няма да се поправи.

Бях чел по-напред в тукашните вестници писмото на Славейкова.[3] Да, късно се е сетил дядо Славейков да плаче над бедствията на България. Трябваше да издигне гласът си, когато приятелите му иногурирваха[4] тая политика от дивашки мщения, на която те сами станаха жертва и която доведе България в днешното положение и ще я погуби може би завинаги. Ако България загине, то никой няма да носи на душата си толкова грях, колкото Каравелов и Славейков.[5]

От свиждането във Фридрихсруе[6] трябва да очакваме, че положението скоро ще се проясни окончателно. Ако Бисмарк е станал в това свиждание посредник в полза на руско-турските предложения, то наший въпрос скоро ще земе край. Ако ли, напротив, Бисмарк се е постарал да насърчи Австрия и Италия в опозицията,

която правят на Русия, то както ми пишеше в едно предидуще писмо, наший въпрос ще се свърши напролет с една страшна война. Кое от двете трябва да очакваме, не може още да се знае. Върху резултатите от свиждането във Фридрихсруе тукашните вестници не пишат нищо. Знае се само, че се е дошло до пълно съгласие по разискваните въпроси между Бисмарка и Криспи. Може би се е касаяло за компенсациите, които искат Австрия и Италия, за да остават на Русия свобода на действие в България. Един нов въпрос заплашва да се яви не по-маловажен от наший — за Мароко — и той ще улесни и ускори разрешението на наший. Може още да се храни надежда, че няма да се продължи много време изгнанието ни. Появлението на шайките е тоже един симптом, че Русия мисли да действува. Във всеки случай няма никакво значение, какво ще прави опозицията в предстоящите избори. Европейский печат, даже който съчувствува на Кобурга, отдавна е признал, че тия избори ще бъдат само една комедия. Не може да се говори за избори, дето няма свобода на печата. Опозицията ще направи много по-добре да се въздържи.[7]

Виходката на бай Захария против нас е такава глупава, щото ме възрадва.[8] Аз бивам много често наклонен да приписвам на неприятелите ни повече ум, отколкото имат, и ми е приятно, когато мога да се убеда, че се лъжа.

Не мисла, че е време да пътуваш в Полша, дето не можем да намерим ние сега приятели.[9] Там ще страдаш тъй, както аз страдам в Италия, дето всичко оскърбява чувствата ми. Поляците, заслепени от вековната си вражда против Русия, не могат да ни разберат. А ако можеха да разсъждат хладнокръвно за бъдещето, щяха лесно да се убедат като другите славяни, че поражението на Русия, което толкова горещо желаят, ще бъде поражение за цялото славянство. Полша може да храни надежди за бъдещето. Тържествующий германизъм ще им отнеме и тях. Участта на Познания, германизирана на половина в по-малко от един век, очаква цяла Полша и всички славянски народи.

Поздрави доктора.

Прегръщам те

Твой всепредан

К. Величков

Адресирай писмата си: Florence, Italie, Via degli Alfani, №70. P 1.

БАН, Музей „Иван Вазов", 459

[1] В посочените две писма Вазов дава на своя приятел обширни сведения за политическото положение в България, за терора, засилен в навечерието на изборите, при което изразява същевременно ненавистта си срещу Фердинанд.

[2] Вж. писмо № 8, заб. 2.

[3] П. Р. Славейков е публикувал в задграничната преса остро протестно писмо до Фердинанд за терора в България, упражняван от Стамболов. Вж. Одесский листок. Бр. 257 от 24 септември (6 октомври) 1887 г. Както се вижда от тия редове на К. Величков, писмото на Славейков било публикувано и в италиански вестници.

[4] Иногуриравм (от фр.) — оправдавам.

[5] Тук Величков е склонен да преувеличи вината на П. Каравелов и П. Р. Славейков за политическото положение в България по онова време. Ако Каравелов в

качеството си на министър-председател (1884—1886) и по-късно като регент е съдействувал за укрепването на властта на Ал. Батенберг, за провежданата от него и по-късно от Стамболов антинародна австрофилска политика, то П. Р. Славейков не може да се обвинява в такава степен за политически прегрешения.

[6] Във вестника на Стамболов по онова време намираме следната информация, извлечена от в. L'indépendance belge: „По времето, когато замина граф Калноки за Фридрихсруе, във Виена, особено в Пеща, много се безпокоеха относително поведението на германския канцлер по българския въпрос. Готовността, която показваше Германия да услужи на Русия и да увеличи мъчнотиите на княза Фердинанда, виждаше се толкова застрашителна, че граф Калноки държеше тогава едно поведение, малко ясно по българския въпрос, и искаше да угоди на чувствителността на общественото мнение в Унгария, като поддържаше, от друга страна, доброто съгласие с княза Бисмарка." Това двояко поведение личало от две различни ноти, печатани в двата официозни вестника: Pester Lloyd уверявал, че Австро-Унгария не би търпяла една окупация от Русия, а Pester Correspondenz давал да се разбере, че в Скерневиц двамата императори (Франц-Йосиф и Александър) сключили съглашение, според което една руска окупация на България би могла да стане възможна, ако събитията я направят необходима; но в такъв случай Австро-Унгария щяла да получи възнаграждение на Балканския полуостров (вж. в. Свобода. I, бр. 84, 1887, стр. 3).

Както Величков предполагал, на срещата във Фридрихсруе положението наистина се прояснило „окончателно": но то не било в интересите на България и българския народ.

[7] Касае се навярно за четата на бившия капитан-русофил от българската войска П. Боянов и четата на руския капитан Набоков, които направили през есента на 1887 г. несполучливи опити за въстания. В писмото си от 22 септември 1887 г. Вазов пояснява, че дейността на тия „шайки" била подкрепяна от Русия.

[8] Захари Стоянов е публикувал списъка на всички „черни души" — русофилите, като не е забравил и Вазов, и Величков (вж. Свобода. I, бр. 79, 1887, стр. 2—3). В посоченото вече писмо Вазов съобщава на Величков за тоя списък и привежда ироничната забележка на З. Стоянов по техен адрес: „Милеят за Източна Румелия, защото само там ги считаха за поети и гении..."

[9] В същото писмо Вазов пише на Величков, че има намерение да посети Полша, чието минало той намира твърде сходно с положението, в което България се е намирала по онова време.

10

Флоренция, 12 февр. 1888

Драгий ми Вазов,

Приех писмото, което ми си изпратил чрез Маджаров. Не съм получавал твое писмо през ноември. Бях помислил, че си се отказал да водиш преписка с мене и ти крайно благодара, че си ми писал. Ти си честит, че си се предал изново на любимите си литературни занятия. С нетърпение чакам да ми пишеш какъв е сюжета на романа ти. Не съм престанал да вярвам, че нещастията и изгнанието могат да имат благотворно влияние върху развитието на творческий ти талант. Ще бъдеш ли тъй добър да ми изпратиш и един екземпляр от преведените ти на руски стихотворения?[1] Радвам се, че името ти и творенията ти печелат известност в Русия. Трябва да си усвоил руский язик напълно и очаквам да вида, че пишеш и на руски. Аз съм оставил съвсем литературните занятия. Това, което мога да направа, не може да ме заинтересува до такава степен, щото да седна да работа. Дори и малко чета. Живописта зима всичкото ми време и ми попречи да науча италианский язик,

както бих искал и бих и можел може би в толкова време. Не съм в състояние да ти дам широки сведения по италианската литература.[2] От малко[то], което зная за нея, намирам я в голям упадък. Вън от трима-четирима поети, от които не всички заслужават заграничната известност, не може да се укаже на нищо друго, заслужаващо внимание. Италианский роман и театр докарват досада. Те са бледни копии повечето пъти преимуществено на френски романи и театрални пиеси. Рядко ще срещнеш на театралните афиши италианска оригинална пиеса. Изобщо духовний живот в Италия не представлява нищо сериозно. Това е печалний резултат, който италианците са извлекли от своето прословуто единство. Единството уби тия всички интелектуални центрове, които са направили славата и величието на Италия в миналото. Единството на Италия се е извършило не в интерес на италианский народ, а в интересът на една монархия, от което могат да бъдат доволни само политиканите и тълпата от глупци, които съставляват за жалост навред болшинството. Неудоволството от новий ред на работите се изразява в мрачно разочарование в съвременната италианска поезия. Един човек само е знаел що е искал в Италия и то е бил Мацини,[3] но той остава изгнан от отечеството си и подир смъртта си.

Виждам, че продължаваш да гледаш мрачно на бъдещето. Аз не мога да ти кажа нищо по-добро.

Не бави, моля, писмата си. Извини, че писмото ми е тъй кратко.

Поздрави братята си.

Прегръщам те

Твой всепредан

К. Величков

Адресът ми е: Accademia delle belle arti Sgn. P. Klissouroff.

БАН, Музей „Иван Вазов", 474

[1] Вазов съобщава с писмо от 4 януари 1888 г., че е писал на Величков през ноември 1887 г. Пише му и за работата си над романа „Под игото", за преведените му на руски език стихотворения („Раковски" и някои стихотворения от „Сливница").

[2] В същото си писмо Вазов иска сведения за италианската поезия, за главните й направления, за италианската мисъл и изкуство.

[3] Джузепе Мацини (1805—1872) е виден италиански революционер, активен член на нелегалното дружество на карбонарите. Прогонен от своето отечество, той е работил във Франция, Швейцария и Англия за освобождаване на Италия от австрийци и французи. Мацини мечтаел за европейски съединени щати. По-късно той основал дружеството „Млада Италия", в което влязъл и Гарибалди. Делото на Мацини било известно на нашите изтъкнати революционери. Иван Драсов бил превел очерк за живота на Мацини и го дал на Каравелов да бъде издаден в отделна книга. В писмото си до Драсов от 20 януари 1875 г. Ботев проявява жив интерес към книгата. Книгата все пак е останала непечатана. Ръкописът е намерен от Ив. Унджиев и се намира в Институт Ботев—Левски.

11

Флоренция, 15/27 февр. 1888

Драгий приятелю,

С неизказано удоволствие четох в последното ти писмо сведенията, които ми даваш за книжовните си трудове и занятия. Жално е, че не пишеш стихове. Разве е нужно[1] да пишеш за България и за българските работи? Слава богу, полето на поезията е необятно. Не се съмнявам, че романът ти е сполучено дело. Единственний недостатък, от който би имал причина да се боиш, е да не паднеш в повторения, които да наумяват много отблизо „Чичовци“ и „Немили недраги“, но ти си днес в пълно владение на своите творчески сили и си го избягнал. Ще бъдат пълни с интерес пътните ти бележки за Русия. Ползувай се от пребиванието си в Русия и дай им по-широко развитие. Няма недостатък от материал.[2]

Аз продължавам да не пиша нищо. Моите занятия по живописта са още много нищожни и не заслужава да се говори за тях. Важното за мене засега е да се науча да пиша вярно и художествено d'après nature.[3] Ако мога да постава някаква цел на занятията си, ще бъде единствено да стана портретист, но за да достигна до едно посредствено съвършенство, изисква се време и спокоен дух.[4] Средствата ми зеха да се изчерпват и скоро ще бъда принуден да остава Италия. Уединението, в което живея тука, захвана премного да ми тежи. Въпреки всичката воля, с която мога да разполагам, не мога повече да се бора. При все това не мисла още за връщане в България. На твоето мнение съм, че трябва да чакаме обстоятелствата да ни позволат да се върнем с достойнство. Кога ще биде това? Тая пролет наший въпрос трябва да се разреши. Европейските вестници очакват напролет движение в България. За това ми загатват и от Цариград. Ще бъде печално, ако произлезат пак някои несериозни движения, които още повече ще забатачат работите. Ти ми не пишеш нищо за политика и при всичко, че бях строго намерен да не ти пиша и аз, неволно сгреших.

През май мисла да ида в Рим и от там в Неапол. Който иска да види изкуството в най-образцовите му произведения, трябва да посети Рим. Дразни ме желанието да пиша нещо за Рим и затова събирам сега всичките сведения, които са необходими, за да може човек да извлече полза от пребиванието си в него. Но въпрос е ще имам ли за много време това желание? Всред всичките тия тревоги, които ни мъчат, трудно е да имаме воля и постоянство. Ти имаш едно голямо преимущество, че живееш в една среда, дето можеш да намериш съчувствие. Тука всичко ме дразни и оскърбява. Италианците после своя съюз с Германия са станали народ нетърпим.

Шопов прати и мене своята книга за Македония.[5]

Дълго време напоследък бях стоял без пари. Отнесох се до Маджарова и той с Бобчева прибързаха да ми пратят пари. Говедаров е постоянно залисан с домашни нещастия. Не зная пишеш ли му някога. Управител е на Обл. библ. и музей.

Поздрави Георги, когато му пишеш, и Кирко, ако още не е заминал за България.

Прегръщам те

Твой предан К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 473

[1] След нужно има едно излишно е.

[2] С това си писмо Величков отговаря на Вазово писмо, неизвестно досега, писано между 4 януари и 16 март 1888 г. (вж. С. Радев. Неиздадени писма на Иван Вазов. Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, 1949, стр. 364, 366), защото в писмото си от 4 януари 1888 г. Ив. Вазов никъде не пише за пътните си бележки из Русия.

[3] D'après nature — от натура.

[4] Характерна е скромността на Величков, който се стреми да усвои едно реалистично изкуство. Създадените от него платна говорят за несправедливо премълчаване на неговия безспорен талант. И досега българската художествена критика не е направила нужната оценка на оставените от Величков живописни творби, които винаги ще правят чест на българската живопис.

[5] Тоя ред още веднаж ни уверява, че Величков отговаря на Вазово писмо, което не ни е известно. Вазов сигурно му е съобщил, че е получил книгата на Ат. Шопов за Македония, която получил и Величков. (Става дума за книгата на Шопов „Народността и езикът на македонците", издадена в Пловдив през 1888 г.)

12

Флоренция, 11 март 1888

Любезний приятелю,

От писмото ми, което ти пратих нещо преди десетина деня, видял си, че съм приел и предпоследнето ти писмо.[1] Последнето ти писмо е много мрачно. Аз сам съм катадневно в борба със същите тия тъжни мисли, които изказваш по повод на своята сегашна книжовна деятелност. Когато ти отговарях защо не пиша, едва се въздържах да не кажа същото. Не мисла обаче, че тия мисли са прави. Нещастието действува така печално над честните натури, щото ги прави несправедливи и недоверчиви сами към себе си. Бъди уверен, че твоите книжовни произведения са повече полезни и нужни за бъдещето на България от подвигите на мрачните й политици. Има ли нещо, което може да се сравни с могущето влияние на литературата върху съдбините на народите? Историята на всичките народи не свидетелствува ли на всяка стъпка за това? Твоето униние, както и на всичките наши злочести приятели произтича от това, че не можем да видим кога ще се свършат страданията ни. Не можем и да си въобразим сега как ще се подеме духът ни, ако би могла да се установи в нас надеждата за едно променение в наша полза на работите. Няма ли да дочакаме тая надежда? В политическите работи никога не трябва да се губи надежда. Чакахме много, ще чакаме още, но да не преставаме да вярваме, че ще имат край теглата ни.

Казах ти в последнето си писмо що мисла за романа ти. Единичкий недостатък, който би могло да има в него, е едно неволно

приличие с други твои произведения, вярвам, че си го избягнал, но и ако даже го има, той няма важност, ако издадеш романа на руски.[2] От там нататък не мисла, че романът ти няма да бъде достоен за тебе. Можеш да имаш пълно доверие в таланта си. Не се губят писателските качества, които са се отпечатали тъй бляскаво в цял ред най-разнообразни и капитални произведения.

Често мисла кога ще се съберем пак. Ако нашите работи приемат скоро едно честито решение, най-добре ще бъде да се видим в България. Но ако се продължи още много време днешното положение, не ще ли бъде добре да помислим да се съберем нейде? Размисли за това. Мъчно ще се реша да се завърна в България, додето не стане някой оборот в работите, с който да могат да се помирят чувствата ми и възгледите ми. И ти си на същото мнение. Ако това не стане скоро, вместо да живеем тъй далече, не ще ли бъде по-добре да живеем заедно?

Писах за тебе на Говедаров, че работиш. Това ще го възрадва много, както и всичките приятели. Не преписваш ли с никого в Пловдив?

Прегръщам те

Твой всепредан

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 472

[1] От тия редове се вижда, че след писмото си от 15 февруари Величков е писал още едно писмо на Вазов, което не е намерено. Изгубено е навярно и едно Вазово писмо до него.

[2] Тия думи потвърждават мисълта, изказана в заб. 1. Възможно е Вазов да е имал намерение да напечата романа си на руски. Но възможно е също тъй това предположение — за издаването на „Под игото" на руски — да го изказва сам Величков.

13

Флоренция, 13/27 март 1888

Любезний приятелю,

Отговарям малко късно на последното ти писмо,[1] за което моля да ме извиниш. Право имаш, че е невъзможно да се откажем да говорим за политика в писмата си. Все едно е да искаш от болния да не мисли и да не говори за болестта си. Ти продължаваш да гледаш отчаяно на бъдещето. Може и да имаш право. И аз не храна големи надежди, но не се оставам да ме победи песимизмът. Не зная сам защо, но очаквам решителни събития напролет по нашите работи. Сериозно или не, едно движение е належаще в България и то може да предизвика било само от страна на Русия, било от страна на цяла Европа една деятелна постъпка за окончателното решение на българската криза. Но това ме кара да вярвам до известна степен последната турска нота за нелегалното князуване на Кобурга.[2] Тя е наистина сама по себе един смешен акт, но чини ми

се, че трябва да се гледа на нея като на встъпление към други, по-сериозни и целесъобразни постъпки. Русия е знаяла, че от тая нота не може да се очаква никакъв резултат, и не би навярно настоявала толко, за да я изкопче от Портата, ако не е мислила да направи от нея един point de départ към други, по-решителни актове. Инак би трябвало да се мисли, че Русия не знае какво прави и е решила да се ридикюлизира и да даде право и гаргите да се смеят с нея.

Предлагаш ми да дойда в Русия. Аз мога да остава Италия, след като вида Рим и Неапол, но мисла, че мъчно бих се решил да ида в Русия. След като стоях толкова време тука, не зная как бих можел да ида да се установа в Русия, ако не съм решен да зема живо участие в деятелността на опозицията. Още не ми се иска да се предавам на политическа деятелност. Самото ми пребивание в Русия ще ме изложи на обвинения от страна на неприятели и на приятели; едните ще ме обвиняват, че работа, а другите затова, че не работа, и аз не ще мога да се оправдая ни пред едните, ни пред другите. Може да се представят такива случаи, при които да не мога да стоя недеятелен, и тогава ще се хвърля в м е ш а в а т а,[3] но такива случаи днес няма. Страхувам се, че мога да се намера в противоречие с приятелите, и това ще бъде за мене цял извор от неприятности. Може да се лъжа, но мене ми се представлява, че те доволно са хладни към мене. Въпреки няколко писма мои от Цариград не получавам никакви сведения положителни по работите на опозицията. Не зная дали не трябва да предписвам това на пресметната недоверчивост към мене.

Не бих желал да мисла, че ще бъдем принудени да прекараме още една зима вън от България, но в такъв случай няма ли да бъде по-добре да дойдеш ти в Италия и да прекараме зимата в Неапол. Мисла, че това ще бъде по-добре. Във всеки случай имаме много време още да мислиме за това. Казваш, че в Русия поне ще намерим симпатии. Подир разочарованията, които изпитаха русите, не ми се вярва, че могат да хранат искрени симпатии към нас. Нашите отношения с тях могат лесно да дадат повод на нежелателни и раздражяващи недоразумения, които да обърнат гостоприемството им на пъклена мъка. Ние сме толкова нещастни, щото трябва да срещнем много искрено и горещо обращение, за да усетим едно олекчение, а достатъчно е да заподозрим в оказваните към нас симпатии най-малка следа от високомерност или лицемерие, за да станат по-тежки от откритата враждебност. Ето от какво се боя аз, толкова повече като зная колко страданията са ме направили лесно раздирателен и подозрлив.

От Пловдив ми пишат, че бежанците, които се завърнаха, не стоят никак на р о з е. Правителствените вестници, единствените впрочем, които излизат днес в България, постоянно ги безпокоили.[4] Това можеше и да се предвиди. Нашите приятели, от друга страна, ги гледали с отвращение. Можеш да си въобразиш какво е положението им. Маджаров ми пише дори, че Гешов мислил изново да бяга. Страхувам се, че ги чакат в бъдеще много по-големи неприятности.

Пиши ми, ако знаеш нещо за приготовляващето се движение в България.

Прегръщам те

Твой всепредан друг

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 471

[1] Величков отговаря на друго Вазово писмо, което също не е намерено.

[2] Нотата на турското правителство била предизвикана от постъпките на руския посланик Нелидов в Цариград. Самото турско правителство обаче погледнало формално на тая нота (вж. Никола Станев. История на нова България. 1878—1928. София, Чипев, 1929, стр. 92—93).

[3] Думата е подчертана от К. Величков.

[4] В официоза „Свобода" са отпечатани няколко предизвикателни бележки срещу емигрантите, напр. в год. I, бр. 78, стр. 3 и др. Има и не малко стихотворения, насочени срещу тях: год. I, бр. 57, стр. 3 („На предателите"); год. I, бр. 66, стр. 4 („Драгану Цанкову") и др. По-късно в. „Свобода" не прощава и на Вазов, когато той се връща в София. В един от броевете му четем следната злобна закачка: „Цели две години тая народна гордост еди от общия казан в Одеса. Една свята надежда вьодушевляваше неговата муза: дано предума покровителите и ги доведе в своето отечество. Колко труд, колко гниение на поетически гърди..." По-нататък се иронизира К. Кръстев, който писал в „Труд" положителен отзив за Вазов, и др.

14

Флоренция, 30 март 1888

Любезний приятелю,

Приех писмото ти от 16 того[1] и „Зора" и „Славянские поэты". Направи ми потресающе впечатление, когато на коричката на „Зора" видях годината 1885. Да, ние сме изгубили повече от две от най-хубавите години на живота си заедно с най-хубавата част от нашите мечти, надежди и идеали. Златотканната нишка, на която бяха нанизани тия хубави неща, които са бисерите на живота, е скъсана безвъзвратно. Лично аз имам може би малко причини да оплаквам миналото, но потопва ме в грустни размишления това, че загубих своите ясни и светли взгляди на бъдещето. Ще разбереш навярно подир това, защо след като прелистих „Зора" и намерих всичко, що има в нея мое, бледно и нищожно и почти се възрадвах, че събитията са прекратили съществуването ѝ.

Харесаха ми преводите на твоите стихотворения. Каплуновский е прав в защитата, която прави за твоята последня сбирка.[2] Мене ми е крайно драго, като гледам, че името ти добива известност в Русия.

Радвам се, че е минала простудата, от която си боледувал. И аз стоя засега доволно добре със здравието. За да се оправа съвършено, пречило ми е ужасното време, което имахме тая зима и което продължава и досега. Не може да се въобрази по-скучно време. От седем месеца непрекъснато вали. Ако случайно просветне някога някой хубав ден, изкупваме го с цяла седмица лошо време.

Новините, които приемам от Пловдив и Цариград, се съгласяват напълно с това, що ми пишеш за работите в България. Опозицията расте и всеки ден се усилва повече. Аз се боя много да не би с прибързано coup de tête емигрантите да спрат движението, което е захванало да се проявлява против властвующите. Всичко, което става днес в България, води към нашето тържество. Ний трябва да чакаме и да пристъпим към деятелност, когато видим, че почвата е готова. Кога ще стане това? Аз мисла по-рано, отколкото можем да очакваме. И досега от Цариград не ми пишат нищо по плановете на опозицията, при всичко че във всичките си писма моля г. Маджарова да ми пише нещо. От посторонни лица уча, че се готви нещо, но сведенията, които ми дават, никак не ме сгряват. Това още повече ме утвърждава в мнението ми, че трябва да се чака. Търпението е най-голямата гаранция, която можем да имаме за сполука в бъдещето. Не мисла, че е вреда, дето нямаме в България вестник, който да тълкува нашите идеи. Това е даже според мене в наша полза. Народът, който носи нашата програма в сърцето си, ни е привързан толкова повече, че в неговите очи ний се представляваме с ореола на мъченичеството. Вестникът би снел тоя ореол от главите ни. Много повече ще действуват върху него кратки и пламенни брошури, писани в чужбина и тайно разпространявани из България. На това би трябвало да обърнат внимание водителите на емиграцията.

Понеже имаме още време пред себе си, ще ти пиша други път за нашето събирание. Още не се помирявам с идеята да живеем в Русия. Ти не отговаряш на аргументите, с които се постарах да оправдая своето мнение. Намерил си ги може би много слаби и незаслуживащи отговор.

Маджаров ми беше писал преди тебе за Гешовий „Ивайло“.[3] Без да отричам справедливостта на твоите съждения за недостатъкът от нравствената доблестност в „Ивайло“, мисла, че за да послужи за предмет на драма, всичко ще зависи от начинът, по който се третира. Интересът на драмата състои според мене в резкий контраст, който представлява животът на Ивайло до и подир стъпването му на престола. Целта на писателят трябва да бъде да схване и представи вярно и художествено тоя контраст. Не зная дали е погледнал Гешов така на сюжета.

И аз скърба като тебе за намерението, което има Костов да пише христоматията. Не ще дума, че това става за конкуренция против Манчева, който несъмнено ще изгуби. В България няма закон, който да гарантира литературната собственост, и Костов и Мишев могат безпрепятствено да земат каквото им хареса от нашата христоматия.[4] Съмнявам се обаче, че ще направат нещо по-добро. Данов ще тури по-ниска цена на книгата и това ще бъде достатъчно, за да погуби Манчевата христоматия. Ако си в преписка с Костова, можеш да му пишеш да не препечатва ни едно от стихотворенията ни, оригинални или преводни, поместени в христоматията. И той е длъжен да те чуе.[5]

Когато ти пишех, донесоха ми писмото ти от 26 тек.[6] В него отговаряш на някои работи от последнето ми писмо. Не мисла да

ти отговарям на него, защото бих ти писал горе-долу това, което ти пиша в настоящето. Виждам, че признаваш неудобствата от живеянето в Русия.

Поздрави Георги, когато му пишеш. Желая му да не става нужда да постъпва в руската армия.

Прегръщам те

Твой всепредан

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 470

[1] Вж. С. Радев. Неиздадени писма на Ив. Вазов до К. Величков. Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, 1949, стр. 366—368.

[2] Касае се за руския писател Владимир Василиевич Уманов-Каплуновский, който се е познавал с Ив. Вазов, превеждал е Вазови произведения на руски език. Когато руската критика нападнала Вазов за „Сливница", изтъквайки, че с тая стихосбирка Вазов съдействувал за разединението на сръбския и българския народ, Каплуновский защитил нашия поет, изтъквайки основателно, че в „Сливница" Вазов нападал не сръбския народ, а сръбските управници, виновници за братоубийствената война.

[3] В писмото си от 16 март 1888 г. Вазов пише следното за „Ивайло": „Аз не знам каква е всъщност драмата, но мисля, че личността на Лахана само повидимому е драматическа, но тя не е симпатична, защото й липсуват доблестни гърди за героя на едно творение. Лахан повдига народа против цар Константина, който е паднал под влиянието на непопулярната си жена Мария, и се жени сам за нея. Същият Лахан, станал народен герой за подвизите си против татарите, като биде изтикан от Търново, отива при тях да моли за помощ против съотечествениците си. Исторически Лахан е грозен, идеализиран — той ще бъде фалшив. Обаче и от изпълнението много зависи." Тия мисли са интересни с оглед на това, че по-късно сам Вазов се залавя да пише драма за Ивайло.

[4] Величков има пред вид съставената от Вазов и него Българска христоматия или сборник от избрани образци по всичките родове съчинения... Чяст I. Проза. Чяст II. Поезия. Пловдив, 1884.

[5] По-късно обаче Величков се съгласява да бъдат поместени негови творби в христоматията на Костов и Мишев, заема се да напише нови и да преведе от чужди автори произведения за тая христоматия (вж. писмо № 16 от 29 май 1888 г.).

[6] Вж. С. Радев. Същото съч., стр. 368—369.

15

Флоренция, 11 май (н. с.) 1888

Драгий ми Вазов,

Не исках да отговора веднага на последното ти писмо от 13 май,[1] за да не пиша под впечатлението, което ми направи и което би ме повело неминуемо към постоянните наши тъжни и мрачни размишления. Каква полза да се оплакваме от съдбата си и да плачем над положението си?

Приех преди два деня писма от Маджарова и Бобчева. Додето очаквах да чуя от тях, че вършат нещо, виждам да ми пишат, че и те са се замислили сериозно за бъдещето и се питат дали не ще сторат добре да се завърнат в България. Тоя въпрос е общ на всички ни. Когато отвън не може да се направи нищо, естествено е да мислим за връщание, но работата е, че за нас няма още поле за деятелност, и в България правителството няма да ни остави нито

вестник да издаваме, а камо ли да предприемем каква да е друга политическа деятелност. Които не могат да чакат, няма във всеки случай да сторат зле, ако се завърнат. Все тяхното пребивание в България може да бъде полезно. Които обаче може да чакат, ще сторат по-добре да се не връщат още. Стоението ни извън България даже и в случай на пълно бездействие е един протест против настоящий ред на работите, който не е съвсем без значение. Маджаров ми пише да се съберем в Цариград, за да земем едно решение. В същата смисъл ще пише и тебе. Не бих бил против да направим едно събрание от емигрантите, но не виждам какво би могло да произлезе от това. Разбирам едно събрание, в случай че се появят такива обстоятелства, които да изискват една належаща деятелност от наша страна. Във всеки случай за това, както и за нашето събирание в Русия, има още време да се размисли. Аз не се одързостявам още да зема едно решение. Съмнявам се обаче, че моето присъствие ще даде дух на емигрантите. Как ще дадеш другиму това, което сам нямаш? Всички страдаме от една болест.[2] Аз гора от желание да се срещна с тебе и да живеем заедно, но чакам времето да ми даде възможност да вида малко по-ясно какво мога да права, като остава Италия, а времето минува и мракът, който покрива бъдещето, стои все така гъст и непроницаем. Не искам да ти пиша нищо за Русия, защото се възму[ща]вам само като мисла за несъстоятелната ѝ политика и бездушното ѝ поведение към България и към ония, които за нея изнесоха толкова жертви и тегла.

И тука най-сетне проблесна пролетта след една дълга и скучна зима, през която сам зная колко съм изтеглил.

Поздрави Миларова и Тянкова.

От няколко време съм в преписка с Ризова,[3] който е в Лиеж.

Поздрави Георги, когато му пишеш.

Извини, че ти пиша тъй набързо и накратко. Занятията ми страшно ме уморяват.

Прегръщам те сърдечно

Твой всепредан

К. Величков

БАН, Музей Иван Вазов, 469

[1] Вж. С. Радев. Неиздадени писма на Ив. Вазов до К. Величков. Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, 1949, стр. 369—370. Писмото на Вазов е от 13 април, а не от 13 май 1888 г.

[2] В писмото си от 13 април Вазов пише: „Ти можеш да дадеш душа на всички ни. Ние от разочарование съвсем станахме вяли и апатични. Ти ще бъдеш живителна струя...“

[3] Става дума за Димитър Ризов (1863—1918), български общественик, публицист и дипломат. Редактирал е вестниците „Независимост“ (1886) заедно със Захари Стоянов и Д. Петков, „Христо Ботев“ (1888) и „Млада България“ (1895—1896) заедно с А. Ляпчев. По време на редактирането на последния вестник Вазов е бил в преписка с Д. Ризов. (Вж. М. Арнаудов. Неиздадени писма на Иван Вазов. Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, 1949, стр. 304—311, както и бележките към писмата в същия сборник, стр. 351—357.) Ризов често е менял политическите си възгледи. В редактирания от него в. „Христо Ботев“ например той рязко критикувал Фердинанд и Стамболовия режим, но това не му е попречило по-късно да стане царедворец и да забрави либералните си идеи.

16

Флоренция, 29 май, 1888

Драгий ми Вазов,

С радост виждам в последнето ти писмо, че изново си се заловил за работа и ти пращам за това моите най-сърдечни сърадвания.[1] Най-голямото отмъщение, което може би можем да си доставим над своите врагове, е да им докажем един ден, че не сме загубили това време, което са ни принудили да прекараме на чужбина. Ако бъдем честити да видим един ден наший въпрос разрешен в смисъл на нашите желания и се завърнем в България, ти ще имаш няколко тома готови за печат и това ще бъде най-голямото нравствено удовлетворение, което можеш да очакваш подир изтезанията, които търпим днес. При всичко, че събитията засега повече клонат да ни правят песимисти, не трябва да губим надежда, че ще се сбъднат желанията ни.

Пишеш ми изново за моето заминуване в[2] Русия. Навярно ставам досаден с резоните, които давам, за да извина своята нерешителност, но за жалост и тоя път не съм готов да ти дам един положителен отговор. Неизвестността на положението, страхът, че работите могат да се проточат така дълго време, и най-сетне недостатъчността на средствата, с които мога да разполагам, ме поставят в голямо недоумение и ми пречат да зема едно решение. Остава ли Италия и дойда ли в Русия, за мене вече България се затвара, доде се не реши кризата. Аз и сега не мисла да се връщам, но това ми остава все една ресурса, до която мога да прибягна в крайна нужда и която ще си отнема, щом стъпа в Русия. Да бих можел поне да вида, че някоя полза ще има от мо то стоение в Русия! За жалост, засега поне, не виждам какво ще има да права там. А при това колкото повече време минува, толкова по-горещо става в мене желанието да се събера с тебе. Може би е справедлива твоята антипатия спрямо Ризова.[3] Не бих влязъл в преписка с него, ако той не беше почнал. Както мисла да ти писах, писмото му беше пълно с любезности за тебе и мене. Той споделя горе-доле нашите взглядове. Няма що, каквито и антипатии да ни делат, трябва да се съединим всички ония, които клонат същата цел. Ако има сметки да се гледат, трябва да ги оставим за подир победата.

И досега останах тука. Не мисла да ида в Рим и Неапол освен на есен, и то ако остана в Италия. Тука настъпи жегата и аз се чуда и мая как и къде да прекарам лятото.

Поздрави Миларова и Тянкова. Защо ми не пише Миларов?

Прегръщам те

Твой всепредан

К. Величков

Пиши ми на след. адрес: Piazza del' Unita, № 10, p. t.

П. п. Костов ми пише и иска да му изпрата някои свои стихотворения, преводни или оригинални. Мисла да му прата някои дребни работи. Писал ли е тебе и пращал ли си му нещо?[4]

БАН, Музей „Иван Вазов", 468

[1] И с това писмо Величков отговаря на Вазово писмо, неизвестно засега или изгубено завинаги. То е било писано по времето между писмото му от 13 април и това от 26 юни 1888 г., публикувани от С. Радев.

[2] В оригинала *с* вм. *в*.

[3] Вж. писмо № 15, заб. 3. Антипатията на Вазов спрямо Ризов, за която пише тук Величков, се обяснява с участието на Ризов във в. „Независимост", който е излизал неведнаж с нападки спрямо съединистите в Източна Румелия.

[4] Постскриптумът на писмото е написан на горното поле на последната страница.

17

Виарежио, 17/29 юлий 1888

Драгий приятелю,

Отчаял си се навярно да чакаш отговор на писмото си от 26 юний.[1] Сам не зная как стана, та не ти писах досега. Горещините са ме положително разкашкавили. От две седмици съм тука на морето, но морский въздух досега поне не ми понася. Бани не права, а това би било едничкото развлечение, което бих могъл да си създам тука. Можеш да си въобразиш подир това колко скучая, но аз съм вече тъй навикнал на скуката, щото мисла, че ще жалея за нея, ако бих успял един ден да я прогона. Няколкото познайници, които имам, са такива, щото повечето избягвам, отколкото търса обществото им, и такива би били всички познайнства, които бих направил тука. Аз не зная да има на светът народ по-скучен от тосканский. Тосканците съставляват отделен свят в Италия. Всички, които са на баните, приличат да са дошли тука, за да скучаят, а не да се развлечат, всички представляват една марцина,[2] която живее, просто защото няма какво друго да прави.[3]

Видиш каква разница има между твоя живот, както ми го описваш в последнето си писмо, и моя в блажената Италия. Обществото на Миларова и Нейчова е много повлияло на тебе. То ти е възвърнало старий юмор. Представи ми се в писмото си такъв, какъвто беше преди общето кораблекрушение. Поздрави ги. Желая Миларову щастливо начало и още по-щастлив да свърши литературното си предприятие.[4]

От свижданието на двамата императори трябва да се очакват наскоро сериозни резултати по нашите работи. Целий европейский печат мисли поне, че в Петерхоф са се зели някои решения. Как се[5] говори и мисли по това в Русия.[6]

Гледам, че се тревожиш за това, дето Каравелов печели добро име в Русия с опозицията си против правителството. Стига целта да се постигне, малко вреди, че Каравелов ще се реабилитира, от това ние няма нищо да загубим, нито Цанков и приятелите му.

Костов ми пише, че му си пратил няколко стихотворения. Аз му пратих шест, три оригинални и три преводни, всичките дребни, от които ми пише, че е останал доволен. Иска ми и други, но не вярвам, че ще мога да му прата нещо повече.[7]

За нашето връщание в България има още време да мислим и се сговараме и затова ти не пиша нищо сега.

Поздрави Цанкова, Бобчева и Маджарова и другите приятели. От Бобчева приех писмо, но не му отговорих, защото ми пишеше, че ще замине за Киев. От Маджарова няма[м] от много време писмо.

Поздрави Георги, кога му пишеш.

Прегръщам те

Твой всепредан

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 467

[1] Вж. С. Радев. Неиздадени писма на Ив. Вазов до К. Величков. Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, 1949, стр. 371—372.

[2] Следват задраскани думи.

[3] Тосканци се наричат жителите на голямата област Тоскана (Средна Италия). В миналото съставлявала самостоятелно велико дукство с около 2 600 000 ж. Главни градове на Тоскана са Флоренция, Ливорно. Университети има в Пиза, Сиена и Лука.

[4] Вазов пише: „Ти лесно ще си обясниш моя сибаритски живот, като ти кажа, че се намирам на произвола на две вълни: Миларова и Нейчова, който гостува в Одеса. Едната ме изкарва във веселите сфери на одеския high life, а другата ме вмъква в подземните кръчми и трущоби на Одеса, дето виното е пак добро и евтино..." Той съобщава, че Св. Миларов завършил биография на Априлов и замислял автобиографичен роман.

[5] Следва зачеркнато: говори.

[6] Касае се за срещата на германския император Вилхелм и Александър III. На това запитване от страна на Величков Вазов отговаря в писмото си от 25 юли 1888 г.: „По политиката в Киев нищо положително не можах да узная. От свижданието на императорите обаче малко се възтрогват русите. Уверяват даже, че Вилхелм е излязъл недоволен от Петербург: царят се отнасял твърде церемониално и даже сухо с него. Никой не вярва да е станало някакво съглашение, па и в печата не транспирира такова нещо, ако изключим гатканията." С. Радев. Непубликувани писма на Ив. Вазов до К. Величков. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, 1949, стр. 373.

[7] Вж. писмо № 14, заб. 5.

18

Флоренция, 19/31 август 1888

Любезний ми Вазов,

Моля да ми простиш, дето отговарям тъй късно на последнето ти писмо.[1] Може да си мислил, че не съм го приел. Стигна ме във Виарежио, дето, както мисла да ти бях писал, прекарах един месец да дишам морски въздух, но оставих да ти отговора от тука. Щом с[е] завърнах обаче, оглубих се в поетически занятия, за които зарязах всичко друго. Преведох почти цялата четвърта песен от Освободений Иерусалим за г. Костова. Пратих му я завчера и с нетърпение чакам да ми пише, за да вида дали му се е понравил превода. Той се отзова много лестно за стихотворенията, които му бях изпратил по-напред, и тия ласкателства, искрени или притворни, ме накараха да предприема такъв велик подвиг, какъвто е преводът на близо 600 стиха. Ако ми пише, че има време, възможно е да преведа и му изпрата още някои италиански стихотворения. Може би не права добре, тъй като христоматията, която готват с Мишева, е назначена да прави конкуренция на нашата. Но що да права? Ви-

ната е на Манчова, който всичко прави, за да ни изстуди към него.[2] Не смея да му пиша за пари, защото съм сигурен, че няма да стори нищо, може да не си даде дори труд да ми отговори, както направи, когато бях в Париж. Той си е [по]зволявал при това да се оплаква от нас. Как може да има такива хора на светът! Писах на Говедарова да го подсети, че има дългове към мене и че трябва да ми изпрати нещо.]Не] вида ще ли излезе нещо от това.[3] Драгомиров ми пишеше, че работите му отивали много добре, и вярвам. Той сам е бил принуден да го предаде на съд за парите, които му дължеше. Говедаров не престава да ми засвидетелствува най-преданна обич. Той обещава, ако не ми останат други средства, да ме поддържа тука през идущата зима. Не зная как ще му се отплата за всичките добрини, които ежедневно получавам от него. От горнето видиш, че имам на ум да престоя и идущата зима в Италия. Сбъркал бих обаче, ако кажех, че това е едно окончателно решение. Мога лесно да го измена. Имам още време пред себе си.

Не ти пиша нищо за политика, защото няма и защо да се вълнуваме за нея.

От Маджарова нямам писмо повече от два месеца. Пиши де е Бобчев, за да му пиша.

Ако се е завърнал Г. Цанков от Петербург, не забравяй да ми пишеш какви впечатления е донесъл от там.

Поздрави Георги и Нейчова и Миларова, ако са в Одеса.

Прегръщам те

Твой всепредан друг

К. Величков

Адресът ми е същий.

БАН, Музей „Иван Вазов", 465

[1] Вж. С. Радев. Неиздадени писма на Ив. Вазов до К. Величков. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, стр. 372—373.

[2] Вж. писмо № 14, заб. 4.

[3] В писмото си от 9 септември 1888 г. Вазов пише на Величков по повод на тая мисъл: „Това, което ми пишеш за бай Манчова, аз още по-отдавна ти го казвах. Поведението му спрямо нас е било фалшиво, а сега е нечестно. Как тоя човек досега не можа да ни улесни поне с какво годе и как може да забравя услугите, които му сме сторили?" (С. Радев. Непубликувани писма на Ив. Вазов до К. Величков. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, стр. 374).

19

Флоренция, 2/14 октомвр. 1888

Любезний Вазов,

Твърде много забавих отговорът си на последнето ти писмо и моля да ме извиниш.[1] Добре си сторил, че си решил да останеш и тая зима в Одеса. Не е дошло още време за връщане. Не трябва обаче да губим надежда, че ще дойде. Кога, бог знае; но додето можем, да чакаме, а после ще видим. Скоро ще узнаем дали е станало или не някое споразумение между Русия и Германия.

Сърадваш ме, че съм предприел превождането на „Освободений Иерусалим“, без причина обаче.[2] Или аз съм се зле обяснил, или Костов те е въвел в заблуждение. Аз преведох единствено по негово желание четвъртата песен от Тасовата поема, но преводът на цялата поема нито съм захващал, нито пък мисля да го захващам. Може за българската литература да бъде добре да се преведе, но всичките тия италиански поеми мене страшно ми досаждат. Аз съм ги чел почти всичките и голяма поезия в тях не намерих.

Пишеш ми, че на Костова са харесали моите преводи. От твоето писмо научих, че Костов е приел преводът на „Осв. Иер.“. Той не си е дал още труд да ми пише, че го приел. Напоследък ми прати 70 фр. с писмо, разбирам, че са възнаграждение за трудът ми. Как ти се струва такъв начин на постъпване? Решен съм да му не пиша, додето не приема писмо от него.[3]

Аз съм още във Флоренция. Отложих за през ноември тръгването си в Рим, защото и там ще права това, което права тука, то ест ще скучая същото. Зимата захвана както лани с дъждове. Лани имаше седем месеца дъждове. Настоящата година не обещава да бъде по-добра. Въобразяваш [си] как зле това мрачно време влияе върху мене.

Преди месец беше тука Иречек,[4] с когото се случайно срещнах и го придружавах всичкото време, додето стоя тука. Той се беше възползувал от разпуса на университета и пътуваше из Италия. Тук стоя седем деня и замина за Рим и Неапол. Много е натлъстял. Пита ме за тебе и ме задължи да те поздрава. Той изказа съчувствие към нас, не зная обаче дали е искрен. Беше се срещнал тука с Губернатиса,[5] който списва речник за съвременните списатели и беше му говорил за мене. Губернатис го е молил да ми каже да ида да го вида, за да му дам сведения за съвременните български списатели. Аз се все кана да ида, но и досега не съм отишъл. Тегнее ми да права запознанства. От да живея в уединение достигнал съм да мраза цялото общество. На това са причина и нервите ми, които последнята болест ужасно разстрои, а и досега не дохождат на себе си. Благодарение на тях страдая постоянно от меланхолия и ипохондрия.

Лятото прекарах зле, без да работа нищо, сега съм почнал да работа малко по-сериозно, без обаче да чакам нещо много от работата си. Пиши ми с какво се занимаваш сега. Зимата разполага към работа.

Поздрави брата си, когато му пишеш, и приятелите, които са в Одеса.

Прегръщам те

Твой всепредан друг

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов“, 464

[1] Вж. С. Радев. Неиздадени писма на Ив. Вазов до К. Величков. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, 1949, писмо № 10, стр. 273—572.
[2] Вж. писмо № 18.

[3] В писмото си до Вазов от 11 ноември 1888 г. Костов пояснява, че той е писал своевременно на Величков от Пловдив, но писмото му е пропаднало.

[4] Константин Иречек (1854—1917), виден чешки учен, който има големи заслуги и за нашия народ. Той е бил секретар в нашето Министерство на народната просвета и после министър на същото министерство (1881—1882). Написал е и няколко книги, които и днес не са изгубили своето значение: 1. Българското Княжество. Прев. Г. Бенев, Пловдив, 1878. 2. Историята на българите. [Прев. З. Бояджиев], Търново, 1886. 3. Книгопис на новобългарската книжнина. 1808—1870, Виена, 1872. 4. Княжество България. Ч. I и II, Пловдив, 1889, и др. (За връзките на Вазов и Иречек вж.: Константин Иречек. Български дневник. Т. I, 1930, стр. XXII, 15, 16, 114, 116, 145, 169, 294, 309, 327, 356, 359, 395, 503. Т. II, 1932, стр. 41, 113, 199, 455, 471, 490. М. Арнаудов. Неиздадени писма на Ив. Вазов. Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи. София, БАН, 1949, стр. 300—302, 346—348. Из архива на Константин Иречек. София, БАН, 1953, стр. 200—201, 207—208, 211, 239—241, 261, 262—263, 340—341).

[5] Конт Анжело де Губернатис е италиански професор, който е проявявал симпатии към България и българите. След пътешествие в нашата страна той издал през 1899 г. във Флоренция книгата си „La Bulgarie et les bulgares. Journal de voyage et études". За срещата си с Вазов и за отношението си към нашия писател и творчеството му Губернатис говори на няколко места в тая книга. (Вж. за тая книга рецензия от С. С. Бобчев в сп. „Българска сбирка". VI, кн. 14 и 15, октомври 1899, стр. 729—737.)

20

Флоренция, 23 ян./4 ф. 1889

Драгий ми Вазов,

Приех карточката ти от 11 януарий[1] и съжалявам, че ти отговарям малко късно. Както твое едно, така и мое едно писмо са пропаднали, види се, на пощата. Аз ти писах нещо преди месец и половина и в писмото ми ти приключвах друго за г. Бобчева. Аз се чудех, дето нямах отговор от тебе, и сега виждам, че писмото не ти е стигнало, както и мене не стигна това, което ми си писал подир последнето, на което ти отговарях. В писмото ти се молех да ми изпратиш, ако ти е угодно, някои биографически сведения за себе си, защото мислех да напиша нещо за твоите литературни произведения в едно седмично списание (Vita nuova), което някои мои приятели почнаха да издават тука преди месец и в което съм поканен да сътруднича.[2] Като не ги приех, почнах да пиша един общ поглед върху българската литература, който скоро ще свърша. Ще ли се хареса и обнародва, не зная. Никога не ми е лъсвала така пред очите отчаятелната бедност на това, което ние имаме смелост да наричаме българска литература. Трябва да достигне човек до тебе, за да може да си отдъхне. Аз просто не зная как да скътам статията, за да прикрия колко-годе книжевната ни нищета, и затова и бавно я пиша. Изпратиха ми две книжки по нашата литература и двете сякаш са написани, за да ни докажат по осязателно, че нямаме нищо, нищо.

Пишеш ми пак за завръщане. Аз не съм съвсем противен да се завърна напролет, но мисла, че има още време да се мисли за това. Колкото за списанието, не ще съмнение, че с готовност ще зема участие, и ви благодара, че сте помислили и за мене.[3]

Пиши ми какви са тия събития, които ми пишеш, че се очакват в България, и в каква смисъл е разклатен Стамболов.

Пиши ми какво работиш сега. Аз продължавам да си вада очите с живописта. За Библ. Св. Климент пратих две стихотворения, но не зная дали са ги обнародвали, не ми пратиха втората книжка, която е навярно излезнала.[4]

Приех за нова година от г. Бобчева карточка с благопожелания, благодари му за мене и кажи му, че ще му пиша, щом получа писмо от тебе.

Пиши ми веднага, щом получиш настоящето ми.

Прегръщам те

Твой всепредан друг

К. Величков

БАН, Музей „Иван Вазов", 475.

[1] Това Вазово писмо трябва да се смята за изгубено. То не е публикувано от С. Радев между другите писма на поета до Величков.

[2] Списанието Vita nuova започнало да излиза през 1889 г. Първата книжка е с уводна статия от Enrico Nencioni. В списанието са сътрудничили и следните автори, между които ще са били и приятелите на Величков: G. Setti, Angelo Tomaselli, G. Mozzoni, Brono Sperani, Giovanni Morradi, Diogo Garoglio, Giovanni Pascoli, Alberto Cantoni.

В Държавната библиотека „В. Коларов" се намериха само няколко книжки от първата годишнина на списанието. В тях няма статия от Величков за Вазов.

[3] От тия редове трябва да се допусне, че емигрантите са тъкмели да започнат някакво културно-обществено или литературно списание, та са поканили и Величков да участвува в него. В известните досега писма на Вазов, Величков, С. Бобчев, М. Маджаров не намираме сведения за такова списание. Навярно то ще е било само проектирано. Не може да се каже също къде емигрантите са смятали да го списват. Пред вид на общото желание да се завърнат в родината си те ще са го проектирали по-скоро за България, отколкото за в някоя съседна страна.

[4] Стефан Костов, който има известна заслуга за Вазовото участие в сп. „Библиотека Свети Климент" (вж. Иван Вазов. Непубликувани писма. София, БАН, 1955, стр. 94, 98, 99), е подтикнал към литературна работа в това списание и К. Величков. В т. I на списанието (кн. 1—6) Величков е публикувал следните свои стихотворения: „Облак" (стр. 145), „Навред къде словенский звук се чува" (стр. 145—146), „Усамотение" (стр. 301—302), „Ехти морето" (стр. 302). В същия том са публикувани и преводите му от някои италиански автори: „Покорност на съдбата" от Петрарка; „Panteismo" от Кардучи; „Човешкия живот" от Метастазио; „Орел и славей" от Е. Кантала; „Кога листата капнат от лесът", „И аз съм син злочест на своя век" от Стекети (стр. 146—149); „Смъртта на Лаура" от Петрарка (стр. 302—303); „Лаура" от Петрарка (стр. 570).

В останалите два тома на списанието (II и III) не са поместени работи — оригинални или преводни — от К. Величков

21

Париж, 29 май 1881[1]

Любезний ми И. Вазов,

От последнето ми писмо сте видели, че бях отишел за няколко деня в Амиен. Едва преди няколко деня се завърнах от там и намерих депешата Ви от 12 того, с която ми известявате, че съм избран за представител от Иробас.[2] Беше вече късно да Ви отго-

воря с депеша. Бъдете тъй добър да ме извините за това пред г. г. Гешова, Говедарова, Герджикова, Хаканова и Янколова,[3] като им поднесете същевременно най-сърдечните ми благодарения за сърадванията им. Поднесете така също и моите искрени сърадвания на г. г. Гешова и Герджикова за преизбирането им. Последното Ви писмо известявате ми, че г. Янколов е почти пропаднал в Панагюрските избори.[4] Според „Марица" резултатът на изборите в тая колегия не е още известен. Чакам с нетърпение да се науча, че г. Янколов [се] е пак избрал. Ще бъде скръбно, ако той не бъде в Камарата, във Вилает меджлиси[5] искам да кажа. Ще бъде възможно, ако някой от избраните депутати си даде оставката, да се прокара кандидатурата му другаде. Много ми е драго, че кандидатурата на Бобчева е потънала във водата. Само това липсваше на Областното събрание да се вмъкне в него и тоя подлец — шарлатанин. Жално е, че оставиха да се избере пак Кесяков[6] в Пловдив, но чия е вината, като му припоставиха Г. Груева.[7] В Пловдив трябваше да се кандидатува Гешов, Янколов или Вълкович.

Разбирам скръбта Ви за чувствата ми спрямо Гешова. От точка зрение на румелийските работи и аз скръбя, че не мога да имам симпатия и уважение към него, но прилича ли на един политически мъж да държи поведение, подобно на неговото спрямо княжество[то] в тежките обстоятелства, които то прекарва. Но от слабост ли, или от умишленост държи това поведение, не зная, но то е престъпно и отвратително. Той не смее да пише нищо явно за работите в княжеството, откакто написа оня подъл член, в който одобри държавното престъпление на княза, а вестникът му продължава да обнародва дописки от София, които възхваляват противоконституционните и мръсни дела на лейтенанта Батенберга.[8] Можете да бъдете уверени, че до колкото зависи от мене, аз ще се старая, щото Гешов да не изпита никога каква да било неприятност от мене като румелийски деятел. Едно нещо ме наскърбява и то е като да вярвате, че аз съчувствувам на мазниците, които са се надигнали против него в Румелия и които пълнят с плоската си и недодялана проза стълповете на „Народний глас". Не съм против борбата, не защото я одобрявам, но защото я предпочитам явна, отколкото тайна, каквато беше до сега. Неприятелите...,[9] които да дадат съдействието си и подръжката на такъво хубаво и навременно предприятие. Помислете за това, разговорете с тия, които би съчувствували на тая идея, и щом Ви се види възможно, турете я незабавно в изпълнение. Само в Пазарджик ще се намерят десетина души, които да спомогнат за това.

Все очаквам писмо от Говедарова. Приех от г. Петкова и Мирча Попова едно твърде ласкателно писмо в името на избирателите ми.

Поздравете Говедарова.

Прегръщам Ви

Ваш всепреданний друг

К. Величков

П. П. Членът ми за българските работи е без преамбул. Ще се напечата тъй, както си е. Вестникът, който го приеме, трябва да го обнародва цял в един брой. Оставям Вам да видите, ако е нужно, да се изхвърли оня параграф, който подкача с думите: късогледи и заинтересовани хора... и свършва с думите:... които се извършват днес в България. Това е едничкото изменение, което все таки със скръб бих приел, ако е нужно за обнародването му на члена и ако Вий намерите за добре да го направите. Оттам нататък членът трябва да се напечата без изменението ни на една йота.[10]

[1] През м. май 1881 г. в Източна Румелия били произведени избори за народни представители в 18 избирателни колегии. В предизборната борба се разгорели партийните страсти, очертали се за пръв път двете партии — на съединистите, към която се числели Ив. Вазов и К. Величков, и на казионните.

[2] При все че бил във Франция, К. Величков се бил кандидатирал за народен представител в Иробас — избирателна колегия в Южна България, в която той и друг път бил избиран за депутат.

[3] Ив. Ев. Гешов, Ив. Говедаров, П. Герджиков, д-р Хаканов и д-р Янколов — дейци на съединистката партия в Източна Румелия.

[4] В писмото си от 13 май 1881 г. Ив. Вазов, като описва дейността на техните политически противници, съобщава между другото: „Жално ми е, че вие не бяхте сега тука. Избирането на д-р Янколова е компрометирано почти чрез техните интриги."

[5] Вилает меджлиси — областно събрание.

[6] Отнася се навярно за Слав Кесяков (а не за брат му Хр. Кесяков), политически противник на Вазов и Величков. Сл. Кесяков се занимава с писателство и журналистика, вземал участие в редактирането на в. „Южна България" (I—III, 1883—1885), в. Пловдив (I—XV, 1886—1900) и др. Вазов е осмял Кесяков в хумористичната си поема „Кихавицата на Саллюста" в лицето на Кассий Склав.

[7] Георги Груев, по-малък брат на Йоаким Груев, известен с активната си културно-обществена дейност до Освобождението. Заемал отговорни длъжности в Източна Румелия — бил е председател на Върховното съдилище, член и председател на Областното събрание, председател на Пловдивския апелативен съд и др.; редактирал е в. „Марица".

[8] При все че се е числял към кръга на Ив. Ев. Гешов, Величков имал неприязнено отношение към неговия водач, защото Гешов публикувал във в. „Марица" статия, с която фактически оправдавал суспендирането на Конституцията, извършено от Батенберг на 27 април 1881 г. (вж. в. „Марица". IV, бр. 280, 28 април 1881 г.).

[9] След тая дума писмото прекъсва; липсващата част на писмото не се намери у С. Бобчевска, дъщерята на К. Величков, която е предложила писмото на БЦИА.

[10] С настоящото си писмо К. Величков е пратил на Ив. Вазов статия, която е отпечатана във в. „Народний глас", III, бр. 196 от 9 юни 1881 г., стр. 2. Под статията се чете: П. 23 май 1881. Х. П. е Париж, Х — инициал на К. Величков, с който нашият писател е подписвал и други свои статии в същия вестник. Вазов не е посочил нито града, нито автора на статията навярно поради нейния остър характер. По същата причина са изпуснати и посочените от Величков пасажи в статията.

ЕДНО НЕИЗВЕСТНО ИЗДАНИЕ НА „ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ“ ОТ П. П. СЛАВЕЙКОВ — 1902 г.

Иван Сарандев

Преди две години във връзка с едно изследване на преработките, които Пенчо Славейков е извършил върху стихотворенията от „Епически песни“, ми се наложи да издиря всички издания на книгата, направени приживе на поета. Библиографската справка посочваше, че в основата на изданието от 1907 г., броено от самия Славейков за първо, лежат сбирките: „Епически песни“, кн. I, Пловдив, 1896, издание и печат на Д. В. Манчов, и „Блянове“ — „Епически песни“, кн. II, Пловдив, 1898, издание и печат на Хр. Г. Данов. В Държавната библиотека „Васил Коларов“ обаче се намираше едно издание, което ме заинтересува поради няколко причини: на първо място, поради факта, че в наличната библиографска литература не беше отбелязано, а и в коментарите към различните издания на съчиненията на поета изобщо не се споменаваше и очевидно поправките и измененията на творбите в него не се вземаха под внимание от редакторите. От друга страна, въпросният екземпляр носеше записка: „Дар на Народната библиотека в София. 1 септ. 1902. П. Славейков“, което показваше, че изданието е направено със знанието на самия поет. Книгата — голям формат 4^0 — съдържа 98 + 2 стр. без всякакви библиографски указания, подвързана луксозно със зелена мушамена подвързия. Всички тези обстоятелства ме заставиха да започна издирвания. Трябваше да се изяснят ред въпроси. Например: защо в съществуващата библиографска литература изданието не е отбелязано; да се изясни въпросът за годината на отпечатването, защото годината, спомената в горната бележка, може и да не съвпада с тази на издаването; кои от близките и изследователите на творчеството на поета са познавали изданието и накрая какъв е бил конкретният повод, ако има изобщо такъв, за да бъде направено то. Когато започвах издирванията си, никога не съм предполагал, че те ще се проточат толкова дълго и в края на краищата ще бъдат толкова малко резултатни. Единственият достоверен източник на сведения, до който се добрах през тези две години, беше една бележка, оставена от ръката на Славейков в неговия собствен екземпляр, съхраняван в музея „Славейкови“. Текстът на бележката е следният:

„Тази книга е отпечатана само в 13 пълни екземпляра, от които по един са дадени на: К. Кръстев, Й. Фаденхехт, Ст. Михайловски,

П. Ю. Тодоров, Народната библиотека в София, J Morfill в Oxford, Екатерина Каравелова, Р. Кръстева и Георг Адам в Берлин.
11 септ. 1902 г."

В приведения по-горе текст, макар и написан с телеграмна пестеливост, се съдържат отговорите на ред интересуващи ни въпроси. Така от тази бележка става ясно защо изданието не е зафиксирано в библиографската литература нито от това време, нито покъсно. Б. Пенев в спомените си за Славейков пише: „Той може най-добре да поправя произведенията си само когато ги види напечатани. (Напечатана само за него „Кървава песен".)"[1] Това указание ни дава право да смятаме, че причините, които са извикали на бял свят изданието, са от такова естество. Известно е, че Пенчо Славейков многократно е поправял и преработвал своите произведения. И досега в музея „Славейкови" се пазят чернови на стихове до такава степен изпъстрени с поправки, че разчитането им е вече станало невъзможно.

В книгата са включени всичко 18 стихотворения, само две от които са изоставени по-късно в изданието от 1907 г. — „Валтасар" и „Челнар". Като се вземе под внимание фактът, че останалите 16 стихотворения — „Луд гидия", „Харамии" („Отдавна гората..."), „Цар Самуил", „Орисия", „Змейново либе", „Могила", „Фрина", „Крез на кладата", „Чумави", „Cis moll", „Тимуровий паметник", „Успокоений", „Сърце на сърцата", „След Старозагорския бой", „Ралица" и „Коледари" — влизат почти без поправки в първото издание, до голяма степен се изясняват причините за излизането на книгата. През 1898 г. Славейков пуска „Блянове" — втората книга на „Епически песни", но с това работата му над сбирката не се прекратява . Той ясно вижда недостатъците на своите творби, поместени в двете книги, затова продължава да работи упорито за тяхното отстраняване. Пет години след излизането на „Блянове" поетът е преработил основно 18 стихотворения и тогава навярно решава да направи нещо като скромен преглед на резултатите от петгодишния къртовски труд, а и да види дали все още нещо не е останало за поправяне, защото „той може най-добре да поправя произведенията си само когато ги види напечатани". По такъв начин непосредствените практически нужди, породени от своеобразния маниер на работа, налагат излизането на тази единствена по рода си в нашето книгоиздаване книга само в 13 екземпляра.

Приведената записка на Славейков ни дава основание не само за предположения, но до голяма степен ни въоръжава с факти, които подкрепят правотата на направените догадки.

Така в нея се казва, че книгата е отпечатана само в „13 пълни екземпляра". В случая за нас е от значение не толкова числото на екземплярите, колкото указанието, че посоченият брой екземпляри са пълни. Оттук може да се заключи, че освен тези пълни екземпляри съществуват и непълни екземпляри, т. е. отпечатъци върху отделни листове с широки бели полета встрани,

[1] Вж. Ив. Сарандев. Неизвестни спомени на Б. Пенев за П. П. Славейков. Сп. Литературна мисъл. Кн. II, 1958, стр. 99.

удобни за поправки и бележки. И наистина в музея са запазени такива шпалти, изпъстрени с безброй авторски бележки и корекции.

В процеса на издирванията ни се наложи да се срещнем с акад. А. Протич, у когото според неговите думи има също един такъв екземпляр на коли. В нашата беседа за изданието А. Протич каза, че в недовършените си спомени за поета изнасял интересни данни за конкретния повод, който е породил идеята за това издание. Екземплярът и спомените обаче не ни бяха предоставени, за да се запознаем отблизо с тях. Въпреки това може да се счита, че въпросът за причините, които са наложили изданието, в общи линии е разрешен. Ето защо каквито и нови данни да се изнесат, те ще осветляват вече по-несъществени и второстепенни подробности, нямащи решаващо значение при неговото обяснение.

Като се излезе от решението на основния въпрос, по-нататък вече лесно може да се разплете нишката, в която се сплитат помалко значимите проблеми. По този начин получаваме отговор на въпроса, защо изданието не е отбелязано в наличната библиографска литература. Естествено е, че след като то е направено за непосредствените практически нужди на поета, без да е предназначено за литературния пазар, от него не биха могли да се намерят депозитни екземпляри в централните библиотеки, освен ако авторът по свое желание не стори това, както е станало в случая, и следователно не биха могли да бъдат отбелязани в библиографската литература.

От съпоставката на двете датировки и от някои допълнителни източници се вижда, че книгата е била отпечатана през 1902 г. по всяка вероятност в края на месец август, защото най-ранната датировка от наличните екземпляри е от 1 септември. За тази година свидетелствува и д-р Кръстев. В неговия архив има запазен един екземпляр от „Епически песни“ (1907), върху който той си е отбелязвал извършените промени от Славейков в различните издания, поставяйки срещу поправките в текста само годината на изданието. Срещу поправките и измененията, направени във въпросното издание, стои навсякъде годината 1902. Освен това д-р Кръстев в една бележка, чийто текст ще цитираме по-долу, говори пряко за тази година. От друга страна, записката в личния екземпляр на поета повдига въпроса за съдбата на 13-те пълни екземпляра. Изброени са девет имена, а като се вземат пред вид личният екземпляр на Славейков и този на А. Протич, чието име не е споменато, следите на два екземпляра се губят. Съдбата обаче на подарените екземпляри не е по-щастлива. Оказа се, че като се изключат споменатите вече два, съхранявани в музея „Славейкови“ и Държавна библиотека „Васил Коларов“, само екземплярът, подарен на Ст. Михайловски, в момента е налице. По такъв начин от всичките 13 книги са запазени само три, или в най-добрия случай четири, ако се брои и екземплярът на А. Протич.

Популярността на изданието е извънредно ограничена — до такава степен, че дори за изследователите на живота и творчеството на Пенчо Славейков то остава неизвестно. Само д-р Кръстев единствен е познавал изданието и в своите трудове се е позовавал

на него. Така в статията си „Орисията на българската жена и майка“,[1] като говори за поемата „Ралица“ и нейните преработки, той пише: „Най-хубавите от тия преходи намираме във втората половина на поемата, всички внесени едвам в третята ѝ преработка, печатана в изданието от 1902 г., отдето поемата е взета почти без изменения в „Епически песни“ от 1907 г.“ [2] И на същата страница под черта е поставил следната бележка: „Това издание, печатано само в 13 екземпляра, не се намира нито в продажба, нито в публичните наши библиотеки. Само за малката библиотека на естетическия семинар при нашия университет аз можах да набавя един екземпляр, който е на разположение на студенти и нестуденти за справки и изучвания.“ По такъв начин д-р Кръстев в приведения цитат потвърждава голяма част от нашите предположения. Наред с това не по-малко основателно е да се предположи, че той е набавил именно един от онези липсващи два екземпляра, за чиято съдба нищо не се знае.

* * *

Нас, разбира се, изданието ни интересува не защото представлява изключителна библиофилска находка, а заради неговата историко-литературна стойност. В сложния и труден път на поета то отбелязва линията на идейно-творческото му развитие. Досега, когато се говореше за неговото творческо укрепване, обикновено се посочваше годината 1907, в която излиза първото издание на „Епически песни“ в техния окончателен вид. Изданието обаче убедително говори, че наличието на творческо укрепване и узряване таланта на поета следва да се отнесе не към 1907 г., а пет години по-назад — към 1902 г., когато е направено това куриозно издание.

От запазените екземпляри много релефно изпъкват основните черти на маниера, по който е работил Славейков. Първоначално като че ли творбата се създава само в контури. Подробностите не привличат вниманието му. В този си вид често пъти тя съдържа на места дори явни несъобразности и противоречиви съждения и ситуации. Характерен в това отношение е примерът със стихотворението „Валтасар“. В редакцията от 1896 г. след светотатството на самозабравилия се владетел има пасаж, който гласи:

. . . . . .
Срещу, на тъмната стена,

Яви се огнена ръка
И там написа във мрака:

Мени, Фекел и Уфарсин...

По-долу поетът съобщава, че никой не е могъл да отгатне енигматичните слова, пък едва ли е било възможно това, защото само по движението на ръката в царящата наоколо тъмнина, па макар и тази ръка да е огнена, е невъзможно да се разчетат думите. Сла-

[1] В. Миролюбов. Хр. Ботев, П. П. Славейков, П. Тодоров, П. К. Яворов. София 1917, изд. на Ал. Паскалев, стр. 79.
[2] Цит. съч., стр. 84.

вейков е схванал тази явна несъобразност и затова през 1902 г. разменя светлинните свойства на реквизита: ръката става незнайна, а думите огнени. След преработката несъобразността е отстранена, а пасажът добива следния вид:

. . . . . .

Отвъд, на тъмната стена,

Ръка незнайна се яви
И думи огнени изви

Замиг: Мени, Фекел, Перес...

Като насочва изцяло вниманието си върху контурите на произведението, Славейков отделя много малко внимание върху стилово-езиковите и евфоническите качества на речта си. По тази причина „контурните първообрази“ на неговите произведения изобилствуват с фонетически неблагозвучия, с неестествени и неудобни за произнасяне словоподредби, с думи, които заради запазване на ритмиката на избрания размер получават неестествено ударение, с излишни диалектизми, със слаби римови съзвучия и на места със словесен баласт, който е служил за „пълнеж“ на ритмическата схема. Колоритността на речта, търсенето на точната дума и характерния детайл се пренебрегват за сметка на композиционното и сюжетното изграждане на произведението. За разлика от много наши поети у Славейков творческият процес се зафиксира още в самото си начало, когато у него е възникнал отделен образ, настроение или чувство, и това продължава дотогава, докато произведението не добие окончателния си вид. Затова всяка редакция означава нови поправки, нова, по-висока степен на творческото израстване на поета и неговото майсторство. В този смисъл изданието представлява един нов, непознат досега за нас етап от идейно-творческата му еволюция.

Резултатите от наблюденията показват, че поместените в книгата творби са завършени в общи линии по отношение на своята идейно-композиционна основа, а така също и по отношение на конкретната си метрическа форма. Славейков тук е насочил своята работа към дребни езиково-стилови промени,[1] към търсене на колоритен, благозвучен и образен език и стих. Но независимо от тази обща тенденция в книгата се натъкваме на няколко единични случая, в които основната идея или отделна възлова мисъл в дадена творба е изяснена, доуточнена или променена. Най-показателен пример в това отношение са преработките на стихотворенията „Луд гидия“, „Орисия“, „Могила“ и др. Така в „Луд гидия“ от 1896 г. в първата половина на последния стих на стихотворението Славейков утвърждава божествения характер на изкуството, а във втората половина го отрича. Ето тази строфа:

Свири, струвай старо—младо, младо – лудо:
Туй е божья дарба — не е божье чудо.

[1] Част от поправките, нанесени във въпросното издание, са посочени в т. 1 от съчиненията на П. П. Славейков под ред. на Д. Осинин, 1958, стр. 7.

Във варианта от 1902 г. поантата придобива малко по-друг облик:

Свири, струвай старо—младо, младо—лудо.
Що е Божя дарба — то за свят е чудо.

Поради това, че и в двата случая поетът борави почти с едни и същи словесни съчетания, на които разменя само местата, трудно е изведнаж да се схване в какво точно се е изразила промяната. Но при по-внимателно вглеждане се вижда, че и в първия, и във втория вариант той е оставил непроменена мисълта, че талантът на художника е достоен за удивление, че е чудо. И точно оттук нататък започват промените: в първия случай отрицанието „не е божье чудо" не говори нищо определено на читателя за основния замисъл на песента — то сякаш стои някак прикачено изкуствено, без осезаема и естествена връзка с цялото предидущо съдържание на песента. Това е почувствувано от поета и ето защо в новата редакция акцентовката се съсредоточава върху общественото признание на таланта на художника. Неговото изкуство става предмет на всеобщо удивление и признание, или да се изразим с думите на самия поет: „то за свят е чудо". Несъмнено вторият вариант е спечелил откъм яснота на художествения си замисъл и целенасоченост.

При „Орисия" и „Могила" случаят е малко по-друг. При тях не може да се говори за промяна в основната идея на произведението, а само за допълнителна нюансировка на тази идея. При преработката и в двете стихотворения е вмъкнат по един нов куплет, на който именно се дължи този допълнителен нюансов ефект. Така след пророчеството на третата орисница, дето тя отрежда най-тежката земна участ на новороденото — да стане поет, — Славейков добавя през 1902 г. новата десета строфа:

Нека тленна плът изтлее,
А живее дух терзан —
Вечно да го цапа с хули
Дивата световна сган.

Тук се чувствува известно противопоставяне на изключителната личност, на избраника, на сганта и тълпата; индивидуалистичната линия е силно подчертана. Трябва да се отбележи, че подбудите за вмъкването на десетата строфа носят малко по-друг характер. Стихотворението „Орисия" за пръв път излиза в сп. „Мисъл" (1893), след това в изданията от 1896, 1902 и 1907 г. В първата си публикация има девет строфи. През 1896 и 1902 г. Славейков прибавя по една нова строфа, така че в окончателния си вариант баладата обема единадесет строфи. В нея има ясно разграничени три момента: спирането на първата орисница до люлката на новороденото и нейната орисия — първи момент; в следващия момент изрича орисията си втората орисница и накрая прокобата на третата. Непосредствено след нейните думи авторът само в една строфа с безпристрастен глас ни съобщава, че злочестият отрок е заживял, за да изпълни прокобата на орисниците. Споменахме вече, че в окончателния си вид стихотворението съдържа единадесет строфи, раз-

пределени така: първата е уводна с думи на автора; втората, третата и четвъртата са думи на първата орисница; петата, шестата, седмата — на втората; осмата, деветата, десетата — на третата и единадесетият куплет е заключителен, пак с думи на автора. От приведения преглед ясно личи съвършената симетричност на постройката на песента, за която симетричност трябва да се каже, че е била търсена съзнателно ред години. Така през 1896 г. Славейков прибавя единадесетата строфа, думите на автора в края, но с това симетричността все още не била пълна, защото орисията на третата орисница заемала два куплета, докато на първата и втората — три. И едва шест години по-късно той добавя десетия куплет. Разбира се, когато Славейков е извършвал тези корекции в композицията на стихотворението, той не се е ръководил единствено само от тия съображения, отнасящи се все пак до неговата форма, но в случая те каточели доминират над останалите.

Намирането на най-точната формулировка на основната идея на произведението е един процес, който при Славейков трае понякога десет и повече години. Осмислянето и точната формулировка, избистрянето на основната идея става постепенно, не изведнаж и понякога в окончателния си вид творбата може да добие съвършено неочаквана целенасоченост, която да стои твърде далеч, а в отделни случаи да бъде право противоположна на първоначалния вариант на произведението. В „Орисия“ този бавен, мъчителен процес не се е отклонил толкова настрана, а само е довел до по-синтетична формулировка на основната идея на творбата. Развитието на чувството в баладата върви по линията на една възходяща градация и всеки от набелязаните три момента отбелязва нова, по-висока степен в нейното развитие. В третия момент — върха на градацията — Славейков е преработвал няколко пъти десетата строфа. И това съвсем не е случайно: тук третата орисница изрича най-жестоката прокоба за новороденият отрок. Ето как е протекъл творческият процес:

Вариант 1893 г.

„С ваште грозни орисии
До живот той би ще клет, —
С моята и след смъртта си —
Нека бъде той Поет!“

Вариант 1896 г.

„С ваште грозни орисии
Той до смърт ще бъде клет, —
С моята и след смъртта си —
Нека бъде той Поет!“

Вариант 1902 г.

„С ваште орисии нека
На живот да бъде клет...
С моята и след живота —
Нека бъде той Поет!“

Не е необходимо да се впускаме в подробен анализ на поправките, но не може да не се отбележи, че авторовата мисъл е придобила изключителна синтетичност, точност и пределна яснота в последния вариант. Най-значителни и най-дълбоки промени обаче търпят онези произведения, които ние в началото нарекохме „контурни първообрази“. Към тях до 1902 г. се числи „Могила“, печатано за пръв път в „Епически песни“ от 1896 г. Понеже в него прекрояването и шлифоването, доуточняването и избистрянето на отделни моменти е

характерно изобщо за творческия процес у Славейков, ще съпоставим изцяло двете редакции от 1896 и 1902 г., за да се види в каква насока се е движила творческата работа на поета.

Вариант 1896 г.

Могила

Полето пустинно, широко
Далеч и далеч се разстила;
Край път отстранена в полето,
Се вдига висока могила.

На мрачни незгоди тя жив е
Свидетел от тъмни години,
За нея, в народната памет,
Запазен е спомен до нине: —

— Злокобен, кат'вихър нечакан,
Вожд с смели, безбройни пълчища,
От крайна земя тук връхлетял
Над бедните, скромни огнища.

Не свикнал на меча си грозний
Да среща от нигде отпора,
На плен и пожар той обрекъл
Сеидби и къщи и хора.

И дълго, воител безстрашен,
Той вършил походът си кървен,
И рвал беззащитните жертви,
Кат'вълк върху стадо настървен...

Но рат се насреща му смело
Подьела в злокобна минута, —
И в боя на вожда в гърдите
Стрела се промъкнала люта.

И паднал той мъртъв в полето...
Тук гроб му дълбок ископали;
На тризната конът му верний
Жреците над гроба заклали.

Над гроба му тъжен могила
Въздигнали в спомен свещенний...
И дълги годин преживяла
Една тя останки му бренни.

Певците във песни въспели
Делата му смели, юнашки...
Народът тез песни повтарял
Със клетви и сълзи сирашки.

Но времето, вещий целител,
Метнало над всичко забрава, —
Днес никакъв отзив на духа
Могилата няма не дава.

И само пред погледа чуждий
Тя мълком вирей се високо —
И пътнику служи насока
Към пътя в полето широко.

Вариант 1902 г.

Могила

Ширей се полето безкрайно,
Чак поглед до гдето застига;
Край стария път, сред полето
Висока могила се вдига.

Тя жив е свидетел на тъмни
Съдби, през години незгодни.
За нея запазен е спомен
В тъжовните песни народни.

Неканен, нечакан, долетял,
От чак крайно-земски пустини,
Воител незнаен, с безчетни
И жадни за кърви дружини.

Не свикнал на воля юнашка
От нийде отпора да среща,
Където поминял—след него
Оставало пустош зловеща.

Пред него се пръсквал народа,
Кат'стадо пред вълка настървен,
Че плян и погибел вещаял
Навсякъде мечът му кървен...

Но ей че на среща му войнство
Изстъпва със сила поносна, —
И в боя на вожда сърцето
Пронизва стрела смъртоносна.

В полето му воини верни
Със копия гроб изкопали;
Жреците на тризна юнашка
Кон, боен другарин, заклали.

И тази могила над гроба
Въздигнали те, — и променни
Столетия тя преживява
На вожда останките бренни.

А неговий паметен подвиг
Възславяли песни юнашки, —
Народът ги пял и повтарял
Със клетви и сълзи сирашки.

Зло време и клетви и сълзи
И песни с забрава замятва...
Днес само могилата няма
За чест преживяна загатва.

Пред морния пътник тя мълком
Вирей се далеко в полето,
На почив го кани — и тихо
С блян минал му гали сърцето.

С всичко това работата на Славейков върху стихотворението не спира. Преди да го включи в изданието от 1907 г., той още веднаж внася в него значителни промени: третата и четвъртата строфа на втория вариант са преработени основно, а петата строфа е изоста-

вена. Освен това навсякъде предлозите „със“ и „във“ са заменени със „со“ и „во“. По такъв начин стихотворението добива окончателния си вид. Не е изключено, ако Славейков имаше възможност да подготви сам второ издание на сбирката си, да внесе някои нови изменения в творбата. Един разговор, станал между него и М. Белчева само няколко месеца преди смъртта му, ни дава основания за такива предположения:

— А „Епически песни“ защо вече не вземаш в ръка? — пита го тя. — Види се, защото няма вече там какво да поправяш?

— То все има, не съм доволен напр. от „Успокоения“ ... и т. н.[1]

От приведените текстове на двата варианта се вижда, че, общо взето, в композиционно и идейно отношение творбата още при първата си публикация е била завършена, защото внесените поправки и изменения се отнасят повече до други нейни страни, а не толкова до основната идея и композиция. В конкретния случай промените не отиват по-далеч от стремежа за по-голяма яснота и логичност в изложението. Проличава също така известен стремеж към синтетизъм — преработката на десета строфа. Поправките, които засягат стилово-езиковите особености и образната система на произведението, съставляват най-голям дял и не само в дадения случай, но изобщо в работата на Славейков над това издание. Поетът се стреми към естествен език, близък до словоподредбата на обикновената говорима реч. Този стремеж е проведен като основна тенденция в работата му над изданието. Славейков много вярно долавя, че отдалечавайки се от естествената и жива реч, лишава своите стихове от интонационно многообразие и непосредственост, прави ги сухи и безжизнени. Ето защо с такава упоритост прекроява, размества, зачертава, вмъква нови думи, стихове, а понякога и цели строфи. И от всичко това стиховете му само печелят. Естествена реч и интонация Славейков постига, на първо място, с промени в словореда. В повечето случаи той възвръща подлога и сказуемото на техните естествени места. Примери в това отношение има в изобилие. Цялата втора строфа на „Могила“ е преработена именно по такъв начин. В двадесет и третата строфа на „Чумави“ първият стих „Върна се Петкана...“ от 1896 г. става на „Петкана се върна...“ и т. н., а стихът „Се поглади стар кадия по брадата“ от „Луд гидия“ — на „Стар кадия по брадата се поглади“ и др. Разбира се, изводите от тези наблюдения не трябва да се абсолютизират, защото в своята практика често пъти поетът съзнателно запазва инверсионния словоред с оглед на целите, които преследва във всеки отделен случай. Понякога чрез такава инверсия Славейков отделя логически и интонационно дадена дума в стихотворния ред, която според него има възлово значение.

В „контурните първообрази“ на своите творби Славейков често пъти разводнява смисловото и интонационното им съдържание с излишен словесен баласт. Понякога този словесен излишък служи като „пълнеж“ на ритмическата схема, а в други случаи се явява

[1] М. Белчева. Пенчо Славейков. Бегли спомени. София, 1923, стр. 18.

поради ненамиране на най-подходяща дума или образ. В по-нататъшната си работа обаче поетът търпеливо и упорито чисти творбите си от тези „словесни плевели“, като по този начин прави техния език колоритен и естествен. Особено показателни в това отношение са поправките на първата строфа от цитираното вече стихотворение „Могила“. Натрупването на няколко последователни определения към едно съществително във всички случаи води до неестествена натруфеност и до известна тромавост на речта. Ето защо Славейков изоставя стиха „Полето пустинно, широко“ и го заменя с друг — „Ширей се полето безкрайно“, несравнено по-сполучлив и естествен. Наблюденията върху извършените поправки показват също така, че поетът не само изкоренява тези „словесни плевели“, но и се старае да ги замести с образни думи и свежи сравнения, да намери най-точното и подходящо слово. В тази насока упоритостта му няма граница. Пак в „Могила“ и пак в първата строфа стихът „Далеч и далеч се разстила“, който по същество е твърде умозрителен и необразен, е заменен с друг, много по-художествено осезаем, а именно: „Чак поглед догдето застига“. Понякога тези поправки идат да заместят сравнение или словосъчетание, което от дългата си употреба се е вече банализирало, както е например случаят с „Цар Крез на кладата“:

1896 г.
8-а строфа 1-и стих И г р ъ м н а в простора стохиляден клик.

1902 г.
Простора п р о ц е п и стохиляден клик.

Или в „Чумави“ в 30-та строфа твърде често срещаният израз в сантименталната лирика „Тъжовно обори си чело“ е заменен с превъзходната метафора „Наведе посърнало чело“. В отделни случаи стремежът към естествен изказ се изразява в премахването на думи, които получават неестествено ударение в стиха заради целостта на ритмическата схема, или пък в отстраняване на съкратените думи от рода на „вещ“, „кат“ и др., признак на творческа неукрепналост.

Славейков работи върху „Епически песни“ повече от две десетилетия, и то в една епоха, когато се създава и укрепва нашият книжовен език. През този продължителен период от време на бързи промени в лексическия състав на езика в много отношения езикът на първите варианти се оказва остарял. Ето защо една от задачите, които стоят пред него в работата му над отделните творби, е да съобразява тяхната лексика с новоутвърдените норми на книжовния ни език. Следи от такава работа в изданието има много: например различното отношение на Славейков към диалектизмите, русизмите, архаизмите и неологизмите през различните етапи на творческото му развитие. В ранните си произведения той разтваря широко вратите на диалектизмите и русизмите. Така в „Епически песни“ от 1896 г. се срещат извънредно често диалектизми от рода на „кърчаг“, „посох“, „божек“, „похаб“, „плоска“, „доганям“, „чад“, „спрепна“, „пръпам“, „доба“, „рикане“, „докле“, „кръз“, „мощне“, „дека“, „морници“, „була“, „ореси“ и т. н. Ако се съди по поправките, които са направени по-късно, може да се твърди, че е за-

почнал процес на съзнателно ограничение в употребата на диалектизми, а на места и чистене на речта от тях, както и от русизми и неологизми. Ето няколко примера: в баладата „Чумави“ диалектизмът „пойдоха“ е заменен с „отидоха“:

1896 г. 29-а строфа 1-и стих Пролетеска пойдоха в Добруджа пуста.
1902 г. Пролетес отидоха в Добруджа пуста.
1896 г. 6-а строфа 1-и стих Изведнаж аз съзрях кръз барутния дим
1902 г. Изведнаж аз съгледах през гъстия дим
(„След Старозагорския бой“)

А в 27-а строфа, 4-и стих „Техний пóтърс за дълго не трая“ от 1896 г. на същото стихотворение е изоставен и заменен с друг.

1896 г. 37-и стих — Отборний цвят от граждане атински
1902 г. 41-и стих — Отборний цвят от граждани атински
(„Фрина“)

Има няколко отделни случая, които свидетелствуват за стремежа на поета да очисти речта си от излишни русизми. Така в „След Старозагорския бой“ русизмите „укажи“ и „вонь“ са заменени в изданието съответно с „разправи“ и „воня“.

От направения дотук преглед на поправките, които засягат повече езиково-стиловите особености на творбите, се вижда, че вниманието на поета е насочено главно към постигане на естествен, жив и колоритен език. Този стремеж се реализира или с поправки в словореда — премахване на словесните инверсии и баласт, — или с очистване на езика от ненужни и излишни диалектизми, русизми, архаизми и неологизми. Вниманието на поета е вече насочено към „подробностите“, които имат такова голямо значение за емоционално-художественото въздействие на стихотворното произведение. От приведените примери става ясно, че поетът сменя своите инструменти — досега той е работил само с млат, а сега в неговата ръка се появяват и длето, и пила, и шлифовъчен камък. И ако с млата само е очуквал творбите, придавал им е най-обща физиономия, дошло е време, когато това е вече недостатъчно за неговите изисквания и затова са пуснати в работа инструменти, несравнимо по-фини от млата. С тях той премахва грапавините, шлифова, променя физиономиите, добавя допълнителни щрихи, одухотворява и прави незабравими образите на своите поетически рожби. И трябва да се признае, че той умее да дообработва добре своите творби.

Малко по-различен характер от този, който очертахме дотук, носят поправките във „Фрина“, „Сърце на сърцата“, „Cis moll“, „Успокоений“ и „Ралица“. Ето защо на тях ще се спрем и ще ги разгледаме по-подробно, защото те разкриват пред нас друга страна от творческата работа на поета.

Поемата „Фрина“ е печатана за пръв път през 1892 г. в сп. „Мисъл“ с дата на написването 6. XI. 1891 г. и заглавие „Пресъдата над Фрина“. Съдържа 201 стиха. Първообразът се различава съществено от по-късно установения й облик главно по начина на заплитане на конфликта. Тук Ефтий отсъствува, а конфликтът възниква между Фрина, която увенчава челото на „лезбиан-

ката харита“ с лавров венец и вдига наздравица „За славата на нова Афродита!“, и смутените от богохулната постъпка гости на пиршеството. Известни различия се забелязват също и във формулировката на присъдата. Народният съд тук отсъжда Фрина да се явява „нага“ пред народа на общия празник. Редакцията от 1896 г. показва съществени промени главно в завръзката на конфликта. Тук окончателно се оформя идейният облик на поемата. В следващите издания също има промени, но те вече не засягат конфликтната линия и идейната основа на произведението — те разширяват, доизясняват, дооформят отделни моменти и картини, внасят се езиково-стилови изменения. Промените, извършени от Славейков в изданието от 1896 г., са изобщо най-значителни: те засягат не само идейно-конфликтната основа на творбата, но и нейния обем. Срещу 201 стиха в първата публикация във варианта от 1896 г. стоят 319 — едно разширение с повече от сто стиха. Това е несъмнено указание за значимостта и дълбочината на измененията.

Нас, разбира се, във връзка със задачата, която сме си поставили в настоящата статия, ни интересува характерът на поправките в изданието от 1902 г. От съпоставката на двата текста се вижда, че промените засягат, на първо място, обема на поемата. В сравнение с варианта от 1896 г. стиховете са се увеличили с 36:319 срещу 355 през 1902 г. Този значителен обемен растеж се определя от характера на извършените поправки. Работата на Славейков върху изданието е протекла по линията на уточняване, уясняване на отделни моменти в произведението, до засилване колоритността на образната система чрез намиране на най-точната дума, движение или жест или чрез вярно доловен характерен детайл. Поетът на места задълбочава психологическата мотивировка на постъпките на своите герои и по този начин прави образите им по-релефни и пълнокръвни. Че това е така, лесно можем да се убедим от съпоставката на онези моменти, които са подхвърлени на дообработка. Много характерен в това отношение е моментът на танца:

1896 г.

Тя свенливо
Пристъпи — и понесе се за миг,
Под ритма на йоническия химн,
Във вихъра на страстната игра.
В извивите на своя кършен стан,
В движеньята пленителни и плавни
Унесена, неуловимо тя
Летеше, някак сякаше с нозе
До подът не досегно; и отново,
Кат' сепната сред свойто увлеченье,
Примираше тя трепетно за миг,
В томление на поза сладострастна.
И упоени вси от страст не снемат
От нея поглед. Следваше душа им
На тялото движенията дивни
И техний израз...

1902 г.

Тя свенливо
Пристъпи — спре се и полетя вмиг
Под ритма на йоническия химн,
Във вихъра на дивен, страстен танец.
В извивите на своя кършен стан,
В движения пленителни, сама
Каточели унесена, летеше
Едвам-едвам с вършеца на нозе
Досегната до подът; и отново
Кат'сепната сред свойто увлеченье,
Примираше тя трепетна за миг,
В томление на поза сладострастна.
Прехласнати и упоени всички,
Не снемаха очите си от нея.
Надвластний дъх на красота и грях
В сърца им трепет сладостен събуди:
През погледи, в желанье и захлас
Упорно взрени, следваше душа им
На телото движенията дивни
И техний израз...

Не е трудно да се види от приведените цитати, че промените засягат главно две особености в образно-художествената система на творбата: поетът се стреми да намери думи, чието съдържание извиква у читателя конкретна представа за назованото явление. Така например във втория стих е заменен глаголът „понесе се“, чието съдържание е твърде общо, неконкретно, с глагола „полѐтя“, в случая придобил функциите на метафора. От друга страна, езиковите доуточнявания и промени засилват по такъв начин колоритността на картината. Така пак в началния стих Славейков добавя глагола „спре се“, преди още младата харита да полети във вихрения си танец. Внесена е една съвсем дребна подробност, но от това представата за картината става несравнено по-пълна и релефна. Поправки от подобен род срещаме не само във „Фрина“, те са обща особеност на работата на поета върху изброените вече по-горе поеми

На второ място, от новодобавените стихове в края на момента се вижда, че Славейков прави опит да ни обрисува картината на танца не пряко, както е постъпил в началото, а косвено, посредством преживяванията на присъствуващите. Чрез този похват той постига по-ярък колоритен рисунък и психологическа дълбочина. Подобен характер носят промените в текста, дето Славейков описва как Фрина разкъсва пурпурния си хитон и с блясъка на своята красота предопределя присъдата на съвета на мъжете. Ето този пасаж в двете редакции:

1896 г.	1902 г.
И се въспре: — във златний лунен блеск	И тъй застана — в златолунний бляск
Отсякоха се мраморни плещи,	Отсякоха се мряморни плещи,
Вълнующа се гръд и строен стан,	Вълнующа се гръд и строен стан,
В таинствено вълшебство осияни.	В таинствено вълшебство осияни.
От дъх надмощен сякаше възспряно,	Замая всички погледи прибули.
Наоколо замре диханье всяко,	И сякаше из тия форми лъхна
И ослепени погледи в замая	Неземний гений на величье земно
Видението чудно прикова...	И с трепет свят душите той изпълни.
Тогава вдигна с властен мах десница	Със властен мах издигна първ десница
И вдъхновен въскликна Хиперид:	И вдъхновенно викна Хиперид:

В „Cis moll“ се натъкваме на едно твърде интересно явление — Славейков заменя обикновеното сравнение с разширено. Трябва да се отбележи, че тази замяна по-късно става главен характерен белег на неговата творческа работа върху поемите му в народен дух, битовите поеми. В „Cis moll“ имаме само зачатъци на онова, което по-късно става основна тенденция.

1896 г.	1902 г.
15-и стих	15-и стих
Раздадоха се звуци бурен вихър	Разсипаха се звуци бурен вихър
И трепнаха прекъснати. Лице	И трепнаха прекъснати. Ръце
Склони той в смъртна бледност над рояла	Отпусна той и смъртнобледен лик
И в миг замре над него неподвижно.	Безпомощно обори на гърди.
И в мрачния му ум злокобни мисли	И в мрачния му ум злокобни мисли
Се сбориха, събудени мгновенно,	Се зароиха, сепнати за миг,
Кат' искри сред разровена жерава.	Тъй както искри изпод пепелта На току що разровена жерава.

Разширението тук е съвсем незначително, но независимо от това образът става по-колоритен и осезаем. В „Успокоений“ и „Сърце на сърцата“ стремежът към конкретизация на художествените средства, към детайлно разкриване на отделни психологически състояния на лирическия герой и колоритен рисунък изпълва изцяло работата върху творбите. Поради философско-психологическия им характер обаче поправките в тях понякога се изразяват в избистряне на отделна мисъл, монолог или анализ на душевното състояние на лирическия герой или пък в замяна на отделни възлови мисли с нови, предизвикани от идейната еволюция на поета. Много показателен в това отношение е примерът с „Успокоений“. Ето двете редакции на първия монолог на Ленау:

1896 г.	1902 г.
29-и стих	31-и стих
Бях жертва сам на себе чрез това:	Жрец — и самичък жертва! Че зарони
Божественното верен след проправи	Божественното, в мойта възхитена
В душата ми на беззаветна скърб...	Душа, ядът на ясното съзнанье...
Нелеп размах на блянове нелепи, —	Възторгът, ах, къде се дяна той? —
И що от тях остана? — хлад в сърцето,	В сърцето хлад, пустиня във душата.
Пустиня във душата:... И не грее	Към отчуждений целий свят е чужд.
Веч техний факел моят разум слаб!	За мене днес един изход остава:
В тъжовний мир аз чувствувам се сам.	В пустинята да бягам, — да живея
За мен един, един изход остава:	В жестоката борба на своя дух,
Във себе си да бягам, — да живея	Непримирим със правдата предвечна:
В жестоката борба на своя дух,	На земна твар е даден земен дял.
Непримирим със правдата предвечна:	
На земна твар е даден земен дял.	

Характерно е, че по обем този момент във варианта от 1902 г. е значително намален. Това трябва да се отбележи, за да не се остане с впечатление, че при преработките на творбите, включени в изданието, във всички случаи поетът е увеличавал броя на стиховете. Както се вижда от приведените варианти, вторият пасаж не само че не е загубил в художествено отношение, но именно сега той влиза в единство и по форма с онова емоционално състояние на лирическия герой, на което се явява реален израз. Душевното състояние на лирическия герой тук изисква силно емоционален и богато наситен с вътрешна динамика стих, а именно такъв е станал вторият пасаж: изпъстрен изобилно с вътрешни и емоционални паузи, с неочаквани езиково-стилови обрати, с широк диапазон на интонационната вълна. Всичко това засилва извънредно много художественото въздействие на творбата.

Друга съществена поправка Славейков извършва в песента на Ленау. Вариантът от 1896 г. съдържа пет двустишия. В него са набелязани двата основни момента, които по-късно преминават и в преработката от 1902 г., а именно: първият момент — поетът стига в своя жизнен път до пълна безизходност, или както се изразява сам, до „бездна“, и вторият момент — тогава той тръпне от ужас, но не за себе си, а за нея, „дете невинно“. В преработката чрез високо художествени разширени сравнения, вплетени в идейната канава на произведението, и грижливо обработен поетичен език Славейков е успял осезаемо да увеличи емоционално-художест-

вената значимост на пасажа. Колко много е спечелил той след преработката, се вижда от следната съпоставка:

1896 г.

Животът ми вървя из път жесток.
И ето че на стръмен бряг висок,

Над бездна се запрях в изнемощенье —
И няма веч спасение за мене.

Но не за себе тръпна в ужас аз,
Дете невинно! Веч е близо час

Да ме погълне бездната веднага...
Земята се тресе... О, бягай, бягай!

1902 г.

В нощ непросветна, към незнаен кът
Отивах аз. Планинский стръмен път
Ту се изгуби, ту, при ненадеян
Завой, се вий от месеца огреян.

Глух ромон нейде там под мен ехти.
Глух стон избий из моите гърди:
„Ела, ела, о мое свидно дете!
Към тебе аз простирам си ръцете —
И твойта близост чувствувам тогаз...
Ей святва месец — пътя се завчас
Открива: бездна из-под мен зияе!
Душа се сепва, страх сърце замае.
О бягай, бягай, нека само мен
Погълне тя. Залезе моя ден,
Зора огрява още твоя път...“

Особено интересно свидетелство за засилване на индивидуалистичните настроения на поета от този период представлява преработката на монолога „Изкуството“ (стихове 130 — 147):

1896 г.

— В искуството едничка вяра само
В душата ми некътната остана...
Растушах се самичек аз: чрез него,
Кога е чиста твоята душа,
Страданьето ти можеш превъзмогна!
„Да, превъзмогна! Аз го превъзмогнах,
Нели?! Безумец, то играй си с тебе,
Като детето със топка еластична, —
Където тласне, мятай се нататък;
И пак мисли, че ти играеш с него!...
Ще дойде край, но, Боже мой, кога?...
В съзнанъето си аз се примирих
Със свойта участ. Видях и познах,
Че нищо не съм виждал и познавал!
„Светът велик е!“ — ази пях му химни;
„Светът е малък!“—в песни го оплаках, —
И не светът възпявах и оплаквах,
А своят разум божески убог!“

1902 г.

— Изкуството! — Некътната до днес,
Гасней и в него мойта свята вяра...
На тъмна мисъл, о, измама тъмна:
От божий плам душата обгорена,
В световните неволи се възражда
О дай ми вяра, Боже, да не виждам
Измамата си — да не виждам всичко
Нищожество на туй, което ти си
В самозабрава дал на человека
Дар най-възвишен, дар най-свиден — дар
Най-свят —и най-жесток.. да бъдеш жрец
И жертва — да се моли и проклина
Молитвата си... себе си—и теб.
На ясновидец дар: да има поглед
За всички — и за себе си открит!...
Къс от скала от гръм разбита, чакам
Последний удар — чакам го прислушван
В злокобното буботене на сбрани
В душата ми рой облаци. Из ден в ден
Аз чувствувам зловещия им напън...
Ще дойде край, но, Боже мой, кога?“

В първия вариант вътрешната борба се поражда от съзнанието, че героят не може да превъзмогне страданието: то си играе с човека така, както гумената топка си играе с детето — измамна е илюзията за неговото превъзмогване. Въпреки това трагизмът в монолога не е достигнал до мрачна безизходност и песимизъм, защото всред безпросветния мрак на трагична раздвоеност на душата като малка спасителна звезда свети вярата в изкуството. В новия вариант и този един едничък лъч на надеждата е потушен. Поетът изповядва за изкуството: „Гасней и в него мойта свята вяра...“ и след тая изповед неговият трагизъм, трагизмът на индивидуалиста, самоизолирал се от живота и хората, достига своя апогей. И в съгласие с тази промяна вървят всички останали поправки в пасажа,

който завършва с един трагичен вопъл на измъчената от вътрешни борби душа: „Ще дойде край, но, Боже мой, кога?“. Поправки от подобен род говорят за един процес на постепенно задълбочаване на индивидуалистичните настроения у поета. Основание за такива твърдения ни дава до голяма степен и характерът на извършените поправки в „Сърце на сърцата“. И тук тази линия на задълбочаване на индивидуалистичните настроения и раздвоения на душата е отчетливо подчертана. Показателни в това отношение са думите на един от другарите на Шели за истината:

1896 г.	1902 г.
Кат' го прекъсна, другий възрази:	През реч
— Таз истина към що ли води Шели?	Преварил, други се обади там:
Все пак остават прави стари думи:	— Блян на поета! Истината в него
Светът се лъже, нека да го лъжем!	Е враг на всяка истина в живота.
Във истината има малко щастье...	Във истини, що из сърце изхождат,
	Намират щастье и наслада само
	На мисълта безкръвните аскети...
	Бъди Монблан! На висини възмогнат,
	Обвий се с лед и с леден поглед гледай,
	Това под теб в тъмата що гъмжи.

Разширеното сравнение е една от най-характерните особености на Пенчо Славейковата поезия. В тази област на художествената стилистика той няма равен на себе си в нашата поезия. Неговата „Кървава песен“ е най-блестяща илюстрация на умението му да строи и си служи с разширените сравнения. Там той показва изключително умение да оживява и освежава поетическите си картини, да прави забележителни психологически анализи, да прави предметни и най-сложните човешки преживявания, мисли и настроения именно благодарение на високо художествените си разширени сравнения. Сравнението у него не играе спомагателна роля, то не е фон, а води самостоятелно съществуване, добива известна автономия в рамките на рисуваната картина или се явява неин съществен компонент. Тази характерна особеност на своя поетически стил Славейков не изработва изведнаж, а в течение на редица години, през които оценява значението на сравнението за епическо произведение и се учи да го строи. И трябва да се каже, че опити за разширени сравнения срещаме първоначално именно в неговите поеми — главно в по-късните им редакции. Поправките в „Ралица“ от 1902 г. показват, че поетът е вече овладял и утвърдил в своята творческа практика разширеното сравнение, оценявайки неговото изключително голямо значение за художествената пълнота на поетическото произведение. Един поглед само върху поправки, нанесени във варианта от 1902 г. в „Ралица“, ни убеждава в това:

1898 г.	1902 г.
8-и стих	8-и стих
Та така остана	Ралица остана
Сирòтно чедо Ралица девойка.	При леля си, и като свое чедо
Немà леля ѝ рожба от сърце —	Я тя отгледа, — гърлицата както
Ех, свят, и всякой с свое на света! —	Отглежда своя рожба, докато
Та Ралица отгледа, като майка,	Се на крила самичка тя възмогне.
Дор отраснà — за чудо и за приказ.	

1898 г.

20-и стих
Като мъгла на всички на душата...
„Блазе й с хубост“, казваха едни;

1902 г.

20-и стих
Като мъгла, на всички на душата,
И мислите им все около нея
Се виеха, кат' сърмений колан
О кръшната й тънка половина...
„Блазе й с хубост“, казваха едни;

1898 г.

174-и стих
Зловещо дето вихъра виеше
Стоеше в къта Ралица девойка.

1902 г.

185-и стих
Зловещо гдето вихъра виеше.
Нощта погълна глухий стон на Ива,
А каточели слаб, едвам досетен
Ек и сърцето Ралици досегна —
Неясен ек и несъзнан, тъй както
В гората гръм далечен на ловеца
На птичката в сърцето се отйеква, —
За миг се тя услуша и отново
Я мисълта за утре пак обзе.
Седеше тя прибрана тамо в къта.

1898 г.

197-и стих
За дълго се отекваше в сърца им.
Тъй мина час и друг, а все нема...

1902 г.

215-и стих
За дълго се отйекваше в сърца им.
И нещо тежко, тъмно се полека
Възйемаше и таеше в душа им,
Като сред лято дъжд, кога в полето
Лежат вън златни снопи неприбрани.
Тъй мина час и друг, а все нема...

И накрая нека приведем разширеното сравнение, вмъкнато от Славейков в поантата на поемата:

1898 г.

245-и стих
Дни минаха и много мина с тях.
Живей сиротно с своето сираче
Живот неволен Ралица...

1902 г.

268-и стих
Дни минаха и много мина с тях.
Тъй както свива модрия седянко
Цветец, когато слънцето залезе,
Тъй и сърцето Ралици се сви,
Прибрало спомен скъп за ясни дни...
Живей сиротно с своето сираче
Живот неволен тя сега.

Както се вижда от приведените примери, употребата на сравненията у Славейков преследва различни цели и поради това те имат различно предназначение. В един случай разширеното сравнение конкретизира физическите черти на героя; другаде зафиксира неуловимите трепети на човешкото сърце и мълниеносния ход на мисълта или пък създава най-подходящата психологическа атмосфера за рисуваната картина. Във всички от изброените случаи Славейков умее да подбере най-подходящо сравнение и да го вплете така естествено в канавата на произведението, че то заживява в нея, а чрез него и отделният момент. Без преувеличение може да се каже че сравненията са едни от най-поетичните места в поемите на Пенчо Славейков — едно от най-високите му творчески завоевания.

И накрая нека се спрем съвсем накратко върху поправките, които поетът е нанесъл в стихотворенията и поемите от това из-

дание, преди да ги включи в „Епически песни“ от 1907 г. Изобщо поправките тук са малко и доколкото ги има, те носят предимно езиково-стилов характер. Само две произведения — „Могила“ и „Фрина“ — са подложени на по-сериозна преработка, която засяга колоритността на образната система на творбите. В останалите поетът е променил отделни думи, изгладил е на места словореда или е изхвърлил някои диалектизми и русизми.

Тези факти потвърждават нашата мисъл за мястото на изданието на „Епически песни“ от 1902 г. в творческото израстване и укрепване на Пенчо Славейков като забележителен майстор на българското поетическо слово.

ПРЕД 15-ГОДИШНИНАТА НА ДЕНЯ НА СВОБОДАТА

Кратки бележки за развитието на Института за българска литература при БАН

Стойко Божков

Навършват се петнадесет години от славното народно въстание на 9. IX. 1944 г., когато народът, при решаващата помощ на съветската армия — наша освободителка, смъкна монархо-фашисткото иго и под ръководството на Българската комунистическа партия установи своя народна власт и създаде благоприятни условия за изграждането на социалистическото общество в нашата страна. За изминалите 15 години ние завоювахме всестранни успехи. Разкрепостените сили на трудещите се, щедро подпомагани от безкористната помощ на съветските братя освободители, вече превръщат нашата родина в цъфтяща, устремно развиваща се по пътя на материалното и културно благополучие страна, която измерва своето утрешно благосъстояние с мярката на най-напредналите народи в света.

В този период у нас се извърши и продължава да се развива успешно дълбока културна революция. Социалистическото преустройство се характеризира с мощно движение на народните низини към върховете на знанието и прогреса, с разцвета на многообразните творчески сили на народа. Успехите на нашата културна революция се дължат главно на няколко предпоставки. На първо място тук стоят огромните грижи, които Партията полага за нашата интелигенция, за нейното сплотяване около народната власт, за отърсването ѝ от плесента на буржоазното идеологическо влияние, за въоръжаването ѝ с идейното оръжие на марксистко-ленинския мироглед и метод. Благоприятна основа за правилното и бързо разрешение на този процес са редицата исторически предпоставки, които оказват силно въздействие за сравнително безболезнения преход на най-широки кръгове на интелигенцията върху позициите на народа. Тук трябва да спомена богатото наследство на революционните демократи от периода на националноосвободителната борба против отоманското иго, принципиалността и последователността, с която Партията под ръководството на Д. Благоев води борба за партийността на културата и изкуството, ленинската линия на борба на идеологическия фронт през годините на фашистката диктатура, огромното благотворно влияние на руската класическа и по-късно съветска култура и изкуство върху българската интелигенция. На

второ място трябва да изтъкнем огромните материални грижи за развитието на нашата култура, които самата държава полага. Речем ли с най-общи черти да характеризираме голямото културно движение у нас, следва да отбележим преди всичко: ликвидирането на неграмотността, подема на образованието, създаването на многолюдна армия от подготвени специалисти за промишлеността, селското стопанство и здравеопазването, разцвета на изкуствата, широкото разпространение на знанията сред народа, активното участие на самите трудещи се в културния живот, пълните възможности на всеки талант из всички слоеве на народа да се развива и усъвършенствува, огромната възпитателна работа на Партията, Комсомола, Отечествения фронт и професионалните съюзи за създаване на трудолюбие, честност, творчески дръзновения, патриотично и интернационално чувство за дълг към социалистическата ни родина и за братство със социалистическите страни и борещите се за свобода, независимост, мир, демокрация и прогрес народи от целия свят, както и все по-ярко открояващите се комунистически черти на новия човек у нас. В своята съвкупност всичко това представлява огромен скок към все по-заможен и изпълнен с богат смисъл и човешки радости живот, към все по-пълно разгръщане на духовните сили и енергия на трудещите се в интерес на прогреса и човешкото щастие.

В голямото културно движение у нас особено място заема развитието на науката. Ние строим нашето общество върху основата на научния социализъм и всяко придвижване напред означава строго анализиране на жизнените явления, разкриване възможностите за тяхното по-нататъшно развитие, използуването им за благото на човека. Успехите си ние дължим изключително на правилното научно построяване на политиката на Партията както по отношение на развитието на промишлеността, така и на селското стопанство, търговията, транспорта, културата и всички отрасли на живота. Затова още непосредствено след 9. IX. 1944 г. Партията започна да отделя голямо внимание на научния фронт. Най-напред бяха укрепени висшите учебни заведения като ковачници на нови, верни на народа и добре подготвени специалисти, а след това и Българската академия на науките, като главен ръководен щаб на българската наука.

Преди — в цялото време на господство на буржоазията у нас — науката се развиваше изключително от отделни единици учени, които с голяма мъка, преодолявайки ограниченията и идеологическия натиск на буржоазното общество, създаваха научни ценности. Постиженията на тези учени рядко достигаха до народните низини. Много често те бяха използувани във вреда на трудещите се за шовинистическите цели на монархо-фашизма или за облагодетелствуване на отделни кръгове. Въпреки това, българската прогресивна наука отбелязва и в тоя период значителни постижения, които влизат в основата на нашата култура.

След народната революция грижите за науката се поеха от самата държава. Широки мероприятия за материално задоволяване нуждите на науката, за създаване на нови кадри от специалисти,

въоръжени със съвременни научни знания и с правилен научен метод, обзавеждане на лаборатории и експериментални бази, снабдяване с модерна апаратура и научна литература, осигуряване на широки възможности за специализация на научните работници с държавни средства, осигуряване на постоянна помощ от страна на братските страни и особено от най-квалифицираните специалисти от Съветския съюз, които по най-безкористен начин ни позволяват да загребваме от огромното научно богатство на целия свой научен фронт — всичко това провежда самата народна държава. И резултатите са на лице. Сега у нас има разгърнат научен фронт. Развиват се всички клонове на науката, от които има нужда нашето движение по пътя на социализма. Сега у нас работят повече от 5000 души научни работници, почти половината от които са академици, членове кореспонденти, професори, доценти и старши научни сътрудници. Само в Българската академия на науките са изградени 39 научноизследователски института, работещи върху основните направления на науката.

Един от тези институти, създаден от народната власт в рамките на Академията на науките, е и Институтът за българска литература.

* * *

Нашият народ се гордее със своята художествена литература, създавана в продължение на столетия. Да се изучи това богатство, да се обяснят и покажат неговите ценни страни пред народа, да се включат те като пълноценен фактор в изграждането на новата наша култура и във формиране съзнанието на новия човек — това е една високо патриотична научна задача, която колективът на Института за българска литература има да разреши. И в продължение вече на десет години той работи за нейното изпълнение.

Създаден през 1948 г. от членовете на Академията Н. Райнов, Елин Пелин, Л. Стоянов, К. Н. Петканов, Н. Лилиев и чл. кореспондент П. Динеков, институтът, поради съвършено недостатъчния брой щатни научни сътрудници, в продължение на няколко години не можа да започне организирана научноизследователска работа. Още тогава обаче задачите на института са определени правилно: „да разработва проблемите на българската литература от създаването ѝ до днес; да проучва връзките ѝ със съветската литература, с руската класическа литература и литературите на другите братски славянски народи; да осветлява проблемите на теорията на литературата; да съдействува за утвърждаването и развитието на социалистическия реализъм като метод на съвременната ни литература". За осъществяване на тези цели в института се събират и обнародват материали из литературното развитие, подготвят се и се издават академични издания на писателите, монографични изследвания върху отделни писатели, периоди и проблеми; подготвя се пълна научна история на българската литература; правят се научнопопулярни публикации и пр. Към всяка от тези задачи институтът е пристъпвал съобразно нарастването на неговите щатни работници,

съобразно възможностите им, както и в зависимост от сплотяването около института на по-голям брой нещатни научни сътрудници от съответните катедри на Софийския държавен университет и литературни критици.

Днес към института са обединени усилията на 2 академици, 3 членове кореспонденти, 7 старши научни сътрудници, 9 младши научни сътрудници и 6 технически научни сътрудници. За изпълнение на отделни задачи са привлечени повече от 10 нещатни научни сътрудници. Цифрите показват, че вече в института се е създало едно основно ядро от научни работници, на които може да се възлагат сериозни научноизследователски задачи.

В организационно отношение силите на научния колектив са разпределени в следните секции: за българска литература до Освобождението; за българска литература след Освобождението; за изучаване руско-българските и съветско-българските литературни връзки; за славянски и западни литератури; за теория на литературата; за детска литература. Към института са изградени библиографска сбирка, ръкописен отдел, библиотека, сектор за изучаване творчеството на Христо Смирненски, музей Иван Вазов и музей П. К. Яворов. Организационната структура на института съответствува на задачите, които трябва да се разрешават. Основен принцип, върху който се изгражда научната работа в института, е колективността. Стремежът е да се създадат малки обединения от съответните специалисти за взаимна помощ и за по-голяма целенасоченост при разработването и разрешаването на основните задачи. В самия институт чрез обсъждане на резултатите от научноизследователската работа, обсъждане на редица актуални проблеми и пр. се създава активен колектив, който по пътя на научната критика и борбата на мнения подпомага движението на науката напред.

Преди да се спрем на някои страни от научноизследователската дейност на института, трябва да подчертаем, че през изтеклите 11 години ръководството и целият колектив усвоиха значително богат организационен опит, който вече им позволява да навлязат в разработването и разрешаването на по-големи задачи, по-активно да подпомагат съвременния литературен процес чрез осветляване историята на литературата и проблемите на литературната теория. В това отношение благотворно влияние са оказали връзките на института и на отделни негови сътрудници с институтите и техните научни колективи в Съветския съюз и другите братски страни, изразяващи се във взаимни гостувания за обмяна на опит, в общи обсъждания на някои научни проблеми и научни трудове, съвместни сесии, доклади по отделни въпроси и пр. Особено ползотворни са връзките със съветските литературоведи (Института за световна литература, Института за руска литература (Пушкински дом), Славянския институт в Москва, Института за литература при Украинската академия на науките, Славянския институт в Прага и др.). Обсъждането у нас на написаните от съветски литературоведи-българисти „Очерки истории болгарской литературы XIX—XX веков", при което обсъждане взеха широко участие не само научни сътрудници от Института за българска литература, но и голям

брой писатели и литературни критици, спомогна да се уяснят много въпроси от развитието на нашата литература, от творчеството на отделни писатели, да се разкрият закономерностите на историческия развой на литературата, да се създадат научни критерии за периодизацията ѝ.

Колективът на Института с голямо внимание следи постиженията на съветското литературознание, което оказва благотворно въздействие върху общо-теоретическото му въоръжаване. Особен отклик у нас намериха последните дискусии по въпросите на реализма и за социалистическия реализъм. Под тяхно влияние се оживиха теоретическите спорове и у нас, засили се борбата срещу ревизионизма и догматичните уклони, за разработване въпросите на художественото майсторство и стила.

Особено значение за укрепването на научния колектив имаше също така подготовката и провеждането на международния конгрес на славистите в Москва през 1958 г. Нашата литературна наука се представи с 6 научни доклада, с множество изказвания на делегатите, които взеха активно участие и в разискванията. Всичко това показа, че тя стои на нивото на славистиката в другите страни. Подготовката за конгреса предизвика оживени разисквания по най-важните проблеми на литературното ни развитие, което спомогна за изясняване на редица теоретически и конкретни въпроси. Редица методологически въпроси за изучаването на връзките на българската литература с другите братски славянски литератури също бяха предмет на оживени разисквания. Бе издаден и специален сборник от научни трудове.

* * *

Хилядолетната история на българската литература, в която са включени художествени, естетически и познавателни богатства от най-различно естество, задължава извънредно много научноизследователските работници, заели се с нейното изучаване и осветляване. Особено когато това трябва да се извърши в един толкова важен исторически момент на революционни преобразования и културен подем, налагащ по необходимост преоценка на всички ценности от позициите и задачите на революционните завоевания.

В какви главни направления се е развивала научноизследователската работа на института, какви са резултатите от нея, отговарят ли те на изискванията на нашето време, с какво са обогатили нашата литературна наука? На тези въпроси искаме да се спрем накратко. Преди това обаче, трябва да се подчертае, че работата на института не се осъществява изолирано от общото развитие на нашата литературна наука, литературна теория, от общата борба срещу остатъците от буржоазно влияние в целия идеологически фронт, от стремежа да се внедри марксистко-ленинския метод — метода на историческия материализъм — във всички клонове на обществените науки. В своята дейност колективът на Института за българска литература непрекъснато се е стремил да

осъществява според силата и възможностите си задачите, поставяни на идеологическия фронт от Партията, особено от нейния V конгрес, в изказванията на Г. Димитров и В. Коларов по въпросите на културата и изкуството, да свързва своята дейност със задачите на съвременната наша литература. Също така важно е да се отбележи, че работата върху изучаването на българската литература не започва върху бяло поле. У нас има богата традиция, богато наследство в проучването и осветляването на литературните явления. И то тъкмо традиция материалистическа, марксическа. Още със своето зараждане през миналия век литературната наука у нас е свързана с революционно-демократическата идеология, с революционно-демократическата естетика на Белински и Чернишевски. Онова, което са ни оставили като теоретическо наследство в областта на литературознанието още Ботев, Каравелов, Славейков, Нешо Бончев и др., особено за правдивото и реалистично отразяване на действителността и за непосредствената активна роля на литературата в освободителната борба на народните низини, е здрава основа, върху която по-късно естествено се разви марксическата естетическа мисъл на Д. Благоев. Наследството пък, което ни е оставил последният, по-специално в свързването на литературното развитие с общественото развитие, с класовата борба в него, с партийността и в разкриването на особените естетически страни на изкуството и литературата — изигра в този период и продължава да играе положителна роля за правилното развитие на нашата литературна наука. Също така благотворно влияние оказваше непримиримата борба на марксическата литературна критика срещу фашизма и буржоазното литературознание през двадесетте и тридесетте години. Тук не може да не се подчертае работата на Г. Бакалов и Т. Павлов — разчистили на широк фронт пътя на марксическата литературна наука, хвърлили обилна светлина върху редица моменти от нашето литературно развитие. В нашето наследство влизат също така и редица ценни и полезни научни изследвания върху старата българска литература (Й. Иванов, А. Т. Балан), върху литературата от Възраждането (Ив. Д. Шишманов, Б. Пенев, и др.). Макар в много от тях да има неправилни в методологическо отношение оценки и изводи, еклектически концепции, свързани с буржоазното влияние върху мирогледа им, но тяхната богата ерудиция, привързаността им към конкретните факти, многостранността при разглеждането на литературните явления — спомагат щото техните изследвания да играят положителна роля в развитието на нашата литературна наука.

Що се отнася до литературната теория и до естетическата мисъл, от голямо значение за развитието на литературната наука у нас имат теоретическите трудове на акад. Т. Павлов. Тъкмо в тези 15 години той разгърна най-широко своите сили и публикува десетки трудове върху проблемите на марксистко-ленинската естетика, върху редица въпроси на теорията на социалистическия реализъм, както и върху конкретни проблеми на нашето литературно развитие и отделни български писатели. А специално през последните няколко години, когато буржоазната идеология се организира с цел да окаже идеологически натиск върху естетическите позиции на нашия

фронт чрез ревизиране на марксистко-ленинските принципи, редицата статии на акад. Т. Павлов в защита на тези принципи, в защита на социалистическия реализъм, публикувани у нас, в печата на Съветския съюз и в другите социалистически страни, изиграха особено ползотворна роля. Те издигнаха авторитета и престижа на родната естетическа наука.

Използувайки тези предпоставки, институтът, както вече подчертахме, съобразно своите възможности, подемаше задачите, които стояха пред него.

Една от първите задачи, които стояха пред нашата литературна наука, беше правилно да се оцени литературното наследство, да се открият и изнесат пред народа художествените ценности и богатства на нашата литература. А това означаваше да се извърши в кратки срокове въоръжаването на работниците в областта на литературната наука с метода на историческия материализъм, с теоретическите основни принципи на марксистко-ленинската естетика, въз основа на които само може да се разкрие истинското съдържание на литературния процес и истинските ценности на художествените произведения. Това превъоръжаване започна едновременно с преоценката на литературното наследство. Началото бе сложено с първата национална конференция на българските писатели (1945). Благотворно влияние върху развитието на литературната история оказа голямата дискусия върху състоянието и задачите на българската историческа наука (1948).

Институтът за българска литература по-късно сам организира редица научни сесии и честувания на видни писатели, главното съдържание и насока на които беше да се утвърдят положителните черти в живота и творчеството на творците на художествени ценности. Особено значение имаха сесиите: по случай 100-годишнината от рождението на Хр. Ботев (1948), по случай 100-годишнината от рождението на Ив. Вазов (1950), по случай 10-годишнината от разстрела на Н. Й. Вапцаров (1953), по случай 30-годишнината от смъртта на Хр. Смирненски (1953), по случай 60-годишнината от рождението на Хр. Смирненски (1958), по случай 190 години от излизането на История славянобългарска на Паисий Хилендарски (1952), по случай 70 години от рождението на Г. Димитров (1954), за Дим. Благоев и др. На някои от сесиите присъствуваха научни работници от братските нам страни, които изнасяха ценни сведения и оценки за значението на българската художествена литература извън пределите на нашата родина, очертаваха се по-ясно онези художествени ценности, които нашият народ е внесъл в световната съкровищница на литературата.

Такъв характер на преценка на положителното и ценното, както и на неговото утвърждаване в съзнанието на съвременниците, имаха и някои честувания на Л. Каравелов, Пенчо Славейков, П. К. Яворов, Гео Милев, Г. Бакалов, Л. Стоянов, Г. Караславов и др., осъществявани обикновено съвместно със Съюза на българските писатели.

Значително са подпомагали изпълнението на тази задача и сесиите и честуванията на някои годишнини на световни майстори

на художественото слово, като А. С. Пушкин, Н. В. Гогол, А. П. Чехов, М. Горки, Л. Толстой, И. С. Тургенев, В. Юго, Байрон, А. Мицкевич, А. Ирасек, Ян Колар и др., при което винаги се е обръщало внимание на връзките на нашата литература с тяхното творчество, на тяхното значение за българската култура и благотворното им отражение върху творчеството на някои наши писатели.

Истинска представа обаче за научната оценка на литературното наследство може да се добие само когато се преценят научните публикации на института, които вече обхващат повече от 22 отделни книги, 7 тома Известия с повече от 80 студии и научни съобщения, както и годишнините на периодичния орган на института сп. „Литературна мисъл". Ние тук няма да разглеждаме въпросите по същество. Ще се спрем само на най-общите проблеми и то главно с оглед да изпъкнат задачите, които все още не са разрешени.

За нашата стара литература понякога се чуват чудновати отрицателни мнения, които с нищо не могат да се оправдаят. Да говорим в нейна защита тук е съвършено излишно. Нужно е обаче да се изтъкне, че ние разработваме съвършено малко проблеми, свързани с нея, макар че броят на научните публикации, в които се разглеждат въпроси из нейното развитие, не е малък. На създаването на славянската писменост е посветен трудът на проф. Е. Георгиев, Славянская письменность до Кирилла и Мефодия (1952), един въпрос изключително важен не само за нашата национална култура, но и за културата на всички славянски народи. Макар и с оскъден доказателствен материал, Георгиев се стреми да обоснове своя хипотеза, която вече в продължение на редица години предизвиква дискусии в славистиката. Същият автор публикува и друга книга върху Кирил и Методий, разглеждайки ги като основоположници на славянските литератури. И тук той развива схващания, които събуждат спорове. Но книгата утвърждава голямото дело на двамата братя. Обобщаващ характер върху цялото развитие на старата българска литература имат очерците на В. Сл. Киселков — Проуки и очерти по старобългарска литература (1956), гдето се осветляват живота и творчеството на отделни книжовници. Неин недостатък е, че тези очерци не са свързани с целия исторически и литературен процес на българската книжнина. И двете книги са написани предимно в исторически план. Твърде малко внимание се обръща на специфичните литературно-художествени елементи (образен израз, жанрово оформяне, стилови особености и пр.), които биха показали естетическата същност на старата българска литература, нейното значение като особено художествено отражение на епохата, живота и духовния облик на хората. В това отношение известно по-друго значение има студията на Д. Петканова, Към въпроса за връзките на фолклора с богомилството (Известия, кн. VI), както и обзорната статия на П. Динеков, Бележки върху периодизацията на българската литература до Освобождението (Известия, кн. IV). Трябва общо да се подчертае, че твърде малко се прави у нас

въобще за разработването на тези въпроси върху конкретен материал, което е една от главните задачи на литературната ни история.

Важно значение за изучаването на този период от развитието на нашата литература е издаването на книжовните паметници, както и издирването на нови паметници. Във връзка с това от особено значение е издаването на Рилските глаголически листове от акад. Ив. Гошев, както и на книгата на Б. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература — с нови непознати до сега текстове на стари книжовни паметници. Същият публикува в Известията на института и други „стари славянски текстове" (кн. III и VI), неизвестни или недостъпни досега за науката. Една от първостепенните задачи на нашата литературна наука е да събере и обнародва научно паметниците на нашата стара книжнина, които са гордост за нашата нация.

Много проблеми изникват от литературата на нашето Възраждане. Преди всичко тук на първо място стои задачата да се осветли и оцени значението на художественото творчество на едни от най-големите наши писатели — Ботев, Каравелов и Славейков. В института са извършени не малко изследвания, които допринасят за разрешението на тази задача. Бе издаден специален обемист сборник по случай 100 години от рождението на Хр. Ботев, гдето са осветлени много страни от живота и дейността на поета, на неговия мироглед, на журналистическата му и поетична практика. В изданията на института бе публикувано изследване върху фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?" с оглед да се установи неговото авторство (от М. Арнаудов). Но все още ние не можем да, кажем, че сме разкрили богатствата и силата на неговата поезия, че сме направили всичко възможно щото тя да играе още по-силна роля в естетическото и идейно възпитание на трудещите се днес.

Не малко изследвания са посветени на делото на П. Р. Славейков. В института бе извършена голяма изследователска работа в архива на поета. Бяха открити много ценни ръкописи, преработки, поправки, нови творби, въз основа на които се възстановиха първообразите на редица негови стихотворения. Бяха открити и публикувани нови писма, статии, в които се очертават демократическите и патриотични позиции на поета. Въз основа на неговите ранни ръкописи, които за пръв път се обнародваха от С. Баева (Известия, кн. VII), се видя в нова светлина ранното поетическо творчество на Славейков, тясно свързано с освободителните му идеи. Нова светлина бе хвърлена върху драматичните опити на писателя от Н. Драгова (Известия, кн. VII). Много нов материал и ценни изводи изнесе С. Русакиев в книгата си „П. Р. Славейков и руската литература" (1956). Но все пак за поезията на П. Р. Славейков ние сме казали още много малко и недостатъчно сме разкрили нейните художествени прелести.

За Л. Каравелов бяха открити и обнародвани много нови данни: бе публикувана втора част от повестта „Крива ли е съдбата?" (Известия, кн. I и III) от Илия Конев, изследвания върху Каравелов и Сърбия (кн. III) и влиянието на руската обществена мисъл от 60-те години върху Каравелов (кн. VI), — също от Конев,

изследване върху неговото авторство на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ от Цв. Унджиева (кн. VIII). Но твърде малко е направено за разкриване на огромното художествено богатство, което се съдържа в белетристиката на Каравелов, което има богати възможности за естетическо въздействие и днес.

Когато говорим за изучаването на литературата от епохата на Възраждането трябва да отбележим работата на института при обнародването на архива на Г. С. Раковски, т. I (Г. Димов), издаването на т. I от „Литературен архив“ с материали от П. Р. Славейков, подготовката на академично издание на съчиненията на П. Р. Славейков (С. Баева, Цв. Македонска, Ел. Диловска) и редица още статии и научни съобщения за дейността на Паисий Хилендарски, Софроний, Чинтулов, Жинзифов и др.

Не малко усилия е посветил колективът на института за осветляване на литературата след Освобождението до наши дни. Тук силите са били съсредоточени главно върху най-изтъкнатите представители на художественото слово и на литературната теория: Вазов, Елин Пелин, Алеко Константинов, Д. Благоев, Ив. Д. Шишманов, Хр. Смирненски, Н. Вапцаров. Работата тук се е организирала в две направления: първо в събиране, обнародване и коментиране на нови неизвестни факти за живота и творчеството на писателите; второ — в оценка на живота и художественото наследство на писателите.

Ние смятаме, че институтът е свършил полезна работа, като е открил, събрал и обнародвал много нови факти из живота на Иван Вазов (публикувани в сборник от спомени, материали и документи, 1949 г.; в книгата Иван Вазов, Непубликувани писма, от В. Вълчев, 1955 г. и др.). В тези документи се разкриват много нови страни от патриотичната и демократична дейност на поета, те са богат източник за биографията и настроенията му, съдържат конкретни данни за отделни негови творби, важни са за психологията на неговото творчество. Много от документите имат голяма художествена и познавателна ценност, тъй като отразяват отношението на Вазов към монархията, към диктатурата на Стамболов, към много обществени и литературни факти, към руския народ и пр. Без тях образът на народния поет не може да бъде пълен. При обнародването на документите обаче бяха допуснати и грешки: не бе нужно да се дава гласност на някои съвършено незначителни факти, други документи трябваше да бъдат придружени с по-обстоен научен коментар.

Също такава положителна оценка заслужават и двата сборника с документи за живота и творчеството на Хр. Смирненски (1955) и на Н. Вапцаров (1953). Преследвани жестоко от полицията, и от двамата революционни писатели са останали много малък брой документи и материали, въз основа на които да се обрисува техният сам по себе си прекрасен живот на борци, революционери и граждани, въз основа на които да се изследва художественото им творчество. Институтът събра всички разпръснати документи, помоли онези, които са познавали поетите, да напишат своите спомени и по такъв начин да се запълни донякъде недостигът на други материали.

Днес не може да се извършва каквато и да е изследователска работа за Смирненски и Вапцаров без да се използуват издадените от института сборници.

Ценен принос за изучаване живота и делото на П. К. Яворов представлява току що излезлият „Летопис“ за живота и творчеството му, съставен от Г. Найденова.

Дело на сътрудниците на института е и подготовката на пълното четиритомно издание на съчиненията на Хр. Смирненски (изд. „Български писател“).

По-голямо значение имат, разбира се, самите изследвания върху значимото в живота и творчеството на писателя.

На Вазов са посветени значителен брой изследвания и статии, събрани в специален сборник (Сборник по случай сто години от рождението му, 1950 г.). Характерно за публикуваните статии и други изследвания в тоя сборник е, че е направен сериозен опит да се прецени научно значението на Вазов в развитието на националната ни литература, да се открият и изтъкнат онези художествени ценности в творчеството му, които отразяват правдиво живота, изпълнени са със съчувствие към народа, свидетелствуват за чистия патриотизъм на поета, за любовта му към народните низини, преклонението му към героизма на национално-освободителната борба. И тук обаче се засягат много малко въпроси от художествената специфика на Вазовото творчество, от неговото майсторство, стил, език, образност и пр.

Преценка на теоретичното наследство се прави в две книги, издадени от института: Ст. Каролев, Д. Благоев—литературен теоретик и критик, 1951 г. и Г. Димов, Иван Д. Шишманов литературен историк и критик, 1956 г. Първата разкрива огромния принос на основоположника на марксистката естетика у нас в теоретическата обосновка на изкуството и литературата, неговото значение за правилното развитие на пролетарската революционна литература и критика. Втората се опитва да направи научна оценка на литературното дело на един от най-видните учени от периода на буржоазното господство у нас.

Институтът направи сериозни усилия за правилна преценка на живота и творчеството на Елин Пелин, посвещавайки му две подробни изследвания (П. Русев, Творчеството на Елин Пелин до Балканската война, 1954 г. и Кр. Генов, Елин Пелин. Живот и творчество, 1956 г.). И двамата автора са събрали много богат материал от факти за жизнения път и за творческото развитие на писателя. Те справедливо бяха критикувани обаче за това, че този материал е трябвало още по-детайлно да се интерпретира, за да зазвучат с необходимата сила особените богатства на Елинпелиновите творби. Тази тяхна слабост се дължи на социологичен подход към писателя.

Литературното дело на Смирненски и Вапцаров заема едни от най-светлите страници на нашата нова литература. То е свързано с борбите на българската работническа класа, с борбите на Комунистическата партия не само по силата на факта, че и двамата поети са плът от плътта и кръв от кръвта на класата и партията, но и

с пълнокръвното пулсиране в поезията им на комунистическа идейност и партийност, с факта, че самото им поетическо дело е част от тяхното комунистическо дело. Затова нашата литературна наука има особени задължения дълбоко да изучи художественото им наследство с пряката цел то да служи като ръководна нишка на съвременната ни литература в борбата ѝ за социализъм и комунизъм. За съжаление ние най-малко сме направили именно в това направление.

Сътрудниците на института разработиха действително някои важни теми из творчеството на Смирненски (Г. Цанев, Мястото и значението на Смирненски в развитието на българската литература; П. Зарев, Смирненски и литературната традиция; Ст. Божков, Към въпроса за художественото майсторство на Смирненски; Ст. Каролев, Творчеството на Смирненски и проблемите на съвременната литература; Ел. Димитрова, Редакционни промени в лириката на Смирненски и Христо Смирненски — певец на революционния устрем на масите; Г. Димов, Политическата сатира на Христо Смирненски; П. Динеков, Белетристиката на Смирненски и др.), но въпреки това не може да се каже, че ние сме направили всичко необходимо, за да влеем огромната творческа сила на поезията му в живота, в практиката на съвременната наша литература.

Същото се отнася и за Вапцаров. В Института бяха изработени и публикувани ценни работи за неговата поезия (Г. Цанев, Поетичното майсторство на Вапцаров; С. Русакиев, Съветската литература — учителка и вдъхновителка на Н. Й. Вапцаров; Олга Дейкова, Стихът на Вапцаров и др.). Но богатите образи на поета-комунист, тяхната партийна насоченост и естетическа сила все още не са напълно разкрити.

Ще бъде непълна нашата бележка, ако не спомена и други изследвания, посветени на проблемите на новата наша литература, като книгата на Кр. Генов, Нашата мемоарна литература за партизанското движение (1958), засягаща една актуална и важна за патриотичното възпитание на младежта тема, както и статиите: Стилът на Св. Минков, от М. Цанева; „До Чикаго и назад", от Ал. Ничев; За реализма в литературното наследство на Емануил Попдимитров до 1923 г. от Хр. Дудевски, „За чиста, хубава, богата родна реч" и „Литературната критика на по-високо идейно равнище" от акад. Л. Стоянов и др.

Когато говорим за изучаването на литературното наследство и за теоретическото ниво на нашата литературна наука, не можем да не отбележим, че в този период излязоха и някои книги на сътрудници на института (Г. Цанев, Страници от историята на българската литература; П. Зарев, Стил и художественост; П. Динеков, Литературни образи и Писатели и творби; Ст. Каролев, Замисъл и образ), които, макар и издадени от други издателства, съдържат в по-голямата си част статии и изследвания, изработени в института. Тези книги, при липса на цялостни трудове върху историята на българската литература, изпълняват ролята на обобщаващи изследвания върху най-важните направления и явления. Те имат важно

значение и в методологическо отношение, тъй като обобщават опита на нашата литературна наука през последното десетилетие.

Макар и не малко въпроси да е поставил и разгледал колективът на института, не може да се каже, че той е изпълнил докрай своята задача правилно да оцени и разкрие богатствата на литературното наследство. Разгледаме ли изброените студии и трудове по същество, а не само по тематика, ще открием, че по много въпроси има още празноти, неясноти, нестабилност в оценките; много ценности все още не са срещнали вниманието на изследователя, други са пренебрегнати и подценени. Всичко това се дължи на две основни причини: първо — колективът на института е все още малък, за да може да обхване огромните задачи на цялото литературно развитие (напр. в областта на старата българска литература работят само двама научни работници; в областта на детската литература — един и т. н.); и второ — на все още недостатъчната марксистко-ленинска теоретическа подготовка на всички научни работници и на недостатъци на тяхната специална подготовка. Безспорно тук могат да се посочат и някои организационни недостатъци в самото ръководене на работата в института, което не съсредоточаваше силите на научните сътрудници в решаващите, най-важни сектори на научноизследователската работа. Един от сериозните недостатъци на института е съвсем слабата му дейност за изучаване проблемите на съвременната литература.

Институтът се е стремил да обхване и известни проблеми на връзките на българската литература с другите литератури, особено — да хвърли светлина върху руско-българските и съветско-българските литературни връзки — този забележителен фактор в развитието на нашата литература. Няма изследване върху който и да било проблем на нашата класическа или най-нова литература, гдето изследователят да не се натъква на очебийни факти, които свидетелствуват за благотворното отражение на класическата руска и съветската литература върху българската литература. И това винаги е било предмет на изясняване, винаги се е свързвало с ръста на съответния писател, без разбира се то да се абсолютизира и да се заличава националната специфика на литературния процес, който се заражда и обуславя от конкретните исторически условия в нашата страна.

Независимо от това в института са разработени и специални изследвания, посветени на връзките на нашата литература с другите братски литератури (С. Русакиев, П. Р. Славейков и руската литература; Б. Ангелов, Из историята на руското книжовно проникване у нас през XI—XIV век; Й. Иванов, Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприян; П. Русев, Творчеството на Чехов и Горки — школа за реализма и майсторството на Елин Пелин; Ст. Божков, Тържество на вековна дружба и литературно сътрудничество—за украинско-българските литературни връзки; В. Велчев, Пенчо Славейков и руската литература; Б. Ничев, Нушич в България; П. Атанасов, Иван Франко и България; В. Смоховска, България в творчеството на Зигмунд Милковски и др.). А за подготовката на славистичния конгрес в Москва бяха обоб-

щени в няколко доклада основните насоки на връзките на нашата литература с другите литератури, както и изяснени някои общи методологически въпроси на тяхното проучване (Е. Георгиев, Ролята на междуславянските литературни връзки в създаването на новата българска литература; В. Велчев, Въздействието на руската класическа литература за формирането и развитието на българската литература през XIX в.; С. Русакиев, Традициите на руската съветска литература в развитието на българската литература). Подпомага изучаването на съветско-българските литературни връзки и книгата на В. Колевски върху поемата на Маяковски „Хорошо".

Важен момент в изучаването на руско-българските литературни връзки бе сесията, посветена на забележителната стара руска национална поема „Слово о полку Игореве", както и подготовката и издаването на нейния превод на български език от акад. Л. Стоянов. Това луксозно и изискано във всяко отношение издание намери висока оценка в Съветския съюз. За проучване на някои неясни места в поемата и за тълкуването на отделни моменти значение имат „бележките" на Н. Дилевски (Известия, кн. III) и на Б. Ангелов (кн. III и V).

Както се вижда от изнесените факти из развитието на научноизследователската дейност на Института за българска литература, голямо значение имат теоретическите позиции, от които се гледат и проучват литературните явления. Те имат значение не само за правилното обективно историческо разкриване на закономерностите, но и за целенасочеността на литературното изследване. Затова ръководството на института и целият колектив са се стремели да развиват успоредно с изучаването на литературното наследство и някои по-общи теоретически проблеми, по-специално проблемите на социалистическия реализъм. Този стремеж се засили през последните години, особено след като започна да излиза сп. „Литературна мисъл" — теоретичен орган на института.

„Литературна мисъл" се утвърди като едно сериозно научно списание за естетика, литературна теория и критика. То спомогна работата на института да се приближи значително до въпросите на съвременната литературна практика, активно да се включват работниците в разрешаването на животрептящите проблеми на съвременността. В излезлите досега 15 книжки на списанието са публикувани множество статии по въпросите на марксистко-ленинската естетика, теоретически проблеми около изучаването на литературното наследство и статии върху отделни въпроси и творци на художествената литература. Списанието активно се включва в оживлението на теоретичния и идеологичен фронт у нас след Априлския пленум на ЦК на БКП. Напоследък то се активизира и в борбата срещу натиска на буржоазната идеология и съвременния ревизионизъм в областта на естетиката и литературната теория. Бяха публикувани редица конкретни разобличителни статии срещу ревизионизма в литературознанието. Важно значение имат и статиите, които обосновано защищават метода на социалистическия реализъм и се борят за неговото утвърждаване.

В списанието се публикуват не малко статии, засягащи основни теоретически въпроси на естетиката (А. Натев, Ст. Каролев, Ю. Борев, П. Зарев и др.). Макар в някои от статиите да се поставят и въпроси, събуждащи възражения и спорове — тяхната обща целенасоченост е отправена към по-нататъшно развитие на марксическата теоретическа мисъл у нас. Трябва да се отбележи, че в някои от статиите („Стил и художественост“ от П. Зарев; „Типизация и идейност“ от Ст. Каролев) се разработват нови важни въпроси на литературознанието, които имат голямо практическо значение за по-пълнокръвното развитие на нашата литературна наука.

Особено значение за теоретическото раздвижване в института имаха обсъжданията на въпросите за характера на историята на българската литература, която подготвя колективът (по доклад на Г. Цанев), както и изработването на периодизацията, въз основа на която ще се напише историята (по доклади на Г. Цанев и П. Динеков). Всъщност тези обсъждания засегнаха почти всички най-съществени моменти от развитието на българската литература от най-старо време до наши дни. Бяха установени безспорните въпроси, и особено онези факти и явления, които се нуждаят от дискутиране, от привличане на нов доказателствен материал, от задълбочено теоретическо осветляване. Широките обсъждания, в които участвуваха и писатели и литературни критици, дадоха възможност да се видят в по-голяма широчина и дълбочина проблемите на българската художествена литература. Изпъкнаха по-ясно недостатъците на литературно-историческата ни наука. Обсъжданията изиграха важна роля в методологическото превъоръжаване на научните работници. Те по своеобразен начин изиграха роля на цялостна преценка на досегашните достижения и недостатъци на нашата наука.

Сега пред института стои една от най-важните и отговорни задачи: да се напише научно-популярна история на българската литература. Изпълнението на тази задача има важно патриотично и политическо значение, тъй като една добре написана от марксически позиции история на нашата литература ще бъде силно оръжие в ръцете на нашата интелигенция в борбата за издигане на социалистическата съзнателност на трудещите се, за разпалване любовта към родината и прогреса, ще подпомогне много дейно Партията в борбата за ликвидиране остатъците от буржоазни навици у трудещите се и за бурно разцъфтяване на нови комунистически добродетели сред младежта. След обсъждането на нейната периодизация и съставянето на план за написването ѝ, сега колективът на института работи върху нейното изработване. Първият том, обхващащ развитието на българската литература през средновековието до Възраждането, е вече написан и предстои обсъждането му. Много глави от другите дялове също са написани. Планът предвижда в близките 2—3 години да се завърши работата по всички раздели и томовете да се дадат за печат.

За повдигане теоретичното ниво на работата в института значителна роля изиграха и обсъжданията на докладите за Славистичния конгрес в Москва. Три от докладите (П. Динеков, Проблемът за романтизма в българската литература до Освобождението;

Г. Цанев, Начало и развой на критическия реализъм в българската литература; П. Зарев, Начало и национални особености на социалистическия реализъм), засягаха големи и важни теоретически въпроси, имащи пряко отношение към почти всички главни моменти от развитието на българската литература, както и към съвременната ни литература. Докладите и обсъжданията, които бяха оживени, показаха редица слабости на нашия теоретичен литературен фронт, особено при преценка на конкретен художествен материал. Те ясно показаха необходимостта по-често да се поставят на разглеждане пред колектива теоретически проблеми, че поставянето на такива проблеми безспорно открива възможности за цялостно активизиране работата на института.

* * *

За марксистко-ленинската литературна наука, която има три основни дяла — теория на литературата, история на литературата и литературна критика, всеки със свой специфичен предмет и обсег — всички въпроси, които са свързани с изучаването на художествените творби и техните създатели, не са „чисти“ естетически или научни проблеми. Те са свързани със съвременното състояние на обществото, с класовата борба в него, със задачите, които обществото си поставя за разрешение при дадения етап на развитието. Те са проникнати от духа на партийността. Партийността е обективна закономерност на всяка обществена наука, която произтича от обективните нужди на развитието. И литературната история, и литературната критика, и литературната теория по силата на историческата необходимост са длъжни да застават на позициите на прогресивния исторически ход на обществото. Илюзията за съществуването на „свобода на творчеството“, за независимост от главните прогресивни политически задачи на времето, неминуемо довежда до изолация на „твореца“ от общественото развитие, до заставането му на „други“, чужди позиции. Това с особена сила бе потвърдено нагледно през последните години на остра идеологическа борба, когато някои нестабилни в своята идеологическа закалка литературни работници „неусетно“ се озоваха в „чуждо лозе“ и естествено — под „топлата“ закрила на враждебната антикомунистическа пропаганда. При това трябва да се има пред вид, че партийността, дори когато я разбираме в рамките на изпълнението на най-конкретните партийни и правителствени решения, винаги предполага, по силата на самите решения, всестранно развитие на почините, на творческите инициативи от страна на онези, които са призвани да изпълнят тия решения. Тя не ограничава, а подпомага да се разгръщат дръзновенията на хората, да мобилизират своите сили за най-велики и хумани дела.

Направихме това малко отклонение от непосредствения анализ на развитието на Института за българска литература тъй като това е един от много важните въпроси, от чието правилно разрешение много зависи по-нататъшното развитие на самия институт и на

нашата литературна наука. Както помним в тезисите на др. Т. Живков, — „За ускоряване развитието на народното стопанство, за подобряване материалното и културното положение на народа и за преустройство на държавното и стопанското ръководство“ дебело се подчертава: „Сега е жизнено необходимо цялата наука, всички нейни труженици да тръгнат в крак с политическия и трудов подем на работниците, селяните-кооператори, на целия народ; сега повече от всеки друг път трябва да се увеличат резултатите от научноизследователската работа, да се обърне особено внимание на онези научни задачи, от чието разрешаване практиката най-непосредствено е заинтересована все повече научноизследователската работа и нейните резултати да обслужват нашата социалистическа практика.“

Могат ли да се поставят такива изисквания и пред литературната наука? Отговорът може да бъде само утвърдителен. И в самите тезиси на др. Живков отговорът е даден с определението на основните задачи на обществените науки.

Литературната наука, която се занимава с изучаване на художествената литература в миналото и в съвременността, има неизчерпаеми възможности да участвува в изграждането на ново социалистическо съзнание у човека, в комунистическото възпитание на новия гражданин, в изграждането на комунистически мироглед и морал у него. Тези възможности се крият във факта, че предмет на нейното изследване е художествената литература — един от най-мощните лостове на общественото съзнание на хората. В зависимост от това какви страни от литературното развитие в миналото, какви факти от съвременната художествена литература се заема да осветлява, как свързва тези проблеми със задачите на съвременния живот и каква цел си поставя чрез тяхното разрешение, литературната наука може да оказва двустранна помощ на социалистическата практика. От една страна, като разкрива пълнокръвно художествените ценности — да въздействува върху съзнанието на народа; от друга, като разкрива закономерностите на появата, развитието и характера на художествената литература, както и творческия процес у всеки писател, неговия живот и борба като художник и гражданин — да подпомага правилното движение на съвременната литература, да предпазва съвременните творци от опасни увлечения, да им разкрива прекрасните перспективи на бъдещето.

Преценявайки от тези позиции досегашната дейност на Института за българска литература, ние можем да отбележим, че научният му колектив трябва още значително да напрегне силите си, за да постигне по-добри резултати и в двете направления. Преди всичко обаче успехите ще се обуславят от работата на ръководството, от правилното определяне на основната тематика на института, от сплотяването на научните работници около тази тематика, от това как то ще съумее да повдигне творческите им дръзновения и ентусиазъм, щото всеки според силите и умението си в своята специалност да даде максималното, което притежава за разрешаването на поставената задача. При това трябва с особена настойчивост да се води борба за осъществяване указанията на Партията, изразени в тезисите на др. Живков: „Широк път в научноизследователската

дейност следва да получи колективният метод на разработка на проблемите. Това произтича от съвременното равнище на науката, от новата обществена функция и от комплексния и планомерен характер на развитието на социалистическата наука. Големи научни резултати могат да се постигнат само когато се обединят усилията на научноизследователските институти, само задружната работа на групи учени. Социалистическият учен не е средновековен алхимик, който съвършено сам, тайно от всички търси „философския камък". При социализма, при сегашния напредък на науките не могат научноизследователските въпроси да се решават разпокъсано, на дребно, по занаятчийски.

Правилно ще бъде у нас организирано и по план да се създават колективи от учени и от различни научноизследователски институти за съвместно разработване на главните научни проблеми и задачи. Това би следвало да бъде главният метод за научна работа в нашите академии и институти, ако искаме навреме да получим необходимите резултати."

Въз основа на досегашния опит на Института за българска литература следва да се подчертае, че осъществяването на горното указание ще даде възможност да се извърши скок в развитието на нашата литературна наука. Този скок ще се развива в две направления: първо ще обезпечи бурен ръст на кадрите, максимално проявление на индивидуалните способности на всеки научен сътрудник, бързо и качествено изпълнение на стоящите за решение задачи; и второ — по-пълно и цялостно развитие на самата литературна наука, тъй като комплексната разработка винаги изисква тясна специализация на учения.

От досегашната практика се вижда напр., че най-често научноизследователските задачи в института се разрешават или в общ, исторически план, при който не се прави особена разлика между гражданската история и литературната история, или пък в общ теоретичен план, при което се изгубват конкретните исторически контури на литературните явления и тяхната специфика. Въпреки че често се изтъква необходимостта от отделянето на литературната наука от гражданската история, от философията, социологията или психологията.

При повечето от досегашните публикации на научните сътрудници също така винаги се е изтъквал недостатъчният естетически анализ на художествените творби, преобладаването на илюстративността, липсата на анализ на индивидуалните черти на твореца, на богатствата на художествените багри, на стила му, на езика му и пр.

Колективната работа непременно изисква специализация. Фактите показват, че у нас трябва да се създадат крупни специалисти по изучаването на стила, композицията и другите страни на формата, на езика на художествената литература, които раздели вече ясно разграничават свой особен предмет на изследване. У нас много сериозно изоставаме в изучаването езика на художествената литература, който другаде вече е предмет на специална научна дисциплина, развиваща се на границата между езикознанието и литера-

турната наука. Такива специалисти трябва своевременно да се подготвят, за да може след 4—5 години да започнат научноизследователска работа.

Също така следва сериозно да се помисли за голямото изоставане, което у нас се получи в областта на изучаването на фолклора. Създадената още през миналия век традиция от Раковски, Братя Миладинови, Л. Каравелов, по-късно продължена от К. Шапкарев, Ив. Д. Шишманов, М. Арнаудов — да се обръща сериозно внимание на народното творчество, като на едно от големите национални богатства на нашия народ, сега е сериозно занемарена. Нетърпимо е нашата наука да изостава повече в тази област. Нужно е бързо да се подготвят нови специалисти.

Не са достатъчни и кадрите, които се занимават със старата българска литература. Тук ние имаме не само големи задачи от общо методологичен характер, но с голяма острота се налага в най-скоро време да се подеме работа за издаване на книжовното ни богатство от миналото. Наред с грижите за създаване на специалисти текстолози по старобългарска литература, тук от особено значение би било обединяването на усилията на историци, езиковеди и литературоведи у нас, както и установяването на тясно сътрудничество със съветските, румънските и югославските учени.

В следващите няколко години следва да се помисли за създаване на специалисти по детска и юношеска литература, както и за издаване на научно-популярна литература, обслужваща пряко учебните заведения. Не е добро състоянието и при изучаването на връзките на българската литература с братските славянски литератури, особено с украинската, белоруската, чешката, словашката, сръбската,хърватската, словенската, както и някои западноевропейски литератури (като френската, немската, прогресивни представители на които са оказали голямо влияние върху някои български писатели, напр. Юго, Зола, Мопасан, Ромен Ролан, Хайне и др).

Биха могли да се извлекат и други предложения въз основа на досегашния опит на института, от опита на нашето развитие през последните петнадесет години и от блестящите перспективи на бъдещето наше движение към комунизма. Но нека пожелаем това да го направи целият колектив на института, сплотен и единен около политиката на Партията, вдъхновен от огромните победи на народа в досегашната му борба за строителство на социалистическото общество, отправил с дръзновение поглед към блестящите перспективи на утрешния ден.

СЪДЪРЖАНИЕ

Н. Е. Крутикова — К вопросу о взаимных связях национальных литератур 3

Николай Лилиев — Бележки върху драматургията на Тургенев 25

Екатерина Даскалова — Георги Бакалов и Некрасов 43

Цветана Унджиева — Към въпроса за авторството на фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?“ 93

Георги Димов — Литературното дело на Г. С. Раковски 161

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ И МАТЕРИАЛИ

Боню Ст. Ангелов — Стари славянски текстове 257

Величко Вълчев — Из преписката на Иван Вазов 287

Иван Сарандев — Едно неизвестно издание на „Епически песни“ от П. П. Славейков — 1902 г. 329

Стойко Божков — Пред 15 годишнината на деня на свободата (кратки бележки за развитието на Института за българска литература) 347

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Книга VIII

Технически редактор: Хр. К. Иванов

Коректор: К. Канева

Печатни коли: 23 Издателски коли: 27,37

Формат 70/100/16 Тираж: 800

ЛГ — III — I — 1959

Дадена за набор на 14. IV. 1959 г. Последната кола подписана за печат на 14. VIII. 1959 г.

Книжно тяло 31,48 лв. Подвързия 2,35 лв.
Цена 33,83 лв.

Набрана, отпечатана и подвързана в печатницата на Българската академия на науките,
ул. „Ив. Вазов" 13, София
Поръчка № 43

Цена 33·83 лв.